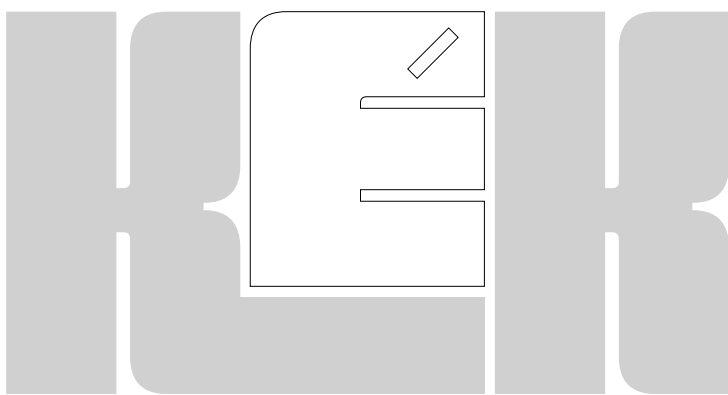

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Munkaváltások

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Lapunk szerkesztősége az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében működik.

Nemzeti Kulturális Alap

Támogató: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium

Eszmei támogató: Magyar Szociológiai Társaság

Számunk szerkesztése Tibori Tímea és A.Gergely András munkája

Olvasószerkesztő: Molnár Krisztina

Számunk illusztrációit Ellinidha /Amsterdam/ grafikai munkáiból válogattuk Balázs János és Surányi András gyűjteményei jóvoltából.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A. Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai:

A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Laki Ildikó, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta PhD, Jászberényi József PhD, Karbach Erika osztályvezető /FSZEK/, Koncz Gábor PhD, Kraiciné Szokoly Mária PhD, Melegh Attila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann osztályvezető /MTA/

Szerkesztőség címe:

MTA TK SZI

1014 Budapest, Úri u. 49.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u.7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

MUNKAVÁLTÁSOK

R. Nagy József: <i>Változásban: munka és szabadidő 1984–2014</i>	5
Bocsi Veronika: <i>Munkaértékek román-magyar összehasonlító vizsgálata a Partiumban</i>	17
Csíki Tamás: <i>A munkavégzés diskurzusai és emlékezete a paraszti társadalomban</i>	27
Pilinszki Attila: <i>A munka és a párkapcsolati instabilitás összefüggései</i>	39

KULT-KÖZÖK

Heltai Gyöngyi: <i>A színész munkanélküliség kezelése a pesti magánszínházakban a gazdasági válság idején (1930–32)</i>	49
Berta Gergely: <i>A toposzokon túl</i>	65
Szigeti Eszter: <i>Szubbkultúrák, internetes közösségek. Az LD50 honlap és felhasználói köre</i>	89
Lévai Gabriella: <i>W.S. Mester égig érő pagodája</i>	105
Prazsák Gergő: <i>Marginális csoportok értékrendszerei. Kutatási beszámoló</i>	117
Varga Luca: <i>Az „ifjúsági színház” probléma nemzetközi vetületei. Olasz–magyar kommunista kultúrkapcsolatok 1972–1980</i>	135
Tuczai Rita: <i>Egy kismama-reintegrációs projekt és a társadalomkutatói jelenlét értelme</i>	155
Sipos Júlia: <i>A mi történeteink</i>	165

SZEMLE

A.Gergely András: <i>Világok, kapcsolatok, társadalmiságok</i>	175
Argejő Éva: <i>A TITOK alakváltozásai</i>	183
Szerzőink.....	191

KUKORICA

Tea mays

R. Nagy József

VÁLTOZÁSBAN: MUNKA ÉS SZABADIDŐ 1984–2014

Fogalmak, felfogások, és gyakorlatok magyarországi munkások körében

Munka és szabadidő a lehető legszorosabban kapcsolódik egymáshoz, hiszen egyik megléte a másik hiányával írható le. Miközben az elmúlt évtizedekben a társadalom egészében átalakult a munka/szabadidő kapcsolat, tágabb értelemben a hagyományos időmérték, a kollektív és egyéni emlékezetben még gyakran fellelhetők a munka, a szorgalom, a lustaság, tértelenség stb. fogalmak múltra jellemző felfogása. Az írás alapjául szolgáló empirikus, s az azt kiegészítő történeti anyagokat feltáró kutatás célkitűzése ennek a kettősségnek a vizsgálata, a változás leírása és értelmezése volt. A tanulmányban elsősorban a hagyományosan kétkezi munkát végző (iparban, szolgáltatásban dolgozó), magyarországi munkavállalók munka-szabadidő felfogásáról, -kezeléséről esik szó.

A szabadidő eltöltésének kutatásokban való erőteljes megjelenése az oral history által okozott fókuszeltolódás eredménye (Thompson 2004:177). Az időmérték-vizsgálatok a szociológia tudománya irányából nagyon jól támogatottak, kidolgozott módszertannal rendelkeznek. Ráadásul a munkásosztály életviszonyaira vonatkozó társadalmi vizsgálódások során alakultak ki. Fontos a szabadidő-felhasználás vizsgálatok a konvencionális időmérték-vizsgálatok látókörén túlmutató „szekvenciális sémák” (Szalai 1978:20), a tartam, a gyakoriság, az egyes szabadidős tevékenységek sorrendjének vizsgálata is. A hagyományos időmérték-felmérések egyik nagy fogyatékosága abból ered, hogy nem képesek leírni és kezelni az egy idő alatt végzett többes tevékenységeket, például amikor valaki tévénézés közben olvas vagy beszélget, munkavégzés közben rádiót hallgat, horgászás közben keresztretjényt fejt (Szalai 1978:18-19). Bár hangsúlyozzuk, kutatásunk csak egyes elemeiben használ fel az említett megközelítésmódokból, de a módszertani ismertetők (Szalai 1978:17-49; Lakatos 2010) alapossága mentesít minket ezek részletes taglalásától.

A kutatás alapjául szolgáló terepmunka 2014 tavaszán zajlott. Összesen 475 fő válaszolt kérdő-

ívünk kérdéseire,¹ míg a témaorientált interjúkkal – részben a kérdőíves időszakában, részben azt megelőzően, más munkáséletmóddal foglalkozó kutatások során – 37 főt sikerült megkérdeznünk. A megkérdezettek kiválasztásánál területi, nemi, vallási szempontokat nem vettünk figyelembe, csupán a munkához való viszony volt a fontos. Kizárólag olyanokat kerestünk meg kérdéseinkkel, akik megfelelnek a hagyományos és közértelemben vett munkás-definíciónak. A válaszadók kiválasztása egyszerű véletlen mintavétellel (SRS) történt. Ebben az esetben a mintavételi keret minden tagja ugyanakkora valószínűséggel kerülhet kiválasztásra. A reprezentativitás persze nagyban függ a minta nagyságától, a minta homogenitásától és az alapsokaság elemszámától is. A hazai ökölszabály nagyjából ezer főben határozza meg a reprezentativitás minimumát, így jelen kutatásunk csupán a kérdéskör árnyalásához, adalékok szolgáltatásához elegendő.

Hogy a múlt és a jelen összehasonlíthatóságát megteremtjük, az interjúalanyokat két csoportba osztottuk. Az egyikbe a jelenleg is aktív munkások, a másikba pedig azok kerültek, akik már a rendszerváltoztatás előtt is hosszas munkaviszonyt tudhattak maguk mögött. A passzív munkásoknak megfogalmazott kérdések a múltra vonatkoztak, s kisebb mértékben módosított változatai voltak az aktív munkások kérdőíves kérdéseinek. A szabadidőt az elmúlt években befolyásoló jelenségek kérdései – internet, mobiltelefon stb. – így csak a hosszabb interjúkban kerülhettek közvetlenül elő. A két összehasonlított idősről 2014 és harminc esztendővel ezelőtti imaginárius párja, 1984.

A legidősebb, jelenleg is aktív munkásként tevékenykedő interjúalany 1948-ban, míg a legfiatalabb 1993-ban született. A rendszerváltoztatás előtt már munkaviszonnal rendelkezők esetében ez 1924, illetve 1970 volt. Minden megszólalt figyelembe

1 A kérdőívek felvételében segítségünkre voltak a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézete „Kortárs életmódtípusok” kurzusának hallgatói: Balogh András Zsolt, Báthori Kinga, Belme Lilla Edit, Berze Lotti Barbara, Eizen Fruzsina, Fliegau Katalin, Füle Judit, Gelencsér Gábor Márk, Hardi Olivér Milán, Horváth Kitti, Kovács Eszter, Kovács Eszter Andrea, Kökény Kármén Ildikó, Magyar Henriett, Méder Noémi, Nagy Katalin, Sapka Beáta, Simonyák Dorottya és Urbán Beáta.

vége a megkérdezettek átlagéletkora az aktív munkások között 40, míg a passzív munkások esetében 62 év volt. Nemek tekintetében az aktív munkaviszonyal rendelkezők 37%-a, a passzívak 56%-a volt nő. Ez utóbbiak magas aránya egyértelműen a férfiak magasabb halandóságának, korábban bekövetkező halálának köszönhető.

A munkavállalók között a szabadidő megléte önmagában is státuszszimbólummá vált, s az csak erősödött az eltöltési módokkal. A megkérdezettek 89%-a a kérdőívek végén megfogalmazott nyitott kérdésre adott válaszában éppen ennek visszásságaira hívta fel a figyelmet. Ahhoz, hogy minőségi szabadidőt tudjon az ember magának biztosítani, azaz „ne csak a tévé előtt *tespedjen*”,² többet kell dolgoznia. De a munkaidő növekedése éppen a szabadidő lehetőségét veszi el a munkástól. Mindeközben a szabadidő birtoklásához egy másik, dologtalan, munka nélküli élet rémisztő képe is társul. Egy munkaközpontú közösségben ez az egyik legrosszabb, ami az emberrel megtörténhet. Külső vagy személyes okokból dologtalanra válni.

A Munkaügyi Szemle 1937. februári számában olvasható beszámoló (Munkaügyi 1937:53-58) még „a munkások szabadidejének tartalmas eltöltése” miatt aggódik, mely szerint a megnövekedő szabadidő rossz irányba fogja befolyásolni a munkások nyugodt, hosszú idő alatt kialakult életvitelét. Kimondatlanul is egyfajta paternalista irányítás, soha nem volt irányíthatóság fogalmazódik meg ebben, mely áthúzódik a II. világháború utáni évtizedekre is. Marx nagy teret szentel a szabadidő kérdésének, és megállapítja, hogy a társadalom gazdagságának igazi fokmérője a társadalom tagjainak rendelkezésére álló szabadidő nagysága, mert az ember sokoldalú fejlődésének ez az egyik alapvető feltétele (Módné 1978:71). A szocializmus által felkínált életmód a munka és a szabadidő olyan harmóniájára épült, amelyben a munkavégzés sem kín, nem csupán a megélhetést adja, hanem az emberi örömezzetek egy alapszintű előidézője. A munkavégzés öröme, ezt az örömet érezni az egészséges lelkiületű, szocialista életmódokat valló ember képes.

Parasztok esetében nem beszélhetünk szabadidő-kultúráról, hiszen abban a közegben nem létezik szabadidő. Az, ami mégis szabadidőnek nevezhető, csakis egy másik életmódtípus kategóriái szerint mondható annak, de eredeti funkciójában és formájában semmiképpen nem az. Míg a protestáns etika alapja valami nagyszerű megalkotása, amely nagyszerűség nagyrészt a vállalkozás

sikerében, a gazdagodásban mérhető, addig a szocializmus etikájában a munka éppen ellenkezőleg: a szürke belesimulást, a lojális megalkuvások érdemeit értékeli. A máig élő szocialista munkafelfogás a munkától nem nagyszerű alkotást vár, hanem a rendszerhez való alkalmazkodást írja elő (Csoba – Krémer 2011a:11).

Az 1950-es évek frazeológiájában, így a korszak filmjeiben is (Gyarmati 2003:122) a munka felmutatása vált elsődlegessé. A pihenéshez és a szabadidőhöz, a munka nélkül eltöltött időszakhoz a dologtalan, semmittevés, a szocialista életmódtól való távolságtartás képe társult. A szabadidő felosztásában új szempontok jelentek meg, melyek közül a legszembetűnőbb annak hasznosra és haszontalanra való felosztása volt. Hasznos szabadidőnek minősült minden, ami a munkaintenzitást, a szakmai, esetleg honvédelmi, osztályharcos képzést elősegítette, s haszontalannak, ami csupán az egyén szórakozását, passzív pihenését szolgálta.

„Az MHK-zni, meg később az MHSZ-be járni az dicséretes volt. Üvöltöttük, hogy rajta sporttárs, fuss a célba! Mondták is a kiképzők, hogy itt mi most nem csupán szórakozunk, hanem készülünk a kommunizmus világméretű harcára. [...] ...és akkor így közösen kicsúfoltuk X-ékat, akik melő után mindig a telket kapálták. Hogy ők nem akarnak részt venni ebben a harcban.” [79 éves tisztviselő]

Emellett a munkahely különféle, addig ismeretlen akciók részesévé is tette őket, ilyenek voltak a munkaversenyek, a szakszervezeti és pártrendezvények, a gyári ünnepek, a békekölcsönjegyzés kampányai, a „szocialista brigádmozgalom”, a gyári ötletnapok, a tervismertető értekezletek, a Szabad Nép félórák, az önbírálati órák, az „elvtársi bírásoknak”, sőt néha a büntetőbíróknak a gyárakban megrendezett tárgyalásai is (Belényi 2005:44).

A munkásokra mindig is jellemzőek voltak a dinamikus, alkohollal körített szórakozási formák. A munkások kocsmákhoz kapcsolódó szabadidős szokásairól sok történeti, antropológiai és kultúrtörténeti publikáció jelent már meg (lásd Tomasz 2001:64-95). Kutatásunk is igazolta azonban azt a tényt, hogy a végzettségen alapuló nagy munkakategóriák – segéd-, betanított-, szakmunkás, munkás-vezető – közel sem kezelhetők homogén csoportként, még szórakozás közben sem. A mindig is meglévő különbségek napjainkra sem szűntek meg. Már az 1950-es évek vendéglátásával foglalkozó írásokból tudni (Havadi 2006:340), hogy azok a törekvések, amelyek a munkások számára szakképzettségtől, kereseti viszonyoktól függetlenül ugyan-

2 55 éves férfi karosszerialakatos.

azt az ellátást kívánták biztosítani – büfékben, tejszívekben, menzán, vendéglőkben –, nem értek el teljes sikert. A kiemelt helyzetben lévő szakképzett, művezetői, előmunkási réteg szórakozásában is, vendéglátóipari fogyasztásában is deklarálni szeretne volna saját elitpozícióját.

„Ha én a lapátosnak [segédmunkás] a munkahelyen parancsolok, a presszóban sem fogok vele bratizni. Másnap a műszakban már a hátam veregetné és nem a melóval foglalkozna. Legfeljebb koccintunk egyet, de azután szigorúan különvonulunk. [...] meg a legegyszerűbb, hogy nem is ugyanoda járunk [60 éves építőipari művezető].

Az egyszerű munkás emberek anyagi okokból nem engedhették meg maguknak, hogy első osztályú éttermekbe járjanak. A felfelé törekvő szakmunkásrétegek kisvendéglőbe, presszóba, a kisebb keresetűek italboltba járhattak (Havadi 2006:340). Parasztból segéd- és betanított munkássá váltak, illetve a kispolgári mintát követő szakmunkások más preferenciák szerint választottak maguknak szórakozóhelyet. Mintha a II. világháború előtti tiszt-, altiszt-, kaszinók, munkásolvásokörök kasztszerűen zárt, szakmai endogámiával jellemezhető világa nyújtott volna mintát. Kutatásunk során minden szakmunkás, technikus végzettségű interjúalanyunk kitért arra, hogy „az sm-ekkel [sm = segédmunkás] haverkodókat kinézték”³ maguk közül, azt elfogadhatatlannak találták, s béremeléskor, előléptetéskor ezeket a munkásokat háttérbe is szorították.

„Miután hazajöttem Németből, csak ilyen beosztotti munkát kaptam itt Miskolcon, egy idősebb szakai volt velünk a főnök. Ha valami megoldás nekem jutott eszembe, vagy az én kitalációim jobb volt, akkor mindig üvöltött egyet, hogy <Nehogymá' a te szarod nagyobb legyen, mint az enyém, én vagyok a mester!> S úgy kellett csinálni, ahogy ő mondta.” [55 éves hidegburkoló]

„... a családközpontú és középosztálybeli ideákra épülő szabadidő-eltöltési normái miatt [...] a kocsma nem pusztán szembenállást jelentettek a hivatalosan is támogatott értékrenddel, hanem életmódbeli alternatívát is kínáltak. Ez abba az értelmezési keretbe is illeszthető, amely szerint az iparosokba bevándorlók számára a kocsmái közösség a falusi, közösségi értékek transzformálását és továbbélését is jelképezte – ami az industrializációhoz kapcsolódó közösségi formákkal szembeni ellenállásként is értelmezhető” (Horváth 2004:160).

Kutatásunk a szellemi aktivitást nem kívánó szórakozási formák egyértelmű, erőteljes ténye-

rését figyelhette meg. Az aktív mulatozás, a zenés szórakozóhelyek, diszkók stb. látogatási aránya a megkérdezettek között 20-ról 37%-ra,⁴ a klasszikus italozóhelyek, kocsma, presszó felkeresése 24-ről 50%-ra, az étkezést is nyújtó vendéglőké pedig 18-ról 47%-ra növekedett. Annak ellenére, hogy a kocsma látogatottságának 24%-os arányát kritikával kell kezelnünk, hiszen ez az érték az eddigi kutatásoknak ellentmond (R. Nagy 2012:50-52), a tendencia egyértelmű. A kérdőív más, vonatkozó kérdései is, a hosszabb beszélgetéseik is hasonló magyarázattal szolgálnak.

A munkásság identitásának a múlt rendszerben szerves részét képező öntudat, a hatalom által sokszor deklarált kijelentés, mely szerint a munkás a társadalom vezető rétegéhez tartozik, napjainkra teljesen eltűnt. Magabiztosság helyett „mindenütt csak megalázott szolgák lehorgasztott fejét látni”,⁵ s ebben a világban szükség van könnyen elérhető, gyorsan örömeztető adó kikapcsolódási formákra. A naponta újratermelődő stresszes állapot ellensúlyozására, a jó kedély megőrzése érdekében a munkás „manapság tévézik, mert az olcsó, vagy iszik vagy zabál, mert az meg azonnal rózsaszínű teszi a világot – és gyakrabban is van, mint a szex”.⁶ Sokan megjegyezték azt is, hogy a munkaidő betartásának szigorodásával, a munka közbeni üresjáratok eltűnésével megszűnt a közösségi együttlétek – beszélgetések, pletykálgatás, ugratások, viccelődések – lehetősége, így azt a munkaidő után kell pótolni.

Ugyanez a magyarázata annak is, hogy ezzel szemben a szellemi aktivitást kívánó szórakozási formák vesztettek jelentőségükből. Igaz, a vártnál talán kisebb arányban. A mozis látogatása 25-ről 19%-ra, a színházba járás 14-ről 13%-ra, kiállításokra, koncertekre járás 12%-ról 10%-ra esett vissza. De leginkább a könyvtári látogatások alkalmi csökkentek, 25-ről 13%-ra. Indokul szinte mindenki megemlítette az árak elszabadulását, a szabadidő mennyiségének csökkenését, az erős konkurenciaként megjelenő számítógépes, internetes lehetőségeket. Azt is látnunk kell, hogy a majdnem kizárólagosan a munkásarisztokrácia tagjai által látogatott, a magaskultúrához köthető időtöltési lehetőségek kitermeltek egy olyan elkötelezett, arányaiban közel állandó munkásréteget, amelyik gazdasági okokból, csupán a divatot követve nem hagyja ott megszokott szórakozását.

4 Amennyiben külön megjelölés nélkül két arányszámot közlünk, ott az első mindig az 1984-es, a második a 2014-es adatokra vonatkozik.

5 73 éves építőipari technikus.

6 62 éves vegyipari gépész.

3 58 éves CNC esztergályos.

A munkahely szervezi a szabadidőt is. Egyrészt elválasztja a munkaidőt és a szabadidőt, másrészt a munkaidőn túl is programokat ad. Összejárni a kollégákkal, születésnapot, névnapot ünnepelni, társadalmi eseményekre járni (Csoba – Krémer 2011b:44). Marx Károly a szabadidős szférában egyrészt nem alkotó időtöltéseket – pihenés, táplálkozás, élvezetek –, másrészt személyes belső szükségletekből fakadó erő kifejtéseket említ. Ez utóbbiaknak két típusa létezik: a képességfejlesztés, és az alkotó jellegű munkálkodás (Tütő 2001:70). A szabadidő növelését Marx kívánatosnak tartotta azért is, mert „Mennél jobban nő a munka termelőereje, annál jobban meg lehet a munkanapot rövidíteni, és mennél jobban megrövidítik a munkanapot, annál jobban nőhet a munka intenzitása” (Marx 1955:491).

A munkások vidéken, elsősorban kisebb településeken vagy kolóniákban lakó részének mindig is alapvető fontosságú volt a munkája melletti mezőgazdasági munkavégzés. A munka- és lakhelyük között ingázók naponta átlagosan tíz órát töltöttek és töltenek el ma is munkával és utazással. Voltak azonban ennél jelentősen hosszabb időtartamok is. Amíg a borsodi bányavidéken számos bánya üzemelt, tömötten jöttek-mentek a „műszakos buszok”. Az ingázó bányászok életük jelentős részét a buszon ülve töltötték, hajnal 3-kor indultak s csak 16 órára értek haza egy-egy nappalos műszak után.⁷ A kötelező túlmunkák miatt főleg az ötvenes években igen hosszú volt a munkaidő, és a szabadidőt tovább csökkentette a gyatra közlekedés is, így a kettő aránya az előbbi javára tolódott el (Belényi 2005:44).

Az otthoni teendők elvégzésével a munkával töltött idő még hosszabbra nyúlt. Ezeknek a munkásoknak érthetően igen kevés idejük marad művelődésre, szórakozásra, a baráti kapcsolatok ápolására. A munka okozta fáradtság is hozzájárul, hogy a „szabadidőt” nagyrészt a televízió nézése töltötte ki (Andorka – Harcsa 1979:76).

A sok utazással töltött óra, az időhiány ellenére a megkérdezett idősebb munkások mégis egy munkával teli, de az emberi kapcsolatokat sem nélkülöző életről számoltak be. A társadalmi háló ápolása ugyan részben átterhelődött az ingázás időszakára – a buszra, vonatra várakozás és az utazás idejére –, de nem okozott észrevehető hiányt. Erről Tóth Pál is beszámol 1976-os kutatásában (1976:45-52):

A bejáró munkások a helyben lakókhöz képest több időt fordítanak:

*kertészkedésre 26,59%-kal
feldecizésre, sörözésre 20,39%-kal
személyes kapcsolatokra 16,87%-kal
bálok, tömegrendezvények látogatására 14,88%-kal
asztali játékokra 14,31%-kal
vendégeskedésre 10,84%-kal*

kevesebbet:

*szépirodalom olvasására 14,00%-kal
fizikai testedzésre 13,60%-kal
sétálásra 10,39%-kal
szakkönyvek olvasására 7,04%-kal.*

A bejárók szabadideje nem csupán az ingázás miatt kevesebb. A falusi környezet lehetőségei miatt majdnem mindegyikük kétlaki életet él, mezőgazdasági tevékenységet is folytat. Ebben a közegben a szabadidő fogalma jóval szélesebb körű, mint urbánus közegben. Míg a hivatalos munkaidő keretei közötti munkavégzés egyértelműen a munka kategóriájába tartozik, addig az otthon végzett mezőgazdasági tevékenység megítélésében gyakorta átsodródik a szabadidős tevékenységek közé.

„Az ingázás egyik nagyon fontos velejárója, hogy a kétlaki személyiség állandó jelleggel két kulturális szféra között mozog, állandóan egyikhez sem tartozik, mely állapot végső fokon személyiségének dezintegrációját is előidézheti. A kétlakiság egy többszörösen kihasznált állapot, melynél leginkább szembeötlő a szabadidő teljes hiánya. Ez a többszörösen kihasznált helyzet következtében az otthon maradókra és elsősorban a női munkaerőre újabb terhek hárulnak, ugyanis az ingázás helyzetében az egész mezőgazdasági üzem vezetésének terhe a női munkaerő vállaira nehezedik” (Tagányi 1973:576).

A kétlaki élet elterjedtsége, a munkaidő utáni mezőgazdasági munkák végzése nem várt változásokat mutat. Az elmúlt harminc esztendő alatt a mezőgazdasági munkaalkalmak száma ugyan csökkent, de az évente ilyen típusú munkára szánt idő mintegy 2%-kal növekedett. Ezen belül a városokban élő munkások alkalom híján és a lakótelepeket övező kiskertes, hétvégi házas térségek szlömösödésével kevesebb időt szánnak paraszti munkák végzésére, míg a falvakban élő ingázók kismértékben (6%) növelték is földműves aktivitásukat. Az indokok azonban kisebb mértékben megváltoztak: sokan a „testmozgás meg a napozás miatt”,⁸ mások amiatt,

7 57 éves vājár szóbeli közlése.

8 55 éves malomipari betanított munkás.

mert „nem akarunk mérgezett növényeket enni”,⁹ de van, aki az örömszerzés miatt:

„Mondta valaki a tévében még régen, hogy kertész legyen, aki boldogságra vágyik. Ez bizony igaz! Minden nap ér valami sikerélmény! Ahogy látom azoknak a semmi kis palántáknak a növést, hát örömmel telik el a szívem, megnyugszom. Nekem ez olyan, mint egy adag Xanax”. [73 éves építőipari technikus]

A kertészkedésnek sok jó oldala is van: szabad levegőn való mozgást, igazi tevékenységváltást, a természet figyelését, a munka eredményében való igazi gyönyörűséget tesz lehetővé. Nem csoda, hogy általános tapasztalat szerint a legtöbben szívesen végzik (Módné 1978:71).

A más számára segítségnyújtásként vagy pénzért, napszámban végzett mezőgazdasági munkák esetében sem történt érezhető változás, a mai adatok megfelelnek a harminc évvel ezelőttinek. Az indokok sem változtak. Az a 12, illetve 10%-nyi munkás, aki napszámot is vállal, s aki a falusi, alacsony képzettségű (segédmunkás) és alacsony keresetű csoportból kerül ki, ezt kizárólag anyagi okokból teszi.

Elenyésző mértékben növekedett mind a saját célra (48-ról 52%-ra), mind a segítségnyújtás céljából (27-ről 29%-ra) végzett otthoni, ipari jellegű munkavégzés, a szerelő-javító munkák aránya. Az arányok ugyan gyakorlatilag nem változtak, az okok azonban alaposan. Az informális beszélgetésekből nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszerváltoztatás előtti ilyen tevékenységek egyértelműen a munka, míg napjainkban sokkal inkább a szabadidő kategóriájába tartoznak. A hiánygazdaság, a keresleti piac időszakában „nem lehetett nem javítgatni meg szerelni, toldozni-foldozni”,¹⁰ mindenki rákényszerült erre. Munkás közegben az ilyen ügyesség, rátermettség mindig is egyértelműen férfiassági attribútum volt, „aki nadrágot viselt, annak ezeket a szereléseket meg kellett tudni csinálni”.¹¹ A piaczgazdaság, a kínálati piac beköszönőkor, amikor már „bármit meg lehet venni Kínából, amiért régen kuncsorogni kellett”,¹² a barkácsolás kétségkívül hobbitevékenység, örömszerző, alkotói céllal bír. Nagy számban vallottak hasonlókat a megkérdezettek, hogy „manapság az ember [férfi] nyugalma három esetben biztosított: ha horgászik, ha a garázsban bütyköl valamit, vagy a wc-n ülve”.¹³

- 9 51 éves vegyésztechnikusnő.
10 49 éves villanyszerelő.
11 59 éves autószerelő mester.
12 55 éves elektronikai műszerész.
13 73 éves építőipari technikus.

A nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőtlenségek egyik megnyilvánulása a munkaidő-szabadidő arányban is tetten érhető. Magyarországon a házimunka szinte teljes egészében a női munka fogalmával azonos (Czibere – Csoba 2011:122). A szabás-varrás, kézimunkázás, kötögetés azonban ugyanazon elbírálás alá esik, mint férfiak esetében a ház körüli, javító-szerelő-barkácsoló munka. Az arányok azonban nagyon erőteljesen, 56-ról 29%-ra csökkentek. A válaszokból az derül ki, hogy szinte az alapvető szükségletek szintjén végzett otthon-szépítési, a család ellátását szolgáló tevékenységek hiátusát egy másik, hasonló készleteteket kielégítő tevékenység, a használsruha vásárlás, népszerű nevével a turkálás, turizás váltotta ki. Mind a kettőben megtalálható az utódok biztonságos felnevelésének igénye, az ezért végzett munka szükségessége, de az utóbbinál a keresés-találás örömezzetével kiegyensúlyozva. Régen a vásárlás munka volt, ma pedig szórakozás (Timothy 2005:24-25), a szabadidős tevékenységek része. A felvett kérdőívek, az interjúk is tanúsítják, hogy ez a pár évtizeddel ezelőtt komoly munkának számító tevékenység javarészt átkerült a szórakozások kategóriájába. A nyílt árú kínálattal rendelkező áruházak új cikkek vásárlására csábítanak, egyben a vásárló számára már szabadidős tevékenységet is nyújtanak (Bódy 2008:26). Emellett erősen megjelennek azok a gazdaságossági szempontok is, amelyek szerint „ennyiért nem éri meg a [varró]gép fölött vakoskodni”,¹⁴ amikor „a turiban ott van minden, olcsón, jó minőségben”¹⁵ s ráadásul „nekem a legnagyobb boldogság az, amikor V-nél elmehetek túrni egyet, és megyek is, ha van rá szükség, ha nincs!”¹⁶

Mindeközben a munkások úgynevezett önkéntes munkát – civil szervezetek, egyházak stb. részére – elenyésző mértékben végeznek. Mindössze a megkérdezettek 6, illetve 8%-a számolt be ilyenről. A vallásgyakorlás arányszámai első pillanatban nehezen magyarázható okokkal mutatnak csökkenő értéket (25-ről 16%-ra). A rendszerváltoztatás előtti évek azonban már közel sem a vallásellenességgel jellemezhetők. Ebben az esetben helyesebb a változást a társadalom egészét érintő jelenségként kezelni. A múltat azok az idős emberek képviselik, akik ha néha titkoltan, néha túrten is, de együtt éltek a vallásukat gyakorlókkal, s ha paraszti származásúak voltak, maguk is templomba jártak: „Ha nem is hittem benne nagyon, de a szokás vitt azért a temp-

- 14 58 éves laboránsnő.
15 57 éves raktárosnő.
16 51 éves vegyésztechnikusnő.

lomba”.¹⁷ A jelen ezzel szemben a megállíthatatlan vállalásvesztéssel, az erkölcsi értékrend átalakulásával azonosítható, melyben sokadlagos kérdés a munkás származás, ahol „*a pénz beszél, nem Jézus, [akinek] még tán' mobilja sincs*”.¹⁸

Egyes kutatások a munkások közösségi aktivitását a lakások túlzásfűltségére vezetik vissza. E szerint a szűkös életkörülmények és a szegényes otthonok főleg a férfiakat „...sűrűn űzte el hazulról arra készítve őket, hogy idejüket, szabadidejük nagy részét köztereken (munkásotthonban, kocsmában, futballmeccsen, vagy csak az utcán) töltsék el” (Gyáni 1990:379). Braun Róbert a marosvásárhelyi munkásférfiakról hasonlókat jegyez meg: „Szabad idejét az utcán vagy az egyleti helyiségben tölti, otthon keveset ül” (Braun 1909:516). Ugyancsak ennek tudható be, hogy a telepi munkásság közösségi aktivitása jóval fejlettebbnek mutatkozik, mint a más, nem kolóniában élő munkások esetében. „A telepes élénk társadalmi életet él, egyesületekben tisztséget vállal, fejlett szervezkedő” (Bán 1940:226).

„*Kulturális szempontból Rudolftelep egy nagyon jó hely volt. Itt, kérek, az üzemvezetés versengett azért, kérek, hogy milyen kulturális rendezvényeket kell csinálni. Volt olyan szilveszteri bál, hogy az egész környékről idejártak mulatságra. Volt tekepálya, persze hogy volt. Lejártunk. Volt táncsoport. Akkor színművészeti csoport. Erről a bánya vezetése gondoskodott. Négyyszer volt mozivetítés! Hetente négyyszer*” [77 éves bányász].

A saját otthon falain belüli, illetve az otthonon kívüli szabadidő legfontosabb közös sajátossága az, hogy annak nagy részét csoportosan töltötték el. Annak ellenére, hogy kedveltek voltak a magányt, egyedülletet igénylő, közösséget nem kívánó időtöltési formák is – olvasás, rádióhallgatás, majd később a televíziózás, kézimunkázás –, a vizsgált munkásokra jellemző volt, hogy szabadidejük túlnyomó többségét is együtt töltötték. A válaszadók 67%-a saját lakásán belül is, 87%-a nyilvános helyeken is a közös szórakozási formákat preferálta.

A szabadidő közös, otthoni eltöltésére a leggyakoribb indok a születés- és a névnap volt, de bármiféle ünneplésre okot adó alkalmat kihasználtak arra, hogy közösen mulassanak. Ugyanúgy „*indok lehetett a nemzetközi nőnap megünneplése is*”,¹⁹ mint egy különlegesre tervezett, jól sikerült vacsora. Ez utóbbiak gyakrabban estek meg, ha nagy mennyiségű, gyorsan elfogyasztható étel – gombaszazonban

gomba, vadászó munkások esetében vadhús – jutott valaki birtokába, de talán a leggyakoribb alkalom volt a közös étkezésre a szalonnasütés. Evési szándék nélkül is gyakran összejöttek kártyázni, zenét hallgatni, sakkozni, minden indok nélkül beszélgetni – s meglepő módon már a világháborút megelőző időszakokban is különféle társasjátékokat játszani. Az otthoni összejöveteleket kivétel nélkül minden esetben alkoholfogyasztás kísérte. Ez önmagában is elegendő volt a találkozásra, hiszen „*mikor má' gázosodott a bor, vót minden este közös program az ismerősökkel*”.²⁰

A lakótelepeken, kolóniákban lakó munkásság körében általános volt a közösségi szórakozási alkalmakon való megjelenés. Ezek egy része nem kapcsolódott kiemelt, szervezett alkalomhoz. A munkaidő után az erre kialakított helyiségben – ez a II. világháború előtt a „kaszinó”, utána a „kultur” vagy „klub” neveket viselte – összejöttek a munkások, spontán kialakított keretben szórakoztak. Sakkoztak, kártyáztak, biliárdoztak, kugliztak, élő vagy lemez-, illetve rádiózenét hallgattak, újságot olvastak, vagy csupán beszélgettek.

A különféle – elsősorban az ügynevezett magyar kártyára épülő – kártyajátékok nagy jelentőséggel bírtak a munkások körében. Ez a jelenség a XIX. század végi Magyarország polgárvilágának legjelentősebb szabadidős tevékenységének (Jánoska 1999:142) közvetlen folyománya. Minden korszak lapja – kezdve az Esti Ujságtól az ezredvégi online portálokig – folyamatosan napirenden tartotta, s ezzel követhető mintaként kínálta fel a kártyázás szórakozását. A kártyázó munkásokhoz való viszony kettőssége a mai napig megmaradt. Egyrészt ez egy elismerésre méltó, ügyességet és fortélyt igénylő, férfias szórakozás, ahol a vesztes is nyer, mert „*aki a kártyában béna, az jó csajt fog kapni*”,²¹ másrészt egy bizonyos szintet túllépve a családot, az utódokat veszélyeztető, üldözendő szerencsejáték is. A rendszerváltoztatás előtti időszakban a kártya a többi társasjátékhoz hasonlóan már kezdett kikopni a munkás időtöltések köréből, amikor váratlan helyről kapott támogatást. A televíziós pókerközvetítések munkás kártyahasználókra gyakorolt hatása, „*amikor Gyuri bácsi [Korda György] bemondja az all-int, hát az frenetikus!*”,²² közvetlenül is mérhető. Mindez megerősítést kapott az egyre terjedő online pókerjátékok elterjedésével is, a média ehhez való pozitív viszonyulásával, ezzel a szerencsejátékos lét elfogadottabbá válásával is.

17 78 éves bányalaktos.
18 49 éves villanyszerelő.
19 62 éves minősített hegesztő.

20 89 éves vājár.
21 49 éves villanyszerelő.
22 55 éves karosszerialaktos.

A rendszerváltoztatás előtt a központi hatalom igyekezett minden apró részletében felügyelni a szabadidőt. Például a KISZ KB egyik 1964-es ülésén szóba került az is, hogy egyes káderek modern könnyűzenei képzésen vegyenek részt, hogy megérthessék, s ennek köszönhetően megfelelően irányíthassák a fiatalok szórakozását (Csatári 2007:74). A szervezett közösségi szórakozási alkalmak tekintetében a munkásközösségeket a pezsgő élet jellemezte. Szinte nem múlt el hét, hogy ne legyen valamiféle, a munkásság egészét megmozgató színházi előadás, koncert, bál, kultúrházi rendezvény, ismeretterjesztő beszélgetés, filmvetítés, saját maguk által szervezett énekkari, színjátszó bemutató.

„Itt nem volt olyan, hogy unalom. Nem ült otthon senki sem. Jöttek a városi színészek, énekesek, vagy mi is betanultunk darabokat, volt zenekarunk és énekarunk is, működött a mozi. És rendszeresen voltak bálók, táncmultságok. Nem volt hét, hogy ne lett volna valami. [...] Akit meg a kultúra nem érdekelt, járt focimeccsre vagy a sörkertbe” [86 éves műhelyvezető kovács].

A szórakozásban a nemek megoszlása közel sem nevezhető kiegyenlítettnek. Az otthon zajló eseményekben ugyan a nők is aktívan részt vettek, de közösségi helyeken jóval ritkábban jelentek meg, mint a férfiak. A páros megjelenést lehetővé tevő alkalmakon – mozi, színház, bál, koncert stb. – túl nem volt jellemző a részvételük. Feltétlenül említést érdemel azonban az, ami a földműves falvakban szinte sohasem fordult elő, hogy bizonyos határok között akár hajadon lányok, akár férjes asszonyok férfikíséret nélkül is megjelenhettek a szórakozóhelyeken.

„Igaz, hogy vagy volt velünk mindig egy idősebb mamika is, vagy ilyen csoportban mentünk, de simán ott voltunk a presszóban sötétedésig. De utána már nem maradtunk, meg nem is volt kedvünk, mert akkorra már berúgtak a bányászok és kötekedni kezdtek volna” [77 éves aknai kézbesítőnő].

A bejáró munkások testedzésre kevesebb időt fordítanak, mint a helyben lakók, mivel mozgási igényeiket kielégíti otthoni, kétlaki életmódjukból adódó munkatevékenységük. A munkások sportbeli aktivitása erősödött az elmúlt harminc esztendőben – 1984-ben a munkások 35, napjainkban 43%-a sportol rendszeresen. A labdarúgás olyannyira a leggyakrabban űzött sportok közé tartozik, hogy a többit csak említés szintjén lehet megnevezni: kerékpározás, futás, testépítés, csak régebben pedig a természetjárás, az asztalitenisz, a kézilabda. A sportegyesületek régi szerepe (36%) mára már

csökkent (11%), a többség (52%) egyénileg szervezi meg sportolási lehetőségeit.

Mellesleg megjegyezzük, az aktív testmozgással eltöltött szabadidő növekedését a válaszadók egészségi állapotáról, testképéről vallott nézetei nem tükrözik, sőt! Azt figyelhetjük meg, hogy a sportolással töltött kevesebb idő ellenére a harminc esztendővel ezelőtti munkások egészségi állapota 40%-ban nagyon jónak, 49%-ban jónak volt mondható. Testtömeg indexük²³ és testképük kifejezetten egészségesnek tűnik. Ezzel szemben az aktív munkások közül saját egészségi állapotukat csak 10%-nyian minősítették nagyon jónak, míg jónak 47%, kielégítőnek 42%. Ezzel párhuzamosan egy kissé korpulens, súlytöbblettel küszködő, s azzal nagyon elégedetlen munkást vizionálhatunk. A nosztalgizást, a megszépítő távolság által okozott mérési hibákat is figyelembe véve is szembetűnőek a sok sporttal eltöltött szabadidő ellenére testükkel és egészségi állapotukkal elégedetlen munkások. Kereshetjük a választ az azóta jelentősen megváltozott testképben, a külső erők által manipulált alacsony önfogadási szintben, a társadalom elégedetlenné válásában, a tartóssá vált rossz nemzeti közérzetben is.

A II. világháború után a mindenki számára elérhető belföldi üdülés a munkásjóléti intézmények sokat propagált elemévé vált. Része volt ennek „a korábbi felső osztályok szokásainak átvétele, illetve lerombolása” (Horváth 2007:48) ugyanúgy, mint a munkások ön- és közbecsülését magával hozó, sikerrel való küzdelem a presztízzsel bíró, értékesnek tartott üdülőhelyek elnyeréséért.

A szabadidős tevékenységek közül kétségkívül az üdülés szenvedte el a legnagyobb csökkenést. Az érett Kádár-korszakra jellemző, minden munkás számára széleskörűen és viszonylag könnyen elérhető üdülési alkalmak a rendszerváltozást követően szinte megszűntek. Ez a manapság piaci alapokra helyezett kikapcsolódási, rekreációs és gyógyulási forma, pláne a külföldi üdülések terén egyértelműen átkerült a státuszszimbólumok közé. Itt sem beszélhetünk általában a munkásságról, rétegzettségük markánsan megmutatkozik.

Az alsó-közép életstílus lemaradása az elit, felső-közép és közép életstíluscsoportokhoz képest több téren is szembeötlő. Idegennyelv-tudásuk hiánya miatt nemzetközi kapcsolataik szerényebbek, ritkák a külföldi utazásaik. Emellett játékos társági tevékenységekben passzívabbak és szabadidős

23 A kérdőív tartalmazott olyan kérdéseket is, amelyek a testsúlyra, a testmagasságra, illetve különféle egészségügyi problémáikra kérdeztek rá.

aktivitásuk is visszafogottabb. Őket tekinthetjük az „alsó-középosztályi” életstílusmintát jelképező-megvalósító rétegnek (Utasi 1995:10).

Az elmúlt évtizedekben bekövetkezett munkás-életmód-változás egyik legfájóbb, gyakran felemlgetett traumatikus eleme az üdülések elmaradása. A kérdőívek azon, nyitott választ igénylő részén, amely a múlt és jelen legjelentősebb különbségeire kérdezett rá, az üdülések megszűnésére a válaszok 87%-ában történt említés. Hosszabb interjú adó beszélgetőtársaink közül pedig mindenki (100%) fájó pontként beszélt róla. Ezek szerint a „munka több lett, üdülés meg semmi”,²⁴ „ma az üdülőkben már munkásgyereket nem találni”,²⁵ mert „ha szabadidőd már lenne is, de pénzed az üdülőre az nem lesz”.²⁶ A visszaemlékezések talaján megindult az az emlékmunka, amely nosztalgikussá tette az üdüléssel kapcsolatos élményeket, még annak negatívumait is szépé alakítva.

„Turnusokban fél óra alatt enni a rántotthúst a pörköltzagu SZOT ebédlőben? Hallgatni a szomszéd szobában lakók ricsaját? Ismerkedési esteket végigülni? Úszni az iszapos Balcsiban, ami tele van szeméttel? Zsírban tocsogó lángost enni hosszas sorbanállás után a parton? Mennék én most is, akár azonnal is, ha hívnanak!” [73 éves építőipari technikus].

A falusi közösségekben évszázados hagyományokkal bíró mesemondás továbbéléséről többen is megemlékeztek. Az Ella-aknai,²⁷ illetve a csepei, Kossuth Lajos utcai munkásszállón²⁸ is volt erre példa. Hasonló, a marosvásárhelyi cukorgyár munkásszállásán éjszakába nyúló mesélésekről Keszeg Vilmos is beszámol (2007:43). Arra, hogy ez a szokás mikor és miért maradt abba, senki sem emlékezett. Több interjúalany²⁹ is azt feltételezte, hogy a szállókban az 1950-es évek végén általánossá váló vezeték rádió, később az oda bekerülő néprádiók, népszuperek, illetve az 1960-as évektől kezdve a közösségi térben elhelyezett televíziók, illetve a fülhallgatószoros készülékek megjelenései okozták a mesélés gyakorlatának megszűntét. Az azonban egészen az 1980-as évek közepéig több he-

lyen is^{30,31} szokás maradt, hogy amikor valaki a szállón lakók közül moziba ment, akkor „*takarodó után töviről-hegyire elmondta a filmet, s akkor a szobában mindenki szájtátva figyelt*”.³²

A munkások aktív hírfogyasztók voltak a múltban, s jelenleg is azok. A felgyorsuló életritmus felértékeli az információ társadalmi szerepét. A „lassan kifizetődő híreket” a századvégtől egyre inkább felváltja az „azonnal kifizetődő hírek” (Lipták 2001:81) áradata – ezek szinte kivétel nélkül negatív hírek, illetve a bulvár kategóriájába tartoznak –, s az életmódváltással, az életszínvonal emelkedésével, a szabadidő polgári felfogásával fokozódott az igény erre a speciális típusú szórakoztatásra. Sokan ugyanis a hírek fogyasztását „*egy bizonyos, a gondolkodó embertípus szórakozása*”-ként³³ kezelték.

A harminc esztendővel ezelőtti munkások 66%-a olvasott rendszeresen napilapot, ezen belül 32% kettőt vagy annál többet is. Legolvasottabbak a Népszabadság, Népszava, Magyar Nemzet, Népsort és a helyi lapok, így az Észak-Magyarország voltak. A bulvárhoz legközelebb álló lapokat a Rakéta, a Szabad Föld és a Nők Lapja jelentették. Annak ellenére, hogy az online média hétköznapivá válásával sem a lapok ellenértékének előteremtése, sem azok elérhetősége nem jelenthet nehézséget, napjaink munkásainak csak 44%-a rendszeres lapolvasó. A nyomtatott sajtótermékek fogyasztása ritkává vált (18%). Ezen túl hagyományos és online hírújságok esetében is elsősorban a szórakoztató szemléletű médiák az elsődlegesek (78%), /Blikk, Kiskegyed, Bors/, a komolyabb, informatívabb, elemzőbb orgánumok a háttérbe szorulnak. Több válaszadó is rezignációval értékelte ezt a tényt, mely szerint „*ma már nem kell a sokoldalúan tájékozott melós*”,³⁴ mert „*a cégeknek csak feladat-végrehajtókra van szükség, az önálló gondolkodás ezen a szinten rossz tulajdonság*”,³⁵ illetve „*ha dögfáradtan hazamész este, akkor nem politikai elemzést akarsz olvasni, hanem azt, hogy Berki kivasaltatta a heréit, az legalább kikapcsol!*”.³⁶

Napjainkra a legfontosabb és leglátványosabb

24 74 éves gumiipari szakmunkás.
25 45 éves élelmiszeripari szakmunkásnő.
26 51 éves elektrikus.
27 78 éves bányalaktos szóbeli közlése.
28 82 éves melegüzemi főgépész szóbeli közlése.
29 78 éves bányalaktos; 90 éves háztartásbeli nő; 88 éves aknász; 86 éves mintaszedőnő.

30 BÁÉV munkásszálló, Miskolc – 51 éves kómúves szóbeli közlése.

31 Petőfi Sándor Fiúkollégium, Miskolc – 50 éves esztergályos szóbeli közlése.

32 Lyukóányai munkásszálló – 49 éves villanyszerelő.

33 32 éves egészségügyi szakmunkás.

34 51 éves elektrikus.

35 51 éves vegyésztechnikusnő.

36 49 éves villanyszerelő.

szabadidős tevékenységgé a tévézés vált. Azért, mert könnyen elérhető, olcsó, aktivitást jórészt nem kíván nézőjétől, megteremti a tájékozódás és a kapcsolódás illúzióját úgy, hogy közben közösségi élményével a saját csoporton belülről pozicionál. A múltbéli tévézés sajátossága az volt, hogy hétköznapokon magasabb volt a televízió előtt töltött órák száma, mert hétvégekre „komolyabb, hosszabb szórakozásokat tervezett mindenki, nem jutott idő a tévét bámulni”.³⁷ Hétköznapokon 2,5 óra, hétvégén 2,1 óra volt a tévézésre fordított átlag.

Napjainkra ezek az adatok a képernyő előtt töltött idő növekedése mellett elsősorban a tévézésre fordított idő heti ütemezése terén változtak meg. A hétköznapi átlag 2,5 óráját messze meghaladja a hétvégi 3,6 óra. Napjainkra a hétvégre tervezett szabadidős lehetőségek az aktivitásra való igény csökkenésével, gazdasági okok miatt beszűkültek, maradt a televízió. A szabadidő üzleti alapokra helyeződése (lásd Burke 1984:369) éppen ebben a folyamatban figyelhető meg legjobban. Gazdasági potenciál nélkül a szabadidőüzlet fogyasztói oldalán a munkások jelentős része nem tud megjeleni. Szabadidőről vallott nézeteikben többen is Marx közismert, gúnyos nézeteit hangoztatták, mely szerint „A rendőr megtakarítja nekem azt az időt, hogy önmagam zsandárja legyek [...], a pap azt az időt, hogy gondolkozzam” (Marx – Engels 1976:263). A pap, az egyház szerepe alatt több beszélgetőtársunk is a televíziót értette, azzal helyettesítette.

Beszédes adat, hogy mind a múltban, mind a jelenben a munkások 14%-a egyáltalán nem nézett, néz televíziót. Az elutasításnak azonban egyetlen esetben sem a média ellen megfogalmazott kritika vagy ellenkulturális szempontok voltak az indokai. A feszített munkatempó, a hosszú nyúló munkaidő, a passzív pihenés, az alvás igénye okozza, hogy „mire hazaérek, már nincs erőm nézni sem, csak aludni, és másnap is, és következő nap is, meg az azt következőn is, meg hétvégén is...”³⁸

Kérdőívünk egyik kérdéscsoportja a közösen, illetve az egyénileg eltöltött szabadidő mennyiségére és annak minőségi jellemzőire kérdezett rá. Határozott volt a megkérdezettek véleménye (69, illetve 58%) abban, hogy az egyénileg eltöltött szabadidő mennyisége az elmúlt harminc esztendő alatt kevesebb lett. A közösségi alkalmak, a munkatársakkal, barátokkal, rokonokkal eltöltött szabadidő még jobban megsínylette az elmúlt évtizedeket. 74, illetve 68% érzi úgy, hogy ezek az alkalmak ritkábbak

lettek, s csak 6, illetve 3% lát növekedési esélyt. Azt már a 70-es évek kutatásai is bizonyították, hogy az egyedül töltött idő a gazdasági fejlettség növekedésével magasabb (Cseh-Szombathy 1978:227-228).

„Kevés a fizetés, és csak túlórával lehet elérni a reális keresetet. A munkásoknak nincs szabadideje, csak ha csinál magának, akkor meg elveszíti a munkahelyét. Így lesz szabadideje, csak akkor már nem lesz munkás. Embertelen ez a rendszer!” [47 éves fémfeldolgozó szakmunkás].

A kollektívan végzett munkán túl a munkásság egész életmódjára rányomja bélyegét a csoportban, közösségben való létezés. A munkásréteg tagjaiban kétségtelenül erős az érzés, hogy egy csoporthoz tartoznak, s hasonlóképpen bizonyos, hogy ez az érzés magában foglalja azt a föltevést is, miszerint lényeges a barátságos, együttműködésre kész, jószomszédi magatartás. A közösségben való gondolkodás a munkásságnak nem önmagától való kulturális sajátossága, azt elsősorban a mindenkori lakótelepi körülmények és a közös munka alatti nagyon erős egymásrataltság kényszere hozza létre. A megkérdettek lényegesnek tartották azt a definíció-elemet, mely szerint a munkások egyik legfontosabb jellemzője, hogy mindent együtt csinálnak, így fájó folyamatként élük meg az ilyen szabadidős alkalmak gyérülését. Az ember igyekszik a lehető legtöbb időt ott eltölteni, ahol kiegyensúlyozottnak, elégedettnek, boldognak érzi magát, amelyben a személyisége ki tud teljesedni. Vannak ugyan olyan munkahelyek, amelyek alkalmasak a niche-érzés kiváltására, azonban a szabadidős tevékenységekre szolgáló terek erőteljesebben formálják az emberek niche-tudatát (Michalkó et al. 2007:272). Ha pont ezek a terek, lehetőségek szűkülnek, akkor előfordulhat, hogy „nem lesz már jó hangulatú munkás, munkás se’, csak úgynevezett munkavállaló”.³⁹

„Ahogy a macilacin [marxista-leninista továbbképzés] be kellett magolni, a tőkésekre az jellemző, hogy a tömegek egész életidejét munkaidővé változtatják át. Na, most ez van. Nem is volt olyan hülye ez a Karesz [Marx Károly]!” [73 éves építőipari technikus].

Összegzésül elmondhatjuk, hogy harminc esztendő alatt nem történtek alapvető szintű változások a szabadidő fogalmában, s közel sem nevezhető dinamikusnak a gyakorlat módosulása sem. A társadalom alapszintű változásai – szocializmusból piaci elvű kapitalizmus, puha diktatúrából nyugati típusú demokrácia, hiánykereskedelemről kínálati piac, bezárkózás helyett multikulturalizmus és mindenki számára elérhető információs rendszerek

37 62 éves minősített hegesztő.

38 33 éves gépkocsivezető.

39 58 éves laboránsnő.

által megtráogatott világfalu stb. – azok, amelyek a szabadidő-munkaidő felfogásának és kezelésének változásait hozták, s nem a munkás létből való sajátosságok. A munkások társadalmi csoportokon, osztályokon belüli különállása, saját logikája, jellemzően egyedi aspirációi, kulturális autonómiája átalakulóban van, részben már át is alakult. Identitásuk még erős, s a múlt emlékeiből táplálkozva rendszeres megerősítést is nyer – legalábbis addig, amíg ezek az emlékek halványulni nem kezdenek, s még közöttünk élnek „...az öreg szakik, akik minden leheletükkel példát adtak abból, hogy hogyan kell melósként tisztességesen létezni”.⁴⁰

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf – Harcsa István 1979 A községekben zajló társadalmi változások az elmúlt másfél évtizedben. *Társadalmi Szemle*, 5:68-78.
- Bán Imre 1940 Szénbányászok In Rézler Gyula szerk. *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Közgazdasági Könyvtár XXIV. kötet. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 215-242.
- Belényi Gyula 2005 A munkások állami ellenőrzése és a munkásellenállás (1949–1956). *Századok*, 1: 43-81.
- Bódy Zsombor 2008 A vásárlás és a történések. *Múltunk*, 53. 3:17-39.
- Braun Róbert 1909 Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Huszadik Század*, 1:513-527.
- Burke, Peter 1984 A populáris kultúra történet-tudomány és az etnológia határmezsgyéjén. *Ethnographia*, XCV:362-373.
- Csatári Bence 2007 A KISZ könnyűzenei politikája. *Múltunk*, 52. 3:67-103.
- Cseh-Szombathy László 1978 Nemzetközi különbségek a társas kapcsolatok típusaiban és gyakoriságában. In Szalai Sándor szerk. *Idő a mérlegen*. Gondolat Kiadó, Budapest, 226-234.
- Csoba Judit – Krémer Balázs 2011a A munka társadalmi meghatározottsága. In Csoba Judit szerk. *Munkaerőpiaci változások, leszakadó társadalmi csoportok*. „SZOCIO-TÉKA”, Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke, Debrecen, 9-15.
- 2011b A jövedelemszerkezet és a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulása. In Csoba Judit szerk. *Munkaerőpiaci változások, leszakadó társadalmi csoportok*. „SZOCIO-TÉKA”, Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke, Debrecen, 43-48.
- Czibere Ibolya – Csoba Judit 2011 A nők munkaerő-piaci hátrányai. In Csoba Judit szerk. *Munkaerőpiaci változások, leszakadó társadalmi csoportok*. „SZOCIO-TÉKA”, Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke, Debrecen, 114-132.
- Gyáni Gábor 1990 Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón. *Századok*, 124:355-382.
- Gyarmati Gyöngyi 2003 Nők, filmek, hatalom Magyarországon az 1950-es években. *Múltunk*, 3:107-130.
- Havadi Gergő 2006 Az új „népi szórakozóhely”. *Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok*, 3:315-354.
- Horváth Sándor 2004 *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 34. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Horváth Sándor 2007 A lakás és a fürdő: a munkás- és szociálpolitika prototípusai az örvenes években. *Múltunk*, 2:31-49.
- Jánoska Antal 1999 A magyar kártya története, ikonográfiája, készítői. *AETAS*, 1-2:147-165.
- Keszeg Vilmos 2007 A népmese előadásának módja és kontextusa. *Ethnographia*, 118:15-70.
- Lakatos Judit fel. szerk. 2010 *Időmérleg-módszer-tan*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Lipták Dorottya 2001 Polgári kulturális gyakorlat és nemzeti jelleg a középeurópai sajtóban. *AETAS*, 3-4:46-83.
- Marx Károly 1955 *A tőke*. Szikra, Budapest.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1976 *Karl Marx és Friedrich Engels művei 26/1.*, Kossuth Kiadó, Budapest.
- Michalkó Gábor – Illés Sándor – Vízi István 2007 Az új turisták feltételezett niche-jeinek területi különbségei Magyarországon. *Földrajzi Értesítő*, 3-4:271-289.
- Mód Aladárné 1978 „Bejáró” életmód – cél és valóság. *Társadalmi Szemle*, 6:67-76.
- R. Nagy József 2012 *Laborer communities*. Lambert Academic Publishing, Saarbrücken.

- Szalai Sándor 1978 Bevezetés. Az időmérleg kutatás elmélete és gyakorlata. In Szalai Sándor szerk. *Idő a mérlegen*. Gondolat Kiadó, Budapest, 17-29.
- Tagányi Zoltán 1973 Hagyományos és modern elemek keveredése a falu kultúrájában. *Ethnographia*, LXXXIV:571-584.
- Thompson, Paul 2004 Történelem és közösség. *AETAS*, 1:173-186.
- Timothy, Dallen J. 2005 *Shopping Tourism, Retailing And Leisure*. Multilingual Matters, Bristol.
- Tomasz Gábor 2001 A pesti kocsmák világa. *Új Holnap*, 2001. ősz:64-95.
- Tóth Árpád 1976 Az ózdi ipari körzet bejáró munkásai. *Borsodi Szemle*, 3:45-52.
- Tütő László 2001 A civil társadalom szocialista formája Marx elméletében. *Multunk*, 2-3:44-85.
- Utasi Ágnes 1995 Középosztályok és életstílusok. *Társadalmi Szemle*, 3:4-13.

Changes in the term, understanding and practice of work and free time among Hungarian workers between 1984 and 2014

The study based on cultural anthropological fieldwork (a survey of nearly 500 respondents and also topic oriented interviews) focuses on the relation between work and free time and its changes in the last thirty years. The article talks about the notion of free time and leisure among Hungarian workers doing traditional physical work. By comparing the most important leisure activities and putting them in a social scientific context we try to unfold the reasons of differences and similarities. Partly in order to create a milieu and partly to make the text more authentic there are several citations of interviews in the text. The research proves that there were no significant changes in the understanding of free time during the last thirty years and not even the practice changes dynamically. The modifications in terms of the understanding and handling of free time are due to the changes of the society and not due to the specificities of worker lifestyle. The separation of workers in social groups, their logic and their specific aspirations are changing or has already changed. Their identity though is strong and gets strengthened by the memories of the past.

Munka és szabadidő fogalmának, felfogásának és gyakorlatának változásai magyarországi munkások körében 1984 és 2014 között

A kulturális antropológiai terepmunkán (közel ötszáz fős kérdőíves adatfelvételen, illetve témaorientált interjúkon) alapuló tanulmány az elmúlt harminc esztendő tükrében vizsgálja a szabadidő és munkaidő kapcsolatát, azok változását. A szövegben a hagyományosan kétkezi munkát végző, magyarországi munkavállalók munka-szabadidő felfogásáról, kezeléséről esik szó. A jelentősebb szabadidős tevékenységeket összehasonlítva, azokat társadalomtudományi kontextusba helyezve az írás kísérletet tesz az azonosságok és különbségek okait feltárni. Részben a hangulati miliő megteremtéséül, részben hitelesítésül a szövegben számos interjúrészlet található. A kutatás igazolja, hogy harminc esztendő alatt a szabadidő fogalmában nem történtek alapvető szintű változások, s közel sem nevezhető dinamikusnak a gyakorlat módosulása sem. A társadalom változásai azok, amelyek a szabadidő-munkaidő felfogásának és kezelésének módosulását hozták, s nem a munkás létből való sajátosságok. A munkások társadalmi csoportokon, osztályokon belüli különállása, saját logikája, jellemzően egyedi aspirációi, kulturális autonómiája átalakulóban van, részben már át is alakult. Identitásuk azonban még erős, s a múlt emlékeiből táplálkozva rendszeres megerősítést is nyer.

PINXIT. Ellinidha
FRANÇOIS VILLON
A PENZTELENSÉG TÖNKREJÉ
PINXIT

MUNKAÉRTÉKEK ROMÁN-MAGYAR ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA A PARTIUMBAN

Bevezetés

Az értékek rendszerei az egyes kultúrák magvait képezik s határoznak meg eltérő magatartásformákat, elvárt cselekvési módokat és értékelési mechanizmusokat, miközben a makroközösségek integrációjában és fennmaradásában, valamint a világ értelmezésében és rendezetté tételében is kulcsfontosságú a szerepük. Átadási mechanizmusokat közösségbe ágyazott folyamatok jelentik, s az ide kapcsolódó tartalmak a szocializáció részét képezik. Kluckhohn és Strodtbeck (1961) szerint az egyes társadalmak limitált számú kihívásokkal néznek szembe, amelyekre azonban számtalan válasz születet – többek között a követendő értékek identifikálásával is. Az itt leírtakat a munkaértékek területén is értelmezhetjük, csak a kívánt végállapotokat, a cselekvési módokat és az értékelési mechanizmusokat a munka világába kell helyoznunk. A munkaértékek a normákhoz, az erkölchöz és az etikai rendszerekhez kapcsolódnak, preconcepciókat határoznak meg, illetve a választásokat, valamint az aktusokat alakítják.

Az egyes etnikai csoportok együttélését számos kulturális jelenség nehezítheti (például a sztereotípiák vagy az előítéletek), de ide sorolhatjuk az értékek világának egyes szegmenseit (tehát a munkaértékeket is). Tanulmányunk célja, hogy a román és a magyar hallgatói almintá eltérő vonásait meg tudjuk ragadni egy kvantitatív elemzés segítségével. Fontos ugyanakkor leszögezni, hogy a kapott eredmények nem általánosíthatók, hiszen a két intézmény beiskolázási közege egy-egy speciális földrajzi területet fed le, s éppen ezért számos regionális jegyet visel magán.

A magyarokat és románokat is érintő előítéletekutatások és a nemzetkarakterológiai elemzések rámutatnak arra, hogy a két ország népessége között jelentős törésvonalak húzódnak – legalábbis ami a szimpátiát, a toleranciát és a másik félnek tulajdonított jellemzőket illeti. Pomogáts írja, hogy a „magyar-román szembenállás már a történelem mitikus dimenziójának a része lett: részévé vált annak a szimbolikus szerepet betöltő szellemi képződménynek, amely kihát egy nemzeti közösség mentalitására és önazonosság tudatára” (Pomogáts 2000:150). A szerző hozzászólása ugyanakkor azt is, hogy ez a jelen-

ség egyáltalán nem ismeretlen a kelet-közép-európai régióban. A kérdés az, hogy ezek a feltételezett különbségek tényleg olyan mértékűek-e, ahogyan a közgondolkodásban rögzültek. S az eltérések vajon tényleg azokon a pontokon tapasztalhatók-e, ahol előzetesen feltételezhetők.

A román-magyar értékstruktúrák eltérései

Az egyes közösségek, társadalmak értékpreferenciái bonyolult konstellációban formálódnak ki. Az egyes értéktérket meghatározzák a környezeti feltételek, de beágyazottak a vallások etikai és normatív rendszereibe is. A modernizáció folyamata szintén rányomta a bélyegét az értékpreferenciák rendszerére, majd a késő modernitás is speciális jelenségeket fog életre hívni (például a posztmaterialis vagy a fogyasztói beállítottságokat). A gazdasági helyzet (Inglehart 2008) és bizonyos, az egyes életkori csoportok gondolkodását alapvetően alakító politikai-történeti események szintén kifejtik a hatásukat. Ha elemzésünk terepe egy román-magyar összehasonlító vizsgálat, akkor a kultúrakutatások releváns eredményeit is ide kapcsolhatjuk, s kiemelhetjük a két ország eltérő hovatarozását a Huntington-féle (1998) civilizációs elméletben. Az ortodox kultúrkör emberképe, makroközösségi beágyazottsága, az individualizmushoz való viszonya sajátos, a nyugati civilizációtól eltérő beállítottságokat takar (Buss 2010). Talanov (2012) orosz egyetemisták értékvilágának kutatása során azonban más vonásokat tárt fel, s a fogyasztói és jelenorientált beállítottságok domináns jelenlétét a gazdasági recesszióknak és az ezredforduló környékének speciális politikai-állami berendezkedésének tulajdonította. Az előbb említett kutatás eredményei tehát ellentmondani látszanak a keleti kereszténység integrált emberképének.

Az értékutatások ide vonatkozó pontjait áttekintve először a Hofstede-féle (2008) vizsgálatok eredményeit összegezzük a két ország szempontjából – ugyanakkor tudni kell, hogy ezen elemzések mintái nem reprezentatívak. A hatalmi távköz indexe, amely a hierarchiákhoz való viszonyt képezi le, azt az eredményt mutatja, hogy a nagyobb hatalmi távolságokat a román almintá sokkal inkább elfo-

gadja.⁴¹ Az individualizmus index- értékeinek rangsorában a kutatás Romániát a középmezőnybe, míg Magyarországot az utolsó pozíciók egyikébe helyezi – ez ellentmond annak a tézisnek, amely az ortodox vallás és tradicionális társadalmi formák későbbi felszámolódásával párhuzamba állítja a kollektív irányultságot.⁴² A maskulinitás egyik országra sem jellemző tulajdonság, ugyanakkor Magyarország ebben a rangsorban is jelentősen hátrébb szorul.⁴³ míg a bizonytalanság-kerülés az egyetlen olyan index, ahol Románia a magasabban pozicionált.⁴⁴ Keller (2009) a World Value Survey ötödik hullámának adatait elemezve készített el egy olyan ábrát, amely a tradicionális/vallásos és a világi/racionális, valamint a nyitott és a zárt gondolkodás tengelyei mentén helyez el 44 országot. Az eredmények alapján kijelenthető, hogy mind a két ország a zárt gondolkodás kategóriájával írható le: Magyarország a nyugati kultúrkörön belül a leginkább jellemezhető ezzel a sajátossággal. A másik tengely mentén azonban már komoly eltérés található a két ország között, hiszen Románia sokkal inkább a tradicionális/vallásos pólushoz áll közelebb. Keller arra hívja fel a figyelmet, hogy az általa vizsgált dimenziókban (pl. szabadságjogok, véleménynyilvánítás, sors irányíthatósága) Magyarország a nyugati kultúrkörtől leválva, sokkal inkább az ortodox országok közé beékelődve helyezkedik el.

Csata (2012) az ezredforduló után magyar, Erdélyben élő román, illetve Erdélyben élő magyar fiatalok értékpreferenciáit vetette össze, s jutott arra a következtetésre, hogy a magyar alminta jóval inkább preferálja a materiális értékeket, míg a másik kettő esetében a vallás magasabban pozicionált. A román alminta sajátossága a hatalomhoz való pozitívabb viszony volt (itt utalnánk vissza a Hofstede-féle kutatási eredményekre), míg az erdélyi magyar fiatalok esetében a nemzeti identitás kapott magasabb értékeket. Egy korábbi vizsgálatunk során román, magyar és határon túli (romániai) magyar hallgatók értékpreferenciáit elemeztük, s kaptuk azt az eredményt, hogy mindhárom csoport sajátos karakterisztikával bír. A román diákok hatalomorientációja erősebb, érdekérvényesítő attitűdjük jelentősebb,

míg a magyar hallgatók értékvilága szekularizáltabb, műveltségorientáltabb. A romániai magyar alminta individuális beállítottsága gyengébb, a vallás területén ugyanakkor komoly differencia választja el őket a magyar diákoktól (Bocsi 2012). Kérdés ugyanakkor, hogy mindezek az eltérések hogyan és milyen módokon szűrődnek át a munkaértékek területére a hallgatók esetében.

A munkaértékek világa, avagy a vizsgálat fogalmi keretei

A munkaértékek az egyes kultúrák központi magvát képezik (Ester et al. 2006), hiszen a munka minden egyes civilizáció fennmaradásának szemszögéből nézve kulcsfontosságú momentumnak tekinthető. Az így kirajzolódó preferenciák adnak meg számunkra egy speciális értékteret, amely az általános értékek egyik sajátos területének nevezhető. Mások szerint azonban kérdéses, hogy az így kirajzolódó mezők milyen viszonyban vannak a „tágabb” preferenciákkal: annak a részét képezik-e, s ha nem, akkor vajon azonos irányokba gravitálnak-e. Adu-Saad és Isralowitz (1997) a munkaértékeket a szocializációs folyamat kulcsmomentumainak tekintik, s hangsúlyozzák, hogy azok sokkal kevésbé tekinthetők imperatívuszoknak, s a szükségletek és a kielégülés korrespondenciájához kapcsolódnak. Céljuk ezen kívül, hogy útmutatást adjanak a munka eredményeinek és kimenetelének megítélésében, és a különböző munkaalternatívák közötti választásokban (Ester et al. 2006). Ezek az értelmezések egybevágnak az értékek alapfogalmaival is, csupán az alternatívák közötti választások, a különböző jelenségek értékelése és az egyéni stratégiák és elvárások rendszerét a munka szférájába kell helyeznünk.

A munkaértékek kialakulását alapvetően két szakaszra oszthatjuk. Az első fázis az ún. foglalkoztatás előtti szocializáció, amelynek lefolyásában az elsődleges és a másodlagos színterek egyaránt részt vesznek. A család, az iskola, a szervezetek, a média és a kortárs csoportok mind tartalmaznak idevágó elemeket, ugyanakkor azok rajzolatai a legtöbb esetben nem egyeznek meg. Az itt megfogható jelenség leírható az értékek konfliktusának fogalmával, tehát egyrészt a kora gyermekkori tapasztalatok erejével, illetve azzal a lehetőséggel, hogy az adott személy attól eltérő munkaértékek irányába mozduljon el a külső ágensek hatására. A szférák közötti distanciák különösen nagyok lehetnek a gyors gazdasági változások idején, de a társadalmi mobilitás során az

41 74 ország közül Románia a 7., míg Magyarország a 71. pozíciót tölti be.

42 Románia a 45-47., Magyarország a 71-72. helyet foglalja el.

43 Románia az 50-52., Magyarország a 70. pozíciót tölti be.

44 Románia a 14., Magyarország a 26. helyet foglalja el.

elmozduló személyek is szembesülnek az eltérő elvárásokkal és mechanizmusokkal. A munkaértékek kialakulásának második szakasza a foglalkozási és munkatapasztalatokhoz köthetők, amely ráépülhet az előzetesen rögzült elemekre, ugyanakkor azokkal ellentétesek is lehetnek. A prekoncepciókat a gyakorlati tapasztalatok nagy valószínűséggel módosítják, s igazodnak az egyének adottságaihoz és lehetőségeihez is (pl. családi állapot, gyermekek száma).

Léteznek olyan tipológiák, amelyeket nem a munkaértékek leírására fejlesztettek ki, ugyanakkor tökéletesen kapcsolódnak azokhoz. Holland (1973) foglalkozási személyiség-tipológiája hat elemet tartalmaz: ezek megfeleltethetők bizonyos attitűdöknek és munkára irányuló elvárásoknak (vállalkozó, kutatói, realiztikus, szociális, művész és konvencionális). A különböző kategóriák a munkaerőpiac eltérő szegmenseit jelentik, az oktatás például a szociális, míg az üzleti és menedzsment területek a vállalkozói személyiségtípushoz kapcsolódnak. Az elmélet alapvetése szerint egyes szakmák sajátos beállítottságokkal járnak együtt – a kérdés azonban, hogy a meghatározott jegyekkel bírók választják-e az adott szakmát, vagy a foglalkoztatás során veszik fel a jellemző magatartás- és gondolkodásbeli jegyeket.

A munkaértékek két, talán legismertebb csoportját az extrinzik és az intrinzik munkaértékek jelentik (Schwartz 1999; Ester et al. 2006). Az extrinzik munkaértékek mögött a jövedelemszerzés, a kiszámítható foglalkoztatottság, a jó munkakörülmények és a megfelelő mennyiségű szabadnapok és szünetek állnak. Tehát egy materiális értékháttérrel beszélhetünk, amely egy megfelelő életszínvonalra és egy kiszámítható életvezetésre irányul. A munkaértékek e csoportjában a munka önértéke nem jelentős, hanem annak eszközjellege domborodik ki, s az elérendő célok a javak felhalmozására és megszerzésére, valamint a munka és az élet egyéb terü-

leteinek harmonikus összerendezésére irányulnak. Az intrinzik munkaértékek karaktere ezzel szemben inkább posztmateriális jegyekkel írható le, hiszen fontos elemként jelenik meg az autonómia és a kezdeményezőkézség a munka területén, illetve az egyén szintjén megvalósuló fejlesztések fontossága, valamint a kihívások és a teljesítményelv. A munka ezen értelmezése sokkal inkább kapcsolódik az önkifejezéshez és saját magunk kiteljesítéséhez, annak öncéljához, illetve a munkavégzés kevésbé tekinthető kényszer- és eszközjellegű jelenségnek. A munkaértékek két fő típusát könnyedén odailleszthetjük a klasszikus ipari munkarendhez és a posztfordi szisztémához, hiszen a két rendszer eltérő preferenciái olvashatók ki belőlük. Ugyanakkor a szakirodalom azt is hangsúlyozza, hogy hiába tapasztalható egyfajta időbeli elmozdulás az utóbbi évtizedekben az intrinzik jegyek irányába, a két jelenség egymás mellett is létezhet – akár egyéni szinten is (Ester et al. 2006). Ez a két típus beilleszthető az egyes életkori csoportok munkáról való elképzeléseibe is, s joggal feltételezhetjük, hogy az intrinzik értékek a fiatalság önkifejező, posztmodern jegyeihez könnyebben kapcsolódnak. De köthetjük a típusokat a munkaerő-piaci pozícióhoz is, s az extrinzik értéket az alacsonyabb státuszú, mechanikusabb munkaformákkal rokoníthatjuk.

Schwartz (1999) az előbb említett munkaértékeken kívül még két típust nevez meg, a hatalomorientált, illetve a közösségi beállítottságot. Ez a két értéktípus leginkább a kollektív és individuális tengelyen értelmezhető, hiszen az előbbi az egyén pozíciójának előmozdítására irányul, míg a második a tágabb társadalmi környezetbe való szoros beágyazottságra. Kérdés, hogy az alappreferenciákhoz kapcsolódnak-e a munkaértékek, s ha igen, akkor milyen rajzolatokat fogunk találni. Schwartz (1999) ide vonatkozó kutatási eredményeit az 1. táblázat ismerteti.

1. táblázat. *A munkaértékek preferencia-háttére Schwartz (1999) alapján*

munkaértékek	azonos irányba mutató értékmezők	konfliktusos értékmezők
hatalomorientáció	hierarchia uralom	harmónia, egalitarianizmus
intrinzik munkaértékek	intellektuális autonómia affektív autonómia	konzervativizmus
extrinzik munkaértékek	konzervativizmus hierarchia	intellektuális autonómia
közösségi orientáció	egalitarianizmus harmónia	hierarchia

A kirajzolódó viszonyok jól értelmezhetők, s már meglévő ismereteinket felhasználva az egyes munkaérték-típusokat társadalmi rétegekhez is köthetjük. A magas iskolai végzettség, amely például az intellektuális autonómiához kapcsolódik, a táblázat alapján az intrinzik értékekkel lesz rokonítható. Szintén kapcsolhatjuk az összefüggéseket a preferenciák átstrukturálódásához is, s a posztmaterializmus jelenségét az extrinzik munkaértékektől való eltávolodással rokoníthatjuk. Illeszthetjük a táblázatot a komparatív kutatások eredményeihez, s vonatkoztatjuk azt országokra, ha ismerjük például azok kollektív és/vagy individuális jegyeit vagy éppen egalitáriánus beállítottságának mértékét.

A munkához való viszony eltérő rajzolatokat mutathat, s igaz ez a kijelentés még akkor is, hogyha annak fontosságában nem, csupán funkcióiban találunk eltéréseket. Az a megkülönböztetés, amely a munka, a karrier és az elhívás fogalmait használja, szintén erre utal.⁴⁵ Fontos látnunk, hogy e viszonyulások tartalmilag eltérnek, ugyanakkor az egyéni életvezetésben ettől függetlenül a munka magasabb presztízsét eredményezhetik. Az első kategória leginkább a létfenntartás biztosítására irányul, s a munka eszközzel dominál az effajta munkaviszony során. A karrier a szervezeti és a társadalmi hierarchiában való elmozduláshoz kapcsolódik, s a hatalommal fonódhat össze, míg az elhívás során a munka elválaszthatatlan az emberi létől, s az egyén megvalósításának terepét képezi. Ezek a kategóriák minden foglalkozás esetében előfordulhatnak, ugyanakkor bizonyos területeken a megjelenésük gyakoribbnak mutatkozik (Wrzesniewski et al. 1997).

A munkaértékek kutatása a campusok határain belül és kívül

Az értékek konstruálódásának folyamatában nem szabad szem előtt téveszteni azt sem, hogy az intézmények jelentős hatást gyakorolnak a diákok gondolkodási struktúrájára. Tudjuk, hogy ez az elmozdulás különösen ott lesz jelentős, ahol a kibocsátó környezet értékstruktúrája eltérő jegyeket mutat. Bizonyos társadalmi csoportok munkáról vallott felfogása minden bizony-

nyal egybevág az intézmények által képviselt beállítottságokkal. A hatások komplex rendszerként értelmezhetők, hiszen nem pusztán az egyetemek és főiskolák manifeszt céljai irányadók, hanem a látens struktúrák is. A szakmai gyakorlatok, terepgyakorlatok és egyéb, a munkaerőpiaccal szimbiózisban történő tevékenységek egyfajta szocializációs folyamatot generálnak, amely azonban a felsőoktatás különböző szegmenseiben teljesen eltérő beállítottságok irányába mozdíthatják el a hallgatókat. Könnyű belátnunk, hogy mindezt a különböző tudományterületek, szakmák elhelyezkedési lehetőségei, az elérhető keresetek, valamint a kínált életpályák és munkarendek is alakítják – ugyanakkor az elérhető munkaerő-piaci pozíciók mintegy előzetes szűrőként is oda vonzhatják a sajátos attitűdökkel és elképzelésekkel rendelkező diákokat.

Knafo és Sagiv (2004) izraeli mintában 32 szakma képviselőit vizsgálta meg a Schwartz-féle Portrait Value Questionnaire eszközével, majd a kapott adatokat Holland (1973) tipológiájába illesztette bele. A vállalkozó típusa negatívan korrelált az univerzalizmus értékeivel. A szociális típus a jóindulathoz és az univerzalizmushoz illeszkedett, míg a hatalomhoz negatív viszony fűzte. A művészet logikus módon a konformitással volt ellentétes, a kutatói pálya pedig az önmegvalósításhoz kapcsolódott szorosabban, miközben a tradícióval ellentétes rajzolatot mutatott. A vizsgálat eredményei plasztikusan mutatnak rá a különböző szakmák érték-háttéreire.

A munkaértékek törésvonalainak talán leggyakrabban vizsgált szegmensét a nemi eltérések jelentik. A férfiak és a nők az általános értékpreferenciák területén is eltérő jegyeket mutatnak fel, s ezek a jegyek a munkaértékekkel, a munkaerő-piaci tervekkel is kapcsolatban állnak. A kutatási eredmények azonban nem minden esetben vágnak egybe, s ez gyakran az egyes országok és minták sajátos jegyeiből eredeztethető. Tudjuk, hogy a nemek közötti értékbeli eltérések függenek attól, hogy milyen a két nem viszonyrendszere, s mennyire szabadok a nemi szerepek konstruálhatóságának lehetőségei. Fontos látni azt is, hogy bizonyos speciális kutatási terepeken a nemek közötti viszonyrendszer máshogyan rajzolódik ki, illetve sajátos szociokulturális háttérű vagy sajátos gondolkodási jegyekkel leírható személyek kerülnek a mintákba (például bizonyos hallgatói vizsgálatoknál). A munkaértékeket minden bizonnyal alakítják az elérhető karriertervek is. Kérdés, hogy a nemi eltérések meg fognak-e maradni

45 A három kategória megkülönböztetése (job, career, calling) Bellah, Madsen, Sullivan, Swidler és Tipton nevéhez köthető (Wrzesniewski et al. 1997).

abban az esetben is, ha a nemi alminták olyan változók szerint nem mutatnak különbségeket, mint az iskolai végzettség vagy a foglalkozás. Az eddig lefolytatott kutatások erre a kérdésre nem tudnak egyértelmű választ adni. A longitudinális vizsgálatok pedig arra engednek következtetni, hogy a nemek közötti eltérések az egyetemeken csökkenő distanciákat mutatnak (Abu-Saad – Isralowitz 1997).

A nemzetközi kutatási eredmények alapján láthatjuk, hogy a hallgatói értékvilágok a munkaértékek területén ugyanolyan szétterjedettek, mint az általános preferenciák esetében. Wong és Yuen (2012) a munkaértékeknek a nyugati kultúrkörben meghatározott fő területeit kínai, tajvani és hongkongi hallgatói almintákkal vetették össze, s bár hipotézisük az volt, hogy a két rajzolat hasonló lesz, már az egyes itemek értelmezésében, kontextusaiban is különbségeket mutattak ki. Az emberi kapcsolatok fontossága például egy individualista kultúrában teljesen mást jelent, mint egy kollektivistában: ez utóbbi esetben sokkal inkább fonódik össze a jelenség a presztízzsel, a státussal vagy a közösségi beágyazottsággal. Ezenkívül a szerzők a „keleti” társadalmak között is eltéréseket dokumentáltak, s a tajvani almintában a konfucianus értékek erőteljesebb hatását mutatták ki. Ez a vizsgálat rámutat a civilizációs törésvonalak értékrendekre gyakorolt fontosságára is – ez alapján a román és a magyar almita összevetésekor is élesebb különbségeknek kell majd kirajzolódniuk.

Hirschi és Fischer (2013) a munkaértékek egyik alapvető fontosságú szegmensét, a vállalkozói attitűdöt a Schwartz-féle értékmodellben pozícionálta, s ahhoz egy individualista jelleget kapcsolt, amely ellentétes az univerzalizmussal és a konzerválással, ugyanakkor rokonítható a hatalommal és a teljesítménnyel.

Számos kutatás foglalkozik a hallgatók munkaértékeivel, s meghatározzák annak rajzolatait, igyekeznek feltárni a fő magyarázó változók rendszerét. Duffy és Sedlacek (2007) több mint háromezer fős egyesült államokbeli minta segítségével a munkaértékek négy fő szegmensét elemezte (extrinzik, intrinzik, társadalmat segítő, presztízs-orientált), s azt találta, hogy a leginkább elfogadott item egy intrinzik érték lett (személyes érdeklődés), s csupán ezt követte a magas fizetésre vonatkozó kijelentés választottsága. A presztízs és a gyors karrier a hallgatói munkaértékek középmezőnyében helyezkedett el. A szerzők eltéréseket tudtak dokumentálni egyrészt a jövedelem alapján (a közepes státusú családokból érkeztek az intrinzik értékeket inkább prefe-

rálók). Az afro-amerikai és az ázsiai hallgatók sokkal inkább mutattak extrinzik jegyeket. Egy jordániai hallgatói mintában a munkaértékek két leginkább preferált iteme a munka területén elérhető teljesítményre, illetve az anyagi biztonságra vonatkozott (a két kijelentés között 0,03-os eltérés mutatkozott csupán ötfokozatú skálát használva). A kiszámítható munkaviszony, illetve a társadalom segítségére vonatkozó itemek elfogadottsága jóval kedvezőtelenebbnek mutatkozott (Khasawneh 2010).

Az elemzés módszertani keretei és eredményei

Kutatásunk a HERD⁴⁶ adatbázison alapult, amelyben három almintát alakítottunk ki: a határon túli magyar hallgatókét (N=473), a romániai hallgatókét (N=714), illetve a határon belüli magyar almintát (N=1295). Az első csoportot a Partiumi Keresztény Egyetem, illetve a BBTE szatmárnémeti kihelyezett tagozata képezte, a másodikat a Nagyvárad Állami Egyetem, míg a harmadik almintát a Debreceni Egyetem és a Nyíregyházi Főiskola hallgatói adták, illetve a Debreceni Református Hittudományi Egyetem nem teológiai/egyházi irányultságú területen tanuló hallgatói (összesen 25 fő).⁴⁷ A munkaértékeket 23 itemmel mértük fel, s a három almintában ezek pozícióját vizsgáltuk meg. Később faktoranalízist alkalmaztunk, majd a faktorszakókat varianciaanalízis segítségével elemeztük.

Első lépésben a munkaértékek rajzolatait tekintjük tehát. A kapott adatokat az 1. ábra mutatja be. Az adatokból kitűnik, hogy a három almita együttes munkaértékeiben az extrinzik kijelentések és elvárások dominálnak (bejelentett állás legyen, biztos legyen, a munka mellett a családdra is jusson idő), s az első tíz itembe csupán három intrinzik kijelentés fért bele. Azok az intrinzik elemek, amelyek a személyes autonómiákhoz, a készségek fejlesztéséhez, a felelősségvállaláshoz vagy a teljesítményelvhez kapcsolódnak, a lista második felében foglalnak helyet. Az elméleti keretek alapján kijelenthető,

46 HERD: Higher Education for Social Cohesion Cooperative Research and Development in a Cross-border Area (HURO/0901/253/2.2.2.). Vezető: Prof. Tamás Kozma.

47 A lekérdezés teológiai jellegű képzéseket is érintett – mind a határon innen, mind pedig azon túl –, ugyanakkor ezeket az intézményeket az általunk elemzett mintából kiemeltük.

hogy az értelmiségi lét és a középosztálybeli státusz ez utóbbi munkaértékcsoport magasabb elfogadottságát eredményezi – érdemes elgondolkozni azon, hogy jelen esetben azzal a ténnyel állunk-e szemben, hogy az egyetemista populációra a Partium területén ezek az összefüggések kevésbé igazak, vagy pedig a normál társadalomban a munkaértékek rajzolatai még inkább az extrinzik jegyek felé gravitálnak. Ugyanakkor az extrinzik munkaértékek illeszkednek a nemzetközi összehasonító vizsgálatok azon eredményeihez, amelyek a túlélő, materiális elemek meglétét dokumentálják a térségben. Szemléletes, hogy a másokon való segítség itemei szintén a lista második felében foglalnak helyet.

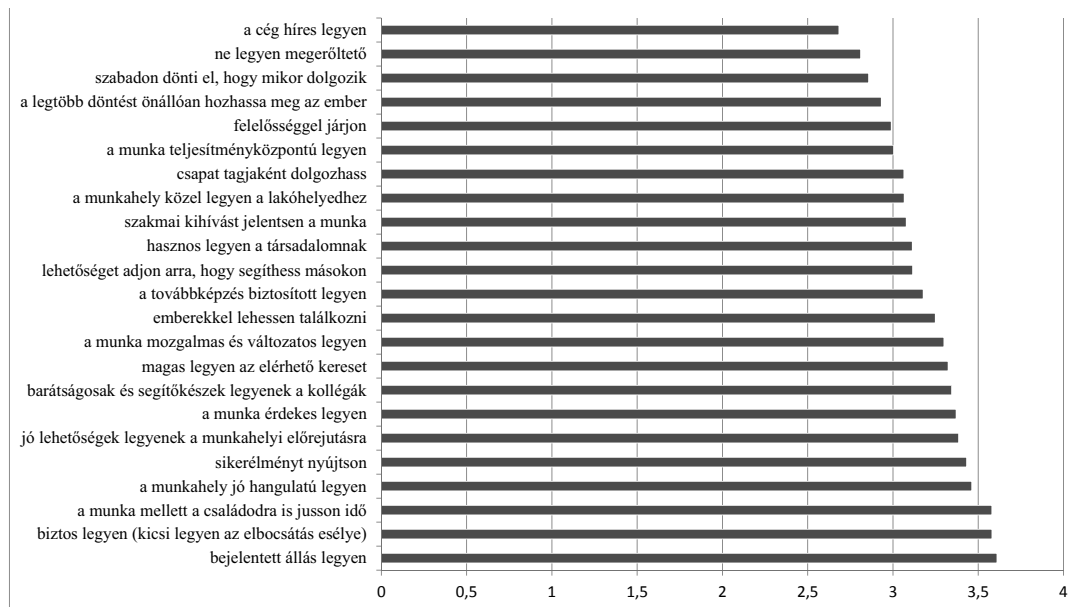
Második lépésben arra vállalkoztunk, hogy az egyes itemek pozícióját a három almintában összevessük. Az elméleti részben felvázolt civilizációs törésvonal a munkaértékek területén is megragadható, hiszen a határon belüli és kívüli magyar almintá rajzolatai jóval közelebb helyezkednek el egymáshoz, míg a román diákok jegyei ettől eltérőnek mutatkoznak. Az általános preferenciák esetében már utaltunk a materiálisabb, célelőbb és a Hofstede-féle vizsgálat alapján maszkulinabb jegyekre: erre utalhat a munkahelyi előrejutás magasabb pozíciója. Komoly távolság mutatkozik a teljesítményelv területén is: ez szintén a román diákok esetében jelenik meg markánsabban. S bár a szakirodalom az ortodox kultúrkörhöz a közösségi beágyazottságot kapcsolja, a munkaértékek terü-

letén az individuum szerepére az autonóm jegyek magasabb pozíciója utal (olyan munka legyen, ahol az ember maga dönti el, hogy mikor dolgozik), míg a másokon való segítség a magyar almintákban jelenik meg hangsúlyosabban. Szintén szemléletes különbség még a cég hírnevéhez kapcsolódó item, míg a puritánabb morált a munka megerőltető voltához, illetve a munkahely közelségéhez kapcsolódó itemek pozíciója jelzi. Az extrinzik–intrinzik kategóriák nem köthetők egyértelműen egyik vagy másik csoporthoz: a román diákok esetében például a továbbképzés előkelőbb helyet foglal el, míg a sikerélményt hátrébb rangsorolják.

A határon belüli és az azon túli almintá sok hasonló vonást mutat, s csak pár kijelentés kapcsán fogható meg eltérés. A távolságok, ha nem is hangsúlyosan, de a munka eszközjellegére utalnak a PKE és a BBTE hallgatóinak körében (bejelentett állás legyen, szakmai kihívást jelentsen, továbbképzés biztosított legyen). Általánosságban azonban azt mondhatjuk, hogy a két almintá között pusztán a kijelentések pozíciójának segítségével nem tudjuk az eltéréseket megragadni.

Következő lépésben a munkaértékek alapján faktorokat különítettünk el. A faktorokat varimax módszerrel rotáltuk, és főkomponens- (principal components) becslést használtunk. A modell kialakításakor figyeltünk arra, hogy változónként a meggyarazott információ ne csökkenjen egy egység alá. A megőrzött információ mennyiség 57% volt. Az il-

1. ábra. A munkaértékek rajzolatai a Partiumban (HERD adatbázis, N=2482)

2. táblázat. A munkaértékek pozíciói a három almintában (HERD adatbázis, N=2482)

munkaértékek itemei	magyar almintá	határon túli magyar almintá	román almintá
magas legyen az elérhető kereset	9	8	8
az állás biztos legyen (kicsi legyen az elbocsátás esélye)	3	2	2
jó lehetőségek legyenek a munkahelyi előrejutásra	8	7	4
olyan munka legyen, ahol az ember szabadon dönti el, hogy mikor dolgozik	22	22	14
a munka érdekes legyen	6	6	6
a munkahely jó hangulatú legyen	5	3	5
a munka sikerélményt nyújtson	4	5	10
emberekkel lehessen találkozni	11	11	13
a munka hasznos legyen a társadalomnak	12	13	19
a munka felelősséggel járjon	18	19	18
a munka ne legyen megerőltető	21	20	23
a legtöbb döntést önállóan hozhassa meg az ember	19	18	22
a munka lehetőséget adjon arra, hogy segíthess másokon	14	13	17
barátságosak és segítőkészek legyenek a kollégák	7	9	11
a munka teljesítményközpontú legyen	20	17	8
a munka mellett a családra is jusson idő	2	1	3
a munka mozgalmas és változatos legyen	10	10	12
egy csapat tagjaként dolgozhass	17	14	16
a munkahely közel legyen a lakóhelyedhez	15	16	21
szakmai kihívást jelentsen a munka	16	21	15
a továbbképzés biztosított legyen	13	15	7
a cég híres legyen	23	23	20
bejelentett állás legyen	1	4	1

leszkező faktorstruktúrát úgy tudtuk elérni, hogy 16 itemet tartottunk meg. Az első faktor zömmel olyan kijelentéseket fogott össze, amelyek a társas környezettel, illetve a munka segítő szándékával fonódnak össze. Kiemelésre érdemes, hogy a változatosság igénye, illetve a felelősség elve is ebben a faktorban jelenik meg. A második faktor a „klasszikus extrinzik” nevet kapta, s tisztán jeleníti meg a munkaértékek ezen körét. A harmadik faktor szintén kevert jegyeket tartalmaz: egyrészt megjelennek benne egy státushoz kapcsolódó elem (a cég híres legyen), amelyet autonóm (az ember szabadon dönti el, mikor dolgozik) és a teljesítményelvhez kötődő itemek egészítenek ki, illetve ez a faktor ad helyet a kényelmességre való törekvésnek. Érdemes látnunk, hogy a hallgatói értékstruktúrákban a teljesítményelv és a kényelem egyáltalán nem zárja ki egymást.

Elemzésünk utolsó lépéseként arra vállalkoztunk, hogy a három almintát varianciaanalízis segítségével vizsgáljuk meg az identifikált faktorokat felhasználva. Összesen két szignifikáns kapcsolatot találtunk: az etnikai- és határvonalak ugyanis a nem monoton szociális faktor esetében nem mutattak eltéréseket. A kapott eredményeket a 4. táblázat mutatja be.

A klasszikus extrinzik jegyek kapcsán ragadhatjuk meg a határon belüli és az azon túli magyar hallgatók közötti különbséget. A bejelentett, biztos állásra és az előrejutásra fókuszáló munkaértékeket ugyanis a PKE és a BBTE hallgatói inkább utasítják el (erre utaló jegyekre utalt például az itemek pozíciója kapcsán a bejelentett állás distanciája), de negatív értéket találunk a román diákok esetében is.

3. táblázat. A munkaértékek faktorszokorjai hallgatói mintában (HERD adatbázis, N=2482)

	nem monoton szociális	klasszikus extrinrik	autonóm státus- orientált
magas legyen az elérhető kereset	-,044	,693	,417
az állás biztos legyen	,149	,802	,113
jó lehetőségek legyenek a munkahelyi előrejutásra	,167	,659	,403
az ember szabadon dönti el, hogy mikor dolgozik	,096	,163	,745
emberekkel lehessen találkozni	,704	,231	,176
hasznos legyen a társadalomnak	,788	,068	,132
felelősséggel járjon	,645	,093	,382
ne legyen megerőltető	,303	,017	,600
lehetőséget adjon arra, hogy segíthess másokon	,752	,093	,167
barátságosak és segítőkészek legyenek a kollégák	,647	,349	,101
teljesítményközpontú legyen	,335	,181	,585
a munka mellett a családnadra is jusson idő	,460	,600	-,097
mozgalmas és változatos legyen	,575	,297	,276
egy csapat tagjaként dolgozhass	,631	,163	,351
a cég híres legyen	,175	,058	,755
bejelentett állás legyen	,302	,604	-,058

4. táblázat. A munkaértékek faktorszokorjai az almintákban (HERD adatbázis, N=2482, $p < 0,05$)

almiták	klasszikus extrinrik	autonóm státusorientált
magyar	,087	-,326
határon túli magyar	-,147	-,062
román	-,058	,589
sig.	0,000	0,000

A klasszikus extrinrik munkaértékek esetében tehát a határ erősebb választvonalat húz, mint az etnikai különbségek. Az autonóm státusorientált faktor esetében ennek az ellentettje igaz, hiszen az értékek ezen összerendeződése (amely a teljesítményvelvet és a munkaadó státusát is magában foglalja) a román almintára jellemző. Fontos látni azt is, hogy a munkahelyi előrejutást is magában foglaló item egy klasszikus extrinrik „környezetbe” ágyazódik bele (és leginkább a határon belüli magyar diákokra jellemző), s nem tapadnak hozzá intrinrik, önkiteljesítő jegyek, vagy a felelősségvállalás és a teljesítmény elemei.

Összegzés

Elemzésünk eredményeit úgy összegezhethetjük, hogy a Partium térségében a hallgatók munkaértékei extrinrik jegyekkel jellemezhetők – míg a nemzetközi, egyetemistákat érintő kutatások esetében vagy azonos súlyokat, vagy intrinrik dominanciát láthatunk. Az eredmény annyiban nem meglepő, hogy a térség értékrendje a nemzetközi kutatások alapján is materialista és „túlélő”, ugyanakkor az ifjúsági életszakasznak és az értelmiségi létnek a másik irányba, tehát az intrinrik pólus felé kellene mozdítania a diákok gondolkodását.

Kérdés az is, hogy a normál értékpreferenciák mennyiben mozognak együtt a munkaértékek rajzolataival. Ebben az esetben az Inglehart-féle (2008) „túlélő” pólust kell megvizsgálunk, amely-

nek mind a két ország a közelében helyezkedik el, Románia értékei azonban szélsőségesek. A munkaértékek területén azonban a klasszikus extrinzik jegyek (amely a „túlélő” gondolkodáshoz a legkönnyebben kapcsolhatók) a magyar almintára jellemzők. Ebből azt a következtetést szűrhetjük le, hogy a munkaértékek és az általános értékpreferenciák mintái nem tökéletesen képezik le egymást, tehát nem ekvivalens halmazokról beszélhetünk. A munkaértékek rajzolatai nem feleltethetők meg a civilizációs törésvonalakkal kapcsolatban idézett elméleteknek sem, hiszen a közösségi beágyazottság mutatói a magyar almintában – ha nem is markánsan, de – kedvezőbbnek mutatkoztak, míg a román hallgatók munkaértékeiben több intrinzik és individuális elem volt kimutatható. Az etnikai határ tehát élesen elvágja a munkaértékek világát is. A magyar hallgatók munkafelfogása a munka, karrier és elhívás kategóriáiból leginkább az elsővel rokonítható, s a munkahelyi előrelépés ugyan fontosabb az esetükben, de ennek értékebeágyazottsága extrinzik környezetben történik meg. A határon belüli és kívüli alminták munkapreferenciái jóval közelebb álltak egymáshoz: elmondhatjuk tehát, hogy az etnikai határok élesebbek. A klasszikus extrinzik faktor a PKE és a BBTE diákjaira nem volt jellemző, ugyanakkor láthattuk, hogy ebbe sorolódott a bejelentett állás iteme is, amelyet ez az almintá alacsonyabbra értékelt a pozíciók összevetésekor. A modernizáció folyamata során egyre inkább előtérbe kerül és preferált teljesítményelv is – mintegy ellentmondva a modernizációs forgatókönyveknek – a román diákok esetében kap nagyobb hangsúlyt.

Összegzésképpen azt tudjuk tehát elmondani, hogy a munkaértékek önálló kutatási területként történő vizsgálata indokolt, hiszen az itt kapott rajzolatok nem feleltethetők meg az értékpreferenciák rajzolatainak. Feltételezhetjük, hogy azok igen bonyolult kontextusokban formálódnak ki, amelyeket azonban a hagyományos kérdőíves kutatás eszközeivel nem tudunk megragadni, s ez a jövőben kvalitatív technikák felhasználását is indokoltá teszi a további vizsgálatok során.

Absztrakt

Az eltérő értékpreferenciák és beállítottságok értelemszerűen megnehezíthetik a különböző etnikai csoportok együttélését, s konfliktusokat is generálhatnak. A magyar és a román értékpreferenciák közötti főbb különbségek egyrészt a nemzetközi

összehasonlító értékutatások alapján, másrészt pedig a térségben lefolytatott vizsgálatok alapján rekonstruálhatók, még ha az erre irányuló elemzések nem túl számosak is. Elemzésünk során a HERD Kutatás 2012-es adatbázisát használtuk fel, amely a Partium területének felsőoktatási intézményeit érintette, majd a diákokat három almintába (magyar, román, határon túli magyar) soroltuk. Az eredmények rámutattak arra, hogy a materiális és extrinzik jegyek leginkább a magyar almintában voltak dominánsak, míg a román diákok esetében a teljesítményközpontú, kötetlen munka jelent meg preferált elképzelésként. Kijelenthetjük azt is, hogy a munkaértékek rajzolatai nem illeszkedtek az értékpreferenciák eltéréseihez.

Abstract

Diverse value preferences and attitudes might cause difficulties in the coexistence of the different ethnic groups and they can generate conflicts as well. We can examine the main differences between value preferences of the Hungarian and Romanian population by using the comparative international value researches on the one hand, and the empirical research carried out in the area on the other hand. In the course of our analysis we used the HERD database (2012), which concerns the higher education institutes in Partium. We created three subsamples: Hungarian, Romanian and the subsample of transborder Hungarian minority. The results show that the material and extrinsic elements dominated in the Hungarian subsample while the Romanian students preferred the items of the efficiency and autonomy. Based on our result we can declare that the pattern of the value preferences do not fit to the pattern of the work values.

Felhasznált irodalom

- Abu-Saad, Ismael – Isralowitz, Richard E. 1997
Gender as a Determinant of Work Values among University Students in Israel. *The Journal of Social Psychology*, 137. 6:749-763.
- Bocsi, Veronika 2012 Value-preferences in Cross-Border Area. In Györgyi, Z. – Nagy, Z. eds. *Students in a Cross-Border Region. Higher Education for Regional Social Cohesion*. University of Oradea Press, Oradea, 135-145.

- Buss, Andreas 2010 Sociology of the Orthodox Tradition. *Journal for Social Research*, 34. 1:31-54.
- Csata István 2012 *Az erdélyi fiatalok értékeiről. (2012.07.08-i letöltés), Erdélyi Vonatkozású Társadalomtudományi Kutatások Adatbankja, (kutatasok.adatbank.transindex.ro/download/kapcsolodo76.pdf)*
- Duffy, Ryan – Sedlacek, William E. 2007 The Work-Values of First Year College Students: Exploring Group Differences. *The Career Development Quarterly*, 59. June: 359-364.
- Ester, Peter – Braun, Michael – Vinken, Henk 2006 Eroding Work Values? In Ester, Peter – Braun, Michael – Mohler Peter eds. *Globalization, Value Change and Generations*. Brill, Leiden, 89-114.
- Fényes Hajnalka 2010 *A nemi sajátosságok különbségeinek vizsgálata az oktatásban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Hirschi, Andreas – Fischer, Sebastian 2013 Work Values as a Predictors of Enterpreunerial Career Intentions: A Longitudinal Analysis of Gender Effect. *Career Development International*, 18. 3:216-231.
- Hofstede, Gert Jan – Hofstede, Geert 2008 *Kultúrák és szervezetek. Az elme szofivere*. McGraw-Hill – VHE Kft., Pécs.
- Holland, John 1973 *Making vocational choices: A theory of careers*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Huntington, Samuel 1998 *A civilizációk összecsapása és az új világrend kialakulása*. Európa Kiadó, Budapest.
- Inglehart, Roland F. 2008 Changing Values among Western Publics from 1970–2006. *West European Studies*, 31. 1-2:130-146.
- Keller Tamás 2009 *Magyarország helye a világ értéktérképén*. TÁRKI, Budapest.
- Khasawneh, Samer 2010 Work Values of Human Resources in Jordan: A Vocational Approach for Predicting Student Success in the Workplace. *International Journal of Research in Education*, 27:15-36.
- Kluckhohn, Florence – Strodtbeck, Fred 1961 *Variations in value orientations*. Greenwood Press, Westport.
- Knafo, Ariel. – Sagiv, Lilach 2004 Values and Work Environment: Mapping 32 Occupations. *European Journal of Psychology of Education*, 19. 3:255-273.
- Pomogáts Béla 2000 *Nyugat és Kelet között*. Ister Kiadó, Budapest.
- Pusztai Gabriella 2009 *A társadalmi töke és az iskolai pályafutás*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Schwartz, Shalom H. 1999 A Theory of Cultural Values and some Implications for Work. *Applied Psychology: An International Review*, 48. 1:23-47.
- Talanov, Sergei L. 2012 The Socialization of Young People and the Prospects of the Development of Higher Education. *Russian Education and Society*, 54. 2:35-40.
- Wong, Shui-Wai – Yuen, Mantak 2012 Work Values of University Students in Chinese Mainland, Taiwan and Hong Kong. *International Journal for Advancement Consueing*, 34. 4:269-285.
- Wrzesniewski, Amy – McCauley, Clark – Rozin, Paul – Schwartz, Barry 1997 Jobs, Careers and Callings: People's Relations to their Work. *Journal of Research in Personality*, 31:21-33.

A MUNKAVÉGZÉS DISKURZUSAI ÉS EMLÉKEZETE A PARASZTI TÁRSADALOMBAN

A paraszti munka néprajzi vizsgálatát az etnográfia évszázados szemléleti tradíciói, valamint a társadalomtudományos modellek együttesen határozták meg. Bár a fiatal Gunda Béla 1946-ban amellet érvel, hogy a falusi életformában a munka nem csupán gazdasági (fizikai) tevékenység, hanem a lokális társadalmak szervezetével és intézményeivel áll kapcsolatban, illetve „kultikus megnyilatkozások és rítusok” egész sora szövi át, ám ezt a parasztságra jellemző kollektív érzések, valamint a néphagyomány kötelező erejének tekinti (Gunda 1946:1-4). Ugyancsak a népi kultúra homogenitásának és időbeli változatlanságának tézise bukkan fel a társasmunkákat a maga valóságában (a Zempléni-hegyvidéken) megfigyelő etnográfus szövegében: „a falu munkaszervezetének alapjai már a nemzeti társadalom idején is megvoltak. S bár a munkaszervezet egyes elemei csak később, új eszközök és munkamódok megjelenésével alakulhattak ki, de ezek az elemek a falu élő jogszokásaihoz idomulva illeszkedtek abba” (Szabó 1965:154).

A szociológiai ábrázolások és elméletek sem hagyták érintetlenül a néprajzosok egymást követő generációit. Mindenekelőtt Erdei Ferencre utalunk, aki a kemény munkakényszert a közösségek erkölcsi rendjét fenntartó „parasztörvénynek” minősíti (nemcsak „rászorította az ilyen munkára a parasztot a társadalmi forma, hanem egyben olyan munkaerkölcsöt fejlesztett ki benne, ami önkéntes munkaiqyekezetet alakított ki”), Fél Edit 1939-es, a társaságban végzett munkákra vonatkozó martosi adatgyűjtését René Maunier tipológiája szerint rendszerezte⁴⁹ (Erdei 1941:136; Fél 2001:179-198), ám a legnagyobb befolyásra minden bizonnyal a családi gazdaság ideáltípusa tett szert.⁵⁰ Ennek ismervei a családtagokra támaszkodó termelés, a gaz-

daságba munkát investáló tradicionális gazdálkodás, valamint a közösségi munkamorál, amit a hazai etnográfusok, Erdeihez hasonlóan, a paraszti világ immanens részeként, illetve a kistermelők eszményeként azonosítottak. („Az ideál, a modell, amire a gazdálkodás hagyományos szabályai vonatkoznak, a családi üzem, a saját földjüket megmunkáló családtagok” – figyelte meg Fél Edit és Hofer Tamás Átányon az 1950-es években. „Azért is dolgoznia kellett [a gyermekeknek], mert másféle nevelési módszer nem létezett... a munka-központú életfelfogásnak: a paraszti létezés törvényének az elfogadtatására” – fogalmaz a '90-es évek második felében a homokméggyi kutatását követően Szilágyi Miklós) (Fél – Hofer 1997:146; Szilágyi 1998:322).

A kultúraközpontú, a megfigyeléseket és az interjúkat is felhasználó etnográfiai kutatások utat nyithattak volna a munka történeti antropológiai vagy az Alltagsgeschichte célkitűzéseire közelítő vizsgálatához, amely azt a kultúra, illetve a mindennapi cselekvések részének, a hozzákötődő értékeket és jelentéseket pedig az önazonosság kifejezésének tekinti. Ám ennek megvalósulását a családi gazdaságok és a mezőgazdasági üzemtípusok agrárszociológiából átvett modellje, és a munkaétoszt a paraszti lét „törvényeként” idealizáló szemlélet egyaránt akadályozta. Hasonlóképpen, a falvakban kutató etnográfusokat nem hozta lábba a kulturális fordulat sem, így az adatközlők elbeszéléseit az egzakt történeti-néprajzi tudás forrásának, és nem a munkavégzés kulturálisan meghatározott egykori vagy jelenbeli diszkurzív módjának tekintették (Joyce 1987:1-30; Berlanstein 1993:1-14).

Magam a néprajzosok által rögzített interjúkból indulok ki, arra koncentráva, hogy a munka és a falusi munkaviszonyok miként jelentek meg az emlékező tapasztalati világában, s a szövegek vajon elárulnak-e valamit annak nyelvi-retorikai konvencióiról.

Munka a „családi gazdaságban”

Az etnográfusok, ahogy említettem, időről időre nagy figyelmet fordítottak a családi munkaszervezet vizsgálatára. Tátrai Zsuzsanna 1978-ban a Vas megyei Bükön egy törzsökös, evangélikus „kö-

48 A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj, valamint az MTA – DE Néprajzi Kutatócsoportjának támogatásával készült.

49 Közös (osztatlan), elválasztott vagy egymás mellé helyezett, megosztott vagy specializált munkák.

50 Legismertebb megfogalmazója a XIX. század végi oroszországi kisüzemeket az üzemstatisztikák alapján kutató Alexander Csajanov, aki az először 1923-ban megjelent művében a bérmunkát alkalmazó és tőkehaszonra törekvő „kapitalista” üzemekről alapvetően különböző parasztagazdaságok életképességét kívánta igazolni (Chayanov 1966:VI, XII; Sárkány 1984:89).

zépparaszi” családból származó asszony leánykori emlékeit jegyezte fel (Tátrai 1981:76-77).

„Bevettem az ágyakat. Takarítottam a szobát. A teheneket meg kellett fejni. El kellett vinni a tejet a csarnokba. Akkor édesanyám elment a mezőre. Hát mi lesz az ebéd, azt megmondta, én meg csináltam... Meggyúrtam a tésztát. Egy öreg néni volt mellettünk. Azt mondja édesanyám neki: – Nézze meg ezt a gyereket, legyen szíves, ha a tésztát összeállította nem-é lesz puha. Az öreg néni bejött, én meg csináltam. Kisodortam. Aztán mondok: – Édesanyám, nem kő nekem az a néni többet ide begyűnni! Meggyúrtam, két szép fehér abroszra kisodortam. Bejön az öreg néni, azt mongya: – Kutya ponciusát a gyerekének, kerek tésztát sodort, férjhez mehet! Az ebédet vittem edénybe, kosárba a fejemen a mezőre. Hazamentem, elmosogattam. Fölmostam a konyhát, szép legyen. Én annak örültem, ha rend volt... Még a marháknak is attunk enni, meg eltettük a trágyát. Megfejtük a tehenet, elszűrtük a tejet, elvittük a csarnokba. Oda fölötztünk egy kicsit, ott már társalogtunk egy kicsit, énekeltük:

Alsóbüki jányok, jaj de fessek, mikor a csarnokba tejet visznek!

Meg jártam a Görbicz Margit nénihez át varrni tanulni. Ingeket, kék ingeket varrt, eztet egy kicsit el-sajátítsam”.⁵¹

A gazdálány, az anyjával ellentétben, aki a hártárban dolgozik, a mezei munkákban nem vesz részt, feladata mindenekelőtt a háztartás vezetésének elsajátítása. (Ebben a bejáró idős asszony segíti, aki minden bizonnyal a házi munkák egy részét is átvállalja, és akinek a gyámkodásától a lány szabadulni akar.) A narrációban ez reggeltől estig tartó folyamatos tevékenység, melynek néhány mozzanata kötelességként („meg kellett fejni”), ám semmiképpen sem fáradtságos munkaként jelenik meg, s ami a rend és a tisztaság öröme adja („én annak örültem, ha rend volt”). Az elbeszélő értékrendje tehát a folytonos munkára épül, ez azonban nem vált önálló részrendszeré: nem választható el ettől a család szférája, az otthoniasság megteremtése és a közösségi élményt nyújtó szórakozás sem (a beszélgetések, az éneklés felidézésekor az adatközlő T/1. személyre vált, azaz a kortárs csoportba helyezi magát) (vö. Kocka 2011:11).

A párbeszédekkel és folklórelemekkel dramatizált derűs narratívában megítélésünk szerint az állandó munkálkodás, mint a tétlenség elkerülésének

51 Barki Kálmáné Ábrahám Rozália (sz. 1897. Bük).

kereszt(y)ényi erénye, valamint a rendszeres agrár-munkától mentesülő, feladatait a háztartásra és a családra koncentráló életút tapasztalata,⁵² a kettő harmonikus összeegyeztetése jelenik meg. Másfajta családi stratégiát és a munka előbbtől eltérő értelmezését figyelhetjük meg a Csongrád megyei Balástyán született Gémes Eszter (1901–1985) írásba foglalt visszaemlékezésében (Gémes 1979:37, 57-58, 88, 90-93).

„Mivel négy lány született egymás után, apámnak segítsége nem volt. A legöregebbet odaadták varrást tanulni, a második lett anyám segítsége az aprók körül, így lettem én apám segítsége. Annyira igyekeztem a munkámmal kedvében járni, hogy mindent a legügyesebben csinálom. Úgy örültem, ha mondja: – Eszter jön velem vetegetni... Nagyon kár, hogy senki meg nem örökölte, mit műveltek akkor a fiatalok. Úgy vetették magukat a munkára, mint a keselyűk a dögre. Ott voltak a szőlőmunkáknál, metszésnél, permetezésnél, aratásnál, cséplésnél. Szomszédunk, a királyi tanácsosnak tüzér hadnagy fia, név szerint Raggambi Fluck László, tíz vagon trágyát is kiküldött az apja szőlőjébe. Azt mi hatan, lányok, elvállaltuk, hogy széthordjuk. Ilyen nehéz munkák után fájt minden porcikánk... 1925-öt írtunk. Húgom elszegődött markot verni Veszélka Mihályékhoz. Úgy volt, hogy én otthon verem a markot. A szomszédban lakott Veszélka András. Ennek az András fia felfogta Baktóban a nagynénjénél az aratást. Fogadott egy fiú marokverőt, aki aratás előtt pár nappal felmondott neki. Hát ez nagy baj! Hová, mihez kapkodjon?... Anyám kapott rajta, mert nekiünk csak rozsbúza termett. Elszegődtetett két mázsa tiszta búzáért... Hét óra tájon fogtunk az aratáshoz. Estefelé András keresztzett, én meg gereblyéztem a tarlót. Nem fogta a gereblye hosszára a búzaszállakat, akkor megfordítottam keresztbe a kaparást. Nagyon szépen felkapartam. A gazda meglátta, azt mondja: sokan arattak már nálam, de ilyen szép munkát senki sem végzett! – Apám így tanított! – feleltem. Három nap elmúlt, jó felébe voltunk az aratásnak. Volt tíz hold zab is, de annak a marokverése új alkura ment, pénzbe”.⁵³

52 Erdei Ferenc, aki a paraszttársadalomra „boruló mindenható vezető eszmének” a termelőmunkát és a gyermeket tekintette, ezt a parasztság bomlásának szimp-tómájaként értékelte. A Kalocsa környéki falvakról írja: „A gazdák közt az asszonyok uralkodnak. Régóta emancipáltak magukat az asszonyi munka és hivatás köréből. Ők a prófétái az új erkölcsnek. A munkától való menekvésnek ők tudják a legjobb módját: nem fejnek és nem gondozzák a tehenet, s a szántóföldekre is régtől fogva nem járnak már” (Erdei 1937:252-255).

53 A memoáriró Veszélka András felesége lett.

Nincs lehetőségünk ezúttal az élettörténet, illetve a terjedelmes memoár vizsgálatára, figyelmünk a végzett munkára és társadalmi miliójére irányul. Gémes Eszter dolgozik saját, néhány holdas törpegazdaságukban (ezt a család összetétele, a gyermekek száma szabályozza), segíti apját alkalmi munkáiban, valamint gyermekkorától bér munkát végez (nap-számba jár szőlőt kötözni és trágyát hordani, részes aratáskor marokszedő). Számára azonban az otthon és a más gazdaságban végzett munka (a *családi gazdaság* és a *családi bér gazdaság*) nem különbözik, azt kötelességnek, az apja által megkövetelt szigorú erkölcsi parancsnak tekinti, az érzelmi kötődések is ezen alapulnak („úgy örültem, ha mondja: – Eszter jön velem vetegetni”). A bér munkát pedig nem a munkaerőpiac absztrakt törvényei, hanem a rokonismerősi hálózatok, illetve a pillanatnyi kényszerek és lehetőségek szabályozzák. (Az aratóbér részint a közvetlen megélhetést adó kenyérgabonából, részint pénzből állt).⁵⁴

A narráció alapján aligha kétséges, hogy az emlékiró számára a munkák zöme fáradságos, olykor fizikai fájdalommal jár, azokat mégis önfeláldozóan végzi, a legnehezebb mozzanatait magának tulajdonítja („hanem a munkából kivettem a részem. Csépléskor, a szalmakazalrakáskor a legfelső fokon álltam. Ez a legnehezebb munka”), örömét az apja vagy a gazda dicsérete és elégedettsége adja (Gémes 1979:57). Élettörténete reprezentálásában tehát a kötelességszerűen végzett és a családja létfenntartásához nélkülözhetetlen munka mint a közösségi értékrend eleme kap meghatározó szerepet. („Nagyon kár, hogy senki meg nem örökítette, mit műveltek akkor a fiatalok. Úgy vetették magukat a munkára, mint a keselyűk a dögre”).

De a mezőgazdasági munka kizárólag a falusi életet szabályozó etikai normaként és a családtagok harmonikus együttműködéseként jelenik meg az emlékezetben? Előbb Fél Edit és Hofer Tamás átányi gyűjtéséből apa és fia, majd Szabó László Kecelen készített interjúiból az apjával egykor közösen dolgozó fiú szavait idézzük (Fél – Hofer 1997:149, 166, 189; Szabó 1994:221).

54 A cselédmunka vállalása a narratívában a lány önállósulási vágyának és az anya kontrolljának konfliktusaként jelenik meg (az apa ekkor már nem él): „– Elmegyek Szegedre szolgálni! – mondom. – Majd adok én neköd szolgálatot! Még az én kezem alatt lesz, addig nem! Bakacopáknak? Gazdád babájának? Séhuvá sé! Én vágyakoztam szolgálni, akik odavoltak, olyan szépen bevásárolták a staffirungjukat. Persze amelyik megbecsülte a keresetét” (Gémes 1979:90).

„Én velük vótam mindég, együtt mentünk kapálni öten. Erzsike vót a legkisebb, leggyengébb, oda vettem mellém, én vittem az ű sorát is, besegítettem. A nagyobbak viccelték vóna, hogy gyengébb kapás, elmarad. Nem hagytam sosem, hogy kigúnyolják. Olyan vótam köztük, mint egy rendőr... Én embert akartam nevelni belőlük, szigorú voltam hozzájuk, én nem hagytam, hogy bármi munkát lazán csináljanak... Ha én erős nem voltam vóna köztök, mint férfi, mint apa, mi lett vóna? Vót háromfajta gyerek,⁵⁵ mit csináltunk vóna?”⁵⁶

„Amikor én megházasodtam, az én apám se egy asztagot nem rakott meg, se egy kévét nem hajított fel a kocsiira. Feleséges koromban nem kaszált velem, nem-hogy előttem.”⁵⁷

„Mindig ketten permetöltünk apámmal. 6700 öles darab szőlő volt. Délben megálltunk ebédelni, és apám akkor fogja és elkezd sétálni a szőlőben. Mondom: mit csinál? Hát nézelődök. Hát egész nap mi az isten csudáját csinált akkor? Azt mondja, hogy ő akkor nem tudja megnézni. Nem tudom, hány tő van a 6700 ölben, de sok. Apám minden tőkét tudott. Ő metszette egyedül az egészset, de azt aztán tudta.”⁵⁸

Az idős átányi gazda (Bedécs Károly) elbeszélésében a családon belüli munkavégzés rendje és a saját szerepe jelenik meg. Az ő tekintélye biztosítja a fegyelmezett munkavégzést és a gyermekek munkára nevelését, ennek erkölcsi felügyeletét is ellátja (a kisebb fizikai erővel rendelkező lányt kíséretíti), amit a család egységéért és stabilitásáért viselt felelősséggel indokol. S bár úgy fogalmaz: „velük vótam mindég” a munkában, ez inkább az ellenőrzést jelenti. (Hogy mit gondolt a családi munkaviszonyról, azt talán az általa használt kifejezések jelzik a legszembetűnőbben: *rendőr, szigorú, erős, mint férfi*.)

Aligha kelt meglepetést, hogy a fiú (Bedécs András) másként észleli a munka rendjét. Házasságkötése után apja gazdaságában maradt, aki ezt követően nem csupán a határbeli munkákkal hagyott fel, de semmilyen munkát sem kívánt végezni

55 Az első házasságából két fiú és egy lány, a másodikból egy lány született, és velük élt felesége első házasságából született gyermek is. A család az 1930-as évek közepén kb. 11 kataszteri holdon gazdálkodott.

56 Bedécs Károly (sz. 1898. Átány).

57 Bedécs András (sz. Átány).

58 A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 1997–82.

– ami a nős fiú számára minden bizonnyal sérelmes lehetett.⁵⁹

A tekintélyen alapuló, hierarchikus családi munkaszervezetre és az ebből eredő nyílt vagy elfojtott konfliktusokra következtethetünk a harmadik szövegből. A fiú az apjával végzett közös munkára, a szőlő permetezésére, továbbá a gazda privilégiumára, a kevésbé fáradtságos metszésre emlékszik vissza, amit a „nézelődés” és a „sétálás” szavakkal kapcsol össze. (A munka minden bizonnyal nem tudatos időbeosztás szerint, hanem az egész napot betöltő kényelmes tempóban zajlott.) Ezen a ponton a konstruált dialógus egészen indulatos lesz („hát egész nap mi az isten csudáját csinált?”), s bár azt nehéz eldönteni, hogy ezt csupán az epizód „felélevenítése” váltja ki, vagy a nap mint nap megélt alá- és fölérendeltség hosszú tapasztalatából ered, mindenesetre a patriarchális hatalommal szembeni verbális ellenszegülésként értelmezhetjük.

A munka rendies észlelései

Az előbbi szövegekben a munka családi miliók (szocializáció, stratégiák, családi státuszok) szerinti értelmezéseit figyelhettük meg. A továbbiakban kilépünk a család keretei közül, és a munka, illetve a munkavégzés a közösségi struktúrákkal összefüggő vagy azt megteremtő emlékezetét próbáljuk illusztrálni. Először Molnár Mária 1960–61-ben végzett borsodgeszti gyűjtéséből idézünk (Molnár 1965:411).

59 Fél Editől és Hofer Tamástól tudjuk, hogy Bedécs Károly házas fiával akart gazdálkodni, ám alig egy évet töltöttek „egy kenyéren”.

A munka részleges vagy teljes átadása viszonylag fiatalon megtörténhetett. Gútán az 1970-es években Fehérváryné Nagy Magda végzett gyűjtést. Az 1908-ban született Ollé Gábor szerint apja (akinek kb. 10 magyar holdja volt) „nem volt »törekvő ember«, nem »hajtotta« magát, csak az volt a célja, hogy a családjának legyen élleme az új termésig..., hiába buzdította földvásárlásra, mindig azt válaszolta neki, hogy »csak abba dógozz rendesen, ami van«. Attól kezdve, hogy [a fiú] 15-16 éves lett (ő ekkor 40 éves), nem nagyon járt ki a határba dolgozni, csak irányította a munkát..., egész nap az udvarban tett-vett, nem tudni, hogy mit csinált, mivel a munkájának nem nagyon volt látszatja. Egy alkalommal (kb. húszéves korában) elhatározta, hogy otthagyja az apját, és elmegy cselédnek, de édesanyja lebeszélte, hogy mi lesz velük, ki fog rájuk dolgozni”. (Az etnográfus az adatközlő mondatait laza függő beszédként építi be a néprajzi szövegbe) (Fél – Hofer 2010:391-392; Fehérváryné Nagy 1988:51-52).

„Ha valakinek 10 hold földje volt, az már rátartti volt, gögös. Sok része nem is szólt, ha nem úrnak szólították. Ilyen embernek már süvegelni kellett, mert már fogadott kapást, meg aratót. Az ilyen már maga nem kapált, nem is aratott, csak szántott, vetett, meg a szőlőbe járt ki”.⁶⁰

„Nem vettem én földet semmit sem, nekem csak az van, amit örököltem, de az mind megvan. Régi mánez a ház, de jó volt a nagyapámnak, meg az apámnak, akkor jó lesz nekem is. Nem tudtam volna miből venni földet, mert kellett a pénz a napszámosoknak. Itt lakik a szomszédban is egy ember, aki mindig jött a szőlőbe, oda kellett adni neki 4 mázsa búzát is, jaj de nebezen adtam oda, de nagyon sajnáltam”.⁶¹

Az első narráció az agrármunkákat presztízsük szerint kategorizálja. Legrangosabb a szántás és a vetés (ezt hagyományosan a férfiak végezték, és a legtöbb rítus ezekhez kapcsolódott), a 10 holdas gazdák már csupán ezzel foglalkoztak. A kapások és az aratók alkalmazását pedig nem (vagy nemcsak) a művelt földterület nagysága tette szükségessé, hanem a gazda tekintélyét, a család közösségi státuszát reprezentálta.⁶²

Nem lehetünk biztosak abban, hogy a szövegben szereplő kerek 10 hold jelölte volna ki a családi munkaerőt felhasználó és a bérmunkát is alkalmazó gazdaságok határát (azt sem tudjuk, az adatközlő kataszteri vagy kisholdban számolt).⁶³ A csoportok kialakítása egyébként nem (a történetírásban használt) merev birtokkategóriák, hanem az interakciók napi gyakorlata, az elkülönülés viselkedésformái alapján történik (*rátartti, gögös, süvegelni kellett*), igaz, az elbeszélés mód sztereotipizál, az egyénítést nélkülözi.

60 Retki Károly (sz. 1902. Borsodgeszt).

61 Leflér Károly (sz. 1903. Borsodgeszt).

62 A bérmunka kevésbé „racionális” alkalmazására a jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben a skót mezőgazdasági szakíró, Henry Stephens is felfigyelt, igaz ő ennek okát (feltehetően az otthoni tapasztalataival összehasonlítva) a megfelelő szorgalom és takarékoság hiányában látta: „Családos kisgazda nemigen szorulna aratóra, ha szorgalmasabb lenne, és az aratási drága bért magának megtakarítani akarná. De Magyarországon nagyon lábra kapott azon szokás, miszerint a telkes gazdák is idegen aratókat fogadnak” (idézi Balogh 1972:363).

63 Molnár Mária kutatása szerint az 1945-ös földosztást megelőzően Borsodgeszten az 5 hold alatti gazdaságok száma 104 (52 %), az 5–10 holdasoké 44 (22 %), a 10–25 holdasoké 48 (25 %), a 25 hold felettié mindössze 1 (0,5 %).

A következő szöveg viszont énközpontú, az emlékező bér munkát alkalmaz, így annak másfajta interpretációját adja. Mintha életútját akarná egész röviden summázni: az ideákat/az ideáljait és ezzel szemben a „valóságot”, amit megpróbál feloldani („nem vettem én földet, de [az örökölt] mind megvan”, „régimán ez a ház, de jó volt a nagyapámnak, meg az apámnak”). Majd a földvásárlás lehetőségét és a napszámosok alkalmazását állítja szembe, ami évtizedekkel később is tudati konfliktust okoz számára („jaj de nehezen adtam oda, de nagyon sajnáltam”). A földszerzés tehát – ahogy felidézi – nem az egyetlen vagy a legfontosabb motivációja (az ezzel szembeni alternatíva mintha a kevesebb fáradtság, a kevesebb saját munka lenne),⁶⁴ illetőleg a maga által végzett és az alkalmazott munka elosztása az egymástól nem elválasztható gazdasági és szimbolikus nyereségeket és veszteségeket mérlegelő döntések nyomán valósul meg.

A gazdák és a *proletárok* munkájának másfajta észlelése és értelmezése figyelhető meg Fél Edit 1952-ben készített mezőkövesdi interjújában.

*„A gazdák még rosszabbak, mint a proletárok. Élhetlenebb a gazda, mint a szegény. Két órákor kelt. Dolgos volt. Nem ügyes. Éjjel nappallá tett. Meddőgozón az éjjelét is. Felkelt hajnali fél háromkor, suttogva beszélt, halkán ment ki kaszálni a jó gazda, hogy a szomszéd se hallja, hogy ő már megy. A nagygazda volt ilyen, mert a kisebb sorsú csak hatkor kelt. A nagygazdáknak volt szokásuk a hajnali kelés. A jószágot kellett dédelgetni, nem kellett volna, de szokásuk volt. A jószág ott állt volna, jó lett volna később is adni enni. De nézték a szomszédot, ez hatkor etet, ez lusta. Ők felkeltek kettőkor.”*⁶⁵

A múlt felidézése ezúttal is sémák, az emlékezők szociális sztereotípiái szerint történik (Bartlett 1985; Pléh 1979:107-109): a gazdák csoportosajátos tulajdonságokkal rendelkeznek (élhetlenebbek, mint a szegények, dolgosak, de nem ügyesek), sőt azonos szokásaik vannak (pl. hajnalban kelnek,

halkan indulnak a munkába).⁶⁶ Az etnográfus egy kis társasággal beszélgetett, melynek tagjai (Gari Panna, a lánya és a veje) summába jártak, utóbbi a diósgyőri gyárban lett olvasztár, azaz a mezőkövesdi gazdákat kívülről, minden bizonnyal a nagybirtokokon végzett, valamint a gyári bér munka tapasztalata alapján ítélték meg. Rendszeres a „proletárokkal” való összehasonlításuk, s bár a narráció szerint „éjt nappallá téve” dolgoznak, ez mégis a praktikusságot, a gyakorlatiasságot és a rugalmasságot nélkülöző, sok esetben látszólagos és felesleges, legfeljebb presztízscélokat szolgáló vagy a közösségi normákat interiorizáló szokásszerű tevékenységként jelenik meg. Ezt a jelentést kapja a minél korábbi, a többiek megelőzésére törekvő munkakezdés vagy a munka idejét kitágító, ám a leginkább szabályozatlan állatgondozás (a jószág „dédelgetése”),⁶⁷ aminek a narratív kritikája az agrármunka kulturális hagyományának és homogén diskurzusának bomlására is utalhat.

Társas-, kölcsön- vagy bér munka

Az etnográfusok egymást követő generációi nagy figyelmet szenteltek a társaságban végzett vagy röviden társasmunkáknak (a házépítéstől a lekvárfőzésen át a gabona cséplésig), amit többnyire a rokonok, szomszédok, barátok vagy pusztán a falubeliek közötti, a kölcsönösségen alapuló segítségnyújtásként határoztak meg. Ennek kiindulópontja a bevezetőben említett René Maunier-féle tipológia volt, és a falusi népesség összetartó erejét bizonyította (a munkákban való részvételre a „közösség hagyományos akarata” kötelez), ami a családi munkaszervezet esetleges hiányosságait is pótolhatta (a nagycsaládok bomlása eszerint a társasmunkák körét bővítette) (Gunda 1946:6; Fél 2001:179-180; Szabó 1986:70-71).

66 Hasonló jelenséget tapasztalt Fél Edit és Hofer Tamás Átányon is: „Féltékenyen hallgatták a hajnali csendben, fog-e már a másik, mert mindegyik arra pályázott: »Az én kocsim menjen ki a faluból lelelőbb.« Képesek voltak szalmacsomóval bedugni az istálló ablakát, hogy a fény ne árulja el készülődésüket” (Fél – Hofer 1997:168-169).

67 Gútán az egyik (nem nevesített) adatközlő szerint azért tartottak növendékalatokat (lovat és szarvasmarhát), mert „ez kötötte le a gazdák erejét, idejét és növelte tekintélyüket, mert különben a gazdaság fő anyagi bevétele a sertések ellátásával foglalkozó gazdaszony munkájából származott volna” (Fehérváryné Nagy 1988:131-132). (Az etnográfus ezúttal is a függő beszéd nyelvi formuláját használja. Lásd 66. jegyzet.)

64 Hasonló mentalitású gazdaként mutatta be apját a gútai Ollé Gábor. Lásd 12. jegyzet.

65 Gari Panna (sz. 1898. Mezőkövesd), valamint lánya és veje. Néprajzi Múzeum, EA 2617.

Ám az etnográfát, a történetíráshoz hasonlóan, nem hagyták érintetlenül az 1950-es évek szemléleti és ideológiai premisszái sem. Az előzmények a századforduló agrárszocialista mozgalmához nyúlnak vissza, mely a gazdák és az agrárproletárok közötti munkakapcsolatot merőben igazságtalannak és egyben *feudális maradványnak* minősítette: „A gazdák learattatják a munkásokkal a gabonát, azután segítségképpen behordatják és asztagba rakatják. Az ilyen segítség semmiképp sem lehet igazságos, mert a gazda csak elkívánja a segítséget, de ő ugyan nem ad soha egy krajcárt sem. És azért mi a hordást nem segítségnek, hanem robotnak tekintjük” – fogalmaz a Földművelők Szaklapja, ami a népi szociográfiában (pl. Féja Géza számára) a kontinuum „jobbágyi sors” igazolásához, majd az 1950-es években a kulákkellenes ideológiához és politikához szolgáltatott meggyőző érveket (Féja 1980:35-36; Incze – Petőcz 1954; Balassa 1955:187-190).

De milyen képet kapunk a mezőgazdasági munkaviszonyokról, a társas-, kölcsön- és bérmunkáról, ha azt az egykori szereplők elbeszélései alapján próbáljuk megragadni? Elsőként Szabó László csépai gyűjtéséből idézünk (Szabó 1982:263-264).

„Nekem K. Varga Istvánnal volt mindig a legjobb viszonyom. Mindig nála volt földem, amíg csak el nem vitték a háborúba. Ott is halt meg. Na elejiben ettől volt 1 köblös holdtól egy nap. Ez robot volt. Ez csak azért volt, hogy hazaszállította a kukoricát. Később már két nap lett, aztán két nap lett egy hold kukorica föld robotja is. De felemelkedett három napra, meg négyre is, amikor gazduramék a gazdakörben összehozták. A kukorica földet be kellett a harmadosnak ültetni saját magjával, aztán megmunkálni, háromszor kapálni. Le kellett a szárat vágni, kúpba rakni, addig nem hozta haza. A kukoricát szétmértük három felé, de egyebet nem, és azt hozta hazafelé... Akinek harmados földet adott valaki, annak állandó munkása volt. Mikor valamire szüksége volt, akkor szólt a harmados embernek. Persze az azután, hogy letöltötte a robotot, akkor napszámot kapott. De neki az egy állandó munkása volt. Ez jó volt nekem, mert ha munkája volt, akkor szólt. Megfizette a napszámot. Meg összeismerkedtünk, jóban voltunk egymással nagyon. Segített, ha nekem kellett fuvar. Én is segítettem neki. Tegeződtünk, mert egyidősek voltunk, pedig gazda fia volt. Volt neki 20 hold, abban két hold szőlő. A szőlőjébe mentem, ha munkája volt. Nyitni, metszeni meg karaszolni, de permetezni is. Ha neki nem volt már munkája, máséhoz is mentem. Akkor még csak háromszor permeteztem. Volt neki heréje is a Laposi-

földeken, azt is napszámba kaszáltuk. Cselédet nem tartott, viszont én állandó munkása voltam... A nádját is mindig én vágtam le, nekem az a harmad rész elég volt a tetőmre, neki meg nem kellett, mert cserepes volt a háza. Ha a nádat, rőzsét innen hoztuk csak, akkor egy napért hozta haza kocsival, de ha a Gáttól hozott egy teher tűzrevalót, akkor már két napért. A kukorica föld robot, a kocsit robot egy évben úgy 15-16 nap robotot jelentett nekem, s ezt K. Vargának végeztem.⁶⁸

A szöveg a néprajzi és a történeti irodalomban is sokszor leírt részes bérletet eleveníti meg. Az adatközlő harmados kukoricaföldet kapott, ezért és a termény hazaszállítását „robottal” tartozik a gazdának. Ezenkívül bérmunkát végez (pl. a rétkaszálást, amiért napszámot kap), de a munkaviszony a cserét is magába foglalja (a különféle fuvarokért gyalogmunkát vállal).

Érdekes e sokszálú kapcsolat narratíváját is szemügyre vennünk. Az elbeszélő ezt kölcsönösen előnyösnek tartja, annak ellenére, hogy növekvő mennyiségű ingyenmunkát, ahogy maga nevezi: robotot végez. (Ez nem igazságtalan, hanem természetes számára, miként az is, hogy erről nem ők, hanem a gazdák egymás közt egyezkednek.) A robotnapokat és a harmados földdel járó, a szokások által szabályozott kötelezettségeket évtizedekkel később is gondosan számon tartja, a munka mégis a napi interakciók gazdag és pozitívan értékelt rendszerébe illeszkedik. Az adatközlő nem csupán „állandó munkása” K. Varga Istvánnak, hanem „jóban voltunk egymással nagyon”, vele volt „mindig a legjobb viszonyom”, „tegeződtünk, pedig gazda fia volt”, „segített, ha nekem kellett...”, én is segítettem neki” – azaz a narráció a munkaviszony függőségeit az egyenlőség és az egymásrautaltság, illetve a bizalmas vagy inkább a bizalmaskodó kapcsolat nyelvi formuláival oldja fel. (Utóbbi jellegzetes eleme a *gazduramék* kifejezés, amit általában a cselédek használtak).

Hallgassunk meg a csépai után egy Borsod megyei kistelepülésen, Héten élő *szegény embert*, akit 1952-ben Molnár Balázs kérdezett:

„Szegény ember a jó gazdát segítette. Az meg kisegítésül eljött fát hozni az erdőből. Általában 3-4 napot kellett dolgozni egy fuvarért. Volt olyan is, ha megszorult, hogy egy napért tett egy fuvar. Előfordult olyan is, hogy le volt kaszálni a rét, másnap ünnep volt. S

68 A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 2412-85, 2419-85.

*ekkor, hogy a rét fel legyen takarva, addig könyörgött az embernek, hívta, gyere el, nem maradok adós, elmegyek egy fuvarra. Velem is megtörtént, hogy addig addig beszéltek, na, gyere el csak, gyere el, elmegyek egy napért fuvarra, nem feledkezek el rúllad, még azt az egy napot is megpótolom – monda a gazda. Ha valakinek nagyobb területű rétje volt, azt nem kézi gereblyével, hanem lóval vontatott gereblyével gereblyéztük. 12 holdat könnyen felhúzhattunk egy nap alatt... Kaszáláskor a napszám 50-60 krajcár volt, meg koszt. Ez abban az időben nagyon jó volt, mert akkor 3 krajcár volt egy deci pálinka, 3 krajcárért lehetett 1 kiló kenyeret venni, és 3 krajcárért annyi tepertőt, hogy meg se tudtuk enni. Ebből jól lehetett lakni”.*⁶⁹

Az egymásnak végzett munkák az előbbihez hasonló narrációját figyelhetjük meg. Az azt szabályozó szokások és a saját gyakorlata összefonódik („általában 3-4 napot kellett dolgozni egy fuvarért”, „velem is megtörtént”), a *szegény ember* és a *jó gazda* egymást segíti vagy kisegíti, sőt a kezdeményező, az inkább „rászoruló” az utóbbi, aki egyenesen „könyörög” a gyalogmunkásnak („addig addig beszéltek, na gyere el...”). A különböző munkák cse-reértékét – úgy tűnik – az ember és az állat által kifejtett nyers fizikai erő határozza meg,⁷⁰ ami pedig a napszámért illeti, azt „nagyon jónak” minősíti, kizárólag az elemi létfenntartás biztosítása alapján (ehhez elegendő az egyaránt 3 krajcárba kerülő pálinka, kenyér és tepertő).

Ezekben az elbeszélésekben a munka a személyes kötelek részeként, a rokoni, ismerősi és szomszédági hálózatokból álló közösségekbe integrálódás feltételeként jelenik meg, ami Robert Castel érvelése szerint, egyedüli biztosítéka a „fel- és elismertségnek, a csereviszonyokból és a segítségnyújtásból való részesedésnek” (Castel 1993:8). „Állandó munkása voltam” – hangsúlyozza többször a csépai emlékező, és ez a folytonosság, ami valamiféle familiáris diszpozíciót, ám egyúttal bizalmat teremt, adhat számára a fenyegető pauperizmussal szemben biztonságérzetet, ugyanakkor a részes kukorica révén a vágyott önálló gazdálkodás lehetősé-

gét vagy illúzióját („mindig nála volt földem”).⁷¹ A héti adatközlő nem említi, hogy földet kapott volna (ami a familiáris viszonyt még inkább elmélyíthette), ahogy a gazda nevét sem, szavaiból ugyanakkor a piaci szemléletet nélkülöző, Edward Thompson által leírt „morális gazdaság” értékrendjére következtethetünk: a napszámért teljesen igazságosnak tartja, mivel az az élelmét (a kenyér és a tepertő árát) bőségesen fedezi.⁷²

Ezek a tapasztalatok, úgy véljük, nem választhatóak el a falusi munkaviszonyok egykori közösségi beszédmódjától – az idézett narrációk talán erről is elárulnak valamit. Része ennek a primer szociabilitás hagyományaihoz köthető kölcsönösség, egymás segítése (amit feltehetően az emlékezést befolyásoló vágyak erősítenek, és alakítanak olyan sémává, mely elrendezi a múlt mozaikjait: „nem feledkezek el rúllad” – fogalmazza meg ennek lényegét a héti adatközlő). Ám része ennek a napi gyakorlatokban és gesztusokban is kifejeződő patriarchizmus vagy paternalizmus, ami a munkaviszony személyes alávetettségét, nyers függőségét leplezheti, ezáltal az abban rejlő konfliktusokat feloldva, a falusi életviszonyok stabilitásához járul hozzá (a csépai emlékező könnyedén szemet huny a „robot” folytonos emelkedése miatt) (Castel 1998:31-34).⁷³

71 Ezek a kapcsolatok az egymást követő generációkra is kiterjedhettek (Gelencsér 1988:178).

72 Nem tudjuk, az emlékező számára mit jelent az „abban az időben”, úgy tűnik a múlt, illetve az árak és az évről évre változó napszámok tudatában differenciálatlanul vannak jelen. Az utóbbi átlaga egyébként 1934-ben, a lényegesen alacsonyabb gyermek- és nő napszámmal együtt, 1,25 pengő (ez a két világháború közötti legkisebb érték), 1942-ben már 4,36 pengő. A narrációban szereplő 50-60 krajcár ezekről az adatokról lényegesen elmarad (Gunst 1987:78-79).

73 A munkaviszony patriarchizmusát több egykori megfigyelés rögzítette. Mártélyon pl. a munkavállaló az év utolsó napjaiban, legtöbbször karácsony másodnapján kereste fel a gazdát tanyai vagy városi házában, és kérte, „gondoljon rá pár hold erejéig”. Más esetekben már az őszi betakarításkor jelezte a gazda elégedettségét („jövőre is számítok rád”), ám tavasszal a részesnek illett ismét felkeresnie és felajánlkozni: „Feri bátyám, lesz-e most kukoricaföld? Hát persze hogy lesz, Janikám” – jegyezték fel Hódmezővásárhelyen. (A gazda és a részes megállapodását tehát, az írásos szerződés hiányában, szokások és rítusok szabályozták). Vagy ugyancsak Mártélyon a gazda 5-6 év rendszeres napszám után fogott kezét munkásával, akit ezután, ha találkoztak, „meghívott egy pohárra...”, a munkáját befejező napszámot pedig, ha saját kenyéren is van, meghívta az asztalához” (Tárkány Szücs 1944:125, 128; Nagy 1975:216).

69 Vattai Lajos (sz. 1870. Hét). A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára 786.

70 „Egész napi szántásért négy nap járt, mert ott ment a gazda cselédje, meg a marhák, meg a nap”, „Egy napi ígért háromnapig gyalog, az állatok munkája ugyanis duplája volt az emberének” – szólnak a kővágóörsi és kőveskáli visszaemlékezések (Gelencsér 1988:179).

Nem gondolhatjuk azonban, hogy az effajta állandósult vagy ideiglenes kapcsolatok a két világháború közötti falusi társadalmak egészére kiterjedtek. Átányon voltak olyan „rossz viszonyok között élő zselléremberek”, akik, igaerő és segítség híján, a vetést szántás nélkül végezték el, és maguk hordták be a kukoricát. Vagy egy kunhegyesi adatközlő szerint „nálunk nemigen segítettek egymást az emberek. Mindenkinek megvolt a maga baja. Ha valakinek nem volt igája, az megszántatta pénzért vagy terményt adott érte. Még hordásnál előfordult, hogy összefogtak a kisebb földű emberek, és együtt behordták” – azaz ebben a narrációban a fizetett munka (a bérszántás), illetve a kölcsönös segítség „kisebb földűekre” korlátozódása együtt jelenik meg (Fél – Hofer 1997:183; Szabó 1968:109). De a munkaviszony a csépai és a héti *szegény emberétől* egészen eltérő értelmezése figyelhető meg a következő szövegben is (az interjú Szabó László az 1970-es évek végén készítette a Hajdú-Bihar megyei Bátoron) (Szabó 1985:262).

„Ez úgy vót, hogy egy szegény lányt mondjuk nem vehetett el egy 20-25 köblös földű ember gyereke. Az elkülönülés ott kezdődött, hogy ezek az emberek nem mentek sehova se dógozni. A magukéba dógoztak még a 8-10 köblösek is. Viszont az a szegény réteg meg eljárt mihozzánk vagy a vasútra. És az mán összetartotta őket. Együtt mentek munkára: ha az egyik tudott valami jó munkát, mondta a másíknak: Gyere komám, ide irdemes jönni! A gazdalegények mán fiatal korukban se barátokoztak velük, mer nem vót közös dóguk. Ha idejött munkára hozzánk, akkor meg hiába dógoztunk együtt, én a gazda fia vótam.”⁷⁴

Az elbeszélő, akinek életkoráról és életútjáról semmit sem tudunk, a gazdák referenciacsoportját teremti meg, amihez értékek és egyúttal endogamiák rendszerét kapcsolja. Az „elkülönülés” alapja a kizárólag a saját gazdaságban végzett munka, de a társadalmi azonosságot erősíti a házasságot szabályozó földvagyon (nem holdakban, hanem a vetőmag mennyiségében kifejezve),⁷⁵ valamint a szocializáció részévé tett szegregáció („mán fiatal korukban se barátokoztak”). A gazdákkal szemben ugyancsak csoportként, mi több, „rétegeként” jeleníti meg és cselekedtetni az immár nem csupán a mezőgazdaságban bérmunkát vállalókat, és nyomban szociálisan is kategorizálja (pauperizálja) őket. („A szegény ré-

teg meg eljárt mihozzánk vagy a vasútra. És az mán összetartotta őket”).

Ha most ismét visszaidézzük a csépai és a héti adatközlő narrációit, akkor nem csupán a munkaviszony más-más észlelésére, hanem az önreprezentációk különbözőségére látunk példákat. Az előbbieknél ennek lényege a személyes kötődésekben (a stabil, ám kötelezettségekre épülő kapcsolatokban) ragadható meg, ami úgy tűnik, hogy az egyéni autonómia és a csoporttudat megteremtését is nehezíti. A bárándi gazdafíú narrációjában szó nincs kölcsönösségről, egymás segítségéről, ahogy az interakciók egyénítéséről vagy a végzett munkák konkretizálásáról sem. Az identifikációban az egyéni és a csoportos, a rendies („gazda fia vótam”), a szociális és a kulturális („nem vót közös dóguk”) faktorok összefonódnak, de ettől elválaszthatatlan a „szegények” és bérmunkát vállalók csoportként való megjelölése és elkülönítése.⁷⁶

A munka és a közösségi szervezet egymással összefüggő észlelésének még egy változatát ismerhetjük meg a XIX. századi munkaformákat talán a leginkább átalakító gépi cséplés rendkívül gazdag emléktanyagából. Ezúttal az 1919-ben Galgamácsán született Vankóné Dudás Juli memoárjából idézünk (Vankóné Dudás 1976:170-171).

„Valamennyi munkát felülmutt a cséplés. Szep-tember derekán van a búcsúnk, de még a koronai gépek⁷⁷ mindig zúgtak. Ennek hallatára bizony a hideg-elés rázza az embert, ha belegendolja magát abba a rettenetes, kínos helyzetbe, ahogy a cséplőgépnél dolgozott. Hát azt kifejezni sem lehet talán! A lányok a gép tetejére mentek kévét vágni. A legények a kévét hányták a villával a gép tetejére. Ha többen voltak, akkor váltották egymást. 18 ember kellett a géphez munkásnak. Három kévés kazalra, két-három a szákokhoz, három a szalmás kazalra, egy kévevágó, két-három törekes, hat szalmahordó. Ahogy tépi a gép a szalmát, azt úgy kell rohamosan hordani. Lányok, asszonyok odasorakoznak, de bizony ha a hat személy közül egy is áll, nem bírják elhordani a szalmát... Nagyon meg kellett az embernek tartani mindenki elismerését a jó munka elvégzéséért, mert akkor jövőre nem hívták meg gépelni. Ezt nevezték kaláka cséplésnek. Rokonok, jó barátok, szomszédok összeálltak és együtt dolgoztak.

76 Craig Calhoun ezt hálózati, illetve kategoriális identitásnak nevezi (Calhoun 1997). Az *azonosság, kötődés, identifikáció, kategorizálás* fogalmak használatát javasolja a statikusnak és homogenizálóknak minősített *identitás* helyett (Brubaker – Cooper 2000:1-47).

77 A gödöllői koronauradalom cséplőgépei.

74 A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 2072-83.

75 Egy pozsonyi köblös föld kb. egy magyar hold.

A falusiak ezért kedveztek egymásnak, sütöttek, főztek ez alkalommal. Amikor leállt a gép rostát váltani, a háziasszony hozta a frissen sült kapros túrós lepényt, amit éppen akkor szedett ki a kemencéből. Utána jó hideg szódás fröccsöt, és ment a munka tovább. Amikor délben mentek haza ebédelni, úgyszintén kínálták az embereket. Olyan is volt, hogy több mint a felét el sem engedték, hanem betelerelték ebédhez a hűvös szobába. Akit megtisztelt a gazda, behívta, de annak ezt viszonzni kellett. Olyan ünnepies volt, nagyon szép és családias... Édesapámnál mindig daloltak a munkások, ő vödörrel hordta ki a bort nekik. Ha estére nyúlott ki a munka, mert délben jött a gép, nálunk volt a vacsora. Ott aztán éjjelig elszórakoztunk. Mindenki mesélte az élményeit. Olyan hangulatos volt ez, hogy egész esztendői téma maradt. Voltak törzsvendég munkások, pl. Nagy Kuruc Jóska bácsi, Kerti Tóth István bácsi. Ezek voltak a jó mesélők.

Az elbeszélő a munka menetét és szervezetét néprajzi alaposítással mutatja be,⁷⁸ ám azt sem rejti véka alá, hogy ez számára egészen gyötrelmes tevékenység volt. (Az emlékeket mintha a cséplőgép zúgása idézné fel, és évtizedekkel később is izgatottan, tele érzelmekkel „gondolja bele magát abba a rettenetes, kínos helyzetbe”). Az új technika ugyanakkor a narráció szerint szervezettséget, a gépi és az emberi, a férfiak és a nők, az idősebbek és a fiatalabbak által végzett munka ritmusának összehangolását, 18-20 fő egymásrautaltságát igényelte, valamint a munkatempót és a munkafegyelmet is növelte, amit éppen az együtt dolgozók kényszerítettek ki („nagyon meg kellett az embernek tartani mindenki elismerését a jó munka elvégzéséért, mert akkor jövőre nem hívták meg gépelni”). De a munkától elválaszthatatlan az együttléte, a társas szórakozást biztosító, az egyéni és a közösségi élmények elbeszélésének alkalmat teremtő, valamint az egymásról gondoskodás képzetét keltő vendéglátás is („a falusiak kedveztek egymásnak, sütöttek, főztek ez alkalommal..., olyan ünnepies volt, nagyon szép és családias”). Ebben a szövegben tehát a munka teremt ünnepi eseményt, ami a rituálisan újjáélesztett közösségi életforma részeként tárul elénk.

78 Vankóné még a világháború előtt alapított népi együtttest, mellyel évtizedeken keresztül folklórfesztiválokra mutatta be települése dalait és népszokásait, s életrajzát szintén a néphagyomány megörökítésére használta fel (Hoppál – Küllős – Manga 1974:394).

Összegzés

A bemutatott elbeszélésekből a munka valamennyi gazdasági és társadalmi összefüggését nem ismerhetjük meg, nem is erre, hanem különféle tapasztalatainak illusztrálására törekedtünk, és arra próbáltunk választ találni, a narrációk alkalmasak lehetnek-e a diskurzív közegeknek közvetítésére? Bizonyos, hogy a gazdálkodást generációról generációra folytató családokban a kemény munka a reprodukció feltétele, s a színhagyomány meghatározó eleme. Ebből következően diskurzusai és rítusai olyan munkaerőcsöt teremtettek, mely a közösségek integrációjának legfontosabb szabályozója lett; ez határozta meg az együttműködés normáit, és adott a munkának – mivel azok zöme egymás szeme láttára, mint egy performansz zajlottak – esztétikai minőséget.⁷⁹ (Az adatközlők pl. a kaszálók és a marokszedők mozdulatainak harmonikus rendjéről, a tarló „nagyon szép” felgerezéséről és a rét még az ünnepnap előtti feltakarásáról számoltak be) (Fél – Hofer 1997:154). Ez a morális diskurzus a munkaviszonyokat egymás segítéseként, a haszonelvű (piaci) értékrendet kizárva jelentette meg, ami úgy tűnik, összhangban volt a politikai hatalom 1930-as évekbeli, a parasztság nemzeti szerepéről megfogalmazott ideológiájával.⁸⁰

A beszédmódok azonban nem feltétlenül azonosak a munkavégzés gyakorlatával. A munka, illetőleg a munkák elosztása alkalmas a családfei

79 Fél Edit és Hofer Tamás írja, hogy „azon a színpadon, ahol a munkák sora előadásra kerülne, átányi mérték szerint szépen – ha a bemutatás »régibb stílusban« történe, négy óra mindenképp szükség volna, s mellettük 3-4 férfira, ugyanennyi félrészesre, nem teljes munkaértékű asszonyra, serdülő fiúra, lányra” (Fél – Hofer 1997:154).

80 Ennek a relációnak a megismerése további kutatást igényel. A Miniszterelnöki Hivatal 1941-ben a falusi előjáróknak és „népnevelőknek” készített bizalmas utasítása a következőképpen fogalmaz: „igyekeznünk kell a munkaerőcsöt emelni, az államgazdaságot, annak tervszerűségét párhuzamba helyezni a jó gazda előrelátó termelésével..., szakértők bevonásával a férfit, asszonyt, gyermeket a kisgazdaságok intenzívebb munkájára oktatni. Nincs a földreformtörvényekben semmi, ami a munka intenzitását előmozdítaná, lelkiileg nem az együttmunkálkodás lelkesedését növeli, nem a kollektív munkaszellem felé nevel, hanem az egyedek versenyét fűti. Aki földet megtart, letéteményese a nemzet bizalmának, annak a hitnek, hogy ő ezt a földet kötelességszerűen fogja művelni, mint hazánknak egy darabját.” Magyar Országos Levéltár K 37. Teleki Pál miniszterelnök iratai. K dosszié 1941.

tektély reprezentálására és a közösségen belüli rendies hierarchiák újra- és újrateremtésére, a gazdák között a presztízsért való versengésre (a minél korábbi kihajtást említettük),⁸¹ valamint a társadalmi kategorizációra is (kizárólag a saját és a más gazdaságban dolgozók; az utóbbiak nem bérmunkásként, hanem „szegényként” alkotnak csoportot).

Nem tekinthetünk el végül attól, hogy az 1950-es, '60-as és '70-es években, amikor az interjúk készültek, a föld magántulajdonának felszámolása után az emlékezők egészen más munkaszervezethez kényszerültek, vagy az aktív munkát már abbahagyták – ennek tapasztalata hogyan ragadható meg a narrációkban? Mezőkövesden az ipari munka világába kerülők a gazdák napi tevékenységét szimbolikus és rituális jelentéseitől megfosztották, és egy szokatlanul új terminológiával „racionálisan” értékelték. A narrációkban azonban nemcsak diszkontinuitásokat figyelhetünk meg: „Három holdat műveltünk. Az adót a gazda fizette, a gazda szántotta, hordta be. A harmados kapálta és törte le, levágta a szárat. Ma is így adja a földet a téesz”, „Ma a téesztagok megkapják a háztájit és egyik megkapálja egyikét, azután a másik a másikét, egymáshoz mennek el. Ez régen is megvolt”, „A kapáláshoz segíteni jó barátot, rokont hívunk, tőlük is a menyecskeket. Még ma is van ilyen, a háztáji földre hívnak segíteni” – szólnak az 1960-as évek elején a Bács-Kiskun megyei Szeremlén készített interjúk, melyek a társadalmi gyakorlatok és a személyes kötődések folytonosságáról, valamint arról tanúskodnak, bár maguk az elbeszélők „alulmaradtak”, diskurzusaik leküzdötték a politikai változásokat (Szabó 1968:108-111; Joyce 1987:13).

Absztrakt

A tanulmány néhány, az etnográfusok által a magyar falvakban a második világháború utáni évtizedekben készített, a munkavégzésre irányuló interjúkat, valamint memoárt mutat be. A szövegek elemzésével a paraszti (vagy utóparaszti) mentalitás, a családban vagy a közösségben végzett munkák mint értékrendszerek reprezentációi, továbbá

az identifikáció egyaránt vizsgálható. A különféle munkákhoz kapcsolódó rítusok részint közösségi ideálokat fejeztek ki, részint a családon belüli patriarchális hatalmi kapcsolatokat vagy a közösségek szociokulturális rendjét jelenítették meg. Miközben a munkavégzés a családi státusok, a kor és nem, vagy a bérmunkák változatos formái szerint differenciálta a helyi társadalmakat, a vertikális vagy a horizontális kapcsolatokat hangsúlyozva, az együttműködést erősítette.

A narratívák arra is utaltak, hogy az egykori falusi közvélemény, illetve a kommunikáció a paraszti munkáknak milyen jelentéseket adott; végül a szövegek nyelvi elemzése lehetőséget kínált a mnemotechnika, valamint a tapasztalat és az emlékezet kapcsolatának vizsgálatára.

Abstract

This study presents some interviews with older people made by ethnographers in the Hungarian villages after the Second World War. On the basis of narratives can be examine the peasant (or *post peasant*) mentality, cultural perception of work as a representation of value systems, as well as construction of identities. The rituals and customs related to work expressed community ideals and articulated the community social order or the patriarchal power relations of the family. They differentiated actors by economic or family status, skill, sex or age, but they also reinforced the need for unity across these distinctions emphasizing interdependence or hierarchies.

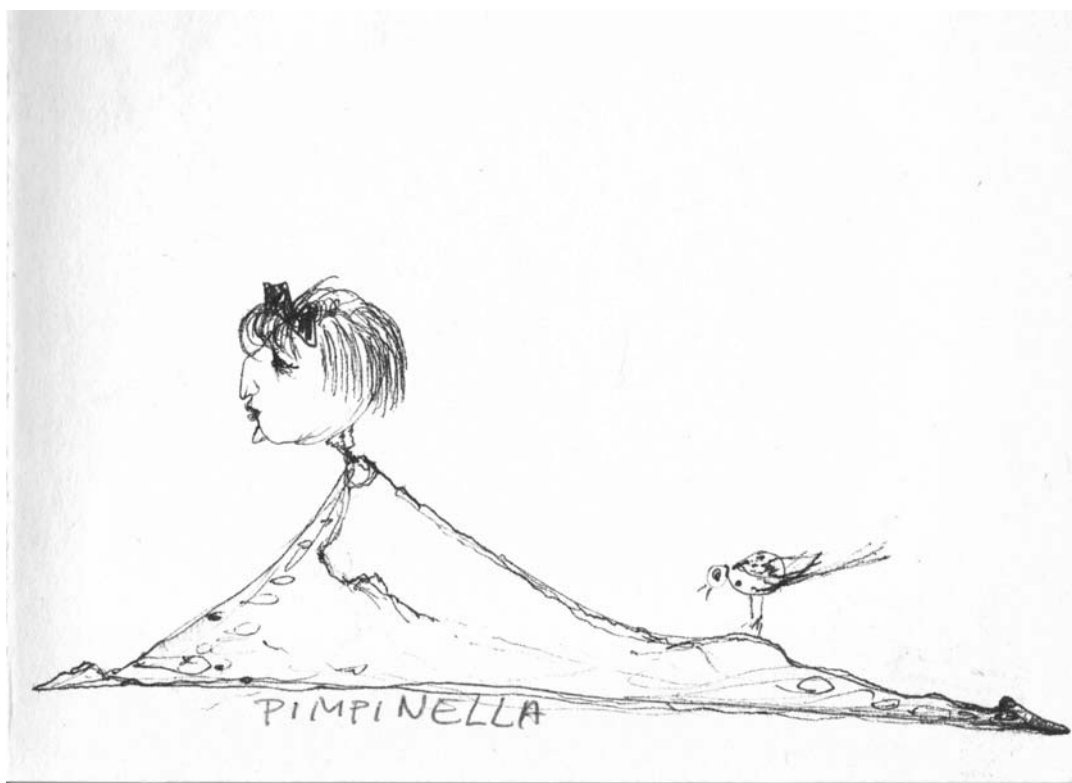
The storytelling marked how meanings of work have been produced by public but controlled opinion and communication in former village communities. (Families who farmed through generations integrated stories of hardship of labour into oral traditions of family survival.) Finally, the linguistic analysis of narratives provided an opportunity to obtain a clearer picture of the mnemonics and of the relation between experience and recollections.

81 Kuczi Tibor, aki a kemény és szorgalmas munkát ugyancsak a paraszti étosz, igaz ő nem a családi, hanem az „új keletű piacgazdasághoz kapcsolódó fejleményének” tartja, ezt másként értelmezi: szerinte az észrevétlen kilopakodás a földekre, ez a „rejtőzködő, nyíltan még föl nem vállalt versengés, új, a piacgazdasággal született jelenség” (Kuczi 2011:152).

Felhasznált irodalom

- Balassa Iván 1955 Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez (1850–1944). *Ethnographia*, 66. (1):187-224.
- Balogh István 1972 A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In Szabó István szerk. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 349-428.
- Bartlett, Frederic 1985 *Az emlékezés*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Berlanstein, Lenard 1993 Introduction. In Berlanstein, Lenard ed. *Rethinking Labor History*. University of Illinois, Champaign, 1-14.
- Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick 2000 Beyond „Identity.” *Theory and Society*, 29. (1):1-47.
- Calhoun, Craig 1997 *Nationalism*. University of Minnesota, Minneapolis.
- Castel, Robert 1993 A nélkülözéstől a kivettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 4. (3):3-23.
- Castel, Robert 1998 *A szociális kérdés alakváltozásai*. Max Weber Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest.
- Chayanov, Alexander 1966 *The Theory of Peasant Economy*. Eds. Thorner, Daniel – Kerblay, Basile – Smith, R. E. F. The American Economic Association, Homewood.
- Erdei Ferenc 1937 *Futóhomok*. Athenaeum, Budapest.
- Erdei Ferenc 1941 *A magyar paraszttársadalom*. Franklin, Budapest.
- Fehérváryné Nagy Magda 1988 *Parasztagazdaság a XX. század első felében. A gútai példa*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- Féja Géza 1980 [1937] *Viharsarok*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Fél Edit 2001 [1941] A társaságban végzett munkák Martoson. In Hofer Tamás szerk. *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 179-198.
- Fél Edit – Hofer Tamás 1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Fél Edit – Hofer Tamás 2010 „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Korall, Budapest.
- Gelencsér József 1988 Ledolgozások munkák a Káli-medencében. In Lackovits Emőke szerk. *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig*. Progress Kiadó, Veszprém, 165-187.
- Gémes Eszter 1979 *Mindig magam*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Gunda Béla 1946 Munka és kultusz a magyar parasztságnál. *Társadalomtudomány*, 25. (10):1-18.
- Gunst Péter 1987 *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Hoppál Mihály – Küllös Imola – Manga János szerk. 1974 *Emlékező hagyományok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Incze Miklós – Petőcz Pál 1954 *A dolgozó parasztság helyzete az ellenforradalmi rendszerben*. Művelt Nép, Budapest.
- Joyce, Patrick 1987 The historical meanings of work: an introduction. In Joyce, Patrick ed. *The historical meanings of work*. Cambridge University Press, Cambridge, 1-30.
- Kocka, Jürgen 2001 Az európai történelem egyik problémája: a munka. *Korall*, 5–6:5-17.
- Kuczi Tibor 2011 *Munkásprés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Molnár Mária 1965 A párválasztás és házasság néprajzi vizsgálatához. *Néprajzi Közlemények*, 10. (1):387-416.
- Nagy Gyula 1975 *Parasztélet a vásárhelyi pusztán*. Békés megyei Múzeumok, Békéscsaba.
- Pléh Csaba 1979 Szövegekre emlékezés és hagyományozás. *Ethnographia*, 90 (1):106-111.
- Sárkány Mihály 1984 Gazdaság és kultúra: a parasztság mint kutatási dilemma. In Hofer Tamás szerk. *Történeti antropológia*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 87-96.
- Szabó László 1965 A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni-hegyvidéken. *Néprajzi Értesítő*, 46. 133-158.
- Szabó László 1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században*. Damjanich Múzeum, Szolnok.
- Szabó László 1982 Csépa község társadalma. In Barna Gábor szerk. *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből*. I. Damjanich János Múzeum, Eger – Szolnok, 227-278.
- Szabó László 1985 Báránd társadalmának jellemző vonásai. In Balassa Iván szerk. *Báránd története és néprajza*. Új Élet Mgtstsz., Báránd, 243-272.

- Szabó László 1986 *A népi társadalom változásai az Alsó-Garam mente magyar falvaiban (1900–1974)*. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- Szabó László 1994 Család-, üzem- és munkaszervezet Kecelen a XIX. század végén és a XX. század elején. In Novák László szerk. *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére*. II. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 201-231.
- Szilágyi Miklós 1998 A paraszti gazdálkodás Homokmégyen a XX. században. In Romsics Imre szerk. *Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából*. Homokmégyért Alapítvány, Homokmégy, 297-370.
- Tárkány Szücs Ernő 1944 *Mártély népi jogélete*. Kolozsvári Egyetem, Kolozsvár.
- Tátrai Zsuzsanna 1981 Nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben. *Ethnographia*, 92. (1):74-89.
- Vankóné Dudás Juli 1976 *Falum, Galgamácsa*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre.

A MUNKA ÉS A PÁRKAPCSOLATI INSTABILITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI

Bevezetés

A munka, mint fizetett tevékenység sok szempontból meghatározza az egyén életútját és a családon belüli viszonyokat. A legjelentősebb kutatási területek, melyeknél hangsúlyosan megjelenik a munka szerepének vizsgálata: a munkanélküliség válság hatása az egyén és család jólétére (Jahoda 1981; McKee-Ryan et al. 2005; Weckström 2012); a női munkavállalás hatása a családi életre és a párkapcsolati instabilitásra (Becker – Landes – Michael 1977; Booth et al. 1984; Greenstein 1995; Rogers 2004) és ezzel összefüggően a családi és munkaszerepek közötti konfliktus (Bruck – Allen – Spector 2002; Byron 2005; Wayne – Musisca – Fleeson 2004).

Bár nincs már tipikusnak mondható életút – az individualizáció következtében egyéni választások mentén „összebarkácsolt” (Beck – Beck-Gernsheim 1993) vagy módosított életutakról (Kohli 1993) beszélhetünk –, a munkavégzés szinte minden egyén életében kiemelt szerepet játszik. Azon túl, hogy a megélhetés forrását biztosítja, egyrészt hozzájárul az egyén társadalmi beilleszkedéséhez a munkahelyi kapcsolatok kialakításával, másrészt strukturálja a mindennapokat. Nemcsak a munka, de kétségkívül annak elvesztése is tömegeket érint akár közvetlenül, akár családtagként tapasztalva annak következményeit.

Tanulmányomban alapvetően azzal foglalkozom, hogy egy párkapcsolatban a nő és a férfi munkavállalása, illetve munkanélkülisége milyen hatással van a párkapcsolati instabilitásra.

Irodalmi kitekintés

A következőkben röviden bemutatom a munkavállalás-munkanélküliség és a családi kapcsolatok összefüggéseire vonatkozó szakirodalom néhány fontos megállapítását és a korábbi kutatások eredményeit. Először a munkavállalás párkapcsolati minőségre és stabilitásra tett hatásával foglalkozom, majd a munkanélküliség következményeit tárgyalom.

A válások száma növekedésének egyik makrotársadalmi magyarázata a *női munkavállalás* elterjedése és általánossá válása. A hipotézis, misze-

rint a nők munkavállalása destabilizálja a párkapcsolatot, szociológiai és gazdasági gyökerekkel is rendelkezik. Eszerint a specializált és differenciált házastársi szerepek alapozzák meg a házasság stabilitását (Becker – Landes – Michael 1977; Parsons 1949). A nők munkavállalásával egyrészt csökken a szerepek differenciáltsága, másrészt egyenlőbbek lesznek a hatalmi viszonyok. A fizetett munkán keresztül már a nő is hozzájárul a családi kasszához, és a saját fizetés által megteremtődik az önálló egzisztencia lehetősége az esetleges válás után – ezt nevezte Ross és Sawhill függetlenség (independence) hatásnak (1975). Több újabb kutatás eredményei vegyes képet mutatnak az összefüggés erőssége, sőt iránya tekintetében is (Rogers 2004; Sayer – Bianchi 2000). Amato két fontos tényezőt emelt ki a női munkavállalással kapcsolatban: 1. elősegíti a kapcsolatból való kilépést, de ez az összefüggés csak a boldogtalan pároknál figyelhető meg; 2. hatása kétirányú. Egyrészt hozzájárul a párkapcsolati konfliktusok szaporodásához, másrészt javítja a párkapcsolat minőségét az anyagi nehézségek elkerülése révén. Ez a két hatás kioltja egymást (Amato 2010). Huber és Spitze vizsgálata alapján sem a férj, sem a feleség abszolút keresetének nincs hatása a válási hajlandóság alakulására, továbbá a jövedelmek egymáshoz viszonyított aránya sem befolyásolja számottevően azt. A nők munkatapasztalatát (hány évet dolgozott az elmúlt 10 évben) vizsgálva azonban pozitív összefüggés mutatkozott a párkapcsolati instabilitással mindkét nem esetén (Huber – Spitze 1980). Kalmijn és Poortman vizsgálatukban azt találták, hogy amennyiben a nő dolgozik, gyakrabban kezdeményezi a válást, mint a férfi. Ez arra utal, hogy a munkavállalás függetlenítheti a nőt, ami csökkenti a párkapcsolatból fakadó előnyöket (Kalmijn – Poortman 2006). A hazai adatokat tekintve elmondható, hogy a '90-es évek elején a munkahelyi mobilitás (akár felfelé, akár lefelé történik) mindkét nemnél növelte a válás esélyét (Bukodi – Róbert 2003).

A különböző eredményekre jutó kutatások újabb hipotézisek megalkotásához járultak hozzá, négy meghatározó alapfeltevés fogalmazódott meg:
– *függetlenség hipotézis (economic dependence)*: a nő gazdasági forrásainak (az aktuális jövedelmének)

növekedése pozitív kapcsolatban áll a válás kockázatával (Booth et al. 1984; Hiedemann – Suhomilova – O’Rand 1998);

– *partnerség hipotézis (economic partnership)*: a nő anyagi hozzájárulása révén csökken a gazdasági nyomás (Conger et al. 1990) és gyarapodik a házasság-specifikus tőke (Knoester – Booth 2000), s ezek csökkentik a válás kockázatát;

– *egyenlő függőség (equal dependence)*: a gazdasági függőség és az elkötelezettség hozzájárul a párkapcsolat stabilizáláshoz – a válás kockázata akkor legmagasabb, ha a két fél gazdasági hozzájárulása megközelítőleg azonos, mert ezen a ponton a leggyengébb a gazdasági kötelezettség (Heckert – Nowak – Snyder 1998; Nock 1995);

– *szerep-együtműködés (role collaboration)*: szintén egy U-alakú görbét feltételez, azonban a válási kockázat minimumát a felek azonos hozzájárulásánál éri el – bármelyik fél gazdasági függése növeli a válás esélyét (Ono 1998). A szerep-együtműködés perspektívája szerint bármelyik fél gazdasági függősége növeli a válás kockázatát. Ez az összefüggés erősebb lehet az egalitáriánus nemi szerepfelfogású pároknál (Risman – Johnson-Sumerford 1998).

Az anyagi helyzet, a munkanélküliség és a párkapcsolati minőség, instabilitás viszonyát két egymással ellentétes elméleti perspektívából közelíthetjük meg. A *pszichoszociális stressz* perspektíva szerint a munkanélküliség és válás pozitív kapcsolatban van egymással, azaz a munkanélkülivé válás, de inkább a tartós munkanélküliség nemcsak az egyén személyiségére, hanem kapcsolatrendszerére és párkapcsolatára is destruktív hatással lehet. Ha a *válás költségei* nézőpontjából közelítünk, a munkanélküliség negatív kapcsolatban áll a válással. Számos tanulmány alátámasztotta a pszichoszociális stressz hipotézisét (Hoffman – Duncan 1995; Jalovaara 2003; Lewin 2005; Ono 1998). Kalmijn és Poortman azt találták, hogy az anyagi problémák nagyobb hatással voltak a nő válási szándékára, mint a férfiakéra vagy a közös szándékra (Kalmijn – Poortman 2006).

A munkanélküliség családi életre gyakorolt hatásait érintő első kutatások az 1930-as években születtek (Jahoda – Lazarsfeld – Zeizel 1933), de a kérdéskör szisztematikus vizsgálata longitudinális és diádikus adatokra támaszkodva csak az elmúlt néhány évtizedben vált lehetségessé. Számos kutatási eredmény támasztja alá a munkanélküliség és a párkapcsolati instabilitás összefüggését. Lampard (1994) vizsgálatában rámutatott, hogy az Egyesült Királyságban a férfiak és a nők munkanélkülisége

is mintegy 70 százalékkal növeli a kapcsolatbomlás esélyét a megkérdezést követő évben. Az összefüggés nemi sajátosságaira hívta fel a figyelmet több kutatás, miszerint bár a férfiak és nők munkanélkülisége is befolyásolja a kapcsolat felbontását, a férfiaknál erősebb hatás figyelhető meg (Hansen 2005; Jalovaara 2003), illetve a férfiaknál megfigyelhető a kapcsolat, a nőknél azonban nem (Jensen – Smith 1990). A munkanélküliek kapcsolatrendszerének sajátosságaival és átalakulásával foglalkozik kutatásában Csoba Judit, melyben egyaránt vizsgálja a családi és munkatársi-baráti kapcsolatok alakulását. Rámutat arra, hogy a munkanélkülivé váló személy külső kapcsolatrendszere egyértelműen megritkul, hiszen a munkatársi kapcsolatok – egy bizonyos idő elteltével – meggyengülnek vagy teljesen megszűnnek. A családi kapcsolatok válságával kapcsolatban kiemeli, hogy minden probléma a családra terhelődik és egy idő után ezek a kapcsolatok „túltelítődnek”. A családon belüli kapcsolatok negatív irányba történő változását a kutatás megkérdezettjeinek valamennyivel több mint negyede említette (Csoba 1993).

Hipotézisek

A munkavállalással kapcsolatban a női munkavállalásra vonatkozó versengő hipotéziseket (függetlenség, partnerség, egyenlő függés, szerep-együtműködés) tesztelem, hogy melyik érvényesül leginkább a vizsgált célcsoportnál. Az alacsony társadalmi státuszú csoportoknál a gazdasági nyomás csökkenése miatt várhatóan a partnerség hipotézis igazolódik.

A munkanélküliséggel kapcsolatban az elsődleges hipotézisem, hogy a felek munkanélkülisége növeli a válási hajlandóságot, továbbá feltételezem, hogy a férfiaknál ez a hatás erősebb. Ez a feltételezés azon alapszik, hogy az elsődleges pénzkereső a családban jellemzően a férfi, valamint, hogy a nő állásvesztése esetén nem marad szerep nélkül, mint sok férfi.

A kutatás és a minta bemutatása

A 2012-ben lezajlott felmérés során családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok házastársként vagy élettársként együtt élő igénybevevőit (N=175 pár) kérdeztük kapcsolatukról. A forgalmi adatok figyelembe vételével 4 budapesti és 5 Pest megyei intéz-

mény került kiválasztásra. Mindegyik szolgálatnál életkor szerint rétegzett lista készült a párkapcsolatban élő párokról. A szisztematikus mintavétellel kiválasztott kliensekkel és partnerükkel került kitöltésre a kérdőív, tehát kutatási dizájn tekintetében standard diádikus adatfelvétel történt.

A mintába 18 és 60 év közötti személyek kerültek kiválasztásra, azonban előfordult, hogy a partnerük fiatalabb vagy idősebb volt: a férfiaknál a legfiatalabb 17 éves, a legidősebb 68 éves, a nőknél a legfiatalabb 17 éves, a legidősebb pedig 63 éves volt. A megkérdezettek iskolai végzettsége és munkaerő-piaci státusza jól mutatja, hogy egy alacsony társadalmi státuszú csoportról van szó.

Mérőeszközök

A párkapcsolat instabilitása

A házasságok minőségéről és instabilitásáról szóló munkájában Gödri (2001) javaslatot tesz a válási hajlam mérésére, mely támaszkodik a Nebraska Scale of Marital Instability (Booth – Johnson – Edwards 1983) kérdéseire is – kérdőívemben apróbb változtatással eszerint vizsgáltam a kérdéskört. Így a válási hajlamot egyrészt egy 5 itemből álló kérdésblokk (amiben megjelenik a kognitív és viselkedési szint), másrészt a válás valószínűségére való direkt kérdéssel mértem. A felek instabilitását ezen kérdések alapján alkotott mutatószám fejezte ki. Az instabilitásmutatót a férfiaknál és nőknél egymástól függetlenül, CATPCA (categorical principal analysis) módszerrel képeztem. A férfiaknál a főkomponens a változók varianciájának 59, a nőknél 62 százalékát magyarázza.

A prediktor (független) változók tekintetében a munkavállalásra, a felek gazdasági forrásaira és a

munkanélküliségre vonatkozóan a következő mutatókkal dolgoztam:

- jelenleg dolgozik-e? (0-nem, 1-igen);
- a felek abszolút jövedelme;
- a felek relatív jövedelme (a felek és a családi összjövedelem hányadosa – milyen mértékben járul hozzá a családi kasszához);
- ki keres többet – a jövedelmek különbsége alapján 3 csoportot hoztam létre: a nő keres többet, a férfi keres többet, ugyanannyit keresnek (a csoportosításnál azonos jövedelemnek tekintem a legfeljebb 15e Ft-os különbséget).
- munkanélküli-e? (0-nem, 1-igen).

Az Actor-Partner Interdependence Model

Az adatok elemzésénél az Actor-Partner Interdependence Model-t (Kenny 1996) használtam. A modell részletes leírását nyújtja Kenny diádkutatásokról szóló kézikönyve (Kenny – Kashy – Cook 2006), az elemzési módszer néhány fontos jellemzőjére én is kitértem egy korábbi tanulmányomban (Pilinszki 2013). A következőkben a modell alapvető elemeit mutatom be, melyek szükségesek az elemzésben leírtak megértéséhez.

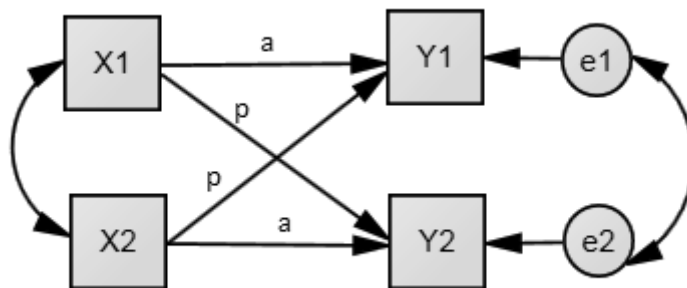
Az Actor-Partner Interdependence Model (APIM) a diádikus kapcsolatok modellje, ami két válaszadó kapcsolatának konceptuális megközelítését a megfelelő statisztikai eszközökkel teszteli és értékeli.

Az 1. ábrán látható az Actor-Partner Interdependence Model vázlata, mely négy változót tartalmaz: két függő vagy kimeneti változót (Y1 – a nő kapcsolati instabilitása és Y2 – a férfi kapcsolati instabilitása), és két független vagy prediktor változót (X1 – a nő dolgozik-e és X2 – a férfi dolgozik-e).

1. táblázat. *A minta szociodemográfiai jellemzői*

	Nők	Férfiak
	N=175	
Életkor (átlag ± szórás)	39,7 ± 10,5	43,2 ± 11,1
Iskolai végzettség		
8 általános vagy alatta	52,8%	41%
Szakiskola	16,9%	32,4%
Érettségi	22,7%	17,4%
Főiskola, egyetem	7,6%	9,2%
Dolgozik-e? (igen)	31,8%	58%
Mióta élnek együtt? (átlag ± szórás)	14,4 ± 10,2	
Kapcsolat formája (házasság)	57%	
Van-e a háztartásban gyermek?	76%	

1. ábra. Actor-Partner Interdependence Model (APIM)

Így a mostani példában azt kívánjuk mérni, hogy a diád tagjainak munkavállalása milyen hatással van a kapcsolati instabilitás változó értékére.

A modell két központi eleme az *aktorhatás* és a *partnerhatás*. Az aktorhatás azt mutatja meg, hogy a megkérdezett személy munkavállalása hogyan hat a saját kapcsolati instabilitására. Az ábrán az aktorhatást ábrázolják a vízszintes nyilak (a). A partnerhatás méri, hogy mennyire befolyásolja a személy érzelmét/viselkedését a partner. Az ábrán a partnerhatást az átlós nyilak ábrázolják (p). A partnerhatás a felek közötti interdependencia mérésének egyik formája (Kenny 1996).

Az aktor- és a partnerhatás egymáshoz való viszonya alapján több modellt is megkülönböztethetünk. Kenny – Cook (1999) négy modellt mutat be:

- Aktororientált ($a \neq 0, p = 0$): az aktororientált modellben kizárólag a saját jellemzőknek van hatása a kimeneti változóra, a partner jellemzőinek nincs.
- Partnerorientált ($a = 0, p \neq 0$): a partnerorientált modellben az előzővel ellentétben a vizsgált személyre hatással van a partnere valamely jellemzője, azonban a sajátja nincs.
- Párorientált ($a = p$): ebben a modellben a két hatás egyenlő vagy legalábbis jelentősen nem tér el egymástól. Azaz a személy jellemzője hatással van a saját és partnere kimeneti változójára is. Előfordulhat olyan eset is, amikor az egyik fél párorientált, a másik fél viszont nem.
- Szociális összehasonlítás ($a + p = 0$): az aktor- és a partnerhatás abszolút értékben körülbelül ugyanakkora, azonban egymással ellentétes előjelű.

Eredmények

Az elemzést Strukturális Egyenletek Modellezésével, SPSS 21.0 és Amos 21.0 szoftverekkel végeztem.

A diádikus adatsor elemzésének első lépésében a felek válaszai közötti összefüggést vizsgáltam. A magas mérési szintű változóknál a Pearson-féle korrelációs együtthatók szerint az instabilitás pontszámok ($r = ,675; p < ,01$) és a relatív jövedelmek ($r = -,544; p < ,01$) erős, az abszolút jövedelmek ($r = ,296; p < ,01$) pedig közepes kapcsolatot jeleznek. A felek munkaerő-piaci státusza (dolgozik-e) ($K = ,136; p < ,1$),⁸² illetve, hogy munkanélküli-e ($K = ,131; p < ,1$) gyenge összefüggést mutat. Az eredmények szerint a felektől származó adatok nem függetlenek egymástól, ezért a diádikus elemzés indokolt.

Diádikus modellek

A modellek elemzése alapján elmondhatjuk, hogy a családsegítő szolgálatok kliensei körében sem az abszolút, sem a relatív jövedelemnek nincs szignifikáns hatása a stabilitásra (2. táblázat). Az, hogy a megkérdezettek rendelkeznek-e fizetett munkával, a férfiaknál és a nőknél is befolyásolja az instabilitást. A hatás iránya azonban különböző: a munkavállalás a nőknél növeli a válás kockázatát, a férfiaknál viszont csökkenti az instabilitást. A partnerhatás egyik nemnél sem szignifikáns, azaz az egyik fél munkavállalása nem befolyásolja partnere válási hajlandóságát. Ezt igazolja az is, hogy az aktororientált modell illeszkedése a legjobb ($\chi^2, p = ,583; CFI = 1,000; RMSEA = ,000$).

82 Kategórikus változók esetén a felek válaszai közötti asszociációt a Cohen's Kappa mutatóval mérjük, ami 0 és 1 között vehet fel értékeket. Minél nagyobb az érték, annál erősebb a kapcsolat.

2. táblázat. A munkaerő-piaci jellemzők hatása az instabilitásra

	Nő instabilitása		Férfi instabilitása	
	Aktorhatás	Partnerhatás	Aktorhatás	Partnerhatás
Jelenleg dolgozik-e? (0-nem; 1-igen)	,140*	-,095	-,176**	,094
Munkanélküli-e? (0-nem; 1-igen)	,072	-,070	,158**	,027
Abszolút jövedelem	-,075	-,003	,051	-,053
Relatív jövedelem	-,026	,055	,012	-,103
Ki keres többet?				
Egyenlő		ref.		
Nő	-,188**		-,117	
Férfi	-,116		,024	

Megj.:* Az összefüggés 0,1 szinten szignifikáns;

** Az összefüggés 0,05 szinten szignifikáns

N=162-175

A többscsoportos elemzés⁸³ alapján elmondhatjuk: az összefüggést nem változtatja, hogy a párok háztartásként vagy élettársaként élnek együtt. A háztartásban élő gyermek azonban változtat a mintázaton. A gyermekes pároknál a nő munkavállalása nem mutat szignifikáns összefüggést sem a saját, sem a partnere stabilitásával, azonban ha a férfi dolgozik, az mindkét nemnél csökkenti a válási hajlandóságot (a férfiak instabilitását: $\beta = -,224$, $p < ,01$; a nők instabilitását: $\beta = -,190$, $p < ,05$). A gyermektelen pároknál csak a nő munkavállalása befolyásolja az instabilitást (nők instabilitása: $\beta = ,269$, $p < ,1$).

A legfiatalabb gyermek életkora is módosítja a megfigyelt hatást. A kisgyermekeseknél (0–6 éves) egyik hatás sem szignifikáns, ahogy a 12 év feletti gyermeket nevelőknél sem találunk kapcsolatot a munkavállalással. A kisiskolás korú (7–12 éves) gyermeket nevelő családoknál a nők körében meg nő a szerepe a munkaerő-piaci státusznak: szignifikáns az aktor- ($\beta = ,291$, $p < ,1$) és a partnerhatás ($\beta = -,442$, $p < ,01$) is, azonban ellenkező irányúak. Ez alapján elmondható, hogy a kisiskolás gyermeket nevelő családokban a férfi munkavállalása stabilizál, a nő munkavállalása destabilizál.

A felek közötti jövedelemkülönbségek (ki keres többet) csak a nők instabilitását befolyásolják, mégpedig abban az esetben, ha ők keresnek többet. Ha a „férfi keres többet” kategóriát használjuk referen-

ciaként, ugyanezt tapasztaljuk: ha magasabb a nő keresete, az csökkenti a nő válási hajlandóságát.

A többscsoportos elemzés eredményei szerint az élettársi kapcsolatban élőknel egyik hatás sem szignifikáns, míg a házasságban élőknel a nők magasabb keresete csökkenti mindkét fél instabilitását (férfiak instabilitását: $\beta = -,225$, $p < ,1$; nők instabilitását: $\beta = -,213$, $p < ,1$). A gyermekes pároknál nem szignifikáns egyik hatás sem, azonban a gyermektelen párok esetében akkor a legmagasabb a nők instabilitása, ha ugyanannyit keresnek. Az azonos jövedelmű párokhoz viszonyítva alacsonyabb a férfi magasabb jövedelme esetén ($\beta = -,422$, $p < ,01$) és a nő magasabb jövedelme esetén ($\beta = -,497$, $p < ,01$) is a nők válási hajlandósága.

A gyermekes családok homogén csoportjában nem találtunk összefüggést. Ha azonban a legfiatalabb gyermek életkora szerinti csoportokban vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a kamaszkorosztály (a 12–18 évesek) anyáinál nagymértékben csökken az instabilitás, ha valamelyik fél többet keres (férfi keres többet: $\beta = -,822$, $p < ,001$; nő keres többet: $\beta = -,640$, $p < ,001$). Valamelyest a férfiak instabilitása is csökken ebben a csoportban, ha többet keresnek ($\beta = -,426$, $p < ,1$).

A munkanélküli státuszt vizsgálva láthatjuk, hogy egyedül a férfiak munkanélkülisége van hatással az instabilitásra, és itt is csak az aktorhatás szignifikáns ($\beta = ,158$, $p < ,05$). A párkapcsolat típusa mentén vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a házasságban élő pároknál a nő munkanélkülisége bír meghatározó erővel az instabilitás tekintetében. Mind a saját ($\beta = ,294$, $p < ,001$), mind a férj válási

83 A többscsoportos elemzés (Multiple-group analysis) során a modellt szimultán illesztjük kettő vagy több független alminta adataihoz (pl. gyermeket nevelő és gyermektelen párok).

hajlandóságát ($\beta = ,243, p < ,05$) növeli a munkanélküliség. Ezzel szemben az élettársi kapcsolatban élőknél az előzővel ellentétes kapcsolatot láthatunk, a munkanélküliség felmerülésével alacsonyabb az instabilitás: a nők munkanélkülisége esetén mindkét nem válási hajlandósága csökken (a nőké: $\beta = -,215, p < ,1$; a férfiaké: $\beta = -,242, p < ,05$). A férfiak munkanélkülisége esetén csak az aktorhatás szignifikáns ($\beta = -,215, p < ,1$). Az a tény, hogy van-e gyermek a háztartásban, illetve, hogy hány éves, nem befolyásolja az eredeti kapcsolatot.

Megbeszélés

Ebben a rövid elemzésben arra vállalkoztam, hogy megvizsgáljam a munkavállalás és a munkanélküliség kapcsolatát a párkapcsolati stabilitással.

A munkavállalás tekintetében elmondható, hogy ha a férfi dolgozik, akkor növekszik a stabilitás, ha a nő vállal munkát, akkor csökken. Különböző háttérváltozók mentén némiképp módosul ez a hatás:

- gyermektelen pároknál nincs kapcsolat; gyermekes pároknál csak a férfiak munkavállalása meghatározó: mindkét nemnél növeli a stabilitást;
- a 0–6 és a 12–18 éves gyermeket nevelő szülőknél nincs összefüggés; a 7–11 éves gyermeket nevelő férfiaknál aktororientált, a nőknél pedig párorientált modell érvényesül;
- a fiatal (30 alatti) és az idősebb (46 év feletti) pároknál nincs kapcsolat; a 31–45 év közötti pároknál az eredeti hatás érvényesül: mindkét nemnél aktororientált modell, ami ellenkező irányú.

A jövedelem családon belüli megoszlása (ki keres többet) a nő instabilitásával kapcsolatot mutat: ha a nő keres többet, akkor átlag alatti, ha ugyanannyit keresnek, átlag feletti, ha pedig a férj keres többet, akkor átlagos. A háttérváltozók hatásai:

- a házasságban élőknél a nő magasabb keresete csökkenti mindkét nem instabilitását, ha a férfi keres többet, akkor növekszik a férfi instabilitása; az élettársi kapcsolatban élőknél az azonos jövedelem növeli a nők instabilitását;
- a gyermektelen pároknál az azonos jövedelem a nőknél emeli a válás kockázatát, a férfi magasabb jövedelme csökkenti a férfi instabilitását;
- a legfiatalabb gyermek életkora szempontjából az azonos jövedelem a 12–18 éves gyermeket nevelő anyák stabilitását csökkenti; a férfi magasabb jövedelme a 7–11 éves gyermeket nevelő anyák stabilitását csökkenti, a 12–18 éves gyermeket nevelő anyákét pedig növeli.

Melyik hipotézist igazolják leginkább az adataink?

Függetlenség hipotézis: az abszolút jövedelmek nincsenek kapcsolatban az instabilitással. Bár a nők munkavállalása csökkenti a stabilitást, de ha többet keres, mint partnere, stabilabbnak ítéli a kapcsolatot. A függetlenségi hipotézist *nem támasztják alá* a kutatás adatai.

Partnerség hipotézis: ez a feltevés is lineáris kapcsolatot feltételez a nő jövedelme és az instabilitás között. Mivel ez a hipotézis az előző ellentéte, ezt *sem támasztják alá* a kutatás adatai.

Egyenlő függőség: a hipotézis szerint, ha bármelyik fél anyagi függésben van, az stabilizálja a kapcsolatot. Így az instabilitás akkor a legmagasabb, ha kiegyenlített a két fél anyagi hozzájárulása. A „ki keres többet” kérdéskört vizsgálva láthatjuk, hogy a nő magasabb keresete csökkenti a nő instabilitását, az ugyanakkora jövedelem növeli azt. A hipotézis szerint azt várnánk, hogy a férfi magasabb jövedelme szintén csökkenti az instabilitást, azonban itt nem találunk szignifikáns kapcsolatot. Elmondhatjuk tehát, hogy a nő instabilitására részben alkalmazható az egyenlő függőség hipotézise.

Együttműködés: ez a feltevés az előzővel ellentétes, az adataink nem támasztják alá.

Mi indokolhatja, hogy ezen a populáción az egyenlő függőség hipotézise nyert leginkább igazolást? Az alacsony társadalmi státuszú csoportoknál a kapcsolat felbontásának az akadálya lehet az anyagi források hiánya. Egy esetleges kapcsolatbomlásnál mind a két félnek meg kell oldani a lakhatását, külön háztartás vezetését. Ugyanebben a kutatásban megkérdeztük, hogy ha a kapcsolatuk válságba kerülne, az anyagi tényezők milyen mértékben jelentenek akadályt a válásban. A férfiak 25, a nők 40 százaléka szerint az anyagi források hiánya jelentősen megnehezíti a kapcsolat felbontását. A hipotézis szerint egyrészt a gazdasági függés, másrészt a másik iránti kötelezettség jelenik meg visszatartó erőként (Nock 1995, 2001). Abban az esetben, amikor a nő többet keres, a férfi kerülhet függő helyzetbe. Ezért a nők stabilitása mögött ebben a helyzetben nem annyira a függés, mint a kötelezettség jelenik meg motivációként.

A munkanélküliség kapcsán csak a férfiaknál tapasztaltunk szignifikáns kapcsolatot a válási hajlandósággal. Ez alapján az elsődleges feltevést, miszerint a munkanélküliség egyben a családi kap-

csolatokat is destabilizálja, ezen a populáción szűkíteniünk kell a férfiakra. A korábbi vizsgálatban többen azt találták, hogy megfigyelhetőek nemi különbségek. Jelen kutatás adatai leginkább Jensen és Smith (1990) eredményeivel csengenek össze, miszerint a munkanélküliség és az instabilitás közötti összefüggés csak a férfiaknál jelenik meg. Fontosnak tartom továbbá kiemelni azt is, hogy csak az aktorhatás szignifikáns. Tehát a férfi munkanélkülisége csak a saját válási hajlandóságát befolyásolja, a partnerét nem. Úgy tűnik, hogy a munkanélküliség interperszonális hatása nem közvetlen. A családi kapcsolatok megromlásával kapcsolatban Briar a munkanélküli személy önvádoló magatartását emeli ki, ami beindíthatja a védekezés-támadás köreit, ami destruktív hatással van a kapcsolat alakulására (Briar 1987, idézi Benedek é.n.).

A párkapcsolat típusát vizsgálva meglepő eredménynek tartom, hogy míg a házasságban élőknel a nő munkanélkülisége esetén mindkét félnél magasabb válási hajlandóságot tapasztalunk, az élettársi kapcsolatban élőknel stabilizáló erőként hat. Erre egy lehetséges magyarázat lehet, hogy az élettársi kapcsolatokban élők nem tekinthetők homogén csoportnak (élettársi kapcsolat mint próbaházasság vagy mint a házasság alternatívája), és a különböző csoportoknál másként jelenik meg a munkanélküliség hatása. Ezt a különbségtételt azonban jelen elemzésben nem volt lehetőségem megtenni.

Korlátok és kitekintés

Az eredmények értelmezésekor mindenképp figyelembe kell vennünk, hogy egy speciális mintáról van szó, ahol az országos átlaghoz képest jelentős különbség mutatkozik az iskolai végzettségben, a munkaerő-piaci státuszban és jövedelmi viszonyokban is.

Jelen kutatás elsősorban a párkapcsolati instabilitásra és az azt befolyásoló tényezőkre vonatkozott. A munkaerő-piaci státusz és a munkanélküliség kérdésköre nem került részletes kibontásra.

A hatások elemzésekor szerencsés lenne egy modellben vizsgálni a munkavállalás-munkanélküliség hatását az instabilitásra az összes kontrollváltozóval együtt, azonban ez a minta elemszáma miatt nem lehetséges. Bár a diádkutatások jellemző elemszámához viszonyítva átlagosnak (vagy inkább átlag felettinek) mondható a minta elemszáma, komplexebb modellek elemzésére nem alkalmas.

A munkanélküliség és párkapcsolati instabilitás összefüggésének részletesebb vizsgálata több

szempontból indokolt. A témát fókuszba helyező vizsgálatoknál mindenképp fontos tényező a munkanélküliség időtartama, hiszen a tartós munkanélküliség esetén gyakrabban találkozhatunk az érintett személyes izolációjával.

Absztrakt

Tanulmányomban a munkavállalás, a munkanélküliség és a kapcsolati minőség, stabilitás összefüggéseit vizsgálom egy diádkutatás adataira támaszkodva (N = 175 pár). Az elemzés célja annak vizsgálata volt, hogy a munkavállalás, illetve a munkanélküliség hogyan befolyásolja a válási hajlandóságot. Az eredmények arra utalnak, hogy férfiak és a nők stabilitására ellentétesen hat a munkaerő-piaci szerepvállalás: a nők válási hajlandósága emelkedik a munkavállalással, míg a férfiaké csökken. A női munkavállalással és a családi jövedelemhez való hozzájárulással kapcsolatos eredmények leginkább az egyenlő függőség hipotézisét támasztják alá, miszerint a nő magasabb keresete csökkenti az instabilitást, az ugyanakkora jövedelem viszont növeli. A férfiak munkanélkülisége esetén nő a válási hajlandóság, azonban nőknél nem figyelhető meg összefüggés.

Kulcsszavak: diádkutatás, munkanélküliség, munkavállalás, párkapcsolati instabilitás, válás.

Relationships Between Employment and Partnership Instability

Based on a dyadic research (N=175 couples), the paper studies the relationships between un/employment and partnership stability. The examination of whether and to what extent employment-unemployment influences propensity of divorce. Results indicate that employment affects differently women's and men's partnership stability. While participation in the labor market increases females' propensity to divorce, it decreases divorce propensities among males. Results related to women's employment and contribution to the family income support the hypothesis of equal dependence in so far women's higher wages decreases partnership instability among women, whereas equal wages increases it. While males' unemployment increases divorce propensities among men, similar effect cannot be observed among women.

Key words: dyad research, unemployment, employment, partnership instability, divorce.

Felhasznált irodalom

- Amato, Paul R. 2010 Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72. 3:650-666.
- Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth 1993 Nicht Autonomie, sondern Bastelbiographie. Anmerkungen zur Individualisierungsdiskussion am Beispiel des Aufsatzes von Günter Burkart. *Zeitschrift für Soziologie*, 22. 3:178-187.
- Becker, Gary S. – Landes, Elisabeth M. – Michael, Robert T. 1977 An economic analysis of marital instability. *The Journal of Political Economy*, 85. 6:1141-1187.
- Benedek László (é.n.) *Tanácsadás munkanélkülieknek*. (2014.04.15-i letöltés, Szociális Szakmai Szövetség, http://3sz.hu/sites/default/files/uploaded/benedek_laszlo_-_tanacsadas_munkanelkuleknek.pdf)
- Booth, Alan – Johnson, David – Edwards, John 1983 Measuring marital instability. *Journal of Marriage & the Family*, 45. 2:387-394.
- Booth, Alan – Johnson, David R. – White, Lynn – Edwards, John N. 1984 Women, Outside Employment, and Marital Instability. *American Journal of Sociology*, 90. 3:567-583.
- Bruck, Carly S. – Allen, Tammy D. – Spector, Paul E. 2002 The relation between work–family conflict and job satisfaction: A finer-grained analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 60. 3:336-353.
- Bukodi Erzsébet – Róbert Péter 2003 Union Disruption in Hungary. *International Journal of Sociology*, 33. 1: 64.
- Byron, Kristin 2005 A meta-analytic review of work–family conflict and its antecedents. *Journal of Vocational Behavior*, 67. 2:169-198.
- Conger, Rand D. – Elder Jr, Glen H. – Lorenz, Frederick O. – Conger, Katherine J. – Simons, Ronald L. – Whitbeck, Les B. – Huck, Shirley – Melby, Janet N. 1990 Linking Economic Hardship to Marital Quality and Instability. *Journal of Marriage & Family*, 52. 3:643-656.
- Csoba Judit 1993 A munkanélküliek kapcsolatainak alakulása a munkanélküliség ideje alatt. *Esély*, 4. 4:64-73.
- Gödri Irén 2001 *A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása – Elméleti támpontok és mérési lehetőségek*. KSH-NKI, Budapest.
- Greenstein, Theodore N. 1995 Gender ideology, marital disruption, and the employment of married women. *Journal of Marriage and the Family*, 31-42.
- Hansen, Hans-Tore 2005 Unemployment and Marital Dissolution A Panel Data Study of Norway. *European Sociological Review*, 21. 2:135-148.
- Heckert, D. Alex – Nowak, Thomas C. – Snyder, Kay A. 1998 The Impact of Husbands' and Wives' Relative Earnings on Marital Disruption. *Journal of Marriage and Family*, 60. 3:690-703.
- Hiedemann, Bridget – Suhomlinova, Olga – O'Rand, Angela M. 1998 Economic Independence, Economic Status, and Empty Nest in Midlife Marital Disruption. *Journal of Marriage and Family*, 60. 1:219-231.
- Hoffman, Saul D. – Duncan, Greg J. 1995 The effect of incomes, wages, and AFDC benefits on marital disruption. *Journal of Human Resources*, 30. 1:19-41.
- Huber, Joan – Spitze, Glenna 1980 Considering divorce: An expansion of Becker's theory of marital instability. *American Journal of Sociology*, 86. 1:75-89.
- Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul – Zeisel, Hans 1933 *Marienthal: The Sociology of an Unemployed Community*. Tavistock, London.
- Jahoda, Marie 1981 Work, employment, and unemployment: Values, theories, and approaches in social research. *American psychologist*, 36. 2:184.
- Jalovaara, Marika 2003 The joint effects of marriage partners' socioeconomic positions on the risk of divorce. *Demography*, 40. 1:67-81.
- Jensen, Peter – Smith, Nina 1990 Unemployment and marital dissolution. *Journal of Population Economics*, 3. 3:215-229.
- Kalmijn, Matthijs – Poortman, Anne-Rigt 2006 His or her divorce? The gendered nature of divorce and its determinants. *European sociological review*, 22. 2:201-214.
- Kenny, David A. 1996 Models of non-independence in dyadic research. *Journal of Social and Personal Relationships*, 13. 2:279-294.
- Kenny, David A. – Cook, William 1999 Partner effects in relationship research: Conceptual issues, analytic difficulties, and illustrations. *Personal Relationships*, 6. 4:433-448.

- Kenny, David A. – Kashy, Deborah A. – Cook, William L. 2006 *Dyadic data analysis*. Guilford Press, New York.
- Knoester, Chris – Booth, Alan 2000 Barriers to Divorce When Are They Effective? When Are They Not? *Journal of Family Issues*, 21. 1:78-99.
- Kohli, Martin 1993 A foglalkozási életút intézményesülése és individualizálódása. *Replika*, 3. 9-10:161-177.
- Lampard, Richard 1994 An examination of the relationship between marital dissolution and unemployment. In Gallie, D. – Marshand, C. – Vogler, C. (ed.) *Social change and the experience of unemployment*. Oxford: Oxford University Press, 264-298.
- Lewin, Alisa C. 2005 The effect of economic stability on family stability among welfare recipients. *Evaluation Review*, 29. 3:223-240.
- McKee-Ryan, Frances – Song, Zhaoli – Wanberg, Connie R. – Kinicki, Angelo J. 2005 Psychological and physical well-being during unemployment: a meta-analytic study. *Journal of applied psychology*, 90. 1:53.
- Nock, Steven L. 1995 Commitment and Dependency in Marriage. *Journal of Marriage and Family*, 57. 2:503-514.
- Nock, Steven L. 2001 The marriages of equally dependent spouses. *Journal of Family Issues*, 22. 6:755-775.
- Ono, Hiromi 1998 Husbands' and Wives' Resources and Marital Dissolution. *Journal of Marriage & Family*, 60. 3:674-689.
- Parsons, Talcott 1949 The social structure of the family. In Anshen, R. (ed.) *The family: its function and destiny*. New York: Harper & Brothers, 173-201.
- Pilinszki Attila 2013 Konfliktusok hatása a párkapcsolati instabilitásra. *Demográfia*, 56. 2-3:144-170.
- Risman, Barbara J. – Johnson-Sumerford, Danette 1998 Doing it fairly: A study of postgender marriages. *Journal of Marriage and the Family*, 23-40.
- Rogers, Stagy J. 2004 Dollars, Dependency, and Divorce: Four Perspectives on the Role of Wives' Income. *Journal of Marriage & Family*, 66. 1: 59-74.
- Ross, Heather L. – Sawhill, Isabel V. 1975 *Time of Transition: The Growth of Families Headed by Women*. Urban Institute, Washington D.C.
- Sayer, Liana C – Bianchi, Suzanne M. 2000 Women's Economic Independence and the Probability of Divorce. A Review and Reexamination. *Journal of Family Issues*, 21. 7:906-943.
- Wayne, Julie H. – Musisca, Nicholas – Fleenon, William 2004 Considering the role of personality in the work–family experience: Relationships of the big five to work–family conflict and facilitation. *Journal of vocational behavior*, 64. 1:108-130.
- Weckström, Sirpa 2012 Self-assessed consequences of unemployment on individual wellbeing and family relationships: A study of unemployed women and men in Finland. *International Journal of Social Welfare*, 21. 4:372-383.

RELATIVITAS - RELATIVISTA

A SZÍNÉSZ MUNKANÉLKÜLISÉG KEZELÉSE A PESTI MAGÁNSZÍNHÁZAKBAN A GAZDASÁGI VÁLSÁG IDEJÉN (1930–32)

Mottó: „Lehetetlen szó nélkül hagynunk, hogy kávéházak s egyéb lokálok nem színházszerű programokkal csábítsák el a színházak közönségét. Tudjuk, hogy ezen a téren a szentimentalizmus eszközeivel dolgoznak bizonyos érdekelt körök. Színészek, akik nem kapnak szerződést, egyszerűen felcsapnak artistának és artistamutatványoknak deklarálják a szavalást, éneklést és színjátszást. Könyörületre számítanak, meg is tudnak talán indítani, de ugyanakkor veszélyeztetik azokat az intézményeket, amelyek az ő kollégáiknak igyekeznek kenyeret adni”.⁸⁵

1949-től gyakran hangoztatott érve volt a sajtónak, hogy a színházak államosítása véget vet a színészek munkaerő-piaci kiszolgáltatottságának. A szovjet mintájú átszervezés tényleg foglalkoztatásuk magánszínházainál nagyobb biztonságát jelentette. 1952-től pedig már az évadok végén sem kellett aggódniuk, mivel határozatlan idejű állami alkalmazottakká váltak, ahogy erről a Népművelési Minisztérium körlevele informál:

„A jövőben a munkaviszony állandó. Azt felbontani csak a munkatörvényben feltüntetett nyomós indokok alapján, illetve súlyos fegyelmi vétség esetén lehet. A rendelet életbelépése után nem lehet senkit egyszerűen indok nélkül az utcára tenni, mint eddig minden évad végén felmondás nélkül ki lehetett tenni bárkit. Az addigi évadvégi bizonytalanság helyére a stabilitás, az állandó alkalmaztatás lép, ami örök és eddig elérhetetlen vágya volt minden színészünknek, akiknek zöme még elevenen emlékszik a néhány hónapos szerződések idejére, a hosszú nélkülözésekre”.⁸⁶

A szocialista korszakban a színészek állami alkalmazottá válásának elsősorban pozitív egzisztenciális következményeit hangsúlyozták. Ugyanakkor

rövidesen kiderült, hogy a társulatok mozdíthatatlansága káros hatással van a kreativitásra. A színészi foglalkoztatás változásait érdemes tehát társadalomtörténeti keretben is vizsgálni, hisz a kérdésnek nem pusztán szociális, de művészeti vetületei is vannak. A pesti magánszínházak 1930–32 közötti munkaerőhelyzetének elemzése sem csak a színészek tagolt társadalmi csoportjának növekvő egzisztenciális bizonytalanságára világít rá, hanem a színháztörténet bizonyos irányú alakulásának megértéhez is szolgáltat adalékokat. Például a darabválasztást és a művészi kockázatvállalást illetően. Ezt az összefüggést demonstrálja Bródy István rendező-igazgató 1932. augusztusi megjegyzése:

„Ebben a pillanatban oly műfajra gondolok, amely csak három játzó szereplőt foglalkoztat. Nem kell kórus, statisztéria. Néhány ember nótázzon, ez az üzlet, ezért béreltem ki a színházat”.⁸⁷

Forrásom, a Budapesti Színigazgatók Szövetségének (továbbiakban BSZSZ) az Országos Széchenyi Könyvtár Színházi Tárában őrzött feldolgozatlan iratanyaga különféle beszédhelyzetekben láttat bele munkaadók és munkavállalók dialógusába.⁸⁸ Vizsgálódásom célja nem gazdaságtörténeti: elsősorban a színigazgatók és a színészek válságtérleteit elemzem, ezúttal a színészi foglalkoztatottsággal összefüggésben. A BSZSZ ülések jegyzőkönyveiből kiolvasható a különböző műfajokat, tőkeerőt, művészi és társadalmi presztízst reprezentáló tagszínházak és kabarék vezetőinek egymás közti érvelése, s a Budapesti Színészek Szövetsége (továbbiakban BSZINSZ) képviselőivel követett tárgyalási taktikája. A kronologikusan rendezett, számmal jelölt irategyüttesekből feltárul tehát a színészek képviselőinek érdek- és munkahelyvédő retorikája is. A BSZINSZ tagsága a színigazgatókénál heterogénebb volt: a munkanélküli színésztől, a kardaloston, a fix fizetéses társulati tagon keresztül a fellépti díjas sztárig mindenkinek be kellett lépnie, ha BSZSZ tag színházban kívánt színpadra lépni.

84 A tanulmány az MTA – ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

85 OSZK SZT Irattár 216/2271. A Budapesti Színigazgatók Szövetsége kérvénye dr. Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszterhez „a színházi kultúra védelme” iránt, 1932. augusztus 8.

86 MNL OL XIX-I-3-a Népművelési Minisztérium általános iratok (1949–1957) 239. d. Népművelési Minisztérium Körlevele Budapest, 1952. június 20.

87 OSZK SZT Irattár 217/2337

88 Köszönöm Both Magdolnának, az OSZK SZT munkatársának a kutatásban nyújtott értékes segítségét.

A gazdasági válság kontextusa

A 1930–32-es időszakban volt néhány olyan világgazdasági léptékű külföldi esemény,⁸⁹ illetve az ezekre reagáló belföldi intézkedések,⁹⁰ melyek feltétlenül hatással voltak a színészek munkaerőhelyzetére. A válságdinamika Magyarországon az alábbi idézettel szemlélhető:

„A gazdasági életnek már 1929 ősze óta tartó depressziója tudvalevőleg 1931 dereka után rövid idővel alakult át Magyarországon akut válsággá; az átalakulás a magyar kormány által 1931. június 14-én elrendelt bankzárlattal, tehát a pénzügyi élethez szorosan hozzátartozó eseménnyel jutott nyilvánosan kifejezésre” (Szigeti 1940:106).

A fenti megállapítás Szigeti Gyula *A gazdasági válság Budapest életében* című kötetéből származik, melyben a termelés, a kereskedelem, a költségvetés, s a „szociális és népmozgalmi vonatkozású életjelenségek” statisztikai adatait elemzi. Az ipar különböző ágainak 1928-tól megadott, általában csökkenő termelési és foglalkoztatottsági adatsorai mellől a „színházi ipar” működéséről tanúskodó számok hiányoznak. Mégis abból a feltételezésből indulok ki, hogy a válság tünetei: az áresés és a keresletcsökkenés, a munkanélküliség növekedése, a munkásság, az állami és a magánalkalmazottak fizetésének többszöri leszállítása negatívan hatott a magánszínházak látogatottságára, így jövedelmezőségükre, s ennek következtében „foglalkoztatás politikájukra”.

Színház és ipar összekapcsolása azért releváns itt, mert a BSZSZ tag magánszínházak profittermelő célúak voltak. Bár időnként jelentős művészi értékű produkciók is születtek bennük, utalhatunk például a Bárdos Artúr rendező által vezetett Belvárosi Színházra, vagy a korabeli magyar és nemzetközi drámairodalomból válogató Vígszínházra, szubvenció híján a bérlő-igazgatóknak elsősorban a befogadók elvárásához kellett igazodniuk, ügyelve arra, hogy az átlagbevétel az előadások esetén nagyobb legyen az átlagköltségnél. Az amúgy

sem túl széles pesti színházba járó réteg fizetőképes kereslete a válság hatására visszaesett. Az élőmunka-igényes, szolgáltatás jellegű színházi előadások esetén pedig legalább 65%-os látogatottság s bizonyos hosszúságú széria szükségeltetik ahhoz, hogy egy produkció létrehozásába (próba, díszlet, jelmez, rendezés, szerzői jogdíj stb.) befektetett tőke, plusz az egyes előadások költsége megtérüljön (Jánossy 2010:28).

A színigazgatók és színészek közötti érdekegyeztetés mechanizmusa

Az 1919-ben alakult BSZSZ igazgató vagy bérlő tagjai egymásnak is versenytársai voltak. Vállalkozásaikat feltehetőleg erősebben érintették az 1929 végétől érezhető negatív gazdasági hatások, mint az állami támogatással működő, e szövetségben nem tag Nemzeti Színházat vagy az Operát. Az 1930-ban 8 színházat és 2 orfeumot tömörítő, elsősorban gazdasági érdekvédelmi célú szövetség ügyeiben az ún. végrehajtó bizottság határozott. Az ülésgyűzőkönyvekből azonban világos az alelnök, majd 1931-től elnökké választott, a gazdasági elitbe tartozó Roboz Imrének,⁹¹ a Vígszínház vezérigazgatójának meghatározó szerepe a döntéshozatalban. (Hogy ebben a jogász végzettségű üzletember célratoró tárgyalási taktikája volt-e a meghatározó, vagy a Vígszínház mögött álló amerikai tőke – nem derül ki a jegyzőkönyvekből.)

A BSZSZ válságreakcióit nagyban befolyásolta, hogy a fővárosi munkavállalók érdekvédelmi tömörülésével, a BSZINSZ-szel is folyamatosan megállapodásra kellett törekedniük. Hisz a pesti magánszínházi mező működése egy évtizede a két szövetség kollektív megállapodásán alapult. Ebben fektették le a szerződések megkötésének és felbontásának rendjét, határozták meg a minimálbért, a munkaadók és a munkavállalók jogait és kötelességeit. A megállapodást évente jóváhagyták, vagy ha a gazdasági környezet változott, az évad meghatározott időpontjában bármelyik fél felmondhatta. Ilyenkor új tárgyalások indultak. A két szövetség

89 A new yorki tőzsde összeomlása 1929 októberében, a bécsi Creditanstalt csődje 1931 májusában, majd a júliusban a német kormány által elrendelt bankzárlat.

90 Az 1931 júliusában, majd augusztusában bekövetkező bankzárlat, a kötött devizagazdálkodás bevezetése, a Bethlen-kormány augusztus 19-i lemondása, a fizetések többszöri leszállítása az állami és magánszférában (a fővárosi alkalmazottaknál ez 32%-tól 20%-ig terjedt), 1931 decemberében a külföldi kifizetések megtiltása.

91 Roboz Imre (1892–1945) középiskolái után a Projectograph filmvállalat tisztviselője, csakhamar igazgatója. Roboz szerzte meg vállalata részére a Nordisk Films Co. filmjeinek budapesti vezérképviselését és kezdeményezésére alakult meg a Phönix Filmgyár Rt., amely számos nagysikerű magyar filmet készített. A Projectograph égisze alatt alapította meg az Apolló kabarét. 1921-ben Ben Blumenthal rábízta a Vígszínház vezetését.

tagjai közti vitás ügyekben ún. választott bíróság döntött, a peres felek által kijelölt színházi emberek bevonásával.

A színházi érdekvédelmi szervezetek együttműködésre törekvő üzemmódja általában is jellemző a korban. A BSZSZ-nek volt hasonló megállapodása a Magyar Színpad Szervezők Egyesületével és a Magyar Zenészek Országos Szövetségével is. A színészekkel folytatott tárgyalások formálisan demokratikus keretek közt zajlottak. Azok tartalmát a tagság is megismerhette, hisz a paritásos bizottság tárgyalási jegyzőkönyvei közül néhány meg is jelent a *Színészek lapja* című BSZINSZ közlönyben.

A fővárosi színész munkanélküliség számai (1929–1932)

Mivel a magánszínházi szféra – akár a színgazdátok, akár a színészek oldaláról – a XIX. századtól szinte állandóan válságdiskurzusban kommunikált, érdemes megvizsgálni, hogy adatok alátámasztják-e a fővárosi színész munkanélküliség növekedését az 1930–32-es időszakban. E kérdés jelentőségét növeli, hogy 1929/30 fordulóján a teátrumok személyzetének döntő hányada a fővárosban élt: a 3892 színházi alkalmazott 78,5%-a, 3056 fő. Közülük 250 volt a színész, 204 a színésznő, illetve itt élt még 549 férfi kari, illetve 520 női kari tag (statiszta). Magyarországi összlétszámukat tekintve a színészek és színésznők kb. 60%-a működött Pesten, míg a férfi és női kari tagok több mint 80%-a (Elekes 1938:183).

Az éves szerződéssel rendelkező fővárosi színészekről tájékoztató adatokat a Lajta Andor által szerkesztett és évente kiadott *Filmművészeti évkönyv*ben találtam, mely a színházak által beküldött társulati taglistákat közölte. Az alábbi áttekintésben csak az éves szerződéssel rendelkező színészek és színésznők számának változására koncentrálok, a férfi, majd a női színészlétszámot adom meg az 1929-es és az 1933-as évkönyv adatait összegezve. A Nemzeti 43-35-ös férfi, illetve 32-28-as színésznői létszámcsökkenésével jelezni kívánom: az állami színházat is érintette a válság. A némi fővárosi támogatással működő Városi Színháznak (mai Erkel) 1929-ben még 27 szerződötetett férfi és 23 női tagja volt, 1932-től azonban már a társulat nélküli Labriola Varieté működött az épületben. A Vigaszínháznál az 1929-es és 1933-as csökkenő adatok: 19-12 színész, 18-9 színésznő. A Magyar Színházban hasonló a tendencia: 18-13, illetve 11-10. A Belvárosi Színháznál

viszont nőtt a szerződötetett tagok száma 1929-hez képest (10-14 színész, 11-13 színésznő). Az 1929-es évkönyv szerint még 14 színészt és 11 színésznőt alkalmazó Új Színház 1932 elején megszűnik, akár csak a Városliget mellett működő Budapesti Színház, mely az 1929-es évkönyvben még 7 szerződötetett férfi és 9 női taggal szerepel. A trend hasonló az operettekre specializálódott Király Színházban is. Az 1929-es 10 szerződötetett színésszel és 6 színésznővel szemben 1933-ban „a társulat szervezés alatt van”. Az ugyancsak operetteket kínáló Fővárosi Operett-színházban a férfi és a női tagok száma is csökken (13-10, illetve 15-5). A kisszínházakban a férfi színészek száma némileg nő 1929 és 1933 között, míg a színésznők csökken. Az Andrassy úti Színháznál 7-8, illetve 10-7, a Teréz körúti Színpadnál 9-10, illetve 13-8 az adat. A Royal Orfeum esetében 5-5, illetve 8-5 a szerződötetett színészek és színésznők száma. A növekvő munkanélküliség hatására alakuló új színházi vállalkozások, zömében kabarék sem alkalmaztak sok színészt. A Bethlen-téri Színpad az 1933-as évkönyvbe nem küldött adatot, az előző évben azonban még 7 színész és 9 színésznő tagja volt. Az 1932 szeptemberétől működő Kamara Színház 15 színészből és 12 színésznőből álló társulatot jelentett az 1933-as évkönyvbe, az ugyanakkor nyíló Pesti Színház pedig 8 férfi és 13 női tagot. A Steinhardt Színpadnak az 1933-as évkönyv szerint 4 színész és 5 színésznő alkalmazottja volt.

Összegezve azt találjuk az 1929-es évkönyv szerint, hogy fix fizetéses pesti magánszínházi színész 153, színésznő pedig 147 volt. Az 1933-as évkönyv adatainak összegzett száma már csak 93, illetve 83. A teljes évadra szerződötetett színészek száma tehát mindkét nemnél kb. egyharmaddal csökkent. Még árulkodóbb, ha az ugyancsak Lajta Andor évkönyvében közölt „a Budapesti Színészek Szövetsége nem éves szerződésben lévő tagjainak” listáit vizsgáljuk. Bár e névsorban nem feltétlenül csak a munkanélküliek szerepelnek, hanem szerepekre szerződő sztárok is, mint az 1929-es kötetben megjelenő Biller Irén, Fedák Sári, Péchy Erzs, Simonyi Mária, de a zöm szerződéshez nem jutókból áll. Az 1929-es évkönyvben 73 színész (és 17 hivatásos kardalos) szerepel e névsorban, 106 színésznő (és 15 hivatásos női kardalos) mellett. Az 1933-as évkönyvben már 119 színházhoz nem kötődő pesti színész és 117 színésznő soroltatik fel.

A színészek munkahely vesztese a közérdeklődést keltő, számos nyilvános önreprezentációs csatornával rendelkező szférában komoly indulatokat kelt és kiterjedt diskurzustömeget indukál.

Társulat vagy sztár?

A BSZSZ a színészeket érintő megszorításokat külső és belső kommunikációjában szinte kizárólag pénzügyi problémákkal (közterhek növekedése, hangosfilm konkurenciája, nézőszám csökkenése) magyarázza. Ugyanakkor a korabeli szakmai fórumokon a magánszínházak 1930-tól széles körben tárgyalt válságát a színigazgatók hibás foglalkoztatás- és üzletpolitikájának is tulajdonítják.

„A rideg, de rosszul kalkuláló üzleti szellem bosszulta meg tehát magát a színházainkon, melyek az anyagi reménységek kedvéért felidéztek egy művészi válságot és most csodálkoznak, hogy ez maga után vont a anyagi krízist is” (N.N. 1930:1).

A konkurens filmiparhoz tartozó *Mozivilágban* megjelent cikk azt veti a pesti bérlő-igazgatók szemére, hogy profitjuk növelése érdekében másolni törekedtek az amerikai filmstúdiókban meghonosított sztárrendszert. Aránytalan jövedelmi különbségeket hozva létre a színészek között, s lemondva a társulatokra jellemző műhelymunkáról. Utóbbi a XX. század elejétől az előadás művészi értékének biztosítékaként jelent meg:

„A színházak legfőbb értékét, egyéniségét és vonzóerejét jelentő állandó együtteseket szétkergették és mondvacsinált sztárokkal, puffogó reklámnagydobbal és már a bemutatókon szétpukkanó szappanbuborék attrakciókkal próbálnak meg pillanatnyi sikereket aratni” (N.N. 1930:1).

Tény, hogy egyes igazgatók egymásra licitálva olyan magas fellépti díjakat és garantált előadás-számokat ígértek, melyeket aztán nem tudtak teljesíteni. S a sztárgázi ügyek a választott bíróságon végződtek, mint az alábbi két esetben is.

Péchy Erzsébet operettprimadona 1931. április 28-i levelében⁹² így összegzi a problémát.

„A Fővárosi Operettszínház és a Városi Színház bérlőigazgatói, Sebestyén Dezső és Sebestyén Géza 1930. évi szeptember hó 1-étől 1933. augusztus 31-ig terjedő három évre szerződtek engem, mint operett és énekes primadonnát garantált évi 150 fellépésre a Fővárosi Operettszínházban, a Városi Színházban és a Budai Színkörben. (...) Fizetésem minimuma fellépésenként 200 pengőben állapított meg”.

Péchy a választott bíróságtól olyan ítéletet kér, mely által hozzájuthat a „meg nem fizetett 10.480 pengőhöz”. A peres felek között létrejött június 3-i megegyezés szerint az igazgatóknak a garantált fellépések elmaradásáért 8250 pengőt kell(ene) részletekben törleszteni a primadonnának. Persze képtelenek. Szintén a Pesten be nem való sztárrendszerre utal egy másik primadonna, Lábass Juci és Ferenczy Károly igazgató (Városi Színház) 1931. november 16-i, választott bíróság előtti vitája. Lábass először 30, majd 28 fellépés díját reklamálja, összesen 5600 pengőt követel. Őt is estenként 200 pengő fellépti díjjal szerződttették (ez több volt, mint egy átlagos havi fizetés). A bíróság 3000 pengő követelést ítélt jogosnak a le nem játszott előadásokért. Az alperes igazgató hiába hivatkozik arra, hogy Lábass több fellépése betegsége miatt maradt el s hogy „rossz házakat vonzott”. Az ítélet indoklásában felmerül a szerződés életszerűtlensége is:

„Köztudomású, hogy a múlt szezonban, akkorra, amikor a szerződés szólt, a színházi viszonyok általában, és így a Városi Színházban is, igen kedvezőtlenek voltak, tehát jóformán gazdasági lehetetlenülés forog fenn, hogy a szerződést egész terjedelmében teljesítse az alperes”.⁹³

A kiemelten magas fellépti díjak a nagy nézőterű, elsősorban operetteket kínáló színházaknál voltak jellemzők. A csökkentett fizetésű, vagy elbocsátott nézők azonban nem tudtak annyi jegyet venni, mellyel a költséges produkciók kifizetődővé válhattak volna. Így 1930–32 között a Király Színház, a Fővárosi Operettszínház és a Városi Színház állandó pénzügyi vészhelyzetben működött, bérlői változtak, a Városi be is zárt.

A Budapesti Színigazgatók Szövetségének munkaügyi diskurzusai

Hány hónapra szól az éves szerződés?

A BSZSZ hatóságokkal folytatott kommunikációjának központi témája 1930-ban az „idegen nyelvű beszélőfilm” konkurenciája elleni védelem sürgetése volt. Ezen kívül a közterhek, a rendőrségi, tűzoltó- és áramdíjak csökkentéséért, valamint a vigalmi adó eltörléséért petícióztak, nem túl sok eredménnyel. A színészek munkakörülményeit 1930-ban a 10 hónapos éves szerződés BSZSZ által 9 hónapra sra

92 OSZK SZT Irattár 215/2162

93 OSZK SZT Irattár 216/2217

vidítési szándéka érintette elsősorban negatívan. Az idea az 1930. április 23-i összes ülésen merült fel. Az addig érvényes kollektív szerződés szerint a tagok a nyári szünet két hónapjára nem kaptak gázsit. Ez az új szerződés szerint háromra bővült volna, burkolt fizetéscsökkentést jelentve. Roboz Imre a BSZINSZ tárgyalódelegációja számára e megszorítást a színházi szezon rövidülésével magyarázta:

„Nyitott kaput döngötnék, ha azt mondanám, hogy a viszonyok megváltoztak. A szezon túl van dimenzionálva. (...) Tessék azt venni, hogy maga a színház, mint intézmény, beteg. Ha a színház nem virul, redukálni kell az egész vonalon az igényeket”.⁹⁴

Dr. Molnár Dezső, a BSZINSZ jogász ügyvezető elnöke⁹⁵ a szokásos érdekképviseleti koreográfia szerint megdöbben, Hegedűs Gyula színész elnök pedig kitart a tíz hónapos szerződés és a kötelező létszám szerződés mellett: „ezek olyan szociális, sarkalatos pontok, amelyektől tágítani nem lehet a saját szövetséggel szemben való felelősség folytán”. További nehéz tárgyalások vezetnek majd az új szövetségi megállapodás megkötéséhez, melyben lesz egy 9 s egy 10 hónapra szóló szerződéstípus.

Utólagos szerződésrevízió

A gazdasági válság jelei 1931 nyarától lettek nyilvánvalóak. De a mindig keményen fogalmazó üzletember, Wertheimer Elemér⁹⁶ már a január 6-i összes ülésen javasolja a színészekkel kötött szerződések utólagos revízióját. A helyzetet *vis major*-ként írja le:

„Amikor a szerződéseket megkötöttük, nem tudtuk elképzelni, hogy a karácsonyi előadásokra, Szilveszter második előadására nem lesz telt ház, azt sem képzeltük, hogy az állam redukálja a fizetéseket, hogy nekünk le kell mennünk a helyárakkal. Csupa novum előtt állunk és le kell vonnunk a konzekvenciákat”.⁹⁷

94 OSZK SZT Irattár 214/2070

95 Dr. Molnár a BSZINSZ ügyvezető elnöksége mellett tagja a Filmipari Alap felügyelőbizottságának, a cenzúrabizottságnak is. 1930 októberében magyar királyi kormányfőtanácsosi címet kap.

96 Wertheimer Elemér (1898–1967) az Andrassy úti Színház tulajdonos igazgatója, illetve 1929-től Marton Sándorral, Heltai Jenővel és Bródy Pállal a Belvárosi Színház egyik bérlője.

97 OSZK SZT Irattár 215/2144

A demokratikus formákat betartó, de az elit háttéregyeztetésének módszerét sem megvető Roboz Imre felajánlja, hogy a színészsövetség reakcióit kipuhítható, diszkrét formában érintkezésbe lép egy-két ottani vezető taggal. A szerződések revíziójának ötlete azonban csak az április 25-i összes ülésen,⁹⁸ az új szövetségi megállapodással kapcsolatban bukkan fel újra. Roboz szerint ebbe bele kellene venni egy, a gázsik revízióját a szezon folyamán is lehetővé tevő passzust.

Az új színi évad kezdetén, 1931. szeptember 30-án a BSZSZ vezetősége a nyár végi országos pénzügyi, politikai krízis hatására válsággyűlést tart. Ezen Lázár Ödön, a Király Színház mindig látványos gesztusokra hajló, nem túl konstruktív igazgatója azt javasolja, hogy a „színházak beszéljenek össze, szombaton és vasárnapon kívül mindegyik színház csak egy napon játsszék”, vagy alakuljanak konzorciummá.⁹⁹ Utóbbi ötletet az igazgatók nem támogatják, ahogy a színházbezárást sem. A szerződések revízióját (fizetéscsökkentés) inkább szeretnék, de a megvalósítás módja és a mérték kétséges. Dr. Bródy Pál rendező, ekkoriban a Belvárosi Színház társigazgatója a kormányzattól várna segítséget:

„Viszont, ha az állami színházaknál az érvényes szerződésekben megállapított fizetéseket csökkenteni lehetett, talán el lehetne járni a kormánytól, hogy a magánszínházaknál is történhessék hasonló, de nemcsak a gázsik, de pl. a házbér tekintetében is, a közszolgáltatások tekintetében is”.¹⁰⁰

Az igazgatók szerint ez reménytelen, mert „kulturáellenes hangulat” van, sőt Sebestyén Géza, a Városi Színház tagjainak jelentős összeggel tartozó egykori igazgatója úgy látja, „kormánykörökben örülnek, ha a magánszínházak megszűnnek. Ez kedvez az állami színházaknak”. Utóbbi megállapításában nem téved. Pesten túl sok a színház, s a hatóságok nem különösebben avatkoznak ügyeikbe. Ráadásul az augusztus 24-én alakuló új kormány kultuszminisztere Ernst Sándor, majd december

98 OSZK SZT Irattár 215/2194

99 Bródy István igazgató így írja le vidéki színjátszásban gyakori formát: „Nem tudtam fizetni a tagokat és így kénytelen voltam a vezetést átengedni a konzorciumnak. Nem mindenki tudja, mi egy színházi konzorcium, hát elmondom. Valami szükséges rossz. Átmenet az élő színházból – a bukásba. Még nem mondott le jogairól az igazgató, csak ideiglenesen ruházta át a tagokra. Az ilyen konzorciumokból csak nagy ritkán kerül vissza a színház a direktor kezébe” (Bródy 1937:74).

100 OSZK SZT Irattár 216/2234

15-től Karafiáth Jenő lesz, akik az előd Klebelsberg Kunónál kevésbé érdeklődnek a magánszínházak problémái iránt.

Roboz Imre szerint újra meg kellene próbálni elfogadtatni a színészsövetséggel a szerződések revíziójának gondolatát. Igen magas elvonást javasol, mely túlmenne az állami fizetéscsökkenések 20-30%-os mértékén: „egyelőre a gázsiknak csak 50%-át fizetni”. Az október 2-i értekezleten¹⁰¹ Roboz arról referál vezetőtársainak: a BSZINSZ ügyvezető elnöke immár belátja, hogy nem lehet elzárkózni valamilyen megoldás elől. (Ez nem meglepő, mivel majd minden szférában csökkentek a bérek. Az életszínvonalra gyakorolt hatás attól függött, milyen volt az arány az illető társadalmi réteg keresetének, illetve létfenntartási költségeinek alakulását jelző indexszámok között.) A végrehajtás mikéntjére vonatkozó javaslattal megint Roboz áll elő: „Állapodjunk meg így: 50%-ot mindenképp kifizetünk. Ha a bevétel a 40%-ot túlhaladja, minden egyes százalék után a gázszi 50%-át. Így 50% bevételnél már megkapják az egész gázsit”. Az intézkedés kommunikációját is megtervezi: „Fontos, hogy ennek ne legyen katasztrófa színezete. Ez természetes dolog, amelyhez a megállapodás (kollektív szerződés – H. Gy.) értelmében jogunk van. Hasonló történik az állami színházaknál, az állami hivataloknál, a nyugdíjasoknál”.

Október 5-én, a két szövetség együttes ülésén Roboz a válsághelyzettel indokolja a látogatottságtól teszi függővé a gázsicsökkentést. „Nincs szó arról, hogy az igazgatók valamit nyerni akarnak a színészek rovására. A zavartalan együttműködés jövőjét akarjuk biztosítani. Hiszen ha a közönség biztosítja a lehetőséget, a színészek megkapják a teljes gázsit”.¹⁰² Az október 12-i paritásos bizottsági ülésre érkezik a színész delegátusok válasza, mely szerint „még tárgyalás alapjául sem szolgálhat az igazgatók kérése”.¹⁰³ A neves vígszínházi színész Törzs Jenő a 10, illetve 9 hónaposra rövidített éves szerződést jelöli meg az elutasítás fő indokául: „A színészek hónapokon át nem kaptak gázsit. Most csak egy hónap óta játszanak a színházak. Nem lehet elfogadni, hogy csak fél gázsit kapjanak”. Roboz tényszerűen mutat rá a válság eszkalálódására: „A gázsik megállapítása nem a mai viszonyok szerint történt. Május óta sok minden változott. A magyar állam színházaiban, Bécsben, Berlinben, mindenütt redukálták a gázsikat”. Nem közeledtek az álláspont-

tok, de a tárgyalásról kibocsátott kommunikációban¹⁰⁴ a felek ügyelnek arra, hogy ez ne ellenségeskedésként jelenjen meg a nyilvánosságban. Az igazgatók törekvéseinek kudarca azért világos:

„Miatán a szerződések intézményes revíziója tárgyában megegyezés nem jött létre, elhatározták, hogy a színházak és színészek érdekeit egyformán kielégítő más módon oldják meg a szóban forgó kérdést”.

Ez virágnyelven azt jelentette, hogy a gázsik utólagos revízióját a színészekkel való egyéni megállapodások / alkuk / kényszerítések révén bonyolították. Ezt bizonyítja Maklár Zoltán vígszínházi tag és színháza közti választott bírósági ügy.¹⁰⁵ Maklár 1932. február eleji beadványban azt panaszolja, hogy a Vígszínház igazgatósága október 15-étől (tehát lényegében a fenti megállapodás kudarcától kezdve) „félhavonként 100, illetve havonként 200, a mai napig összesen 700 pengővel kevesebb fizetést folyósított számára a szerződésben kikötött járandóságánál”. Azzal a jogfenntartással vette fel fizetését, hogy a Vígszínház igazgatósága a Teréz körüti Színpadon vagy más fővárosi színháznál szerez részére olyan munkaalkalmat, melynek révén kárpótlást talál a színház önkényes redukciójáért. Szerinte ez nem következett be. A Vígszínház igazgatósága azonban úgy tartja: „eleget tett azon ígéretének, hogy egy másik fővárosi színháznál, jelesen a Teréz körüti Színpadnál kieszközli számára azt a szerződést, amely a redukcióval kapcsolatos megállapodáskor kilátásba helyeztetett”. A színházak tehát szövetségszövetségi megállapodás nélkül is alkalmazták a fizetések redukcióját. Sok esetben bizonyára nem is állt rendelkezésre Makláréhoz hasonló jövedelem-pótlási lehetőség.

A gázsiredukciót egyes színházak a fellépti díjasokra is alkalmazni kívánták. Ha a színész ellenállt, könnyen a szerződésbontás veszélyét vonta magára. Ez történt Delly Ferencsel, aki egy szerepre szerződött a Fővárosi Operettszínházba, az 1931. szeptember 26. és 1932. május 30. közti időszakra. Esténként – 50 este garantálásával – 70 pengő fellépődíj illette volna meg, mely a szerződés szerint „semmilyen körülmények között nem redukálható”. A választott bírósági ügy abból keletkezett, hogy Delly az egyik előadás szünetben való otthagásával fenyegette meg igazgatóját. Az okot a választott bírósághoz intézett levelében összegzi: A „tegnapi

101 OSZK SZT Irattár 216/2234

102 OSZK SZT Irattár 216/2234

103 OSZK SZT Irattár 216/2234

104 Hivatalos közlemény; egy szervezet által kiadott nyilatkozat.

105 OSZK SZT Irattár 216/2279

előadás (október 6. – H. Gy.) alatt Sebestyén Géza igazgató úr azzal jött hozzám, hogy fellépti díjmanak csupán felét fogadjam el, másik felét hitelezem addig, amíg az igazgatók és színészek szövetsége a gageredukció ügyében dönt”. A színész állítja, nem akarta otthagyni az előadást, egyszerűen nem bírta tovább a feszültséget:

„A színházak amúgy is túlfűtött atmoszférájában és a mai idők izzó idegességében nincsen semmi jelentősége bármilyen elhangzott szónak és az nem komoly szándéokra irányul, hanem csak a pillanat izgalmában kiröppent mondat”.¹⁰⁶

Horti Sándor komikus is szembe ment az idők szellemével, mikor 1932 áprilisában azért kezdeményezett választott bírósági tárgyalást, mert „a Fővárosi Operettszínház igazgatósága 12 pengős fellépti díját március 31-étől kezdődőleg 12 pengőről egyoldalul 6 pengőre szállította”.¹⁰⁷ Az 50%-os gázsiredukció eszerint átment a gyakorlatba. Érthető Horti elkéseredése, ha maradék esti díjazását akár a primadonnák 200, akár Delly 70 pengős fellépti díjával mérjük össze. S az esténkénti 6 pengő is csak a darab játsszási idejéig biztosított szerény megélhetést.

Arról, hogy a szerződések revíziója hány fővárosi színészt és milyen mértékben érintett, nem találtunk összegző adatokat. Konstatálva a munkanélküli színészek számának növekedését, valószínűleg sokan elfogadni kényszerültek a redukált fizetés- vagy gázsiaajánlatot.

Gázszi maximum

A legmagasabb fellépti díjat szabályozó gázszi maximum kikötése a szerződések revíziójának tulajdonképpen párjelensége, de a színészek sokkal kisebb körére hatott, és kevesebb szociális problémát okozott. Sikeres elfogadása inkább a színigazgatók belső ügye volt, az ő előadásba fektethető tőkájüket óvta, tartotta racionális keretek között. A romló üzletmenet hatására a színigazgatók 1931. március 14-i értekezletükön elhatározzák, hogy megbízzák dr. Szalay Emil jogtanácsost egy a gázszi maximumra vonatkozó megállapodás megszövegezésével.¹⁰⁸ Az április 7-i értekezleten Roboz Imre már be is mutatja a tervezetet. Vitaként merül fel a kabaré

és színház eltérő maximum gázszi összege. Az április 9-i értekezleten Roboz arra hivatkozva ajánlja a megegyezést, hogy „a jövő szezon legalább 20%-al rosszabb lesz”.¹⁰⁹ A BSZSZ 8 tagszínháza által aláírt megállapodás szerint:

„Alulírottak vállalataik és saját maguk érdekében szükségesnek tartják bizonyos mértékig a saját actiószabadságnak korlátozását”. 1931. szeptember 1-től kötelezik magukat, hogy „nem kötnek szerződést, amely nagyobb díjazást biztosít, mint művésznőnek 160 pengőt, művészeknek pedig 100 illetve 120 pengőt fellépésenként. Ezen díjazás is évadonként legfeljebb 200 fellépésre biztosítható”.¹¹⁰

Nehézségek persze e betarthatónak bizonyuló megállapodás esetében is jelentkeznek. Fedák Sári 1932 áprilisában a *Pesti Hírlap* című tekintélyes napilap szervezésében lépne fel a Fővárosi Operettszínházban a maximális gázszi többszöröséért. Roboz Imre udvariasan magyarázó levelet ír Dr. Légrády Ottó főszerkesztőnek,¹¹¹ hisz a színházaknak szüksége van a lap jóindulatára. Mindazonáltal elmagyarázza, miért kelt véleménye szerint Fedák díjazása nyugtalanságot a színházak körében:

„Mi joggal indulhattuk ki abból, hogy a mai gazdasági viszonyok, az ország pénzügyi leromlása és a közönség elszegényedése mellett nem lehet senkinek egy napi művészi munkáért 160 pengőnél nagyobb ellenszolgáltatást nyújtani. Ennél nagyobb terhet a színházak és a színházakat látogató közönség nem bír el. Nagyon szépen kérjük tehát igen tisztelt Főszerkesztő Urat, hogy ne adja oda a Pesti Hírlap nagy súlyát, erkölcsi és anyagi erejét, ha csak átmenetileg is, egy olyan vállalkozáshoz, amely a színházak jogos és ez ideig sikeres önvédelmi törekvéseit illuzórikussá tudja tenni”.¹¹²

Az iratokból nem derül ki, sikerült-e Fedák fellépti díját 160 pengőre csökkenteni.

A gázszi maximum meghatározásakor feltűnő egy ellentmondás. Az 1930-as évek elején a női egyenjogúság még messze nem volt teljes, de azt senki nem kérdőjelezte meg, hogy a női – elsősorban primadonna – sztárok gázszi maximuma jóval magasabb volt a férfiszínészekénél. A kereskedelmi színházi logika szerint a nézővonzó potenciál fordított le összegekre.

106 OSZK SZT Irattár 216/2237

107 OSZK SZT Irattár 217/2301

108 OSZK SZT Irattár 215/2178

109 OSZK SZT Irattár 215/2178

110 OSZK SZT Irattár 215/2178

111 OSZK SZT Irattár 217/2305

112 OSZK SZT Irattár 217/2305

Jegyárcsökkenés

A gazdasági válság először a mezőgazdasági termékek, majd fokozatosan egyéb árucikkek árcsökkenését idézte elő. Miként jelentkezett e trend a színházjegyáraknál, s a jegyár összege miként függött össze a színész munkanélküliséggel? A munkanélküliségből ún. ad hoc vállalkozásokkal – töké nélkül, csak a produkciók bevételeit egymás közt szétosztva – szabadulni igyekvő színészek számára evidens lehetőségnek tűnt a közönség alacsony jegyárral való csábítgatása. Az újságok is gyakran összekapcsolták akcióikat olcsó színházjegyek felajánlásával. Ugyanakkor a közterhek sorát fizető színingazgatók kitarítottak amellet, hogy nem képesek/hajlandók a jegyárakat testületileg csökkenteni.

A magánszínházi mező szereplői tehát üzleti érdekeik szerint eltérően ítélték meg az olcsó színházjegy kérdését. 1931. január 20-ára az *Újság* című lap olvasói részére vidám matinét tervezett. A BSZSZ beleegyezését kérte, hogy a magánszínházak tagjai ezen felléphessenek. Január 2-i levelében Roboz nem is annyira a színészek fellépését, inkább a matiné tervezett alacsony helyárait nehezményezi.

*„Méltóztassék csak meggondolni, hogy éppen a súlyos gazdasági viszonyok között, amelyekre hivatkozni méltóztatnak, mennyire ártanak az 50 fillértől P 1,50-ig terjedő helyárait a színházaknak, amelyek képtelenek ilyen olcsó előadásokat tartani”.*¹¹³

Az 1931. szeptember 15-i értekezleten Wertheimer Elemér mutat rá a nem BSZSZ tag színpadok alacsony jegyárai ellen folytatott szövetségi harcuk és a színész munkanélküliség közötti összefüggésre:

*„A színészszövetség támogatására alig lehet számítani. Az ő törekvésük csak az, hogy minél több színésznek legyen szerződése. Az ad hoc vállalatok nemcsak a kabarékra nézve károsak, de a színházakra nézve is. Jellemző, hogy a közönség azelőtt sohasem reklamált a helyárait, de most, hogy a plakátok 1-2-3 pengős maximális helyárait hirdetik, a legális kabarék pénztárainál is ily árakat követelnek”.*¹¹⁴

Wertheimer annyiban csúsztat, hogy az árak csökkenése általános volt. Tehát hogy a nézők ezt a színházi pénztáraknál is elvárták, azt nemcsak az ún. ad hoc vállalkozások jegyárpolitikája okozta. A

113 OSZK SZT Irattár 215/2155

114 OSZK SZT Irattár 216/2226

BSZSZ azonban ellenáll a nyomásnak s álláspontját fizetett kommunikéban közli:

*„Téves a mai lapokban megjelent az a hír, mint-ha a színházak a helyárait általános leszállítását akarnák elhatározni. Megállapítja a szövetség, hogy a budapesti színházak helyárait az egész kontinensen ezidőszerint a legalacsonyabbak, annyira, hogy felét sem teszik ki a bécsi, és alig harmadát a berlini vezető színházak helyáraitnak. Ilyen körülménynek közt, figyelembe véve a budapesti színházakat terhelő óriási kiadásokat, adókat és közterheket, a helyárait leszállítása egyszerűen keresztülvihetetlen”.*¹¹⁵

Ugyanakkor vannak szórványos adatok arról, hogy egyes színházak csökkentették jegyárait.¹¹⁶ A mértéket azonban – valószínűleg üzleti okokból – nem vitatták meg a BSZSZ üléseken. Az egy-egy előadáshoz kapcsolódó túlságosan kedvezményes jegyaktiók azonban gyakran ellenzést váltottak ki.

A mozi-varieté és a cirkusz konkurenciája elleni összefogás

A színingazgatók, bár mindig hangsúlyozták a vállalkozás szabadságának fontosságát, egy protekciót, piacvédelmet számon kérő beszédmodot alkalmaztak külső és belső kommunikációjukban. Minden performatív, tömegeket vonzó műfaj jogtalan konkurensüknek tekintettek. Bár profittermelő vállalkozások voltak, a hatóságokkal folytatott kommunikációjukban szívesen jelenítették meg magukat a „kultúra terjesztését hangsúlyozó társadalmi irányultság, valamint a művészeti minőségi irányultság” (Jánossy 2010:16) reprezentánsaiként. Eme – elsősorban a hatóságokhoz forduló s a színház nemzeti kultúrában betöltött szerepére hivatkozó – lobbiharcban érdekeik néha egybeestek a színészekével. De gyakoribb volt, hogy az igazgatók állásnélküli színészeket befogadó „színház alatti” kezdeményezések konkurenciája ellen küzdöttek. Mindig kampányt indítottak a nagy külföldi cirkuszok – 1930-ban a Krone, 1931-ben a Gleich

115 OSZK SZT Irattár 216/2226

116 A színlapokon közölt jegyárak alapján, a ledrágább esti zenekari ülés jegyeket tekintve a Belvárosi Színházban az 1930-ban 9 pengős maximum jegyár 1932-re 8 pengőre csökkent. A Magyar Színházban a különbség szintén 1 pengő (8,80 pengőről, 7,80 pengőre). A Vígyszínház nem közölte színlapjain a jegyárakat. Ehelyett kedvezményes áru bérleteit hirdette.

– fővárosba engedése ellen. Nem tudni kitől származó körlevél¹¹⁷ figyelmeztette a színingazgatókat 1931 novemberében: „Hónapokig érezné minden vállalat a nagy blöffel dolgozó cirkuszt, akinek napi bevételi lehetősége 10.000 embernél 2 előadásban 70-80.000 pengő is lehet”. Ebben az ügyben a BSZSZ november 19-én kérvényt intéz dr. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez azzal érvelve, hogy: „A mai súlyos gazdasági viszonyok között a közönség a hazai színházakat is alig tudja alimentálni, az ilyen cirkuszi látványosság azokat a filléreket is magához csábítja, amelyekre a magyar színházaknak van szüksége, és amiről nem tudnak lemondani”. Lényegében a helyi színházi szórakoztatóipar protekcióját kéri Sipőcz Jenő polgármesternek és dr. Bezegh-Huszágh Miklós főkapitánynak címzett kérvényükben is. Ezzel mintegy elismerve, hogy a piaci verseny szituációjában alulmaradnának.

A BSZSZ megtámadja az artistaszövetség próbálkozását is, mely 1932 januárjától varieté előadások engedélyeztetését szeretné elérni mozikban. A Dr. Csatóry Béla belügyminiszteri tanácsosnak írott udvarias hangnemű levelében¹¹⁸ a BSZSZ rámutat, az engedélyezés ellenkezne a belügyminisztériumi 144.444/1929. számú mozi rendelettel:

„Ahol az úgynevezett „Kino-varieték” működnek, ott a mozi szabad ipar és minden olyan helyiségben, amely a tűzrendészeti előírásoknak megfelel, bárki tarthat fenn mozgókép-üzemet. Nálunk azonban a mozi engedély privilegizált koncesszió, aminek következtében az élő szó és művészet kultiválására létesült bármelyik nagy színház, amely építészeti és tűzrendészeti talán megfelelőbb volna bármelyik mozinnál is, még alkalmi formában sem tarthat mozielőadásokat”.

Itt az esélyegyenlőség hiányára hivatkoznak. Céljukat elérik, a Pesti Hírlap január 9-i számában kommuniké jelenik meg „Nincs szó Kino-varieték engedélyezéséről” címmel.

A válság idején már szokatlan összefogást sikerül elérni a BSZSZ, a BSZINSZ, a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete, valamint az Országos Magyar Zenészövetség között a Labriola Színház-Varieté ellen. A belügyminiszternek címzett közös kérvényükben¹¹⁹ a színházi érdekvédelmi szervek nemcsak azt kifogásolják, hogy a Városi Színház épületét Labriola külföldi állampolgárnak adták

bérbe, de magyar színészek alkalmazását is kéri a nemzetközi számokat felléptető varietében. A korabeli hivatalos és sajtódiskurzusban gyakran alkalmazott „nemzeti” retorikát elővéve azzal érvelnek, hogy a külföldi produkciók engedélyezése a válság kontextusában túl liberális:

„Történik pedig ez oly időben, amidőn külföldön egymásután állítják fel a korlátokat az idegen művészek előtt, amikor az ott népszerűvé vált magyar művészeknek el kell hagyniuk népszerűségük színhelyét, s amikor az idegen állampolgárok előtt minden kapu bezárul s csupán a Labriola Színház-Varieté kapuja marad tárva-nyitottan”.

1932. augusztus 25-i kérvényükben arra kéri a belügyminisztert, hogy a bérleti szerződést ne hagyja jóvá, vagy a „bérlo köteleztessék arra, hogy: műsorának túlnyomó része magyar színpadi művekből álljon, állandó magyar társulatot szerződtesen és magyar írókat, zeneszerzőket, színészeket és zenészeket foglalkoztasson”.¹²⁰ Részben itt is sikert érnek el.

A színházi nagyüzem és kisüzem eltérő érdekei

Kérdés, hogy a szövetség mennyire volt képes 1930–32 között alapcélját, a tagok gazdasági érdekvédelmét ellátni. A BSZSZ dokumentumaiból kiolvasható, hogy az ún. kisüzemek (kabarék, szórakoztatóüzem jellegű vállalkozások) képviselői ritkán vannak jelen a döntéshozatalnál, s még ritkábban alakulnak a határozatok javaslataik alapján. Arról, hogy a kisüzemek ezzel a szereposztással elégedetlenek, Szász Jánosnak, a Jókai Színház (Magyarok Bejövetele Körkép Rt.) vezérigazgatójának a szövetségből való kilépése tanúskodik elsősorban. Szász több levelet¹²¹ is írt, nehezményezve, hogy a korábbi BSZSZ elnök kiegyensúlyozottabb döntéshozatali mechanizmust követett.

*„... boldogult Beöthy László vezérleése idején hagyomány volt, aki sohasem mulasztotta el a kisüzemeket is, mint a Szövetség egyik alkotó elemét, a tárgyalásokon szóhoz juttatni, mert hiszen minden kategória maga tudja a legjobban, hogy hol szorít a bocskor”.*¹²²

117 OSZK SZT Irattár 216/2258

118 OSZK SZT Irattár 216/2271

119 OSZK SZT Irattár 217/2336

120 OSZK SZT Irattár 217/2336

121 OSZK SZT Irattár 215/2196

122 OSZK SZT Irattár 215/2196

Szász szerint a kisüzemek vezetői időnként szociálisabb szemlélettel képviselik munkavállalóik érdekeit. „Hiszen egyedül a kis Jókai színház az, egész Magyarországon, amely 12 havi megszakítás nélküli szerződést ad, s amely, kis üzem volta dacára, 40 családot tart el egész évben”.¹²³ Szász a gazdasági érdekvédelem szempontjából elsősorban azt nehezményezi, hogy a BSZSZ nem képes betartatni a kollektív szerződés azon pontját, hogy a BSZINSZ tagjai csak BSZSZ tag színháznál játszhatnak. Szerinte egész sorozata a színházszerű vállalkozásoknak (Steinhardt, Bethlen téri, Műszínház, Feld Színház stb.) van a színingazgatók kötelékén kívül és a „hajuk szála sem görbült meg, sőt vígan játszanak ottan a Színészszövetség tagjai”.¹²⁴ Ez a szövetségen kívüli szféra elsősorban a kisüzemek konkurenciája volt, és a BSZSZ nem bizonyult hatékony érdekvédőnek a Jókai Színház szempontjából.

Szövetségek közötti konfliktusok

A feszültség nemcsak a BSZSZ-en belül, hanem a BSZINSZ-szel való, korábban felszínen kollegiális viszonyban is érzékelhető volt. Bár a tárgyalásokat általában vezető Roboz Imre és Dr. Molnár Dezső – mindketten a fővárosi üzleti elit képviselői – mindig kompromisszumra törekedtek, az eszmecserék vagy levelek hangneme időnként nemcsak tárgyalástechnikai okok miatt vált érdekessé. Tökeerőben, hatalmi helyzetben a színingazgatók voltak erősebbek. Ennek ellenére a korábbi időszak tárgyalásain általában a színészek voltak számon kérő pozícióban: hol az elmaradt gázsik kifizetését, hol a szociális vívmányok betartását kérve számon igazgatóikon. 1932-ben azonban a színingazgatók, Szász kritikáját utólag meghallgatva, kezdték keményen számon kérni a BSZINSZ-en a kollektív megállapodás azon pontja betartását, mely szerint a színészszövetség tagjai csak BSZSZ-ben tag színházakban léphetnek fel. Ez kampányszerű fellépés volt, célja a szövetségen kívüli szórakoztató vállalkozások belépésre kényszerítése. Ezáltal tagdíjfizetővé és a kollektív szerződésen alapuló magán-színházi mező közös döntéseinek kényszerű betartójává tenni őket. További cél volt, hogy ezekre a vállalkozásokra is vonatkozzanak a BSZSZ-tagokra kötelező közterhek, hogy a versenyfeltételek egyenlőek legyenek.

A BSZSZ 1932. szeptember 3-i, a színészszövetséghez intézett levelében¹²⁵ megnevezi azokat a szövetséghez nem tartozó vállalkozásokat, melyekben BSZINSZ tagok a kollektív szerződésben megfogalmazott tiltás ellenére fellépnek (Angol Park, Bethlen téri Színpad, Clarus, Jókai Színház, Kék egér, Komédia Orfeum, Magyar Műszínház, Moulin Rouge, Steinhardt). Felkéri a BSZINSZ-t, tiltsa el tagjait ezektől a fellépésektől. Szeptember 11-i átiratukban az igazgatók világossá teszik új álláspontjukat:

„Önök jól tudják, hogy színingazgatóink eddig áldozatkészen és szociális érzékkel túrték a kenyéreltlen színészek elhelyezkedését, számoltak a szomorú viszonyokkal, de nem mehetnek el odáig, hogy egészen jól szituált művészek két-három helyen is játszanak, még pedig a szövetségen kívül és amint már mondtuk, ártanak a legális színházi vállalatoknak épp úgy, mint szerencsétlen tagtársaiknak, akik szerződés nélkül vannak”.¹²⁶

Valószínűleg az olcsó jegyárakat kínáló új vállalkozások elburjánzása készítette az igazgatókat a kemény, ezúttal nem kompromisszumkereső érdekvédelmi fellépésre. Szeptember 28-i levelükben, bár konstatálják, hogy a Bethlen téri Színpad, a Kisfaludy Színház, a Komédia Orfeum, a Modern Kabaré és a Steinhardt Színpad már kérték szövetségükbe való felvételüket, de tovább ütik a vasat, s kifogásolják a „hogy a Clarus, Kék egér, Király Kávéház, Moulin Rouge Terézvárosi Kabaré, Trocadero, New York Bár nevű szórakozási helyeken a BSZINSZ tagjai fellépnek”.¹²⁷ A színészszövetségtől rendteremtést kérnek.

Az erősödő szövetségközi konfliktusban a BSZINSZ sem hagyta magát, s színházi törvényért kezdett lobbizni a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnál. Ez kikötötte volna, hogy egy bérletet elnyerő színingazgatónak jelentős, a színészi gázsik és a szerzői tantiemek kifizetését garantáló összeget kell előzetesen letennie. Az 1932. szeptember 26-i BSZSZ összes ülés fő témája e szerintük az állami beavatkozás veszélyét hordozó tervvel szemben követendő taktika volt. A mindig kedélyes, nagy tekintélyű színpadi szerző, színingazgató Heltai Jenő is ingerülten fakad ki a BSZINSZ ellen:

„Ezt az eljárást el kell utasítani. Korrekt módon, áldozatok árán és vérezve folytatjuk ezt a mesterséget,

123 OSZK SZT Irattár 215/2196

124 OSZK SZT Irattár 215/2196

125 OSZK SZT Irattár 217/2346

126 OSZK SZT Irattár 217/2346

127 OSZK SZT Irattár 217/2346

ők meg fantasztikus követelésekkel lépnek fel és színházi törvényen törnek a fejüket. Kezünket, lábunkat akarják megkötni, de a legnagyobb könnyedséggel engedik meg, hogy ezek a kis izék felburjánozzanak. Azt csinálják, amit akarnak. Meg kell mutatnunk, hogy mi is tudunk akarni”.¹²⁸

A nyílt konfliktus ellenére azt azonban maguk között elismerik a direktorok, hogy a színészszövetség minden akcióját a munkanélküliség elleni küzdelem inspirálja: „Nekik az a fő, hogy mindenki tudjon elhelyezkedni. Hiszen a szociális szempontot nem lehet figyelmen kívül hagyni, de ennek mégis gátat kell vetni. Persze, óvatosan kell eljárni”. A két szövetség közötti hangnem és viszony tehát konfrontatív lesz 1932-re. Színházi törvény nem születik.

A kötelező törzstársulat létszáma

A színészszövetség is támadásba lendülve számon kéri a kollektív szerződésnek egy másik olyan pontját, melynek betartását eddig szintén kevésbé ellenőrizték. A tagszínházak számára kötelezően szerződötendő törzstársulat nagyságát, éppen mivel a színházak műfajai, anyagi alapjai olyannyira különbözőek voltak, soha nem határozták meg. Az 1932. augusztus 11-i paritásos bizottság ülésén azonban a BSZINSZ képviselői ragaszkodtak hozzá, hogy: „a törzstársulat fogalmához képest állapítottassék meg a törzstársulat numerikus létszáma a Pesti Színház / volt Új Színház/, Royal Orfeum, Revü Színház és a Fővárosi Operettszínház tekintetében”.¹²⁹ Molnár Dezső ügyvezető elnök azzal támadja a Pesti Színház igazgatóját, Bródy Istvánt, hogy csak 8 színészt akar szerződötteni. Kijelenti, ilyen kis törzstársulatú színházat nem támogatnak:

„És arra az ellenvetésre, hogy sétáló színészek szerződötését akarják kényszeríteni, azt mondtam, hogy nem foglalkozhatunk azzal, mi a színház programja, de oly színház, amelynek csak 8 tagja van, reánk nézve értéktelen, nincs rá szükségünk. /Bródy István: De a színészeknek van szükségük rá! Mi állapítjuk meg, mire van szükségük a színészeknek. Ez a mi szuverén jogunk. Mi mindent elkövetünk, hogy ily színház ne lehessen és a fogokat el fogjuk tiltani”.¹³⁰

128 OSZK SZT Irattár 217/2357

129 OSZK SZT Irattár 217/2337

130 OSZK SZT Irattár 217/2337

A színészszövetség tehát a színészi munkahelyek védelme érdekében egy új színházi vállalkozás ellehetetlenítéséig menne el. A könnyű műfajban működő Bródy István az igazgatók nagy részének véleményét képviseli, mikor ingerülten visszavág: a „törzstársulat nagyságát az igazgatóra kell bízni”. Különösen az adott gazdasági helyzetben, mikor elsősorban a jövedelmezőség határozza meg a műfajválasztást. „Miert akarnak több embert reám oktrojálni, mint amennyire szükségem van?”.¹³¹ Ugyanakkor jelzi, 12 tagot és két gyakorlatost szerződötetett. A színészek képviselői ezt elfogadják, ahogy a másik két színház javasolt törzstársulat létszámát is. A BSZINSZ itt csak a fenyegetésig jutott, saját zsarolási potenciáljára rámutatva.

A kollektív szerződés majdnem kudarca

A színész munkanélküliséggel kapcsolatos vitatémák kezelésének áttekintése után megjósolható, hogy az 1930–32-es időszak legterjedelmesebb iratcsomója az 1932/33-as évadra szóló új kollektív megállapodással kapcsolatos megbeszélések anyagát tartalmazza. A BSZSZ 1932. április 5-én felmondja a megállapodást, május 19-i ülésén a tárgyalási taktikáról egyeztet. Roboz a tárgyalások elhalasztását javasolja. E belső körben rámutat, tárgyalási pozíciójukat erősíti a színészek munkaerő-piaci kiszolgáltatottsága:

„Elvégre a színésztársadalom azt akarja, hogy meglegyen a megnyugvása, hogy játszani fognak és keresni fognak, és társulatok alakulnak, erre garancia, hogy az épületek megvannak, mindenütt van bérlő, igazgató, aki szeptemberben játszani akar. De ma, minthogy nem sürget más, csak a színészek érdeke, ma mindenki fél vállalni obligókat 15 hónapra előre”.¹³²

Elérkezettnek látja az időt, hogy a válságra hivatkozva az igazgatók lemondjanak eddig vállalt szociális kötelezettségeik fontos pontjairól:

„Vólna egy radikális proposíció. Nagyon csúnyán néz ki, ha azt proponáljuk, hogy kössünk 8 hónapos szerződést. De azt mondjuk, hogy tekintettel a viszonyokra, a szerződés időtartama és a gázi szabad megegyezés kérdése az igazgató és a színész között”.

A május 23-i, a közös színigazgatói álláspontot egyeztető ülésen Bródy Páltól indul az a javaslat,

131 OSZK SZT Irattár 217/2337

132 OSZK SZT Irattár 216/2296

mellyel a színingazgatók „ellentételezhetnék” a bevezetni kívánt megszorításokat. Eszerint, ha egy igazgató nem tesz eleget fizetési kötelezettségének és a választott bíróság ezt mint szerződésszegést megállapítja, kötelesek legyenek kizárni a BSZSZ-ből. A május 25-i ülésen jogással nézetik át a szerződés tervezett szövegét. A május 30-i vegyesbizottság ülésén Molnár Dezső a színészek képviselőjében persze a tárgyalások azonnali megkezdését kívánja, a színészi létbizonytalanságra hivatkozva:

„Bizonytalan, hogy mely vállalatok fognak élni, mi lesz a fizetési eszköz sorsa. Ennek ellenére mégis kérjük a tárgyalások megkezdését. A most elmúlt szezon titkos és nyílt összeomlásából oly rettenetes idegfeszültség támadt, amelynek fenntartása hónapokon keresztül, mondhatnám kóros állapotot támaszthatna a színész-társadalom idegeiben”.

Roboz további megszorításokat szorgalmaz, többször ismétli, szakítani kell „mindenféle sentimentalizmussal, álhumanizmussal”. Előadja a gázsit nem fizető igazgatók BSZSZ-ből való kizárásának tervét, de rögtön melléteszi a konzorciumok tiltásának javaslatát is:

„Inkább maradjon zárva a színház, amíg felelős vállalkozó nem jön, mert a konzorciumok és az alkonzorciumok illojális konkurencijával felelős színház-vezetés nem tud megbirkózni. (...) Pillanatnyilag ez talán biztosít az illetőnek valami kenyeret, de végeredményben a színészetre nézve katasztrofális konzekvenciái vannak”.

Javaslat a fizetőképes magánszínházak konkurenciáját ritkítaná s nézőszámukat növelné. A színészi munkahelyek számát viszont csökkentené. A színingazgatók a törzstársulat szerződésének kötelezettségétől is szabadulni akarnak: „A színház a mai körülmények közt nem kötelezheti magát oly évi budgetre, amelyért a felelősséget nem vállalhatja”. A BSZINSZ ügyvezető elnöke viszont nem érti, miként lehet a törzstársulatot úgy értelmezni, hogy a tagokat ne egész évre szerződtessek. Roboz olyan struktúrát lát csak lehetségesnek, melyben a színész akkor keres, ha játszik. Az igazgatónak „lesz 9 hónapos szerződése is, de legyen lehetősége, mint mindenütt a világon, hogy ne legyen kénytelen mindenkit kilenc hónapra szerződteni”. Tény, hogy az amerikai vagy francia kereskedelmi színházi gyakorlatban csak egy-egy produkcióra szól a közreműködők szerződése.

A június 8-i ülésen a konzorcium eltérő színészi és színingazgatói interpretációja a téma. Roboz szerint ez a forma tiltandó: „színészek összeállnak és játszanak felelősség nélkül, egy helyiségben, amelynek nincs gazdája. Vagy pedig megbukik a vállalkozó, mint a Városi Színházban, és a társulat esetleg kibővítve magát játszik tovább”. A BSZINSZ ügyvezetője azonban a rendkívül kedvezőtlen gazdasági helyzetre, s az ennek következtében növekvő színészi munkanélküliségre hivatkozva tolerálná ezt a működési formát:

„Elképzeltető, hogy a 17 színházból csak háromban játszanak. A színészek túlnyomó része kereset nélkül marad. Ha most összeállnak színészek, és ugyanazokat a kötelezettségeket vállalják, mint az igazgatók, miért ne kereshessenek kenyeret? (...) A vállalkozó megbukik, és nem tudja teljesíteni kötelezettségét. Az igazgatók azt kívánják, hogy zárassanak be a kapuk, a színház szűnjön meg. Ebben a formában nem tudjuk keresztyűlvinni. Hiszen 60-70 ember kenyeréről van szó. Lehetetlen ennek konzekvenciáit vállalni. Úgyis rettenetes a színésznek, hogy aztán esetleg egy-két pengőért kell játszania, teljes bizonytalanságban”.

Az álláspontok távol állnak egymástól, a június 10-i BSZSZ összes ülésen Roboz a kollektív szerződés megkötéséről való lemondást javasolja. Ezt a jelenlévő igazgatók helyeslik. Döntésükről június 11-én kommunikében tájékoztatják a színházak ügyei iránt mindig érdeklődő közvéleményt:

„A Budapesti Színingazgatók Szövetsége tegnap tartott összes ülésében egyhangúan elhatározta, hogy a túlzott színészi követelések miatt, amelyek még tavalyiaknál is nagyobb terheket akarnak róni a színházi vállalkozásokra, nem köt kollektív szerződést”.

Tagjai érdekében a BSZINSZ enged, június 15-én jelzi, hogy elfogadja a konzorciumok tiltását s újra tárgyalni szeretne. Június 22-én küldi új kívánságlístáját, melyre június 28-án a BSZSZ levélben reagál. A színházi törvényre burkoltan utalva beiktatnának a megállapodásba egy, a színészek számára egyértelműen fenyegető, mondhatni zsarolás jellegű pontot:

„Amennyiben oly rendelkezés jellennék meg a szerződés tartama alatt, amely a színházakat új helyzet elé állítja és fokozottabb biztosíték nyújtására kötelezi őket, jogukban legyen a színházaknak a kollektív szerződést és az annak alapján kötött egyéni szerződéseket azonnali hatállyal felbontani”.

A színigazgatók a hatóságoknál is lobbiznak a színházi törvény ellen. Június 27-én Roboz beszámol a BSZSZ vezetőség előtt a dr. Blaha Sándor államtitkárnál (Blaha Lujza fia) tett látogatásról, amely azért vált szükségessé, mert hírlapi közlemények szerint a színészszövetség és a színpadi szerzők képviselőivel a belügyminisztériumban ankétot tartottak a színészi és a szerzői követelések biztosítása érdekében. Az államtitkár Roboz szerint megnyugtató kijelentéseket tett. „Semmi sem fog történni szövetségünk meghallgatása nélkül”. A BSZSZ elnök a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban is informálódott Fülei Szántó Endre osztálytanácsosnál, aki szintén nem tartotta valószínűnek egy efféle törvény elfogadását.

A június 28-i együttes bizottsági ülésen, mivel egyik fél sem engedett, újra a kollektív szerződésről való lemondásról döntöttek. Valószínűleg a vezetők közti informális egyeztetések eredményeként – s mivel egyik fél sem akart a bizonytalan gazdasági környezetben a tíz éve megszokott helyett új működési mechanizmust kipróbálni – augusztus 2-án a két szövetség képviselői újra tárgyaltak, s megegyezésre jutottak a kollektív megállapodás ügyében. A színészi létminimum 1600 pengő lett kilenc hónapra, a hivatásos kardalososoké pedig 1320 pengő.¹³³ Augusztus 24-én, tehát nem sokkal az új évad kezdete előtt a BSZSZ kiküldi a színházaknak az új szerződési blankettákat. A színészek foglalkoztatását tehát csak az utolsó utáni pillanatban garantálták. Az 1932. augusztusi dátumú szövetségek közti megállapodásban fontos, a munkavállalók szempontjából negatív változás a XVII. pont, mely immár tartalmazza az utólagos szerződésrevízió (fizetéscsökkentés) lehetőségét és a végrehajtási módját is szabályozza:

„Amennyiben az általános gazdasági viszonyokban, vagy az egyes színházak teljesítőképességében oly változás történék, mely azt indokolttá teszi, úgy joga lesz az egyes színházak igazgatóságainak, illetve a tagok összességének vagy jelentékeny túlnyomó részének szerződésüket megfelelő revízió alá venni. Erre nézve a következők mérvadóak: a./Az igazgatóság a tagjaihoz legalább 8 nappal előzetesen intézendő bejelentés mellett a tagoknak a következő és további hónapokra vonatkozó fizetését leszállíthatja. Csak oly leszállítás jogosult, mely az összes tagoknak fizetésére vonatkozik. Kivételt az igazgatóság csak egész fizetési kategóriára nézve tehet és pedig csak a legalacsonyabb kategóriákra nézve”.

133 Összehasonlításul: „Az 1933. évben az átlagosan egy-egy budapesti gyári munkásra eső bérösszeg 1.353 pengő” (Szigeti 1940:12).

A pesti magánszínházi mező tehát egyre jelentősebb pénzügyi megszorítások közepette működik tovább. Fontos azonban tudatosítani, hogy ezek nem csak a színészeket érintik. A BSZSZ szövegeinek olyan értelmezése biztosan nem lenne helytálló, mely a „szegény színigazgatók panaszait” kizárólag retorikának tartja. Hisz 1930–32 között vállalkozások sora (Fővárosi Operettszínház: Sebestyén Dezső, Royal Orfeum, Magyar Színház: Torday Ottó, Juhl Marcel, Új Színház: Upor József, Városi Színház: Sebestyén Géza, majd Ferenczy Károly, Király Színház: Lázár Ödön) vált fizetésektelenre vagy szűnt meg. Betarthatónak bizonyuló válság-ellensúlyozó intézkedést a BSZSZ csak a gázi maximum ügyében hozott. Ugyanakkor az, hogy az új vállalkozások szövetségbe lépését erővel kellett kikényszerítenie, jelzi: 1930-ra már nem tűnt hatékony érdekvédőnek. Általában is, a stagnáló termelékenységű szolgáltatásként működő színház egyre kevésbé bírta a versenyt az új, termékként jelentkező szórakoztató iparággal, a hangos filmmel. Az már az UNIÓ Színházüzemi és Színházépítő Részvénytársaság 1925-ös bukásával bebizonyosodott, hogy a pesti magánszínházi szférát trösztszerű működéssel nem lehet gazdaságosabbá tenni.

A színészi munkanélküliség szempontjából sem biztatóbb a kép: az 1931-ben beinduló magyar nyelvű hangosfilmgyártás, a korabeli remények ellenére nem tudta felszívni a munkanélkülieket, hisz kis létszámú, majdhogynem állandó színészgárdára támaszkodott.

Az ismétlődően megszorításokat, protekcionizmust és a konkurencia kiiktatását sürgető BSZSZ beszédmódokat és a végletesen behatároltnak tűnő magánszínházi működési alternatívákat látva, részben érthető válik az az 1945 után a nyilvánosságban is megjelenő radikális baloldali értelmiségi attitűd, mely az akkor induló *Színház* című lapot is jellemzi. Az alábbi programadó cikkben a főszerkesztő, a későbbi színháztörténész Staud Géza az alakuló új, formailag még többpárti demokratikus rendszeről az üzleti színházi modellől eltérő alternatívák megvalósítását várja el, s a BSZSZ által mindig elvetett állami beavatkozást igényel.

„Magasabb szempontú színházpolitikát várunk az illetékes szervektől. Művészi műsorpolitikát követelünk a színigazgatóktól és a legmélyebb lelkiismeretességet kérjük a színészeketől. A türelmi idő lejárt” (Staud 1945:11).

A már a szovjet befolyás növekedését is jelző követelés az államosításban látta azt az eszközt, mely lehetővé tenné a színházak társadalmi és/vagy művészeti minőségi irányultságának érvényesülését. Nem vetett azonban számot a színház politikai propagandaeszközzé degradálódásának a Rákosi-korszakban valószínű veszélyével.

Absztrakt

Egy speciális munkaerőpiac reakcióit vizsgálok a világgazdasági válság kihívásaira, két szakmai érdekvédelmi szervezet dialógusára és konfliktus megoldási stratégiáira koncentrálnak. A Budapesti Színészek Szövetsége 1917-ben, a Budapesti Színigazgatók Szövetsége 1919-ben alakult. A pesti színházi ipar működését ettől fogva a két szövetség által kötött kollektív megállapodás szabályozta. Ez határozta meg a szerződtek rendjét, a színész szerződések felbontásának jogi lehetőségeit, a színészi minimálbéreket, a betegség esetén fizetendő táppénzt, stb. A kollektív megállapodást évente meghosszabbíthatták, vagy ha a gazdasági környezet változott, mint a világgazdasági válság idején, bármelyik fél felmondhatta azt. Ilyenkor új tárgyalások indultak a két szövetség között az új munkaszerződés feltételeiről.

Elsődleges forrásom a Budapesti Színigazgatók Szövetségének az Országos Széchényi Könyvtár Színházi Tárában őrzött irattára. E dokumentumok és ülésjegyzőkönyvek elemzésével azt vizsgálom, hogy a magyarországi mezőgazdasági, ipari, pénzügyi és bankválság miként hatott a színházi működésre, az előadások létrehozására és a magán-színházi színészek foglalkoztatásának feltételeire. A komoly áresés és keresletcsökkenés hatására a színigazgatók a társulati tagok gázsijának redukciójára, a színész szerződések időtartamának rövidítésére és feltételeinek újratárgyalására, a sztárok napi gázsijának maximalizálására, a társulati létszámminimum csökkentésére (elbocsátás) törekedtek. A dolgozatban azt vizsgálom, hogy a Budapesti Színészek Szövetsége milyen akciókkal és argumentációval igyekezett a törekvéseknek ellenállni.

Abstract

The handling of actors' unemployment in the commercial theatres during the Great Depression in Budapest (1930–32)

The paper examines the reactions of a special labour market to the challenges of the Great Depression. It concentrates on the dialogue and the conflict solving strategies of two professional lobby organisations. The Actors' Association of Budapest was established in 1917 while the Theatre Managers' Association of Budapest began its activity in 1919. Since then the working conditions within the theatre industry of the Hungarian capital were regulated by the collective agreement ratified by these two associations. The collective agreement controlled the rules of engagements, the legal procedures for cancelling a contract, the actors' minimal wage, their sickness benefit, etc. The collective agreement could be elongated at the end of a theatrical season, or if the business context has changed, as in the period of the Great Depression, any of the partners could call the collective agreement off. In that case negotiations began between the managers' and the actors' associations about the new work and pay conditions.

My primary source is the archive of the Theatre Managers' Association of Budapest held at the Theatre Collection of the National Széchényi Library. Based on its records and documents the paper examines how the effects of the industrial, agrarian, financial and banking crisis in Hungary influenced the practices of theatre management, play production and labour conditions of the actors of commercial theatres. As a consequence of the severe price and production decline the managers aimed at reducing the actors' wages, shortening the length and revising the conditions of the actors' contracts, maximising the daily payment of the starts and cutting back the number of the companies (layoffs). The paper examines the actions and the narratives by which the Actors' Association of Budapest tried to stand up against these endeavours.

Források

Országos Széchenyi Könyvtár (OSZK) Színház-történeti Tár (SZT)

Irártár 215-217 Budapesti Színigazgatók Szövetsége

Színlapok (1930–1932) Magyar Színház, Belvárosi Színház, Vígszínház

Filmművészeti évkönyv 1930–1935.

Mozivilág 1930.

Színészsíjság. A Budapesti Színészek Szövetsége és a Budapesti Színészek Szövetsége Nyugdíjintézete hivatalos lapja, 1930–1931.

Felhasznált irodalom

Bródy István 1937 *Mindenki benne van. (Egy színigazgató naplójából)*. Sárík-Nyomda, Budapest.

Elekes Dezső 1938 *Budapest szerepe Magyarország szellemi életében. Statisztikai Közlemények*, 85. Budapest Székesfőváros statisztikai hivatala, Budapest.

Jánossy Dániel 2010 *Közpénz a kultúrára. Elvi alap és a hazai színjátszás példája*. http://szinigazdasag.hu/images/TANULMNY_kultra_s_sznhz.pdf (A letöltés dátuma: 2014. június 15.)

Lajta Andor (szerk.) *Filmművészeti évkönyv*, Budapest, 1929–1933.

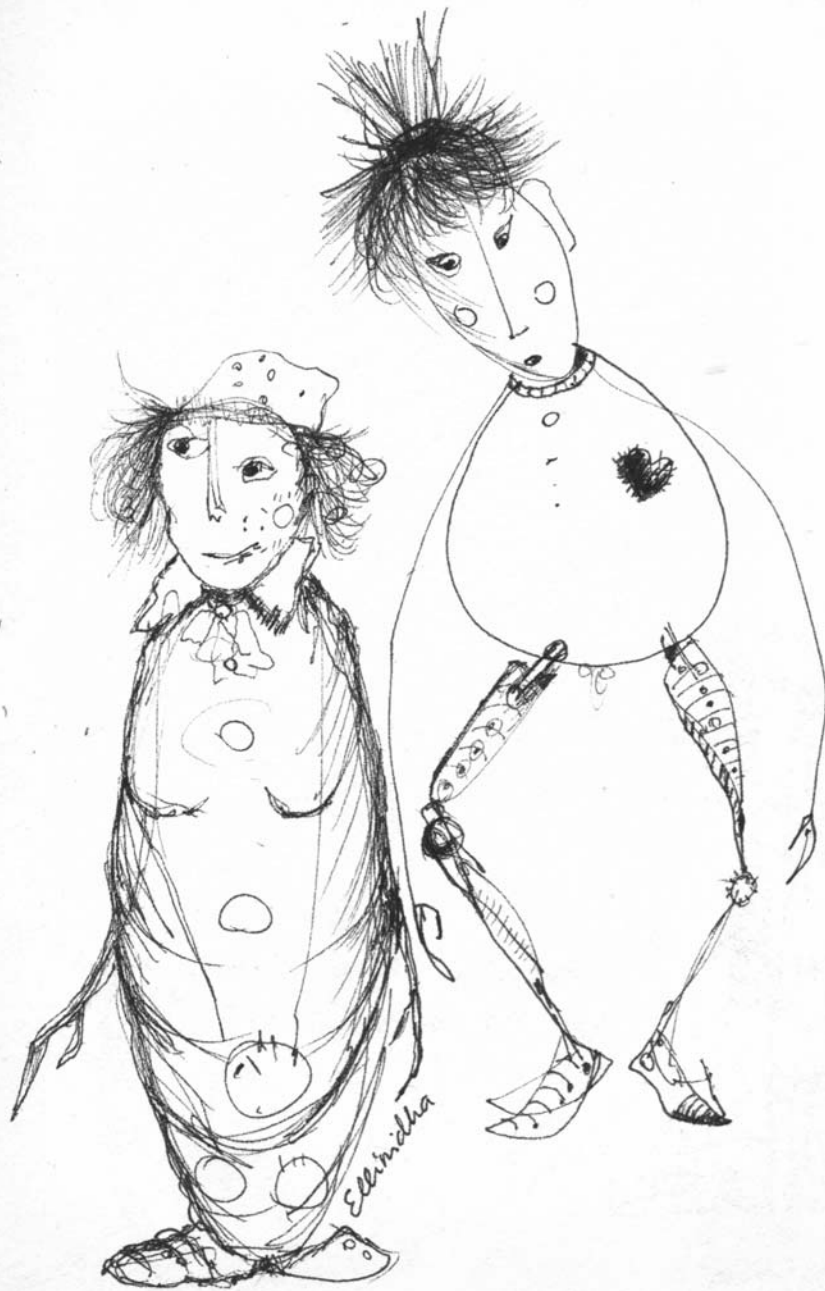
N. N. 1930 „A színházi válság és a hangosfilm”. *Mozivilág*, 1930/40. 1.

Staud Géza 1945 „Letelt a türelmi idő”, *Színház*, 1955/3. 11.

Szigeti Gyula 1940 *A gazdasági válság Budapest életében*. Statisztikai közlemények 76. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

FLORA es FREDA

Berta Gergely

A TOPOSZOKON TÚL

A középkor halálfelfogásáról alkotott nézeteink lemeztelenítése

BEVEZETÉS – EGY KOR A HALÁL ÖLELÉSÉBEN

„Meghaltak, Ég nyugtassa őket!
Testük penész és rothadék.
Nagyurak voltak, büszke hölgyek,
Krém, sajt-leves, rizs s mennyi még
Táplálta őket töltelék;
Porrá morzsolódtak, törődtek,
S itt tánc s kacaj, mind semmiség...
Édes Jézus, oldozd fel őket!”¹³⁴
FRANÇOIS VILLON

Sokrétűsége miatt igen izgalmas, és a társadalomtudományok részéről régóta érdeklődéssel övezett témát kíván fő vonalaiban feldolgozni ez a tanulmány. A középkort mindig is a halál szoros ölelésében látták a történétírók és kutatók. Ismerősen csengenek számunkra olyan fogalmak, mint a *dance macabre* vagy az *ars moriendi*, tudunk a pestisjárványok és éhínségek borzongató árnyairól, azonban a tanulmányok szerzői abban már kevésbé értenek egyet, hogy miképp is lehetne egészében véve jellemezni a kor emberének viszonyát a halálhoz. Hogy csak egy példát mondjak, míg a thanatológusok a halálnak a természetiségből való kiragadásáról beszélnek az antik világhoz képest, addig a történészek egy természetes módon az életbe olvadó halálképet látnak a kor társadalmainál.

Tisztább betekintést kaphatunk talán, hogy ha egy több szempontot és forrástípust egyesítő problémafeldolgozáshoz folyamodunk, mert az eddigi elemzések egy része, kétségbevonhatatlan értékeik ellenére, sok esetben a témát egyoldalúan mutatták be, és bizonyos motívumokat akarva-akaratlan túlhangsúlyozták.

De miért is érdekes számunkra ennek a kornak az élet lezárására adott válasza? A halál az emberi élet egyik legalapvetőbb fenoménje, amely olyan szorosan kapcsolódik hozzánk, mint a születés, nem kerülhetjük ki azt. A halál megtapasztalása vagy csak mindig valaki más haláláé, ekkor reflektálhatunk rá; vagy pedig a mi sajátunk, ekkor pedig a haldoklásunk folyamatát próbálhatjuk „megérteni”, feldolgozni, sajátunkká tenni. Így mindig nehéz a halált egészében látni. A kora középkortól egészen a késő középkorig a halálról való gondolkodásnak, a halál felé forduló reflexióknak egy olyan

zavarba ejtő bőségével találkozunk, mely mellett semmiképp sem mehetünk el szó nélkül – mint ahogy a bölcséleti, társadalomtudományi kutatás is izgalmas feladatnak találta ezt már a tizenkilencedik század végétől kezdve. Ráadásul egy további problémához jutunk el közvetetten egy kor halálképének árnyalása kapcsán; ahhoz, hogy egyáltalán milyen mélységeig tehetünk adekvát megállapításokat egy letűnt életvilág szellemi rétegeinek rekonstruálása kapcsán. Erre a kérdésre koránt sem magától értetődő a válasz. Hiszen a cél nem egy stilizált vagy eltérített árnykép előállítás, amely mindig valahol jobban tükrözi az elemző esetleges szeterotípiáit, mint tulajdonképpeni témáját; hanem egy szinte lehetetlen feladat, a letűnt realitás megragadása.

A középkori társadalom kultúrájának egészét három fő dimenzióra kell felosztanunk a halálproblematika elemzéséhez. Az első, a kor intellektuális szellemiségének értelmező irányait takarja. Ide sorolható a skolasztika filozófiája, teológiai szövegek, valamint bizonyos szinten elkülönítve, de ide tartozik az egyházi ideológia és propaganda is. A második, tisztábban elhatárolható terület az udvari kultúra, a nemesség és a királyi udvar szokásait foglalja magában. A harmadik, sokszor méltatlanul elhanyagolt kultúrréteg a „népi kultúra”, tehát a társadalom alsó osztálya, írni-olvasni nem tudó tagjainak spontán közösségi életével. A művészetek világát nem tekintettem külön területnek, még hozzá azért, mert mind a három szférát áthatja és illusztrálja, az összes kulturdimenzióban megmutatkozik. Ebben a rövid elemzésben csak az intellektuális réteggel, annak is kizárólag a bibliai és néhány filozófiai-teológiai értelmezésével foglalkozom, megpróbálva rámutatni azokra a jelenségekre, melyek némileg módosíthatják a „sötét középkor”

134 Villon 1974:116.

teorémájából kibontakozó, általam nem kellőképp sokoldalúnak gondolt összegzéseket. Ennek a gondolatkörnek az egyik fő zászlóvivője Johan Huizinga elismert történész volt, aki a középkorban a halál reprezentációját kizárólag egy groteszk, morbid jelenségként észlelte. A középkor kultúráját gyermeteg módon durva, türelmetlen, néhol szenvedő, és a halál látványához betegesen vonzódnak találta.¹³⁵

Nem igaz az, miszerint a középkori társadalom Európában az agresszív egyházi ideológia elrettentő halálképének foglya lett volna. Nyilvánvalóan adottak voltak ilyen tendenciák, de nem kizárólagosan hatottak. Erre egyrészt számos forrás kézenfekvően rácsúfol, miként látni fogjuk. A filozófiai-teológiai megközelítések koránt sem olyan egységesek, mint-hogy egy motívum kiragadásával általánosítani lehessen őket. Másrészt az általam kritizált aspektus olyan, mintha például a hidegháború évtizedeinek politikai propagandájából próbálnánk egyértelműen következtetni ezen évtizedek kultúráinak teljességére. Azt gondolom, hogy ez a nézet nem alkalmas a halálhoz való viszonyulás rekonstrukciójára, mert a forrásokból egyoldalúan válogatva egy sarkított, félrevezető képet ad.

Pontosabban ragadja meg a lényegét Arthur E. Imhof, aki éleslátóan és részletesen számol be arról a jelenségről, hogy a túlvilági élet és lelki üdv, az egész transzcendentális rendszerben betöltött szerep mennyivel fontosabb volt, mint a világi élet rövidke és sokszor sanyarú időszaka. »Az „élet” akkor egy fontos és kevésbé fontos tevékenységekkel kitöltött evilági szakaszból, valamint egy sokkal lényegesebb és hosszabb szakaszból, azaz a túlvilági üdvösség örökkévaló részéből tevődött össze. Mit számított ebben az összehasonlításban, hogy valaki idelent a földön már tíz vagy húsz, vagy csak ötven, hatvan, sőt akár nyolcvan vagy száz év után lépett le az élet színteréről?» (Imhof 1992:16). Az emberek számára egy általunk nehezen elképzelhető realitással bírt életük halál utáni kiegészítése, olyannyira, hogy e kiegészítő világmagyarázat nélkül, életük teljesen értelmetlennek tűnt volna azon körülmények között. Ezek az emberek a túlvilágot nem tekintették ebben az értelemben természetfelettiinek. Életviláguk halál előtti és halál utáni részei egyaránt tartalmaztak számunkra természetfelettinek látszó elemeket, ezért nincs is értelme ennek a dualisztikus felosztásnak.

135 Ld. Johan Huizinga: *A középkor alkonya*. Helikon Kiadó, 1976.

I. Forráscsoportok

Anélkül, hogy azonosítanám a kultúrát a szellemi elit kultúrájával, ebben a szakaszban azokról a korabeli értelmiségiekről fogok beszélni, akik tudásukat magasabb tanulmányok útján szerezték. A „magashomlokúak” kultúrája (Gurevics 1987:9) – tehát a papság, művészek, filozófusok, történetírók – nagy része az egyházhoz kötődött, vagy mint annak kiszolgálója, vagy mint szerves része. Ez természetesen nem véletlen, hiszen tudjuk, hogy maga a vagyon vagy a nemesi rang sem jelentette egyáltalán az írni, olvasni tudást, sőt, a papi hierarchia alja sokszor maga is a tudatlan nép köréből származott és általában maga sem tudott latinul kielégítő mértékben.

Ami a kor eme értelmiségi elitjét összefogta, az egyrészt a keresztény szellem eszmerendszere és annak intézményes tradíciója, illetve a latin, mint a tudomány és magas kultúra nyelve. Azonban a középkori Európában a keresztény kultúra volt „a kultúra” általában, és így egy olyan széles spektrumot tartalmazott, melyet nem lehet homogénnek tekinteni még akkor sem, ha pusztán az intellektuális réteget vizsgáljuk. Forrásainkat a halálproblematika szempontjából ezért további három halmazba sorolhatjuk:

1. *Biblikus alapszövegek*: mindenekelőtt a Szentírás ide vonatkozó részei, hiszen a Biblia a kor nyugati kultúra tulajdonképpeni alapját alkotta. Az írásművek jelentős részét az ezekhez készített különböző magyarázatok, értelmezések adják, így egyfajta kiindulási alapot jelentenek a problematizáláshoz.

2. *Filozófiai – teológiai értelmezések*: ide azokat a forrásokat soroltam, amik a Szentírást, vagy különböző vallási kérdéseket, problémákat értelmeznek. A középkori filozófia vallásos köntösben jelenített csak meg, és jól tette, ha nem nagyon tért le a kanonizált útról, noha nem csak kizárólag vallási témákról értekezett.

3. *Egyházi ideológia, propaganda*: ez a harmadik terület, ide kizárólag az egyház működésére, befolyásának védelmére, koordinálására, térnyerésének elérésére vonatkozó szövegek kerültek. Ilyenek például a különböző elítélő nyilatkozatok, rendeletek. Ennek a megkülönböztetésnek az a célja (2–3-as pont), hogy tisztán elválasszuk a jobb sorsra érdemes keresztény bölcséletet, és az egyházi hatalom birtokvédelmi törekvéseit.

Tárgyalásunkban a fentebb megadott forráscsoportok közül az elsőt és másodikat fogjuk röviden áttekinteni, méghozzá a következő tematikus csoportok mentén:

- A. az ember halandósága és az eredendő bűn
- B. a halál
- C. az ember megmérettetése és a túlvilági élet.

II. A halálfélelem gyökerei

A következőkben néhány, a középkori keresztény kultúra halálértelmezésével kapcsolatos előítélet kritikai vizsgálatával folytatnám, melyet thanatológusok, történészek tettek. Az első körüljárandó tétel, amely főleg a huszadik században vált igen népszerűvé, hogy a kereszténység felelős a halálfélelem tragikus elmélyítéséért (Csejtei 2002:19). Ebben a koncepcióban a halál mindenekelőtt az eredendő bűn miatti büntetés formájában jelenik meg, és az így előálló szituáció alapvetően elítélő és lealacsonyító az ember számára. Ennek az eszmének a központi hirdetőjeként jelenik meg Pál apostol, aki szerint „stipendia enim peccati: mors” vagyis „a bűn zsoldja a halál”. A koncepció része az is, hogy ez a felfogás felelős a korábbi „derűs” halálkép leváltásáért és egy nyomasztó büntudat és frusztráció kialakulásához vezetett (Csejtei 2002:20). Emellett a halál a természetiségből kiszakítatva, egy nehezen érthető transzcendens szerkezet instrumentumává vált. Noha Werner Rehm¹³⁶ és Walter Fuchs¹³⁷ is egyezik ebben a véleményben, számomra nem vált világossá, milyen okai voltak annak, hogy a végzet arca derűsebbnek tűnt az ókori nyugat vagy kelet népei számára. Hiszen a haláltól való félelem, az élet elvesztésétől való rettegés, az abszolút véggel való kegyetlen szembenézés olyan általános emberi csúcshelyzet, melynek megélése sokkal mélyebbről fakad, minthogy azt a kor intellektuális magyarázataival maradéktalanul lefedhessük.

Véleményem szerint a fentebb említett derű lényegében csak pár racionalista filozófust jellemezhetett, például Szókratészt, Platont, Arisztotelészt vagy említhetjük még Lucretiust, aki felvilágosultan hirdette a „NIL Igitur mors est ad nos – Semmi tehát a halál” – epikureus gondolatát.¹³⁸ Csakhogy a középkor filozófusai ugyanilyen derűlátóan álltak a halál jelenségéhez, hiszen azt összekapcsolták a helyes étellel, illetve a halál utáni

örök boldogsággal. Hiszen miképp is lehetne jó a halál, ha az azt megelőző életünk nem volt helyes? Kétségtelen tehát, hogy az ókori és a középkori ember halálképének kulturális beágyazódottsága – mint lejjebb látni fogjuk – számos ponton eltért, azonban félrevezető és felszínes ítélet lenne „derűsebbként” leírni azt.

Bár ne felejtjük el, hogy mindkét kor általánosan és kifejezetten túlvilághívó (Keletről Nyugatig), emellett a léleknek a halál utáni megmérettetése sem egyedül a keresztény eszmét jellemzi. Erre jó példa az egyiptomi mitológia, amely ugyanúgy hordozza a túlvilági megmérettetés hitét.¹³⁹ Az sem igaz, hogy egyedül a kereszténység ragadná ki a halált reflektálatlan természetességéből, vagy hogy egyedül az fenyegetné a gonosz lelkeket a pokol borzalmaival. Talán kevésbé ismert, hogy miként képzeltek el Mongólia bizonyos vidékein a halált. Több elbeszélésében is közös az, hogy a sámán hivatásánál fogva szoros kapcsolatban áll a halállal, valahol egy földalatti birodalommal, amely a meghalt emberek lelkeinek tartózkodási helye. Az alvilágjáró sámánokat szörnyű pokolvízízők kísérik útjaikon, melyben gyakori az emberi testek feldarabolása, széttépése.¹⁴⁰ A sámán egyik fontos társadalmi funkciója a halott lelkének átvezetése a túlvilágra.

A szibériai ongonok kultuszáról D. K. Zelenin írt egy monográfiát még a harmincas évek közepén. Rámutatott, hogy „a primitív népek mindig összekapcsolják a halált a betegség szellemének beköltözésével a testbe. Tudjuk, hogy ezek a népek nem természetes dologként kezelték a halált (...), vagyis a betegek az ongonok behatolásától haltak meg. S mivel a sámán tudta melyik ongon okozta a betegséget, csak ő tudta a betegből kiűzni”.¹⁴¹ Tehát nemhogy nem kezelték „természetesen” hanem egyenesen betegségnek, átoknak tartották. Kérdés már csak az, hogy az elítélő értelmezés most mégis milyen vádakkal állna elő, a jakutok igazán természet-közeli civilizációjának kapcsán.

Visszatérve az ókori civilizációk és a középkor közti különbségekhez, felfigyelhetünk egy újabb érdekes dologra. Az ókorban rendkívül elterjedt volt a temetkezésnél a hajdani életkörülmények, környezet és társadalmi helyzet rekonstruálása. A keltáktól az etruszkokig, a perzsáktól az egyiptomiakig és

136 Ld. Walther Rehm: *Der Todesgedanke in der deutschen Dichtung vom Mittelalter bis zur Romantik*. Max Niemeyer Verlag, 1928.

137 Ld. Werner Fuchs: *Todesbilder in der modernen Gesellschaft*. Shurkamp Verlag, 1969.

138 Ld. Titus Lucretius Carus: *„A dolgok természetéről”* (De rerum natura), Kossuth, 1997.

139 Ld. i. e. 1700 körül *Halottak könyve*, és *Amudat könyve*.

140 Ld. Mircea Eliade: *Samanizmus*. Osiris 2001.

141 Hoppál Mihály: *Halálélmények a sámánizmusban*. *Rubicon*, 2002/3.

még sorolhatnánk, minden nép a temetkezéseinél ragaszkodott ehhez az elvhez. Mint várható, ez leginkább a társadalmi ranglétrán magasabb pozíciót betöltők esetében volt látványos, hiszen a nagy harcosok, nemesek és uralkodók, illetve ezek családtagjai rendelkeztek már életükben is vagyonnal, illetve hatalommal. Az etruszkoknál jóval azelőtt, mielőtt a temetkezés Itáliában elterjedt volna, apró terrakotta kunyhókat készítettek halottaik számára, majd később széles sírboltokat alakítottak ki, melyeket mindennapi eszközökkel láttak el, abban a hitben, hogy őseiknek most is nagy szükségük van múltbéli hétköznapiak tárgyaira. Természetesen a társadalmi rang jelentősen befolyásolta a sírok méretét és berendezését minden kultúrában. A fontos különbség az, hogy míg az ókor embere többségében a túlvilágot a földi élete valamivel stabilabb rekonstrukciójaként képzelte el, addig a középkori ember szemében lényegesen kitágul a halál jelentősége. Nem pusztán az élet utáni ítélőszékről van szó, és a földi tettek mérlegeléséről, hanem a halál után lehet belépni az igazi boldogságba – eljutni az Atyához –, vagy az igazi pokolba, és mindezekhez képest a földi élet válik egy kicsit árnyvilággá. Ráadásul az élők és holtak egy mindent átható kozmikus rendszerbe illeszkednek, melyben mindenkinek megvan az eljövendő helye.

De most vessünk egy pillantást a nyugati civilizáció kultúrájának mintegy talapzatát adó görög eszme- és hiedelemvilágra, mely a fentebb idézett állítás szerint „derűsebb” volt. Hogy miként látta a görög átlagember, a görög poéta és a görög filozófus az emberi élet befejezését, az határozottan három külön kérdés, és emellett az is külön kérdés, hogy miként nézett ez ki a középkorban. A görög halál-problematika értelmezése csöppet sem egyszerűbb, mint a későbbi koroké, most csak olyan mértékben kívánom felvillantani, hogy láthatóvá váljon sokszínűsége. George Every írja, hogy az „ókor minden népe – akárcsak egyes afrikai törzsek – nemcsak emlékképekként, hanem jelenvaló hatalmakként fogta fel őseit. Az egyéni halhatatlanságról szóló elképzelések a zsidók és görögök körében az i. e. VI. és V. században keletkeztek, amikor a perzsa birodalom felemelkedése elősegítette az egyiptomi és talán az indiai eszmék terjedését. Az a gondolat, hogy a lélek halhatatlan, logikusan magában foglalja a születés előtti léter és a halál utáni továbblést is; ezt vallotta Püthagorasz és Platón, valamint néhány későbbi platonikus is, akiket majdnem biztosan indiai hatások értek. Más görögök – mint az orfizmus és valószínűleg más misztériumvallások követői is – úgy

gondolták, hogy a halhatatlanság ajándék a beavattott hívők számára” (Every 1991:106).

A halál irodalmi-mitológiai felfogásában meglepő választékossággal találkozunk. Az Iliász 16. énekében a halál görögül hímnemű, megtestesítője egy szárnyas férfialak, Thanatosz, az Éjszaka, vagyis Nüx fia, az ugyancsak szárnyas Álom, Hüpnosz ikertestvére. Hésziodosz a Kr. e. VII. században hangsúlyozza, hogy az ikreket sosem éri napfény, minthogy az Alvilág mélyén, a Tartarosban laknak, és éjszaka törnek az emberekre. Thanatosz azért, hogy a túlvilágra hurcolja őket, Hüpnosz pedig azért, hogy a halálhoz hasonló állapotot, az álmot igézzé rájuk. Míg Hüpnosz érintése mézédés, Thanatosz szíve vasból, lelke rézből van és őt még az istenek sem szeretik.

A súlyos bűnök elkövetői – mint a templomrablók, szüleik gyilkosai, vagy az oltalomkérő idegen megtámadói – egyáltalán nem számíthattak enyhe ítéletre. „Az ilyen bűnösöket az Erinysek még az Alvilágban is kínozták, bár gyakran már életükben is üldözték őket” (Kerényi 1977:161). Van azonban egy másik pusztító halálalak is a görög mitológiában: a nőnemű Kér. Az ő jelzője harpaxandrosz, vagyis férfiút elragadó. A Kérek keselyűként köröznék a csatatér felett, karmukat belevágják áldozatukba, kiisszák a vérért, és lelkét elhurcolják az alvilágba. Érdekes, hogy ugyanezek a Kérek édesanyaként jelennek meg, ha gyermek lelkét rabolják el. A nőket gyakran szélvész képében rabolja el a halál. Az athéni Erekteusz király leányát, Óreithüiát Boreasz, az északi szél ragadta el, amikor a leány az Iliaszos folyó partján sétált. A nőért tehát vagy istennő (nyilazó Artemisz), vagy szárnyas szélvihar, vagy egy Kér jön el, míg a harcosokat többnyire Thanatosz röpíti a túlvilágra.

A középkori felfogással mi sem fejezhetné ki a legjobban az eltérést, mint az, hogy bűnös és ártatlan, hős és gyáva egyaránt ugyanoda jut, a halál után nincs se jutalom, sem pedig büntetés. A homéroszi túlvilág örömteli és egyhangú. Odüsszeusz megtanulja, hogy a halottakat minden körülmények között el kell temetni. Ugyanis a temetetlen holtakat Kharón, az Alvilág révésze nem viszi át az (árnyakat az élőkől elválasztó) Akherón folyó túlsó partjára, így azok bármikor visszatérhetnek a földre és kísértetként riogathatják az élőköt.

Schopenhauer saját elméleteinek igazolására egy egész sor görög szerzőt hoz (Schopenhauer 1992:66), akik egy – az életet nem sokra tartó – halált dicsérő felfogást tükröznek.

„Sirassuk meg azt, ki a világra jött, mert annyi bajba jut,
Azt pedig, ki meghalt és kipihente fáradtságát,
Örvendezve magasztaljuk és adjuk meg neki az utolsó kíséretet.”
Plutarchos (De audidend. Poet in tine)

„A legjobb sors a föld gyermekére nézve, ha egyáltalán nem születik,
És ha nem látja az éles nap fényét
Ha pedig létre jött, legjobb, ha minél előbb átlépi a Hades kapuját,
És ott hever elborítva nagy tömegű földtől.”
Theognis

„Nem születni soha:
Legnagyobb szerencse;
S a második: ha a világra jövél, hamar –
Visszasüllyedni a semmiségbe.”
Szophoklész: Kolonai Ödipusz (1225.)

Úgy látszik a görög művészek az élet tragikus és fájdalmas oldalába mélyen beleláttak, és a halált sokszor szép és jó végkimenetelként élték meg. Mégsem vádolják őket azzal – nagyon helyesen –, hogy emiatt nihilizmusban és halálvágyban szenvedtek volna.

A legösszetettebb túlvilágképpel Platón Kr. e. 388 körül született, *Az állam* c. írásának tizedik könyvében találkozhatunk. Itt Szókratész meséli el a pamphüliai Ér túlvilági utazását (Platón 1989:399). Ér megsebesült egy csatában és tíz napig hevert a csatatéren. A tizenkettedik napon halotti máglyára helyezték, de ott csodálatos módon magához tért a tetszhalálból és elmondta, mit látott a másvilágon. A lelkek, testüktől elválva először egy olyan rétre jutnak, ahol két hasadék táng a földön, s fölöttük ugyancsak kettő az égen. A hasadékok között bírák ítéleznek arról, hogy kinek merre kell távoznia. Az igazságos lelkek a jobb oldali hasadékon szállnak föl az égbe, míg a bűnösök a bal oldali hasadékon át indulnak le a mélybe. Ezer esztendeig tartózkodnak így a lelkek kijelölt helyükön, majd annak elmúltával a másik hasadékon újra kilépnek a rétre. Érnek megadták a lehetőséget, hogy járja végig az alvilágot. A bűnösök minden egyes bűnükért tízszeres büntetést szenvednek el, ezért is tart ezer évig vezeklésük, hiszen az emberi élet legfeljebb száz évet számlál. Platón megemlíti, hogy a csecsemők, akik még sem jó tetteket, sem bűnöket nem követhettek el, külön eljárásban részesülnek, de ezt sajnos nem ismerteti. A kegyetlen zsarnokok azonban sohasem tisztulhatnak meg. Ha ők akarnak kiszabadulni az alvilágból, felbődül annak kijáratára, és goromba tüzes lények ragadják meg a bűnös lelkeket, meg-

nyúzzák, megkötözik, majd tövises bokrokra átvonszolja az alvilág mélyére, a Tartaroszba taszítják őket. A bűnhődésüket már letöltött, illetve az égből ezer év után alászálló lelkek a három sorsistennő, Klóthó, Lakheszisz, és Antroposz elé járulnak. Lakheszisz sorsszámot oszt ki közöttük, és hatalmas mennyiségű életmintát terít ki eléjük. Ezek az életminták minden lehetséges sorsot magukban foglalnak, a zsarnokét és a becsületes emberét, az asszonyét és a férfit, az embereket és az állatokat. Lakheszisz figyelmezteti a lelkeket, ne döntsenek elhamarkodottan, mert a sors, amit választottak, elkerülhetetlen végzetük lesz jövő életükben. Az egykori bűnösök jól megfontolják, mint választanak, de azok, akik nem annyira erényeik miatt, mint inkább azért nem követtek el bűnöket, mert államuk nyugalomban és békében élt, így nem kínálkozott alkalom különösebb gaztetekre, csak a látszólagos előnyöket veszik figyelembe, s a gazdagságért cserébe akár a gazemberséget is vállalják. Mikor aztán elolvassák, milyen következményekkel jár döntésük, a sorsolást és a végzetet hibáztatják, nem magukat.

Az idézett források felhívják a figyelmünket arra, hogy ne akarjunk elhamarkodottan és leegyszerűsítetten ítéletet mondani. Az antik világképben épp úgy megtalálható a semleges, ítéletmentes halál, mint a lelkeket megmérettető ítélezés, és a pokol arca sem tűnik derűsebbnek. Persze voltak örömteli helyek is a túlvilágon, mint a Boldogak szigetei, ahol Kronos uralkodott, és az istenektől szeretett hősöknek adott otthont. Ott voltak még az Élysioni Mezők, vagy más elbeszélésekben a „lenti” tájak, ahol süt a nap, míg a fenti világban éjszaka honol. Az összehasonlítás célja épp ez:

ráébredsen arra, hogy csúsztatásokkal és lefaragásokkal teli stilizált korrázok nem visznek közelebb az igazság megismeréséhez, csak egyre távolabb sodornak attól. A halálfélelem az egyén legalapvetőbb konfliktushelyzetére, tulajdon létének felszámolására adott reakció; melynek nem mélységét, hanem megélésének mikéntjét határozza csak meg nagyvonalakban az a kulturális struktúra, melyhez kapcsolódik. A halálfélelem gyökerei sokkal inkább az egyénben, egzisztenciájának sajátosságai-ban keresendők, mintsem az antik vagy a keresztény eszmerendszer differenciáiban.

III. A lélek természetének mibenléte

E pont tisztázásához térjünk még vissza első forrásunkhoz egy másik ponton, ahol Georg Scherer nyomán a görög és keresztény összehasonlítás kapcsán ezt olvashatjuk: „(...) a lélek halhatatlanságáról szóló görög tanítás feltételez egy olyan részt az emberben, ti. a „lelket”, ami önmagában halhatatlan, s nem keletkezett. Ilyen attribútumok azonban a biblikus gondolkodásban csakis Isten számára vannak fenntartva; egy, az emberben eleve benne honoló halhatatlan elvet a Biblia nem ismer. Másodszor pedig az, hogy a Biblia az embert mindvégig egységes testi-lelki-szellemi lényként kezeli, a halál, mint test és lélek egymástól való elválása és a lélek továbbélése a biblikus gondolkodás számára ismeretlen” (idézi Csejtei 2002:22).¹⁴²

Scherernek, a kérdést szűken értelmezve részben igaz van, mivel nincs kielégítően meghatározva, mit értünk „biblikus gondolkodás” alatt. Az Ószövetségi szövegekben a lélek (héberül *Nefes*) szó jelentése szerteágazó, mely magában foglalja a torok vagy garat jelentést, épp úgy, mint a lélegzetet, az élet leheletét, vagy az életerőt.¹⁴³ Megjelenik ezzel kapcsolatban a vér, mint az élet székhelye,¹⁴⁴ tehát a lélek nem igazán létezik autonóm életelvként, így a halál nem a test és a lélek szétválása, a lélek a halál után árnyként bolyong az alvilágban, akárcsak a görög elképzeléseknél. Csak a gnosztikus kontextusban merül fel a lélek és test radikál-dualista szembeállítása. Azonban az Újszövetségi környezetben egy lényegesen új értelmezés jelenik meg, melyben egyrészt megmutatkozik a lélek hallhatatlansága,

másrészt a testtel együtt történő feltámadás gondolata egyaránt. „És ne féljete azoktól, akik a testet ölik meg, a lelket pedig meg nem ölhetik; hanem attól féljete inkább, aki mind a lelket, mind a testet elvesztheti a gyehennában” – mondja Máté Evangéliuma.¹⁴⁵ A patrisztika irodalma kielégítő bőséggel beszél az ilyen jellegű teológiai alapvetésekről. Például Origenész *Princípiumokról* szóló I. könyvének már rögtön az Előszó 5. szakaszában: „Továbbá, hogy a lélek saját valósággal és étellel bír, s midőn e világból eltávozik, érdeme szerint nyer viszonzást, s vagy az örök élet és boldogság lesz öröksége, ha cselekedetei folytán arra érdemessé válik, vagy pedig örök tűzre és büntetésre jut, ha átkos bűnei odataszítják. Eljön azonban a holtak föltámadásának ideje, s ezt a test, amelyet most romlandóságban vetnek el, romolhatatlanságban támad fel, szégyenben vetik el, dicsőségben támad fel” (Origenész 2003:34-35). Origenész itt Pál Korintusiakhoz írott első levelét idézi (15,43-44). Tisztán és egyértelműen látszik tehát, hogy az Újszövetségben és az arra épülő teológiai hagyományban a lélek az egyénnek egy romolhatatlan része, melynek sorsa szuverén döntéseinek következményeitől függ a halál után. De menjünk tovább! Nüsszai Szent Gergely az ember teremtéséről írott munkájában már-már humanista dicshimnusz zeng az emberről, eléggé ellentétes benyomást keltve bennünk a felvezetésben kritizált előzetes feltevésekhez képest. Az embert „nagyszerű és tiszteletreméltó teremtménynek” nevezi, mely Isten mennyei természetét tükrözi vissza lényében. „És így az ember létét kettős alapra helyezte, egyesítve az istenit a földivel, hogy a kettő által az ember képes legyen mind a kettőben, mint vele rokonságban állóban gyönyörködni: Istenben az isteni természet által, a földi javakat pedig az azokkal egynemű érzékelés segítségével élvezhesse” (Nüsszai Szent Gergely 1994:175). A lélekről pedig azt írja a 4. fejezetben: „A lélek királyi és felsőbbrendű volta, mely az alantas dolgoktól messze elkülönül, azonnal megmutatkozik ugyanis abból, hogy nem uralkodik fölötte semmi; önhatalmú és önállóan irányítja magát saját akarata szerint. Hiszen ki másnak lehet ez a tulajdonsága, mint a királynak?” (Nüsszai Szent Gergely 1994:177). Tehát a lélek nem más, mint az Istennel azonos természetű része az embernek, mely szabad és uralkodik – tegye ezt helyesen vagy helytelenül. Szent Ágoston a *Szentháromság*ról c. munkájának XIV. könyvében írja: „Magát a lélek hallhatatlanságát is valamilyen szempont szerint állítjuk. A léleknek is megvan ugyanis a halála, ha

142 Ld. Georg Scherer: *Das Problem des Tode sin der Philosophie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1979.

143 Ld. *Sámuel II.* könyv 1,9 és *Jeremiás könyve* 38,16.

144 Ld. *Mózes III. könyve* 17,14.

145 *Máté Evangéliuma* 10,28.

meg van fosztva a boldogságtól, ami a lélek igazi élete lenne. Hallhatatlannak azért mondjuk, mert az élet, még a legszerencsétlenebb élet sem szűnik meg benne” (Szent Ágoston 1985:402). Tehát a lélek léte és lényege szerint hallhatatlan, az Ágoston által említett halála, egyfajta etikai „halál”, mely a helytelen gondolkodás és viselkedés következménye alapján állhat be. Végezetül nézzünk meg, hogy Szent Tamás arisztotelészi ihletettségű teológiai filozófiájában hogyan jelenik meg mindez. Tamás idejére már differenciálódott az ember belső értelmi adottsága,¹⁴⁶ és egyfajta szerkezetbe rendeződött. Amikor a Teológia összefoglalásában, a 84. fejezetben – melynek címe „Az emberi lélek elpusztíthatatlan” – erről ír, ő már egyenesen az értelem hallhatatlanságáról beszél, melyet ontológiai érveléssel bizonyít. „Az anyagtalán formák azonban, amelyek az anyagot teljes mértékben felülmúlják, egészen elpusztíthatatlanok. Mármost az értelem, természet szerint, teljességgel felülmúlja az anyagot, mert valamely dolgot csak akkor értünk meg, ha azt az anyagtól elválasztjuk. Az értelem tehát természete szerint elpusztíthatatlan” (Aquinoi Szent Tamás 2000:85). Mindebből jól látható, hogy a skolasztika fénykorára, a már addig is általánosan romolhatatlanként és isteni természetüként kezelt lélekfogalom továbbfejlődik egyfajta differenciálódás és absztrakció útján, ezzel előkészítve a talajt az újkor elmefilozófiája és a racionalizmusa előtt.

Szent Tamás a lélekkelfogás kapcsán tovább árnyalja a képet, hogy 1277-ben Étienne Stephanus Tempier, Párizs püspöke egy 219 pontból álló elítélő határozatot ad ki, melyben többnyire az egyre terjedő arisztotelianus ihletettségű filozófiai-teológiai kalandozásoknak próbál gátat szabni. Ugyan név szerint nem kerülnek filozófusok említésre, de jól azonosítható Sigerus de Brabantia és Boëthius de Dacia – a két averroista, valamint Aquinoi Szent Tamás több tétele is. Az elítélő határozatra jellemző, hogy nem kellően kidolgozott és tisztázott, és olyan benyomást kelt, mintha a tizenhat teológusból álló bizottság kapkodva állította volna össze. A határozatot egyébként a pápával sem egyeztetették, és egymásnak ellenmondó tételeket is tartalmaz. De ami mindezt számunkra most érdekessé teszi, azt most olvashatjuk. A határozat tagadja: „129. Hogy a lélek szubsztanciája örök; s hogy a cselekvő és a lehetséges értelem örökkévaló. 130. Hogy az emberi értelem örök, mivel olyan októl származik, amely

önmagával mindig azonos, és mivel nincs anyaga, amely által lehetőség szerint előbb létezhetne, mint valóságosan.”¹⁴⁷ Jól láthatóan ezek a pontok egyértelműen Tamás általam fentebb idézett soraira reagálnak. Mit kell értenünk a 129. és 130. elítélő ponton? A lélek szubsztanciája valószínűleg azért nem lehet örök, mert ha örök lenne, akkor nem lehetne teremtett, azonban az, hogy nem öröktől fogva létezik, még nem jelenti azt, hogy megteremtése után ne lehetne halhatatlan. Az aktív és a potenciális értelem tagadása pedig egyértelműen Tamás arisztotelészi ihletettségű definícióira vonatkozik, melyben a kevésbé szabad gondolkodású egyházi vezetők idegen befolyást és túlzott individualizmust és racionalizmust érzékelhettek. Ezt támasztja alá a 133. elítélő passzus is, mely egyébként megint csak szépen cáfolja Scherer általam kritizált tételét. A határozat tagadja: „133. Hogy a lélek elválaszthatatlan a testtől; és hogy a test harmóniájának pusztulásával elpusztul a lélek is”.¹⁴⁸ Összegezve azt mondhatjuk, hogy bár az evidencia, hogy a zsidó-keresztény tanításban az ember teremtett lény, ezért nem öröktől való, azonban az újszövetségi gondolkodás szerint lelke Istennel azonos lényegű, és romolhatatlan rész.

VI. A források első csoportja a halálképp tanulmányozásához – a biblikus alapszövegek

Az alábbi forráscsoportokat is három kérdéskör metszetében kívánom tárgyalni. Ezek: a bűn és halál/halandóság közötti kapcsolat; a halál – meghalás természete és a lelkek túlvilági életszakasza. A kutatót ezen források láttán az az érzés fogja el, hogy az értelmezés lehetőségei szinte kimeríthetetlenek, de felidézhetjük itt Stanfordinak Gilbert gondolatait, kinek szavai jól illusztrálják a kor filozófusainak telhetetlenségét: „*A Szentírás, mint egy sebes folyó, olyannyira megtölti az emberi lélek mélységeit, hogy állandóan kicsordul; úgy oltja szomját a belőle ivóknak, hogy kiapadhatatlan marad. Bő hullámokban árad belőle a spirituális értelem, s mikor egyesek elenyésznek, helyükre mások állnak: helyesebben mondván nem elenyésznek, hiszen a Bölcsesség halhatatlan, hanem miután felbukkantak és feltárták szépségüket, újabbak jönnek utánuk, de egyik sem fogy el, hanem fennmaradva követik egymást. Így mindenki saját képességének megfelelően bőséges felfrissülésre lel benne és másoknak is meghagyja a lehetőséget, hogy gyakorolja*

146 Történt mindez Arisztotelész munkáinak hatására, melyet az arabok őriztek meg, majd bizánci közvetítéssel jut el újra a nyugati világra.

147 *Magyar Filozófiai Szemle* 1984 3-4. szám 486. o.

148 *Magyar Filozófiai Szemle* 1984 3-4. szám 487. o.

magát”.¹⁴⁹ A Biblia kanonizált szövegei jutottak el leginkább – noha közvetett módon – a társadalom szélesebb rétegeihez, így hatásuk alapvető volt.

a.) *Az ember bűnössége, az eredendő bűn, és az ember halandósága:*

A halál a keresztény felfogásban a bűn következménye, azonban e bűn körülményeiről egyelőre ugyanolyan keveset tudunk, mint magáról az igazi halálról. Bár az Ószövetség és az Újszövetség nem rendelkezik szisztematikus tanítással a bűnről, a keresztény mitológia egyik központi motívumáról van szó, melynek a szentírásban számos jelentése előfordul.¹⁵⁰ A *Teremtés könyve* 2-3 szerint a bűn egy isteni parancs áthágása. Meghasonlást idéz elő Isten és teremtménye között, halált hoz, és megakadályozza a teremtés befejezését. Bár etikai értelemben kérdés, mennyire létezhet bűn, amikor az értékek és erények egy sokkal erőteljesebb törvényfoglalomrendszeren keresztül határozódtak meg. A legalitás és moralitás klasszikus választóvonalához visz el ez bennünket, hiszen jól tudjuk, hogy a törvények betartása, még nem jelent feltétlen morálisan helyes életet. A moralitás pedig a parancsok végrehajtásánál jóval többet jelent az etikus gondolkodás számára, sokszor fel is merül a kísértés, hogy valami primitívebb erkölcsiségnek tartsuk az Ószövetségi erkölcsöt. Azonban az *Ószövetségben* is találunk valóban morális cselekedeteket, igaz, nem explicite fókuszba állítva. Teljességgel igaz, hogy nem fordul felénk kifejezett narrátori figyelem, nem kerülnek olyan szinten középpontba, mint a törvények. Az értékek és erények ellen való, mások kárát okozó tettek mégiscsak bűnök, nem pusztán illegalitások. A bűn a későbbi értelmezésben hatalommá válik, amely azonban nem az isten vagy a sátán műve, hanem az emberek az okozói. A szövegek szerint az ember őstörténete megismétlődik az egyének életében.¹⁵¹ A szinoptikus evangéliumok inkább az ószövetségi felfogást tükrözik vissza, csak ott beszélnek bűnről, ahol egyben az istenhez való megtérésről is szó van.¹⁵² Az emberek gonosz és

házasságtörő nemzedéke¹⁵³ a bűn következtében a halál zsákmányává lettek.¹⁵⁴ *János evangéliumában* módosulni látszik a kép, itt már arról olvasunk, hogy a bűn sötéttséggel tölti be a világot, és a világ azért válik gonosszá, mert elutasítja Isten ígését.¹⁵⁵ *Pál evangéliuma* a *Teremtés könyvére* hivatkozva a bűnt személyfölötti, történelem előtti hatalomnak tekinti, mely Ádám bukásával betört a teremtésbe, és ennek következménye lett a halál. A kritikusok rendre egy rigorózus mizantróp személyiségként állítják be Pált, akit első sorban tartanak felelősnek a halál traumatizálásért (Csejtei 2002:19). Teljesebbé válik a kép, ha szólunk egy szót Pál apostol szerepéről is. Pál nehéz körülmények között vitt véghez egy nagy feladatot, mégpedig a korai egyház teológiai alapjainak letétele mellett igen komoly közösségszervezői munkát is végzett. Taubes így jellemzi a páli közösséget: „A páli gyülekezetben olyan emberek találunk egymásra, akik felszámoltak mindenfajta természetes és organikus kötődést a természethez, a művészethez, a kultuszhoz, és az államhoz; és akikben ennél fogva jelentős mértékben eluralkodott az üresség, az elidegenedés és a világi léttel való meghasonlás érzete” (Taubes 2004:89). Ezekben a keresztény gyülekezetekben egyfajta túlvilági felettes Én, egy krisztusi tudat kezd el működni. Így Pál sorait is ennek szellemében, körültekintőbben kell olvasni. A bűnre való determináció kérdésében – a teljes elrendeltettség és az abszolút szabadság között – azt konszenzusos középút vált elfogadottá, miszerint a bűnre való lehetőséget az ember ember-voltánál fogva hordozza, azonban a bűn elkövetését már szabad akaratával teszi. Azt is Pál írja a *Korinthusiakhoz írt első levélben*: „Miután ugyanis az ember által van a halál, szintén ember által van a holtak feltámadása is”. A *Rómaiakhoz írt levél* 5/12-21-ben és a *Korinthusiakhoz írt első levél* 15/21-ben Ádám és Krisztus is, mint új valóságok kezdete szerepel, Krisztusban a bűnös emberiség átalakul és új életre kel. Az emberek élete a bűnben és a halálban közös, felül kell kerekedniük ezen a meghasonlason, és meg kell térniük Krisztusban. A bibliai bűnbeesés történetben az első emberpár a paradicsomkertben eszik a Tudásnak fájáról a kígyó csábítására, holott ezt Isten megtiltotta és halállal fenyegette meg őket.¹⁵⁶ Isten a bőséges paradicsomban csupán két fát jelöl meg, amelyről a teremtmé-

149 Stanfördi Gilbert: In Cant., Prol., in Leclercq 1948:225. In Umberto Eco: *Művészet és szépség a középkori esztétikában*. Európa, 2002:140.

150 Ld. *Stuttgarteri Bibliai kislexikon* 1974:55-56.

151 Ld. *Izaiás könyve* 59/2 – a bűn, mint válaszfal Isten és ember között; *Sámuel második könyve* 12/ 7-9-10-ben – a bűn, mint Isten megvetése, és iránta való hátlanság.

152 Ld. *Lukács* 5/8; *Márk* 10/18.

153 *Márk evangéliuma* 8/38.

154 *Lukács* 13/3-5.

155 *János* 1/5, 11, 8/23, 9/39.

156 *Mózes 1. könyve* 2/17; 3/ 3.

nyek nem ehetnek, ez a tudás fája és az élet fája.¹⁵⁷ Évát a kígyó veszi rá a bűnre, aki rábeszéli Ádámot is arra, hogy szakítsanak a tiltott gyümölcsből. Éva és Ádám a gyümölcsből fogyasztva részesülnek a tudásból. Ekkor Isten látva, hogy megszegték parancsait legkedvesebb teremtményei, nagy haragra gerjedt és kiűzi az első emberpárt a paradicsomból, nehogy az élet fájáról is egyenek. A tabu megszegőit büntetéssel sújtja. A kígyó ettől fogva a hasán kúszik, port eszik és átkozott lesz az állatok között. Az asszony arra rendeltek, hogy fájdalommal szülje gyermekét, és a férfi uralkodjon fölötte. A férfinak pedig keservesen kell dolgoznia a termésért, mellyel már nem halmozza el a föld. Végül a bűnbeesés következménye az ember halandósága is. A keresztény gondolkörben a paradicsomból való kiűzetéssel kezdődik az ember valódi egzisztencialitása, hiszen ha belegondolunk, az ember ma már elválaszthatatlannak gondolt jegyei még hiányoztak, ilyen a munka, a termékenység, a társadalmiság és a halandóság. Ugyanakkor nem egyértelmű az első emberpár édenkertben való halhatatlansága sem. Az első angyalokhoz voltak hasonlatosak. Szent Tamás szerint tökéletes szellemi lények voltak, Eckhart pedig ugyanezen okból bűn nélkülinek mondja őket. De nem voltak halhatatlanok – kiváltképp krisztusi értelemben nem – pusztán nem haltak meg, és ennek az állapotnak vetett véget a bűnbeesés. Sok forrás említi azt is, hogy az első nemzedékek jóval tovább éltek a hagyomány szerint. Összesítve azt látjuk, hogy az ember eredendő vagy első bűne (Ádám bűne) a bűnbeesés történetben foglaltakat jelenti; ez alól váltatik meg az ember a krisztusi kereszthalállal, és már csak az életében elkövetett bűnökért kell felelnie.

Az individuális, az egyén élete során elkövetett bűneit a keresztény teológia mindig is ketté osztotta bocsánatos, és megtorlást eredményező – azaz halálos bűnökre. Csak az utóbbiak elkövetése járt kárhozattal, azonban annak meghatározása már igen problematikus, hogy mik is legyenek a halálos bűnök. Mindenesetre e kettéválasztás karakteres megjelenése a XII. századra tehető (Minois 2012:279), és a legfontosabb kritérium, melyben a teológusok meg tudtak egyezni, hogy a halálos bűnököt mindig tudatosan és szándékosan követik el az egyének. Amelyek ellenben a test leküzdhetetlen gyengeségéből vagy tudatlanságából erednek, megbocsájtásra

kerülnek.¹⁵⁸ És még a halálos bűnök is megbánhatóak, amennyiben a bűnösök képesek azokat őszinte módon megbánni.

Így jól látható, hogy az a tétel, miszerint az ember eleve bűnös és bukott lény, a történet egészét tekintve nem állja meg a helyét.

b.) A halál

A halál az élet megszűnése. A görög felfogásmódtól eltérően az ószövetségben a halál az életerő elvesztését jelentette, és nem gondolkodott test és lélek, vagy halandó lélekrész és halhatatlan lélekrész fogalmában. A halál után az emberből pusztán árnykép marad, amely bolyong az alvilágban. Sírba szállni annyit jelent, mint az Alvilágba szállni, ezt támasztja alá a *Példabeszédek könyve* 1/12; és *Ezékiel könyve* 32/18. Azon elképzelés miatt, hogy a halott teste még érezhet, óvatosan bántak az elhunyttal. Akárcsak a görög felfogásban, a temetés megtagadása itt is szégyen és büntetés a halottra nézve.¹⁵⁹ Minden holttestet, a házat, amelyben feküdt, a halott ruháit, mind tisztátalannak tartották, és nem volt szabad érinteni sem a sírt, csontvázat, vagy hullát. Az életerő (lélek, héberül: *nefes*) kimegy az emberből,¹⁶⁰ eltávozik az utolsó sóhajjal,¹⁶¹ a vérrel elfolyik,¹⁶² a lélegzet megszakad.¹⁶³ A korábbi irodalom az életet isten leheletének tekinti és a halált annak következményeként fogja fel, hogy isten a lelket elveszi.¹⁶⁴ Eszerint az ember a halállal elenyészik, legalábbis önálló lélekként nem marad meg. Azonban ez csak az *Ószövetség* esetében (és ott sem teljesen) adekvát, hiszen később a héber és görög felfogás ötvöződéséből¹⁶⁵ egy dualisztikus, lelket és testet különálló egységként kezelő nézőpont válik uralkodóvá. Az Újtestamentum már ebben az értelemben tekint a Halálra.¹⁶⁶ Ha a lélek visszatér a testbe, új életre kel.¹⁶⁷ Noha bekövetkezik a halál a „sátán irigysége” miatt,¹⁶⁸ az igazak lelke Isten kezében van. Ezekből a forrásokból is világosan kiderül,

158 Ld. még Lottin, O. „Les Sententiae Atrabatenses”, in: *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 1938.

159 *Jeremiás könyve* 16/4.

160 *Mózes 1. könyve* 36/18; *Sámuel 2. könyve* 1/9.

161 *Jób könyve* 11/20.

162 *Mózes 3. könyve* 17/14.

163 *Királyok 1. könyve* 17/17.

164 *Jób könyve* 36/14.

165 *Bölcsék könyve* 3/1; 9/15.

166 *Máté* 10/39.

167 *Lukács* 8/55.

168 *Bölcsék könyve* 2/23.

157 Az örök életet adó fa *1 Móz 2/9* és *1 Móz 3/22*.

hogy a teljes eltűnés koncepciója nem megalapozott, pedig az idézett szövegek még az *Ószövetségből* valók.¹⁶⁹

Tehát az igazak lelke már itt is megmaradhat a halál után, kérdés, mennyire individuális formában. Szent Pál kapcsán többször is hangsúlyozzák, hogy a bűn zsoldja a halál, azonban az már ritkábban kerül előtérbe, hogy az erény jutalma a halhatatlanság! Ezt a fogalmat így veszi át az *Újtestamentum*¹⁷⁰ és az *evangélium által kapott halhatatlanság*,¹⁷¹ amely révén a hívő „romolhatatlan” magból újjá születik.¹⁷² Krisztus halála által új közösség vált lehetővé Istennel, ő legyőzte a lelki halált,¹⁷³ és a feltámadás várásával a halál elveszítette ijesztő jellegét. A középkori ember számára a túlvilág legalább olyan valóságos, mint a földi élet, esetenként még valóságosabb. Látható az, hogy egyfajta kárpótlást, boldog véget nyújtott a vallás ígérete az igaz hívőknek a sokszor elviselhetetlen hét-köznapokon.

Most szóljunk néhány szót Krisztus pokolraszállásáról is. A *Nikodémus evangéliumának* nevezett szövegből ismerjük a pokolraszállás eme kicsit népmesészerű verzióját (Every 1991:61). *Máté evangéliuma*¹⁷⁴ szerint Jeruzsálem és környékén Krisztus halálának idején látott két feltámadt szent egyikének tulajdonították. Az elbeszélésnél is régebbi azonban az anyagául szolgáló monda. A történetnek azért van különös jelentősége, mert a későbbi misztériumjátékok elsődleges forrása, és a *Piers Plowman* (*Piers, a szántóvető*) c. műben is ez ölt testet. A megváltó alászállásának története éjfélkor kezdődik az alvilágban, amikor is a sötétségből a nap fényéhez hasonló ragyogás tör elő. Mindenkit öröm tölt el, különösképpen Ábrahámot – vagy más verziókban Ádámot –, aki így szól: „Ez a fény a nagy megvilágosodástól ered”. Izaiás és Keresztelő Szent János megismétli jóvendőléseit, és János figyelmezteti a bálványimádókat arra, ez az utolsó alkalom, hogy megbánják bűneiket, és megtérjenek Krisztushoz. Ekkor párbeszéd kezdődik az alvilág két nagy fejedelme, a Halál és a Sátán között – ez utóbbi óva inti a Halált Jézustól és az ő jogaitól, amit szerinte csalással szerzett meg. A Halált – emlékezve Lázár

példájára – félelem fogja el, hogy most minden holtat elveszíthet. „Mivelhogylátom, hogy mindenki, akiket a világ kezdetétől fogva elnyeltem, fel van zaklatva, fáj a gyomrom” (Every 1991:61). A párbeszéd alatt mennydörgés hallatszik: „Fejedelemségek, vezérek, nyissátok meg a kapukat és táruljatok fel, örök kapuszárnyak, hogy bevonuljon a dicsőség királya”. A sátán és a démonok megpróbálják elreteszelni a kapukat, így kiáltva: „Ki az a dicsőség királya?” – a proféták erre gúnyolódni kezdenek rajtuk, különösképp Izaiás és Dávid király. Az angyalok pedig így felelnek: az erős és hatalmas Úr, a csatában hatalmas Úr”. A bronzkapuk betörnek, vasrudak elhajlanak és szétrepednek; a kötelékek felbomlanak, és a Halál országában világosság gyűl. A Halál és társai tiltakoznak: „Ki az, akinek ilyen hatalma van eleveneken és holtakon?” Krisztust ekkor megragadja a sátánt a fejénél fogva, és átadja angyalainak, megparancsolva, hogy tömjék be száját és kezét-lábát verjék bilincsbe. Ezután a Halálnak adja őt, így szólva: „Vedd át őt, és tartsd biztosan második eljövetelemig”. Míg a Halál a sátánon gúnyolódik, Jézus felemeli az ősatyát, Ádámot, és elviszi a Paradicsomba a pátriárkákkal, profétákkal, mártírokkal együtt, mindnyájukat megáldva a kereszt jelével. A Paradicsom itt a mennyben és az Édenkertben van, mert Illést és Hénokhot találják a kapunál. Every beszámol róla, hogy a feltámadt halottakról úgy tartották, bizonyára a földön vannak, mert többen közülük megkeresztelkedtek a Jordánban, és a feltámadás Húsvétját Jeruzsálemben ünnepelték meg.¹⁷⁵

Az érthetőség kedvéért újra felidézhetjük itt *Pál I. Korintusbeliekhez írott levelét* is: „Miatán ugyanis ember által van a halál, ember által van a halottak feltámadása is. Mert a miképpen Ádámokban mindnyájan meghalnak, azonképpen Krisztusban is mindnyájan megelevenítenek. (...) Mint utolsó ellenség töröltetik el a halál”.¹⁷⁶ A beszéd egyaránt vonatkozik Krisztus pokolba való alászállására, és az általános feltámadásra: mivel Krisztus feltámadt és feltámasztotta a halottakat, a keresztények feltámadnak Krisztussal, és feltámadnak az Utolsó Ítéletkor.

Mindezekből jól kirajzolódik egy egészen más fajta élet és halál aspektus, mint ami az idézett kritikákban megfogalmazódott. A középkori gondolkodásban a túlvilág ontológiai megalapozottsággal bírt. Ezáltal a halál jelensége nem végleges lezárása

169 A korábbiakban már részletesen körüljártuk ezt a témát „A lélek természetének mibenléte” c. szakaszánál.

170 *Rómaiaknak írt levél* 2/7.

171 *Timóteusnak írt 2. levél*, 1/10.

172 *Péter apostol 1. levele* 1/23.

173 *János evangéliuma* 5/24; *János 1. levele* 5/12-17.

174 *Máté evangéliuma* 27/52-53

175 Olvashatunk még ehhez a *Jelenések könyvében*, illetve sok szöveg fordul elő a *Zsoltároknak*, és *Izaiás könyvében*.

176 *Pál Korinthusiakhoz írt 1. levele* 15/21-26.

volt az emberi életnek, hanem egy kapu, melyen át-
lépve az élet egy új fejezete, létmódja tárult fel.

c.) *A lelkek megmérettetése és a túlvilág*

A középkori halál-felfogás megértéséhez elen-
gedhetetlen a halál-problematika összetevőinek
együttlátása. Hiszen a sokszor oly elretentő vég
nem érhető a keresztény mitológia feloldozó fel-
támadása, vagy az eredendő büntől való megszaba-
dulás nélkül. Hasonlóképpen, a túlvilági élet képe
is nélkülözhetetlen eleme ennek az összetett gondol-
latrendszernek.

Sem a zsidóknak, sem a görögöknek nem volt
általánosan elfogadott, részleteiben kidolgozott ké-
pük a halottak birodalmáról. „A zsidó Seol, a halot-
tak országa, a görög Hádészhoz hasonlított, ahol az
árnyakat az áldozati állatok vérével új életre lehetett
kelteni, aztán újra elvegyültek a halott ősök megkü-
lönbözthetetlen tömegében” (Every 1991:106).
Ezzel szemben a keresztény kultúrában számos szö-
veg árnyalja a lelkek megmérettetését és a túlvilági
életet. Ezek egyike *Szent János Apokalipszise*. Every
amellett érvel, hogy kezdetben az ítélet kevésbé volt
individuális szintre lebontva, sokkal inkább általá-
nos jellege volt. Például *Szent János Apokalipszise*
jelentős részben Istennek Izrael, az egyház és a világ
fölött mondott ítéletét tárja fel. Kevés utal a halál
utáni külön ítéletre, bár bennefoglaltatik, hogy a
bűnösöket várja a második halál, a tüzes tó – vagyis
a Gyehenna. „Ez a Gyehenna képe, ahol az isteni
máglyán végleg megsemmisül mindaz, ami elveten-
dő. A tűz nem alszik ki, és a féreg¹⁷⁷ nem hal meg
– ezek a képek a pusztulásról, és nem valamiféle
kínzásról beszélnek” (Every 1991:106). Az Utolsó
ítélet és az egyéniség kapcsolatán több elemző is el-
időzött, sőt, vita alakult ki a végítélet természetének
ügyében.

Philippe Ariés mentalitástörténész és pszicho-
lógus egy olyan koncepciót vázol fel, melyben a
középkor embere megbékélt a halállal, mint az
élet megmásíthatatlan tényével, és várta azt. De a
„megszelídített halálról” majd később ejtünk szót,
most inkább nézzük meg, mit mond Ariés arról a
folyamatról, melynek során szerinte az Utolsó ítélet
interpretációi átalakulnak. A szerző a békés halál-
kép átalakulását a XI–XII. századra datálja. Ekkor,
az addigi hagyomány megszakítása nélkül, felbuk-
kan egy új attitűd, egy kezdetben finom módosul-
lás, mely lassanként személyes és drámai értelmet
ad az ember és a halál hagyományos összefonódottsá-

gának. Ariés szerint a „halállal való összefonódottság
formájában is a természet rendjét fogadják el, és
ez az elfogadás egyszerre naiv a mindennapi élet-
ben és tudós az asztrológiai spekulációkban” (Ariés
1987:368). Az ember ekkor úgy viselte el a halált,
mint fajtájának egyik nagy törvényét: nem akarta
sem elkerülni, sem dicsőíteni. De a fentebb említett
változásokkal megjelennek olyan új tényezők, me-
lyek a társadalmon belül az egyének különbségeire
terelik a figyelmet. Az ítélet áthelyeződik az egyéni
élet végére, a halál pillanatára. A szerző ehhez köti
a halállal kapcsolatos témák megjelenését, a fizikai
felbomlás iránti érdeklődést, a visszatérést a sír-
feliratokhoz, és a temetkezés személyes jellegéhez.
Ariés elméletét Agilbert püspök sírhelyével kívánja
illusztrálni, akit 680-ban temettek el abba a halotti
kápolnába, amelyet Jouarre-ban a kolostor mellett
építtetett, ahová visszavonult meghalni. Szarkofá-
ja számos érdekes adatot kínál. A szarkofág egyik
oldalán Krisztus glóriával, a négy evangélistától kör-
rülve – vagyis az idők végezetén visszatérő Krisz-
tusnak az Apokalipsziszből vett képe. A szomszédos
hosszú oldalon a holtak feltámadását ábrázolják az
idők végezetén: fölemelt kézzel állnak, úgy dicső-
ítik a visszatérő Krisztust, aki egy tekercest tart a
kezeiben, az *Élet könyvét*.¹⁷⁸ Nincs sem ítélet, sem
büntetés, ez a kép megfelel a korai kereszténység
közkeletű eszkatológiájának: a halottak, akik az
egyházhoz tartoztak, és rá – azaz a szentekre – bíz-
ták testüket, úgy aludtak el, mint „az epheszoszi
hét alvó (pausantes, in somno pacis) és pihentek
(requiescant) a második eljövételig, a nagy vissza-
térésig, amikor azután az égi Jeruzsálemben, vagyis
a Paradicsomban ébrednek fel” (Ariés 1987:369).
A szerző szerint ez egy olyan felfogást jelenít meg,
melyben nem volt helye az egyéni felelősségnek, a
jó és rossz cselekedetek méricskélésének. „Az biztos
volt, hogy a rosszak, akik nem tartoztak az egyház-
hoz, nem éltek túl a halálukat, nem fognak feltámad-
ni, a nemlétebe hullanak. Ily módon, egy szinte bio-
lógiaileg meghatározott sokaság – a szentek – eleve
biztosítékot kapott arról, hogy egy hosszú, alva
töltött várakozás után dicsőségben tovább fog élni”
(Ariés 1987:369).

Mint említettük, a XII. században változik a
kép, a román templomok szobrokkal díszített tim-
panonjait Beaulieu-ben vagy Conques-ban még a
Krisztus dicsősége motívum határozza meg, az Apo-
kalipszis látomástól uralva. De mögötte új ikono-
gráfia jelenik meg, amelyet Máté ihletett: a halottak

177 Szent Tamás szerint a „féreg” a lelkiismeretre
utal itt.

178 Jean Hubert: *Les Cryptes de Jouarre. Melun*,
1952.

feltámasztása, az igazak és az elkárhozottak szétválasztása, vagyis az ítélet (Ariés beszámol róla, hogy Conques-ban a Krisztus dicsfényére a Judex szó van felírva), ahol Szent Mihály arkangyal megméri a lelkeket. A XIII. században az apokaliptikus inspiráció, a nagy visszatérés felidézése csaknem teljesen eltűnt. Helyébe az ítélet gondolata lépett, amelyet valóban bíróság képével ábrázoltak. „Krisztus ül bírói trónján, körülötte a bíróság (az apostolok). Két dolog kap mind nagyobb szerepet: a lelkek megmérése, valamint a Szűz és Szent János közbenjárása, ők a bíró-Krisztus két oldalán térdelnek összekulcsolt kézzel. Minden embert az élete szerint ítélnék meg, a cselekedetek egy könyvben vannak leírva. A XIII. század ferences szerzői szerint a *Dies irae* hatalmas mennydörgésének közepette a végítélet bírója előtt viszik a könyvet, amelyben minden benne van, ami szerint a világ megítéltetik. Ez a könyv a *Liber vitae*, kezdetben kozmikus könyv lehetett, a világegyetem csodálatos összegzése. A középkor végére azonban az egyének számadásának a könyve lett” (Ariés 1987:369). Albiban a XV. század végi vagy XVI. század eleji nagy freskón látható feltámadottak nyakában kis tábla lóg, melyet Ariés tréfásan személyi igazolványhoz hasonlít. Itt a számonkérés már nem a halál pillanatában következik be, hanem a világ utolsó napján (*dies illa*), az idők végezetén. Látható, hogy milyen makacsul tagadták az élet végének a fizikai lét felbomlásával való összekapcsolását. Hittek a halálon túli életben, amely nem tart feltétlenül az örökkévalóságig, de egy kis haladékat ad a halál és az idők vége között. Ariés konklúziójának is tekinthetnénk az alábbi mondatot: „Így az Utolsó Ítélet gondolata szerintem az egyéni élethez kötődik, de ez az élet nem a halál pillanatában fejeződik be, hanem csak az idők végezetén” (Ariés 1987:371).

Philippe Ariés gondolatmenetét A. J. Gurevics igen izgalmasan kérdőjelezi meg. Gurevics elismeri Ariés megállapításának érvényességét, hogy összefüggést keres a halál, a túlvilági ítélet és a személyes öntudat között. Azonban módszerében megelőzi Ariés-t, mivel nem egy lineáris fejlődési vonalban gondolkodik, hanem párhuzamos folyamatokban. Gurevics ezen kívül alaposabban is alátámasztja nézetét szentírási szövegekkel, miszerint a Végítélet koncepciója már elejétől fogva végigkísérte a keresztény tanítást. „Az Evangéliumokban éppúgy szó esik Krisztus újraeljöveteléről és ítéletéről „az idők végezetén” (...), miként a bűnösök büntetéséről és az igazhitűek megjutalmazásáról közvetlenül haláluk után” (Gurevics 2003:118). Ide kapcsolhatóak a következő részek: „Mikor pedig az olajfák hegyén

ül vala, hozzá menének a tanítványok magukban mondván: Mondd meg nekünk, mikor lesznek meg ezek? és micsoda jele lesz a te eljövetelednek, és a világ végének?¹⁷⁹

„Mikor pedig eljő az embernek Fia az ő dicsőségében, és ő vele mind a szent angyalok, akkor beül majd ő dicsőségének királyi székébe. És elébe gyűjtenek mind a népek, és elválasztja őket egymástól, miként a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől. És a juhokat jobb keze felől, a kecskéket pedig bal keze felől állítja. Akkor ezt mondja a király a jobb keze felé állónak: Jertek én Atyámnak áldottai, örököljétek ez országot, mely számotokra készítetett a világ megalapítása óta. Mert éheztem, és ennem adtatok; szomjúhoztam, és innom adtatok; jövevény voltam, és befogadtatok engem. Meztelen voltam, és megruháztatok; beteg voltam, és meglátogattatok; fogoly voltam, és eljöttetek hozzám. Akkor felelnek majd néki az igazak, mondván: Uram, mikor láttuk, hogy éheztél, és tápláltunk volna? vagy szomjúhoztál, és innod adtunk volna. Mikor láttuk, hogy jövevény voltál, és befogadtunk volna? vagy meztelen voltál, és felruháztunk volna? Mikor láttuk, hogy beteg vagy fogoly voltál, és hozzád mentünk volna? És felelvén a király, azt mondja majd nekik: Bizony mondom néktek, amennyiben megcselekedtétek eggyel az én legkisebb atyámfiai közül, én velem cselekedtétek meg. Akkor szól majd az ő bal keze felől állókhoz is: Távozzatok tőlem, ti átkozottak, az örök tűzre, amely az ördögnek és az ő angyalainak készítetett. (...) És ezek elmennek majd örök gyötoremre; az igazak pedig az örök életre”.¹⁸⁰ Lehetne még sorolni bőséggel az idézeteket.¹⁸¹ A koldus példája – aki közvetlenül halála után „Ábrahám kebelébe vitétek”¹⁸² – is bizonyítja, hogy az emberek magukat úgy látták, mint akik közvetlenül a Végítélet napjait megelőzően élnek. Gurevics érvelése Ariés-szel ellentétben az állítja, hogy egyrészt a Végítélet motívum egészen a kora középkor óta a keresztény tudat szerves része, másrészt, hogy az egyéni, individuális ítélet is létezett a középkor kezdetétől (Gurevics 2003:119). Erre bizonyítékot nyújtanak például Nagy Gergely pápa, Beda, Bonifatius, és más VI-VIII. századi, illetve későbbi szerzők alkotásai. A bűnös halottas ágyát angyalok és ördögök veszik körül, akik a halott érdemeit és bűneit veszik számba. Vitájuk után, az

179 *Máté evangéliuma* 24/3

180 *Máté evangéliuma* 25/31-46

181 Még ide kapcsolható: *Máté* 26/29; 13/39, 49-50; 19/28; *Lukács* 23/43.

182 *Lukács* 16/22.

elhunyt azonnal a neki élete alapján rendelt helyre kerül.¹⁸³

Most térjünk át egy másik régi szövegre, *Szent Péter apokalipszisére*, mely a második század vége felé is olyan ismert volt, mint a Szent Jánosnak tulajdonított *Jelenések könyve*, és az V. századig az újszövetség részeként olvasták (Every 1991:106). Az írás a holtak birodalmát igyekszik bemutatni, a jókét és bűnösökét egyaránt. Az igaz életűek teste fehérebb, mint a hó, és pirosabb, mint a rózsa, és ez a piros és fehér úgy elegyedik, hogy szépségüket nem lehet leírni. Hajuk fényes és fürtös, és úgy hullik a vállukra, mint valami virágfüzér, vagy a szivárvány az égen. Minden fényes körülöttük, mert a levegő országukban a napsütéshez hasonlít, és fűszerektől, illatszerektől, és friss gyümölcsöktől illatos. Mindenki egyenlő a dicsőségben, és együtt dicsérik Istent, mindenki a maga helyén, a számára kijelölt részen. George Every leír a történetből egy igen érdekes részt is. „A látnokot egy veremhez, vagy gödörhöz vezetik, ahol asszonyok állnak nyakig véres mocskokban. Előttük a parton izgó-mozgó, síró kisgyermek fekszenek. Arcukról tüzes szikrák pattannak az anyák szemébe. Ezek az eldobott gyermekek, akiket kitettek, vagy vízbe fojtottak” (Every 1991:107). Kiderül, hogy a gyermekeket később angyalok nevelték fel, az anyákat, akik megtagadták tőlük a földi életet, kis ragadozó állatok falják fel, amik megalvadt tejükből keletkeztek. A gyermekek ugyanis valójában nincsenek ott, az állatok viszont egyaránt képletesek, és valóságosak.

Befejezésként említsünk meg egy egzotikus példát, egy keleti *Utolsó ítélet* ábrázolást is, ahol némileg ritkábbak az ilyen jelentek. Every kettőt említ, az egyik az Athoszhegyi Nagy Lavra kolostor refektóriumában található, a másik pedig 1100-as évekből származik, és a Velence melletti Torcello székesegyházában található, melyet feltehetően bizánci művészek alkottak, és amelyet volt szerencsém személyesen is megvizsgálni. A *Torcellói mozaik* szimbolikája könnyen értelmezhető. A lelkek ugyan megméretnek a végítélet harsonáinak megszólalásakor, és a kárhozottak lábát a bal oldalon lángok nyaldossák, egy közülük azonban ott ül¹⁸⁴ egy másik alak ölében, amely a Halált vagy Hádészt szimbolizálja, s láthatóan az „Ábrahám kebelében” ábrázolások nyomán készült. Mások, akik mélyebbre süllyedtek a pokolban, néhányan tűzben égnek, egyikük jégdarabon áll, de négyen csupán mezte-

lenek, és ide-oda tekingetnek. „Az alattuk látható fejeket a tűz nyaldossa, vagy férgék rágiák, azonban ez a négy alak – csupaszágukat leszámítva – olyan, mint földi életében volt, ők valószínűleg a kereszténység előtt születetteket jelenítik meg. A túloldalon ártatlan gyermekek csoportja látható, akik feltekintenek Ábrahámra, és az ő kebelében Krisztusra. A következő mezőben a megtért latorral azonos szinten Szent Péter és Szent Mihály egy nyitott koporsó mellett áll, amelyben egy lélek látható kerubszárnyakkal. Valószínűleg ez az a kapu, ahonnan egy magasabb szférába lehet jutni, ahol szentek imádkoznak, és dicsőítik Istent” (Every 1991:111). Figyelemre méltó, hogy a kompozíció egésze szempontjából a pokol – bár igen mozgalmas – a térnek csak negyedrészt tölti ki, ellentétben a nyugati Utolsó ítélet ábrázolásokkal. Ez utalhat arra, hogy a keleti kereszténységben kisebb mértékben alkalmazták a pokol kínjainak elrettentő erejét, illetve ismeretes az is, hogy a két egyház közötti egyik vitatott pont, a purgatórium létének elismerése volt.

Most, hogy áttekintettük a bibliai és más apokrif szövegek halál-problematikához kapcsolódó lényegi elmeit, térjünk át a teológiai-filozófiai értelmezésekre, ahol esetenként más és más megvilágításba kerülhettek az alaptanítás tételei.

V. A források második csoportja a halálkép tanulmányozásához – teológiai-filozófiai értelmezések

A most következő részben a teológiai-filozófiai állásfoglalások felvázolása következik, melyek közül csak a leghangsúlyosabbakat válogattam be. Az általam választott szerzők jelentősége korukban rendkívüli volt, folyamatosan reflektálnak is elődeikre, így egy szellemi folyamatosságot képeztek a témában. Szent Ágoston, Szent Tamás, és Eckhart Mester idevonatkozó gondolatairól szeretnék beszélni.

a.) Szent Ágoston (354-430)

Noha Ágoston a patrisztika nagy alakjai közé sorolható életrajzilag, hatásában mégis kora-középkori, középkori szerző. Az biztos, hogy a vizsgált időszakban szinte mindenki hivatkozott rá, valódi iránymutató személyiség volt e tekintetben. Most az ő munkáiból keresünk a halál-problematikához kapcsolódó részeket.

Ágoston az életrajzi ihletésű *Vallomások (Confessionum Libri XIII.)* c. legismertebb művében

183 Ehhez még ld. *Ars Moriendi – A meghalás művészete*. Arcticus 2004.

184 Úgy tartják, maga az Antikrisztus.

is gyakran találkozunk ezzel a teológiai szempontból is jelentős eseménnyel. Ágoston művének közvetlen hangneme közelebb engedi az értelmezőt. Például a VI. könyv XVI. fejezetében leírja (Szent Ágoston 2002:156), hogy maga is rettegett a haláltól még megtérése előtt, amikor hitével vívódott, de akarata még nem volt elég erős. A halál utáni Ítélet visszatartotta, és komoly gondolkodásra készítette az életét illetően. A szerző itt töredelmesen bevallja, hogy kezdetben az epikureus eszmékhez vonzódott, és később barátaival beszélgetve ébredt rá a keresztény tanítás igaz voltára. Majd a IX. könyv XI. fejezetében olvashatunk édesanyja, Szent Mónika elvesztéséről, a számára oly kedves asszony haláláról. Itt azt a kérdést intézik Mónikához, hogy nem zavarja-e, hogy gyengesége miatt már valószínűleg idegen földbe fogják temetni, és nem hazájában tér meg az örök nyugalomra. Az édesanya a kérdés hallatán megbotránkozik, és kijelenti, ne legyen gondjuk erre, temessék csak a testet bárhová. Ágoston később megtudja, hogy egy korábbi beszélgetés során az anyja ugyanerre a kérdésre így felelt: „– Semmi nincs messze Istennek – felelte. – Nem kell tehát félnem, hogy nem tudja majd a világ végén, honnan támasszon fel engem!” (Szent Ágoston 2002:156). Itt az emberi élet földi vége, vallási szempontból is egy megértő aspektussal bír.

Bár előfordul az is, amikor Ágoston mennydörögve szól a halálról. A X. könyv XLII. fejezetében például ez történik, ahol is az „ördöggel cimborálókrol” olvashatunk. Ágostontól ezt a jelzőt azokra használja, akik „túlvilági látomások után vágyakoztak”, „felfuvalkodott lélekkel” keresték Istent, vagy „tudományos gőgjükben hetvenkedtek” (Szent Ágoston 2002:302). Tehát itt intellektuális bűnösökről beszélhetünk, akik nem adták át magukat a keresztény eszméknek. Megtévesztésükben az ördög is közrejátszott, „aki átalakult a világosság angyalává”.¹⁸⁵ Itt az Isteni szint és az emberi szint közötti közvetítés problémájáról van szó, mivel Isten, „sem halált, sem bünt nem ismer”. Így „közbenjáróra” van szükség, akinek elég közel kell lennie az emberhez, de elég közel kell lennie az Istenhez is! Azonban itt hamis közbenjáró garázdálkodik, kinek a felfuvalkodott emberek áldozatul esnek, és ez a hamis közbenjáró maga az ördög, aki csak a bűnben közös velük. Itt idézi Ágoston a hírhedtté vált páli gondolatot, de egyszerre vonatkoztatva azt a hamis közbenjáróra és áldozataira is. „Mivel azonban halál a bűn zsoldja, abban egyezik meg az emberrel, hogy

vele együtt örök halálra kárhozik”. (Szent Ágoston 2002:302-303). Ez alapján azonban ne általánosítsuk az örök halál gondolatát, mert ez az elérhető legrosszabb lehetőség. Ugyanis Ágoston a bűnösöket és a gonoszokat határozottan megkülönbözteti, az örök halál csak a javíthatatlan gonoszok osztályrésze lesz.

De arra is látunk példát, hogy a halál átvitt értelemben fordul elő. A VIII. könyv XI. fejezetében például az Istenhez való megtéréshez, az új élethez át kell alakulni, bizonyos értelemben meg kell halni: „...mert halogattam meghalni a halálnak, és élni az életnek, s több ereje volt bennem a gonosz régi nek, mint az új jónak” (Szent Ágoston 2002:211). Ez egyfajta szellemi átvedlés, melyben a régi életmódnak meg kell halnia az új születéséhez. Ez a gondolat egyébként mindvégig továbbél a középkorban, különbség inkább a hangsúly elhelyezésében van. Bár érdemes visszatekinteni is, és felidézni Platón *Górgiászt*: „Különös egy élet ám az is, melyet te rajzolsz elénk! Éppen nem csodálkoznom, ha Euripidész igazat mondana: „*Ki tudja, életünk nem meghalás-e s halálunk élet?*” Valóban, talán halottak vagyunk; én is hallottam egy bölcstől, hogy az ember olyan, mint a halott s testünk olyan, mint a sír. S mivel lelkünknek az a része, melyben a vágyak rejtőznek, könnyen enged minden rábeszélésnek és ide-oda lökésnek, azt egy jelképes szóban jeleskedő, gondolom, szicíliai vagy itáliai ember ezen ide-oda görgés miatt tréfásan hordónak nevezte el, az esztelen embereket pedig beavatatlanoknak” (Platón 1984:574). Ez a szövegrész újabb cáfolat egyben arra az elgondolásra, miszerint a középkori halálfelfogás éles szakítás lenne az antik látásmóddal, és valami természetellenes és emberidegen szellemet honosítana meg. A *szóma-széma* gondolatkör – vagyis hogy a test a lélek sírja lenne, szinte gondolati előzményként tűnik fel a patrisztikában megjelenő, és a középkorban kiteljesedő felfogásnál.

Szent Ágoston más műveiben is gyakran találkozhatunk a halál különböző finom interpretációival. Például a *Keresztény tanításról* (*De doctrina christiana*) c. munkájában szintén felbukkan a *Valólomásokból* előbb idézett – meghalni az új életért – motívum. Az I. könyv XIX. fejezetében ezt írja: „Amint a lélek számára egyfajta halál az, amikor a bűnbánat során elhagyja eddigi életét és szokásait, úgy a test számára is a halált jelenti korábbi eleven állapotának felbomlása. És amint a lélek jobba lesz a bűnbánat után, amennyiben addigi bűnös szokásait kiirtotta, úgy a testtel kapcsolatban is ezt kell hinnünk és remélnünk, hogy a halál után, mely-

185 Uo. Ágoston a *Korinthusiakhoz írott 2. levél* 11/14-et idézi.

nek a bűn köteleke által adósaiv vagyunk, a feltámadáskor jobbá változik, mégpedig azért, hogy *a test és vér ne örökölhessen Isten országát*,¹⁸⁶ hiszen ez lehetetlen, *hanem e romlandó romolthatatlanságba öltözzék, s e halandó halhatatlanságba*.¹⁸⁷ Akkor már nem jelenthet terhet számunkra, mert nem szenved semmi szükségét, hiszen boldog és tökéletes lélek eleveníti meg teljes nyugalomban” (Szent Ágoston 2001:55-56). Tehát a szerző azt mondja, a bűnbánat egyfajta halál, halál a bűnös szokásokkal teli életmód számára – tehát itt a halál valamiféle végső lezárás, tisztázás. Ezzel párhuzamba állítva hal meg a test, amit ma már az egyetlen és elsődleges halálként kezelünk. Ágoston korában – és nem csak a keresztény kultúrkörben – ez még korántsem volt ennyire egyértelmű. Tehát a halál a régi életmódra vonatkozik, melyet egy tökéletesedés, átlényegülés követ, egy jobb élet formájában. Ez a krisztusi kereszthalál és feltámadás individuális megisméltése. De mit jelent a test és vér elutasítása, a halandó halhatatlanságba öltözése? Az Ágoston által idézett Pál *a Korinthusbeliekhez írt levelében* a feltámadásról beszél, a trombiták vagy harsonák megszólalásakor bekövetkező „eltávozásról”. A szöveg lejjebb tulajdonképpen a testtel, mint fizikai formával kapcsolja össze a romlandóságot, vagy halandóságot – ezért kell átlényegülnie. Korábban a 40-48-ban Pál megkülönböztet egy földi és egy lelki testet is. Arról nem kapunk pontos információt, pontosan milyen állagú ez a lelki test, és hogy azonos-e a lélekkel; csak azt tudjuk, hogy az első a földből való földi, a második pedig maga az Úr, a mennyei. És lejjebb van még egy igen energikus rész az 54-58-ban, amit már nemigen szoktak idézni: „mikor pedig ez a romlandó test romolthatatlanságba öltözik, és e halandó halhatatlanságba öltözik, akkor beteljesül azon ige, ami meg vagyon írva: Elnyeletett a halál diadalra. Halál! Hol a te fullánkod? Pokol! Hol a te diadalmad? A halál fullánkja pedig a bűn; a bűn ereje pedig a törvény. De hála az Istennek, aki a diadalmat adja nekünk a mi Urunk, Jézus Krisztus által”.

A „bűn ereje a törvény” kifejezés azt jelenti, hogy a keresztény igazságszolgáltatásban a megváltás ára a bűnről való lemondás, a lépés az átlényegülés felé. Szent Ágoston a következő – huszadik – fejezetben arra enged következtetni, hogy akinek a lelke nem hal meg a világ számára, az is új életet kap, azonban ő csak arra használhatja, „hogy bűneit

gyászolja”. A huszonegyedik fejezetben pedig levonatnak a konklúziók. Az embernek sem a teste, sem a lelke nem hal meg teljesen (!), hanem az igazak az örök életre támadnak fel, a gonoszok pedig az örök szenvedésre (Szent Ágoston 2001:56).

Lafont átfogó teológiatörténeti művében megjegyzi, hogy Ágoston finomítja és árnyalja az ember bűnös voltát érintő felfogásmódot: „igaz, hogy a rossz okozója elejétől fogva az ember, ő kezdeményezte az Istentől való eltávolodást és ő felelős a világ romlottságáért, melynek folyvást megmutatózó jele az érzéki vágy. Csakhogy az ember már nem tudja megfékezni a miatta elszabadult rosszat: az ember Ádám bűnében született, de önmagától nem születet újja, sőt önmagában a kívülről érkező üdvösség sem elegendő a folyamat elindításához. Belső indítékra is szükség van, mivel egyedül ez ébresztheti fel a hitet anélkül, hogy rákényszerítené” (Lafont 1998:86-87). A felszabadulás szabadságát nyeri így az ember a Krisztus emberré válása és áldozati halála formájában megjelenő kegyelmi adományban, és az ő tudatos választásában, amivel ezt az adományt elfogadja és sajátjává teszi.

A *boldog életről* (*Retractationes*) szóló töredékesen megmaradt pár oldalas értekezésben, melyben Ágoston szinte naplószerűen pár nap beszélgetéseit meséli el, világosan megfogalmazódik, hogy élet és halál abszolút ellentétes egymással, egymás ellenpólusai (Szent Ágoston 1989:37-38). Nincs közöttük átmenet. A bölcs ember ennek ellenére nem fél a haláltól, hiszen a bölcseknek bátraknak is kell lenniük, a tudás adja számukra ezt a bátorságot. Azért Ágoston láthatóan a „földön jár”, hiszen azt is megjegyzi, hogy az értelmes ember, ha lehet, a veszélyt elkerüli. Mivel mindenki szereti magát – erről *A keresztény tanításról*-ban ír – mi értelme volna ostobán veszélyeztetni az életünket. Az öngyilkosság sem erény – írja a *De civitate Dei*-ben. Egyszerűen csak arról van szó, hogyha a halál és a szenvedés elkerülhetetlen, akkor jobb vele szembenézni, főképp, ha igaz életre törekedtünk ezt megelőzően.

Még befejezésként idézzünk fel néhány sort az *Isten városáról* (*De civitate Dei*) c. munkából is, ahol Ágoston a korai kereszténység történetéről is beszél, más, teológiai témák mellett. Az I. könyv XI. fejezetéből a *Boldog életből* ismerős irányvonallal találkozunk, bár már határozottabban, magabiztosabban szól. Nem szabad félni a haláltól, ha helyes élet előzte meg! Noha sok keresztény pusztult el az üldöztetések alatt, és sokan szenvedtek gyötrelmes kínhalált, mégis, a halállal, mint végső befejezéssel a különböző sorsok egyformává válnak. És nem

186 Itt Ágoston a *Korinthusiakhoz írt 1. levélből* a 15/50-re hivatkozik.

187 Uo. 15/53.

jobb-e egyszer elveszni, mint a különböző halálnevektől rettegte élni? „Ugyanis a halált csak az teszi rosszá, ami a halál után következik. Ennél fogva, nem azon kell sokat gondolkodnia a halandó embereknek, hogy miként halnak meg, hanem inkább azon, hogy hová jutnak a halál után. A keresztyének ugyanis tudják, hogy jobb volt annak a kegyes koldusnak a halála, akinek a sebeit a kutyák nyaldosták, mint a bíborban és bársonyban levő istentelen gazdagé.¹⁸⁸ Ugyan mit árthat a halál rettenetes neme azoknak a holtaknak, akik helyesen éltek?”¹⁸⁹ Ezek után ismét szóba kerül az is, ami már Mónika halálakor nyilvánvalóvá vált. Eszerint mindegy, hogy a holttestet eltemetik-e, vagy egészében temetik-e el, a feltámadást ez nem befolyásolja – nyugtatja a híveket Ágoston. Persze ez azért nem jelenti azt, hogy nem fejezhetnénk ki tiszteletünket és hitünket azzal, hogy szép sírba temetjük nagyjainkat. Mivel a síremlékek az élők felé is közvetítik a feltámadás ígértét.

Ágoston kegyelmi aspektusát egyetlen folt árnyékolja be csupán, mégpedig az eretnekekkel és pogányokkal szemben kialakított harcias és rideg állásfoglalásai. Az igazi keresztségtől elfordulókat (pelagiánusok, gnosztikusok), a hitetleneket, és még a megkereszteletlen gyermekeket is az örök tűzbe száműzi (Minois 2012:172). Ez természetesen valóban egy olyan radikalizmus, amit nem tarthatunk a keresztyén alapeszméhez méltónak. Ágoston védelmében az hozható fel egyedül, hogy ezek a kemény ítéletek feladatából és pozíciójából is következtek. Hippo püspökeként, a barbár hódítók által fenyegetett nyugat-római birodalom összeomlása közepette teológiai harcokat vívott, művei többségükben a vitairódalom jegyében születtek. A korai egyház összetartásához szükséges lépésként fogta fel sarkos különbségtételt a keresztyének és a pogányok között, azonban itt Ágoston tévedései emberi gyengeségből fakadnak, nem pedig az általa képviselt eszméből.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a szent ágostoni szövegekben egyesül a platonikus hagyomány a keresztyén misztérium eszmevilágával. Megjelenik a „meghalni az új életért” gondolata, amely nem csak a túlvilági életre vonatkozik, hanem már egy földi életben történő morális és spirituális újjászületésre

188 Lukács 16/19-31.

189 Aurelius Augustinus püspöknek a pogányok ellen *Isten városáról* írt huszonkét könyve; I. kötet (I–V. könyv) 1942, II. kötet (VI–X. könyv) 1943. Forrás: http://www.cryingvoice.com/Christianity/Augustinus_mag.html

is. A halállal való elrettentés egyedül a rosszban javíthatatlan és tudatos károkozásra és hitelenségre irányul, ám alapvető üzenete az esendő, mégis jó felé törekedő ember számára a vigasz és kegyelem ígérete. Most elemzésemben szeretnék áttérni a skolasztika fénykorából Aquinói Tamás nézeteire.

b.) Aquinói Szent Tamás (1224–1274)

A „skolasztika fejedelmének” is nevezett Aquinói Tamást gondolkodóképessége és művei tették halhatatlanná. Arisztotelész tanait felelevenítve, integrálta azt a skolasztikus bölcséletbe, és eközben egyedülállóan átfogó, és merészen konstruktív életművet alkotott. Bár élete végén Tamás is néhány tétele visszavonására kényszerült (főképp 1270 után Tamás már nem minősül *persona gratanak*, majd halála után perifériára szorul, lásd Lafont 1998:226), akárcsak később Eckhart, aki ellen szintén eljárást kezdeményeztek, azonban ez, ha lehet, csak még izgalmasabbá teszi a későbbi korok számára.¹⁹⁰ Hatása már korábban is kiemelkedő volt szellemi és világi ügyekben egyaránt, de később is még évszázadokig jelentős mind filozófiai, mind teológiai tekintetben. Nagy szerepet játszott a kor aktuális teológiai-filozófiai parázs vitáiban is.

Tamás leszámol azzal az averroista nézettel, mely szerint az értelem különálló szubsztanciaként létezne, és csak időlegesen egyesülhetne a testtel.¹⁹¹

190 Szomorú jellemzője a kor egyházi vezetésének, hogy szinte minden, szellemtörténetileg jelentősebb személyiség ellen, tekintélyük, tehetségük, elvégzett munkájuk, életkoruk és megkérdőjelezhetetlen jóakarata dacára, eljárást indítottak. Szerencsés esetben csak enyhe büntetésben részesültek, amely meghurcolásból, és elfogadottságuk szükségszerű elvesztéséből állt. Rosszabb esetben ki is átkozhatták a megvádoltat, tömlöcbe vethették, vagy elpusztíthatták. Egyértelműen kitapintható, hogy minden egyéni, akár kiemelkedő szellemi teljesítményben, amely népszerűségnek örvendett, veszélyt véltek felismerni. Hitelt, valamint támogatást kaptak az irigy, kevésbé tehetséges klerikusok, akik örömmel panaszkodtak a korban világszínvonalú tudósnak számító személyekre. A fanatikus és korlátolt végrehajtóknak semmi sem volt szent: Aquinói Tamást népszerűsége csúcsán marasztalták el, Eckhart Mester 70 évesen kell, hogy útra keljen Kölnből a 900 kilométerre fekvő Avignonba, hogy a pápánál tisztázza magát. De felesleges sorolni a neveket, annyian vannak az megbecstelenítettek, és az ilyen jellegű tisztogatások alól a patrisztika sem volt mentes. Tisztelettel adózzunk a bátraknak, akik minden veszéllyel és ellehetetlenítő körülménnyel is dacolva véghez vitték zseniális életműveiket.

191 Ld. Aquinói Szent Tamás: *Az értelem egysége*. Ikon, 1993.

E felfogásnak az lett volna a következménye, hogy a lélek intellektuális része – mely az eszmék szemlélésére és Isten megértésére hivatott – a halál után beolvad, visszatér abba a nagy, közös intellektusba, ami tulajdonképpen maga a transzcendencia, az Isten. Ez nemigen illeszkedett a tradicionális eszmevilágba, és emellett sem a kanonizált, sem az arisztotelési tanokkal nem fért össze. Bár Tamás is isteni eredetűnek gondolja az értelmet – mégis egyénileg fogja fel. Ez a lehetőség szerinti értelem egysége, mely a cselekvő értelem és a képességi értelem együtteseként adja a lelket.

Aquinói Tamásnál konkrétan a halál problematikájához kapcsolódó szövegeket szinte minden művében találunk bizonyos mértékben. *A teológia összefoglalása c. (Compendium Theologiae)* átfogó munkát venném elő elsőnek, ahol is meglehetősen részletes és szerteágazó értekezést találunk a halállal, az Utolsó ítélettel, és a túlvilággal kapcsolatban. Ez a munka legutolsó, részben befejezetlen műve. Meglehet, hogy Aquinói Tamásnál kár lenne keresni azt a közvetlen hangnemet, amit Ágostonnál a legtöbbször megtalálunk. Szent Tamás tisztán és érthetően ír pontosan felépített rendszere alapján, ahol mindig tudni lehet, hogy mi miért történik. Egész szemléletét áthatja arisztotelési ihletésű analitikus pozíció, így a halál kapcsán se várunk szimbolikus képekben bővelkedő leírásokat. Annál inkább elegáns és pontos következtetéseket. Ghislain Lafont szerint: „Szent Tamásnak gondja van rá, hogy minden természetnek különböző mozgási és működési elvet tulajdonítson, így magyarázza meg dinamikájukat, és juttassa kifejezésre azokat a jellemzőket, amelyekkel e mozgást és működést a vizsgált modell ruházta fel” (Lafont 1998:199). Természetesen az emberi élet értelme kapcsán is érvényesülnek ezek a szempontok. Ha valakinek van egy célja, akkor úgy kell cselekednie, hogy ezt a célt elérhesse. Az ember célja a boldogság elérése, és az ehhez vezető út az erény. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, bajosan jutunk a boldogság közelébe. „Az ember végső célja az örök élet, amelyről azt mondtuk, hogy nem mindenki jut el oda, csak azok, akik erényesen éltek” (Aquinói Tamás 2000:181). Szent Tamást világképében és gondolkodásában ragaszkodik teleologikus intenciójához, és ezért sok esetben példamutató felvilágosultság jellemzi. Így például, amikor a bűnre adott büntetésnek nem a megtorló jellegét, hanem az eligazító oldalát hangsúlyozza. Emellett racionális tisztasággal állapítja meg, hogy ami másvalamire irányul, az nem a végső cél, sem végső jutalom vagy büntetés. Így az Ítéletkor bekö-

vetkező végső jutalom vagy büntetés sem kötődhet a földi élet javaihoz. Az ember teljes boldogsága nem más, mint Isten teljes szemlélése (teljes – Istenismeret). Tamás a már Ágoston által is felvetett szabad akarat problémát az egyének szubjektív akaratának irányultságával oldja fel: „A szabad akartól sincsenek megfosztva az elkárhozottak, noha akaratuk mozdulatlanul a rosszban vert gyökeret, ahogy az üdvözültek sem, bár akartuk megszilárdult a jóban, vagyis a jóban vert gyökeret” (Aquinói Tamás 2000:183). Tamásnál a szabad akarat a választásra terjed ki, a választás pedig a céllal kapcsolatos. A választás és cél – ezek olyan kulcsfogalmak, amelyek a bűnösség megítélésében is fontos szerepet játszanak. Ugyanis azok a bűnök, amik nem céljukat tekintve tévesek – tehát ellentétesek Istennel –, bűnbocsánatot nyernek; azok azonban, amelyek a céltől végképp elfordultak, soha nem bocsáttatnak meg. „A lélek pedig a halál állapotában bármely végső célt is tűzött ki maga elé, abban mindörökre megmarad, s azt fogja kívánni, mint legjobbat, akár jó, akár rossz ez a cél ...” (Aquinói Tamás 2000:184). Azok, akik a halál pillanatában örökre egybeforrnak rosszakaratukkal, azok a pokolban sem fogják bántani gonosz tetteiket, mivel hogy számukra ez az a cél, amit kitűztek maguk elé. Mégis sajnálni fogják bűnös hajlamukat, mert azt nem birtokolhatják, amit választottak, abban viszont dúskálni fognak, amitől undorodnak. „Ezt a fájdalmat lelkiismeret furdolásnak nevezzük. A szentírás képletesen féregnek mondja Izaiás könyvében: „Férgük nem pusztul el” – Izaiás 66/24” (Aquinói Tamás 2000:185). Aquinói Tamás képe a pokolbeli kínokról és a mennyei állapotról, jól láthatóan egyre kevésbé mitikus, és egyre inkább hasonlít a valós lelki jelenségek leírására. A testiség kérdésében is következetes, de ugyanakkor a kanonizált értelmezés mellett is kiáll. Nem igaz az, hogy a pokolban test nélkül szenvednének az elkárhozottak. Mint már idáig is láttuk, a halál, egyfajta kapu a keresztény felfogásban az élet egy valahol „eredendőbb” felvonása felé, másrészt pedig a nagy átalakulás. A lélek és a test is átalakul, akkor is, ha bűnös, legfeljebb különböző módokon. Az üdvözültek és a kárhozottak teste is egyaránt megszerzi a csorbíthatatlanság képességét, azonban a kárhozottak emellé nem kapnak meg más olyan képességeket, amelyek az üdvözültek boldogságához szükségesek. „Nem lesznek finomak, és szenvedésre képtelenek, inkább megmaradnak durvaságukban és szenvedékenységükben, sőt, növekedni is fognak ebben. Nem lesznek mozgékonyak, a lélek alig tudja majd hordozni őket, nem fényesek, hanem

sötétek lesznek, úgy, hogy a lélek sötétsége a testekben is meg fog mutatkozni, ahogyan Izaías mondja: (1/3,8): „Megperzselt az arcuk” (Aquinói Tamás 2000:185). Bár Aquinói érzékeli az ellentmondást a szenvedő testek és a romolhatatlanság között, mégis talál két okot, amivel a végtelen ideig tartó kínokat igazolni tudja. Az egyik az, hogy a végső pillanatban – az Utolsó ítéletkor feltehetően – minden mozgás megszűnik a világban, az égitestek mozgása is, és így onnantól kezdve változatlan marad a világ. A természetben változást attól a perctől kezdve csak a lélek képes előidézni. A másik ok, hogy mivel a lélek örökkévalóságához isteni erő csatolja a testet, a kárhozott lelkek teste is örökéletűvé lesz, csakhogy az ő osztályrészüik így csak a vég nélküli szenvedés. Az ítélet tekintetében is egy részletekben bővelkedő kép tárul elénk, hiszen vannak, akik haláluk után azonnal a mennybe vagy a pokolba jutnak, és vannak, akiknek várakozniuk kell. A bűnösök általában már rögtön haláluk után megkezdik szenvedésüket, van, akinél ez a purgatóriumban letöltendő vezekléseként valósul meg. Mint már erre vonatkozó utalással találkoztunk, a kisebb bűnökért is jár valamennyi vezeklés, de a halálos bűnök is levelezhetők, feltéve, ha megbánták őket. Aquinói Tamás szerint, az üdvözülteknek ígért földi javakat misztikus értelemben, szimbolikusan kell érteni, azonban a bűnösöknek ígért anyagi tűz, valóban anyagi tűz lesz.

Most térjünk vissza a halál okára a keresztény teológiában, ami nem más, mint a bűn. Szent Tamás a *Teológia összefoglalásában* a bűnbeesés történetét, és az érte kapott büntetést is elemzi. Tamás szerint Isten nem azért tiltotta meg az embernek, hogy egyen a jónak és rossznak fájáról, mert az önmagában rossz lett volna, hanem azért, hogy az ember elejétől fogva tisztában legyen az Úr hatalmával. Azért tette, mert az ember ennek a parancsoknak a betartásával is már szolgálatot tett volna az Úrnak. Tamás szerint nem azért nevezzük a fát a „tudás fájának”, mert tudást adott volna, hanem mert megmutatta az engedelmesség és engedetlenség közötti különbséget. A sátán, aki elesett az örök boldogságtól, de látta, hogy az embernek van esélye azt elérni, tervet forralt. Hamis beszédével elkábította az ember kevésbé bölcs felét – Évát. Álnok módon nem beszélt a halálról, csak azokról a dolgokról, amiket az ember természeténél fogva kívánt – a tudás megszerzéséről és a méltóságról. Itt Aquinói már-már kimondja, hogy tulajdonképpen ezek miatt az ember nem hibáztatható, hiszen ezek teljesen normális vágyait képezik. Azonban Éva a gyümölcs megkös-

tolásával egyből ötszörösen vétkezett – gőgös volt, kíváncsi volt, torkos volt, hitetlen volt és végül engedetlen volt. Ne gondoljuk azonban, hogy Ádám kevésbé lett volna bűnös. Ugyanis ő úgy szegte meg a parancsot, pedig nem vezették félre – mint az asszonyt –, mégsem engedelmeskedett az Isten parancsának. Szintúgy meg nem érdemelt tudásra és méltóságra vágyott, és mikor kedvében akart járni feleségének, ő is evett a fáról.

A bűnnek Tamás szerint két fő következménye volt – ezek egyike az alsóbbrendű erők lázadása az értelem ellen. „Az említett állapotnak, a nagyszerűen rendezett harmóniának az oka teljesen az Istennek alávetett emberi akarat volt. Ennek következtében, amikor az emberi akarat kivonta magát az isteni alávetettség alól, megszűnt az alsóbb erők tökéletes alárendeltsége az értelemnek, valamint a test léleknek való alárendeltsége is” (Aquinói Tamás 2000:198). Nagyon érdekes, amit Tamás mond a bűnbeesésről. Ugyanis ezzel magyarázza a test kontroll alóli kibújását is – ami magában foglalja a csapongó szenvedélyeket, az epekedő vágyat, a perzselő haragot. Mindezek azért a testhez kötődnek, mert működésükhöz testi közvetítőeszközökre van szükség, míg az értelemnek nincs szüksége ilyen közvetítőkre. A bűn másik ismert következménye pedig a halál kényszere. Itt Tamás úgy magyarázza a problémát, hogy az ember „érezte a romlottság miatti gyengeséget, aminek következményeképp az emberi élet szükségszerűen a halálhoz vezetett, mivel a lelkével nem volt képes a testet úgy örökre megtartani, hogy az életet közölje vele” (Aquinói Tamás 2000:199). Ezek után az ember halála már nem csupán lehetőség volt, hanem szükségszerűség is lett. Bár ne feledkezzünk meg arról, hogy az ember előtte sem volt halhatatlan. Mégis világos, hogy Szent Tamás a halált egyfajta fogyatékoság, hiány eredményeként értékeli – itt a halál sokkal inkább tökéletlenség, mintsem büntetés, vagy kapu.

Most tekintsük át, mit ír *A teológia összefoglalása* a Megváltó haláláról. Mivel Krisztus egyszerre volt a test, a lélek és az Ige egysége, mikor meghalt, lelke elvált a testétől, „hiszen a test halála nem más, mint a lélektől való elválása” (Aquinói Tamás 2000:256). Mindebben Krisztus halála a miénkhez hasonlított – írja Aquinói –, azonban egy lényeges ponton különbözik az ő sírba szállása. Az emberek valamilyen erőszak folytán, vagy természetből rendelve, a halál alattvalóiként pusztulnak el, míg Krisztus tudatosan halt meg, szabadon választotta halálát. Ezt különösen is érdemes hangsúlyozni, mivel a későbbi korok thanatológiai spekulációiban

a halál tudatos választása és „sajáttá tévése” érték-hordozóvá válik. Ennek csiráit láthatjuk a Megváltó halálának példájában is. A Megváltó sírba tételez bemutatónál további részletek derülnek ki. A bűn által megrontott ember testét és lelkét további hátrányok érik a halál után. A testet visszaadják a földnek, tehát elhelyezik és ott oszlásnak indul. A Megváltó testét ugyan a föld alá helyezték, azonban nem indult oszlásnak – „mivel a Szentlélek alkotta a testét”. Emellett a halandó emberek lelke a halál után leszáll az Alvilágba, hogy betöltse büntetését, a Megváltó lelke viszont azért szállt le az Alvilágba, hogy másokat megszabadítsa a büntetéstől. Mэгhozzá azokat szabadította meg, akiket az ősatya vétke miatt tartottak itt fogva, megváltotta őket halálával, és legyőzte a halált feltámadásával. Aquinói Tamás egy másik munkájában a Megváltó halálát az ember számára felfoghatatlannak nevezi (Aquinói Tamás 1994:47). Az első ember bűnének büntetése nemcsak a test halála volt, hanem a lélek is részesült ebben a büntetésben, azáltal, hogy elszakított Istentől, az ő látásától. Ennek a bűnnek a Megváltó haláláig az engesztelő áldozata nem történt meg, ezért a halál után mindenki, még a Szentatyák is a pokolra kerültek (Aquinói Tamás 1994:54). Krisztus mindezért meghalni akart, nem csak pusztán pokolra szállni.

Ágoston szenvedélyességével szemben Tamás racionális teológiája a lelkek megítélése és túlvilági büntetések tekintetében is egy belátóbb nézőpontot képvisel. Egyrészt már pusztán logikai okokból adódóan is, elutasítja a korban igen nagy népszerűségnek örvendő „népi” pokoljáró beszámolókat, mert a Pokol nem ezekből, hanem kizárólag a Szentírás és a hit által ismerhető meg (Minois 2012:296). Engedékenyen bánik a bűnösökkel, noha a megbánás által való megbocsájtás ígérete már Ágostonnál is jelen volt. A megkereszteletlen gyermekeket sem űzi a Pokolba, ők egy semleges, gyötrelmentes helyen tartózkodnak, és nem zárható a lehetősége annak, hogy később találkozzanak a hittel, ekképp lehetőséget kapva a Paradicsomba jutásra. A pogányok számára nyilvánvalóan nem tud teljes feloldozást nyújtani, de hirdeti, hogy Isten segítségére siet azoknak, akik vágnak a hittel való találkozásra, és lehetőséget teremt a számukra. Akik gyűlölik Istent, azok semmi jóra sem számíthatnak, de ebben semmi meglepőt sem találhatunk egy erősen vallásos korszak gondolatvilágában, még etikai szempontból sem.

Aquinói Tamás művei átfogó és szisztematikus munkák, melyek szelleme a halál-értelmezésben is

tükröződik. A halál és az élet, mind az ontológiai státuszról fogva határozódik meg, közelebbről pedig a cél és mozgás fogalmi koordinálnak. A halandóság leginkább a létezés hierarchiájában betöltött rangból adódó fogyatékosként értelmezhető, és kevésbé van drámai éle, leszámítva az egyszerűbb olvasók számára íródott műveket, amelyekben nála is erősebben érvényesül a nép felett pásztorkodó, okító hangnem.

c.) Eckhart Mester (1260-1327)

A domonkos rendi Eckhart Mester szerepel harmadikként a bemutatandó filozófusok-teológusok sorában, talán az ő nézőpontja a legelőre mutatóbb, bár az ő tanításai a legkevésbé ismertek. A középkori gondolkodás egyik legjelentősebb alakjának tarthatjuk, egyesül nála az antik filozófiai hagyomány a skolasztikus teológiával, és az isteni transzcendenciát belső utakon kereső misztikával. Legerősebben talán az újplatonista tanítás hatott rá, de jól ismerte Arisztotelész, Böethius, Ágoston, és rendtársa, Aquinói Szent Tamás munkáit is. Életében nagy tekintélynek örvendett, azonban a hivatalos egyházi dogmákat szétfeszítő ígéhirdetése miatt idős korában az inkvizíció perbe fogta. Eckhart tanai csak időlegesen, szűk körben, és általában felszínesen váltak ismerté, de a szellemtörténetben a legnagyobb ontológusok merítettek belőle egészen a modern korig, méltatói közé sorolhatjuk G. W. F. Hegelt, vagy Martin Heidegger-t is.

Eckhart munkáinak szelleme határozottan más, mint az őt megelőző teológusok többségéé. Ez az újszerűség halálértelmezésében is feltűnik, leginkább furcsamód abban, hogy mennyire hanyagolja a halálproblematikát. Már láttuk, hogy a jóval rigorózusabb Tamás is érzélgősség és hangzatos passzusok nélkül nyúl a halálhoz, azonban Eckhart-ot – mondhatni – nem köti le igazán sem a halálfélelem, sem a túlvilággal szembeni várakozás. Ennek két fő oka van. Az egyik, a szinte minden művéből sugárzó, reneszánszt megelőlegező optimista keresztény humanizmus. A másik pedig az a rá jellemző, rendkívül mély és intenzív filozófia, mely a csúcspillanataiban éppúgy maga mögött hagyja a klasszikus individuumot, mint a keresztény istenfogalmat – a vallási dogmákról nem is beszélve. Lafont szerint: „Eckhart központi kérdése is az Istennel való egyesülés, amelyet fejtegetéseiben úgy értelmez, mindvégig megmaradva a skolasztika keretein belül, hogy Istenben az ismeret bizonyos előnyt élvez a léttel szemben, s az emberben az értelem előbbvaló, mint az akarat” (Lafont 1998:195).

Ahhoz hogy megérthessük Eckhart Mester különleges gondolatvilágát, meg kell ismerkednünk az ember természetére vonatkozó általános nézeteivel. Elsőként talán idézzük fel azt a fentebb tárgyalt ágostoni gondolatot, mely szerint egy belső átalakulásra, „meghalásra” van szükség az új életre való születéshez. Eckhart Mesternél egyrészt ez a gondolat visszatér. Másrészt a két élet közötti választás, levetés és újrakezdés – bensővé válás-tevés – eszméje teljes mértékben áthatja emberről alkotott morálfilozófiáját, sőt metafizikáját is. *A nemes emberről (Von dem edeln Menschen)* című prédikációjából (Eckhart 1993:113) idézném fel a külső-belső ember teorémáját, bár ez a gondolat szinte minden művében visszatér. Eckhart művében evidenciaként kezeli, hogy az ember kettős természetű lény, test és lélek. Azonban a külső és belső ember megkülönböztetése korántsem egy egyszerű dualizmust takar. „A külső emberhez tartozik minden, ami a lélekhez tapad, ámde hús öleli körül, és azzal van összekeverve, továbbá minden egyes tagban és taggal testileg együttműködik – a szemmel, a füllel, a nyelvvel, a kézzel és hasonlókkal. Mindezt pedig az Írás így nevezi: a régi ember, a földi, a külső, az ellenséges, a szolgáló ember” (Eckhart 1993:115). Tehát itt nem pusztán a fizikai emberről, a testről van szó. Még csak nem is az érzékiségben tobzódo testi emberről. Itt a külsővé vált, sodródó emberről van szó – aki elveszik a világ folyásában, és szolgáló, mert nem önmaga. Nem jut-e eszünkbe itt Heidegger *akárki-je*?¹⁹²

A másik ember, a „belső” az, akit neveznek mennyei embernek, barátoknak, nemes embernek. Ha igaz az, hogy minden egyes embernek emberi léte kezdetétől van egy jó és egy rossz szelleme,¹⁹³ akkor a rossz szellem az, amely folyamatosan a gonoszra, az időbelire, a múlandóra sarkall. A rossz szellem folyamatosan párbeszédben áll a külső emberrel, és folyamatosan próbálja megkaparintani a belső embert. A bűnbeesés történetben ekképp fenekedett Ádám (a belső ember) ellen a kígyó – Éván keresztül. „A férfi a lélekben ama jó fa, amely szüntelen jó gyümölcsöt hoz, amiről a mi Urunk is beszél (vö. Mt 7, 17). Ő a szántó föld is, amelybe Isten saját képét és hasonlóságát ültette, s a jó magot, gyökerét minden bölcsességnek, az összes mesterességnek és művészetnek, minden erénynek és jó-

nak plántálta belé: azaz az isteni természet magját (vö. 2, Pt 1, 4). Az isteni természet magja pedig Isten fia, Isten igéje (vö. Lk 8, 11)”.¹⁹⁴ A külső ember az, aki boldogtalan és halálra szánt, neki kell meghalni, hogy a belső ember élhessen. Pontosabban a belső ember mindig is ott van, de hagyni kell őt növekedni. A belsőleges – külsőleges pólusú felfogás a tevékenységekben is megmutatkozik. Az *Útmutató beszédek (Die Rede der Unterscheidung)* 23. beszédében (Eckhart 1993:68) ír a szerző arról, hogy meg kell tanulnunk belülről cselekedni. Az ilyen szempontból mindegy, hogy a cselekedet külső vagy belső a tettet tekintve (bár a legjobb, ha mindkettő), a fontos az, hogy a belsőlegességet engedjük kitörni a tevékenységbe, és onnan térjen vissza újra a belsőlegességbe. Ezáltal tanulhatunk meg minden kényszer nélkül, szabadon cselekedni, és így kerülhetünk összhangba az Úrral.

Eckhart eme ágostoni ihletésű szövegében nem arra futtatja ki az egész gondolatmenetet, hogy az embernek le kellene vezetnie külsődleges természetét – hisz valamiképp ez eleve adott –, hanem az ember egyedülálló, megkülönböztetett lényegiségét, a benne rejlő lehetőségeket villantja fel. „Az „ember” szó a latinban egyik értelmé szerint arra vonatkozik, aki magát és mindent, ami az övé, teljesen Isten alá hajtja és rendeli, Istenre tekint, nem pedig a magáéra, amit maga mögött, alatt és mellett tud. Ez a teljes és tulajdonképpeni alázat; ezt a nevet az ember a földről kapja. Ha azt mondjuk: „ember”, akkor ez a szó jelent valami olyat is, ami fölötte áll a természetnek, az időnek és mindennek, ami az idő felé fordít, vagy az időre emlékeztet; és ugyanezt mondom a helyre és a testiségre vonatkozóan is. Mindezen felül ez az „ember” bizonyos módon semmivel sem közös, azaz nem ennek vagy annak a képére vagy hasonlóságára formáltatott, továbbá a Semmiről olyannyira nincs tudomása, hogy benne semmi nem található és nem észlelhető a Semmiből. Oly teljesen meg van fosztva a Semmitől, hogy benne egyedül csak tiszta élet, lét, igazság és jóság van. Az ily módon formált ember valóban „nemes ember”, se több, se kevesebb”. Eckhart ezt a belső embert, az Egybe eljutó és a Semmitől mentes embert találja meg. De Tamással ellentétben ez az ember nem az ész- és cél-okokat kutatva jut el és a hithez, és érti meg azt, hanem a teljes belsővé válásban, a maradéktalan önátadásban.

192 Ld. Martin Heidegger: *Lét és idő* I. rész IV. fejezet – „A világban-benne-lét mint együttlét és Ön-maga-lét. Az akárki” 27. §. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989:258-264.

193 *Szent Jeromos* és mások nyomán.

194 Itt Eckhart nem az emberi nemekre, hanem inkább bizonyos princípiumokra gondol.

A szerző halállal kapcsolatos attitűdjének megértéséhez először el kell fogadnunk az általa felállított értékrendet és hierarchiát. *Az isteni vigasztalás könyvében* (*Daz bouch der götlichen troestunge*) például ez az erőteljes kijelentés olvasható: „Ezért hát az ember ne panaszkodjon semmilyen kár miatt, inkább amiatt panaszkodjon, hogy számára ismeretlen a vigasz, hogy a vigasz nem képes megvigasztalni, ahogy a betegnek sem ízlik az édes bor. Amiatt panaszkodjon az ember – mint fentebb írtam –, hogy még nem semmisült meg teljesen a teremtmények számára, és nem épült be mindenestül a jóságba” (Eckhart 1993:88-89). Eckhart szerint a jó ember, aki egyedül a jóságtól született, nem szenvedhet mindattól, ami teremtett, a keserűségtől és fájdalomtól. Így a halál sem szenvedésként vagy büntetésként jelenik meg, nem is kapuként vagy fogyatékoságként, hanem az egyértelmű irányba vivő út nem túl lényeges stációjaként. Itt meg kell jegyeznünk két mozzanatot, mely kiegészíti a leírásokat.

Az egyik az, hogy Eckhart Mester szerint az ember nem teljes egészében teremtett lény. *A Teremtés könyvének magyarázata* (*Expositio Libri Genesis, Liber Parabolarum Genesis*) c. munkájának 112. pontjában beszél erről: „Ennek első oka az, hogy az élőlények magasabb fokon részesednek Isten jóságából és tökéletességéből, egyrészt mivel „ami lett, Őbenne” nem lett, nem teremtett, hanem az „élet”, másrészt mert Isten maga sajátlagosan él, azaz nem kívülről mozgatott, hanem belülről saját maga által” (Eckhart 1992:42). Másrészt a nemzés a lélekből ered, és így ez az élőlények, magasabbrendű lények sajátja. Ami magához hasonló képes nemzeni, az tökéletes. „A régiek azt is mondták, hogy Isten a világ lelke. Így tehát a szaporodó, és önmagukat sokszorozó élőlények magukban hordoznak valamit Istenből, ami tökéletesebb, mint azok a teremtett dolgok, melyekről Isten összefoglalóan azt mondta, hogy jók” (Eckhart 1992:42). Az élet tehát nem teremtett dolog, és így azok a dolgok, melyek teremtettek, mert létük van, a lét miatt teremtettek és sohasem az élet miatt! Eckhart továbbá ezt is írja: „Például: az ember annyiban halandó, amennyiben testi lény, de nem az, amennyiben értelmes lélek életi. Azonkívül a test színe miatt látható, de az összes többi benne lévő tulajdonság miatt láthatatlan” (Eckhart 1992:42).

Látható, hogy Eckhart ontológiai súllyal kezeli az élet fogalmát, amihez fogható a modernitásban majd csak a XIX. században látunk újra. Emellett kimondja az ember halhatatlan természetét, mely

ugyan a fizikai testre nem vonatkozik, de mégis észre kell venni, hogy nem valamilyen előirányzott morális vagy spirituális „ellenszolgáltatás” fejében nevezi az embert halhatatlannak, hanem eredeténél fogva. De látunk az ember egyedülálló rangjára más bizonyítékokat is. Például a *Tizenöt német beszéd* c. munka 2. beszédében olvashatjuk: „Ha egy lélek – és pedig egy itt a földi létben élő emberé – a legfőbb angyallal egyazon méltóságban állna, úgy ez az ember saját képessége alapján mégis mérhetetlenül magasabbra lenne képes jutni egy angyalnál, minden jelenlegi pillanatban újként, végtelenül, vagyis különösebb út és mód nélkül, az angyalok útját és az összes teremtett értelmet meghaladva. Csak az Isten szabad és nem teremtett, és ebből ered, hogy csak az Isten hasonló a lélekhez éppen szabadsága, nem pedig a nem teremtett mivolta lévén, hiszen a lélek teremtett” (Eckhart 2000:54). Eckhart itt még a legfőbb angyaloknál is magasabbra helyezi az embert, ráadásul képességei alapján, továbbá olyan szabadságot tulajdonít neki, melyben (az élet mellett) közöslényegű Istennel.

Eckhart Mester sajátos halál-felfogásának másik oka az az eszme, mely szerint minden léleknek Isten felé kell törekedni, egészen addig a pillanatig, mikor már nem beszélhetünk két dologról, hanem minden csak Egy lesz. Isten megszűnik számunkra „Isten” lenni, és magunkat ismerjük fel Istenben, majd felismerjük magunkat, mint Istent. Ez az eckharti misztika legmélyebb kútja, ez a legfőbb alap – és Isten felé törekvés, mindenképp egy belső úton való végighaladás eredményeként történik.

„Éppen ezért, ha élni akarsz, és azt akarod, hogy munkáid éljenek, akkor minden dolog számára halottá és semmivé kell lenned” (Eckhart 2000:104) – mondja a 7. beszédben. Tehát a dolgok számára kell halottá lennünk, hogy belül a lényeg igazi életre kelhessen. Ez csak általunk történhet meg, a Teremtővel közös szabadság által, és értelem által. „Még ha maga Isten készítené kívülről munkára, bizony, munkád még akkor is holt lenne. Ahhoz, hogy munkáid élők legyenek, Istennek belülről, a lélek legbensőbb részében kell téged megindítania; ahhoz, hogy azok valóban élők legyenek: mert itt van az életed, és csak itt élsz igazán” (Eckhart 2000:105). Visszatér ugyanez a motívum a 12. beszédben is: „Épp így a léleknek is egyformán távol kell lenni minden földi dologtól úgy, hogy egyikhez se legyen közelebb, mint a másikhoz; egyformán távol kell tartania azoktól önmagát, tartania örömben és szenvedésben, jómódban és nélkülözésben, bármi legyen is az. Mindezekkel szemben, mint-

ha meghalt volna, higgadtan és emelkedetten kell viselkednie” (Eckhart 2000:168). De mint korábban is láttuk már, ez nem valódi halál, hanem az ember legbensőbb egzisztenciális alapját felismerő metamorfózis. „De ha ide eljut az ember, soha ennél könnyebb, vidámabb és szeretetreméltóbb élete nem lehet” (Eckhart 2000:171).

Nem is találhatnánk ennél szebb zárszót. Eckhart Mester bölcseletében végbe megy egy olyan fordulat, mellyel a figyelem középpontja a bensőre helyeződik át. A kereszténység Istene ebben az aspektusban nem egy abszolút mindenható ítélőbíró, hanem az ember létének belső alapja, mellyel az individuum a szellemi fejlődés végén felismeri tökéletes egységét és azonosságát. A halál elgondolása magában hordoz mind Ágostonnál és Tamásnál látott jegyeket, ám már egy olyan kontextusba ágyazódik, ahol az ember *otthonosan* mozog a fizikai és transzcendens világban, e kettő egységében. A halál végképp legyőzött, a Semmi nincs többé, csak az Élet van.

VI. Összegzés

Befejezésül szeretném röviden megjegyezni, hogy dolgozatomban nem egyfajta apológia a középkori kereszténység, vagy a középkori európai kultúra mellett. Sokkal inkább az vezérelt, hogy tisztázzam és megvilágítsam e letűnt realitás komplex struktúráját, eszméit és néhány szereplőjét, azoktól az igazságtalan és a valóságot elfedő ítéletektől eltávolodva, melyeket könnyűszerrel lehet ráaggatni egy már elnémult és elporladt világra.

Ennek során alapvető célkitűzéseim között szerepelt a halálproblematika rövid, felvillantászerű bemutatása a középkor intellektuális kultúrájában – ezen belül is a szentírási illetve a filozófiai-teológiai megközelítésekben. Itt sajnos nem jelent meg az a forráscsoport, amely az egyház hívekre való hatás gyakorlásával, kontrollálásával foglalkozik, várhatóan más tartalmi irányokat mutatott volna ennek elemzése. Emellett nagyon érdekes és kíváncsú lett volna – az intellektuális kultúra bővebb vizsgálata mellett – kutatni a halál társadalmi struktúrákban betöltött szerepét, a temetési szokásokat, a kor bőséges művészeti anyagában felbukkanó haláltémákat, valamint a rendkívül érdekes, és a gondoltnál jóval meghatározóbb népi szemléletmódot. Erre itt nem volt lehetőség, egy közel ezer oldalas kötetet lehetne kényelmesen megtölteni vele. De bízom benne, hogy az eddigiek során felvonultatott jelenségek

meggyőztek minket arról, hogy egy letűnt életvilág ilyen alapvető fontosságú eseményéhez csakis a lehető legtöbb nézőpontot figyelembe vevő, a korba valóban belehelyezkedő kutatói attitűddel közeledhetünk.

Másodlagos céloom pedig egy elterjedt előítéletet kívánt eloszlatni, mely a középkori megközelítéseket egy komor, gyakran morbid, szellemi-érzelmi téren egészségtelen formaként írja le. Nem állíthatom, hogy nem voltak valóban ilyen jellegű jegyek a középkor kultúrájában. Egyrészt voltak, másrészt csodálkozunk is kellene, ha nem lettek volna a kiváló körülmények ilyen bősége mellett. Azonban nem szabad engedni annak a stilizáló hajlagnak, mely egyszínűre festi az egész kort. Megcáfoltuk azt a nézetet, miszerint kizárólag a kereszténység, és annak középkori kultúrája traumatizálta volna a halált, szüntette volna meg addigi, az antikvitásban kialakult derűs és természetes arcát. Majd megcáfoltuk Scherer azon kijelentését, mely szerint a bibliai gondolkodás, ellentétben a göröggel, halhatatlan elvet az ember kapcsán nem ismer el. Végül, de nem utolsósorban megcáfoltuk azt a sematizáló metódust, amely ezeket a kijelentéseket eredményezte.

Hadd idézzem fel itt Arthur E. Imhof, a neves szociológus és történész véleményét, aki cáfolja az újkori élettörténetek tanulmányozása kapcsán, hogy azok lényeges mértékben reprezentatívak lennének, ugyanis maga a kor sem lehet általánosításra alkalmas, mivel mindenki más életutat futott be.¹⁹⁵ A „dobozolás” éppúgy nem működik sem demográfiai, sem világnézeti szempontok esetében. Mi lehet ennek a kalandnak, amely a középkori teológia halálképét próbálta hajszozni, az utolsó tanulsága? Az elfogult tudományos módszer nem megértő, hanem előíró tárgyára nézve. A saját, egyszerűsített és eltérített képét kívánja ráerőltetni a korábbi korszakokra. Ebben az esetben az a rendszerező magatartás, mely egyetlen főelv köré kíván minden elemet elrendezni, könnyen illúziókat eredményezhet. Az első lépés annak elfogadása, hogy egy letűnt életvilág kapcsán belátjuk, semmit sem tudunk, vagy amit tudunk az nagyon kevés. Ne gondoljuk azt, hogyha látjuk a cölöpöket és a kikötött csónakokat a folyóparton, akkor látjuk magát a folyót is.

195 Ld. Arthur E. Imhof: *Elveszített világok – Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen...* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

Absztrakt

A középkort mindig is a halál szoros ölelésében látták a történétírók és kutatók. Ismerősen csen-
genek számunkra olyan fogalmak, mint a *dance macabre* vagy az *ars moriendi*, tudunk a pestisjárványok és éhínségek borzongató árnyairól, azonban a tanulmányok szerzői abban már kevésbé értenek egyet, hogy miképp is lehetne egészében véve jellemezni a kor emberének viszonyát a halálhoz. Hogy csak egy példát mondjak, míg a thanatológusok a halálnak a természetiségből való kiragadásáról beszélnek az antik világhoz képest, addig a történészek egy természetes módon az életbe olvadó halálképet látnak a kor társadalmainál. Az ilyen paradoxonok oka sokszor egy redukáló tudományos látásmód, mely ahelyett, hogy igyekezne teljességében megragadni egy élő, dinamikus realitást, inkább berögződések mentén mond ítéletet egy letűnt életvilágról. Ez a munka filozófia- és teológiatörténeti szálon próbálja felvillantani azokat meghatározó szellemi momentumokat, melyek árnyalják, esetenként cáfolják a középkori halálfelfogást övező rögzült előítéleteket.

Abstract

The Middle Ages has always been seen by historians and researchers as being closely embraced by death. Terms such as *dance macabre* or *ars moriendi* sound familiar for us, we know about the dreadful shadows of plagues and famine, but there is little agreement on what the attitude of the man of that age is to death. Just to tell an example while the thanatologists talk about death as grabbing man out of the natural, historians see death as natural part of life with the societies of the age. The reason for such paradoxes is the reductive scientific point of view, which instead of attempting to embrace a living and dynamic reality, forms a judgement along stereotypes about a world in the past. This work makes an attempt to challenge stereotypes about attitudes to death in the Middle Ages both form a philosophical and theological history point of view.

Felhasznált irodalom

Aquinói Szent Tamás 1993 *Az értelem egysége*. Ikon Kiadó, Budapest.

- Aquinói Szent Tamás 2000 *A teológia összefoglalása*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Aquinói Szent Tamás 1994 *Előadások a Hiszekegyről, a Miatyánkról és a Tízparancsolatról*. Seneca Kiadó, Budapest.
- Ariés, Philippe 1987 *Gyermek, család, halál – tanulmányok*. Gondolat, Budapest. /A halállal szembeni attitűdök/.
- Ariés, Philippe 1974 *Western Attitudes Towards Death: From the Middle Ages to the Present*. The Johns Hopkins University Press.
- Arisztotelész 1988 *Lélektanulmányok – A fiatalság és az öregség, az élet és a halál*. Európa Kiadó, Budapest.
- Az isteni és az emberi természetről I-II – Görög egyházatyák*. 1994 Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Biblia 2002 Boldog élet alapítvány.
- Binski, Pauli 2001 *Medieval Death – Ritual and Representation*. British Museum Press.
- Csejtei Dezső 2002 *Filozófiai metszetek a halálról – A halál metamorfózisa a 19–20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban*. Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- Dilthey, Wilhelm 1974 *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban – tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Dubruck Edelgard E & Barbara I. Gusick (eds.) 1999 *Death and Dying in the Middle Ages*. Peter Lang, New York.
- Eckhart Mester 1999 *Útmutató beszédek*. T-Twins, Budapest.
- Eckhart Mester 2000 *Tizenöt német beszéd*. Kráter Kiadó, Pomáz.
- Eckhart Mester 1992 *A teremtés könyvének magyarázata*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Eco, Umberto 2002 *Művészet és szépség a középkori esztétikában*. Európa Kiadó, Budapest.
- Eliade, Mircea 2001 *Samanizmus*. Osiris, Budapest.
- Every, George 1991 *Keresztény mitológia*. Corvina, Budapest.
- Gurevics, Aron Jankovlevics 1987 *A középkori népi kultúra*. Gondolat, Budapest.
- Gurevics, Aron Jankovlevics 2003 *Az individuum a középkorban*. Atlantisz, Budapest.
- Huizinga, Johan 1976 *A középkor alkonya*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Imhof, Arthur E. 1992 *Elveszített világok – Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen...* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kerényi Károly 1977 *Görög mitológia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Lafont, Ghislain 1998 *A katolikus egyház teológia-története*. Atlantisz, Budapest.
- Le Goff, Jacques – Schmitt, Jean-Claude 1999 *Dictionnaire Raisonné de L'Occident Médiéval* Michel Lauwers: Mort(s); Fayard, Paris.
- Lucretius, Carus Titus 1997 *A dolgok természetéről*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Magyar Filozófiai Szemle* 1984 3-4. szám.
- Minois, Georges 2012 *A pokol története*. Atlantisz, Budapest.
- Origenész 2003 *A princípiumokról I-II*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Paxton, Frederick S. 1996 *Christianizing Death: The Creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*. Cornell University Press, New York.
- Platón 1989 *Az állam*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Platón 1984 *Gorgiasz*. In *Platón összes művei* – Európa Kiadó, Budapest.
- Schopenhauer, Arthur 1992 *A nemi szerelem metafizikája az élethez való akarat igenléséről az élet semmiségéről és gyötrelméről*. Hatágú Síp Alapítvány.
- Stuttgarter Bibliai kislexikon*, Erich Arntz, Gummersbach.
- Szent Ágoston 1942-43 *Aurelius Augustinus püspöknek a pogányok ellen Isten városáról írt huszonekét könyve; I. kötet (I-V. könyv) 1942, II. kötet (VI-X. könyv) 1943*. Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
- Szent Ágoston 1989 *A boldog életről – a szabad akaratról*. Európa Kiadó, Budapest.
- Szent Ágoston 2001 *A keresztény tanításról*. Paulus Hungarusz – Kairosz kiadó, Budapest.
- Szent Ágoston 2002 *Vallomások*. Szent István Társulat, Budapest.
- Szent Ágoston 1985 *A szentháromságról*. Szent István Társulat, Budapest.
- Turner, Denys 2004 *Faith, Reason and the Existence of God*. Cambridge University Press.
- Villon, Francois 1974 *Összes versei*. Európa Kiadó, Budapest.

SZUBKULTÚRÁK, INTERNETES KÖZÖSSÉGEK AZ LD50 HONLAP ÉS FELHASZNÁLÓI KÖRE

Bevezető

Tanulmányomban az LD50 nevű honlapot (www.ld50.hu), valamint annak felhasználói körét mutatom be.¹⁹⁶ Az oldalt 2001-ben indította útjára Damage, a magyarországi goth közösség egy tagja. Az LD50 oldal bár eredetileg goth és cyberpunk felhasználók számára készült és elsősorban fotókat mutatott be, mára „interszubkulturális” portállá vált, amely már jóval több funkciót tölt be. Felhasználói között egyaránt jelen vannak a goth, cyberpunk, dark, industrial, metal, és az elektro (goa, drum 'n' bass, noise, hardcore) szubkulturák képviselői. Közös fórumokon, közös témákról beszélgetnek; közös, az oldalon hirdetett rendezvényeken vesznek részt. Kutatásom során azt vizsgálom, hogy ezen a közös oldalon az oldaltól a hatására létrejön-e valamiféle keveredés az egyes közösségek között, hatnak-e ezek a csoportok egymásra, és ha igen, milyen mértékben és ez miben nyilvánul meg.

Ez a honlap Magyarországon egyedülállóan mondható, mivel nálunk ez az egyetlen olyan portál, amely nem specifikusan egy szubkultúra felhasználói számára készült. Nemzetközi viszonylatban is érdekesnek tekinthető; tudomásom szerint az egyetlen hasonló tematikájú, interszubkulturális weboldal a brit Vampire Freaks (www.vampirefreaks.com).

Hipotézisem szerint a különböző szubkulturák-ból érkező tagok nem pusztán hatnak egymásra. Az LD50-hez való tartozás szinte felülírja a felhasználók eredeti szubkulturális identitását. Ezt egy empirikus kutatással igyekeztem bebizonyítani. Módszerek tekintetében kvalitatív és kvantitatív eszközöket egyaránt használtam. Az oldal szövegeinek, valamint a felhasználók profiljainak elemzésén túl elvégeztem egy kérdőíves userkutatást, amelynek eredményeit mélyinterjúkkal egészítettem ki. Az interjúk során új kérdések is felmerültek, amelyek a kutatás továbbgondolására készítettek. A kutatás kezdete óta személyesen is részt vettem több LD50 rendezvényen, amelyeken szintén érdekes megfigyeléseket tettem.

196 Szerzői kiegészítés: az oldal jelenleg már nem aktív, működését 11 év után d3m3g4, az alapító felfüggesztette. A website jelenleg csak olvasható formában, saját múzeumaként érhető el.

Mivel az LD50-en végbemenő szubkulturális keveredés, valamint a szubkulturális identitás átalakulását vizsgálom, fontosnak tartom definiálni magának a szubkulturának a fogalmát, valamint röviden bemutatni a szubkulturakutatás főbb korszakait, irányzatait, ezzel elméleti keretet adva tanulmányomnak. Sorra veszem általában a szubkulturák, a szubkulturához tartozás, a szubkulturális identitás kialakításának főbb elemeit. Lényeges bemutatni a hálózat, az internet közösségi életben betöltött, egyre fontosabbá váló szerepét. Több kutatás is foglalkozik az internetes közösségekkel, az online kapcsolatok minőségével, azok szubkulturális, illetve posztsubkulturális elemzésének lehetőségével. Ezek után térek rá konkrétan az oldal bemutatására, valamint a regisztrált felhasználók körében végzett empirikus kutatásom eredményeinek ismertetésére.¹⁹⁷

Szubkulturális elemzés

Mi a szubkultúra?

A szubkultúra egy olyan sajátos ideológiával rendelkező társadalmi-kulturális képződmény, amely a kultúra egészének keretein belül létezik, s amelynek tagjai nagymértékben azonos stílussal, célokkal és értékrendszerrel bírnak.¹⁹⁸

A szubkulturák elemzésével foglalkozó kutatók a legkülönfélébb módokon próbálták megközelíteni, vizsgálni, értelmezni a szubkulturális jelenséget. Magát a szubkultúra kifejezést is „számos értelemben használták, illetve használják (részkultúra, alárendelt kultúra, speciális csoportok kultúrája stb.), illetve ezzel összefüggésben igen különböző csoportokat tekintettek és tekintenek a különböző elméletalkotók szubkulturának (minden elképzelhető alcsoport, fogyasztási csoportok, etnikai kisebbségek, szexuális kisebbségek, foglalkozási csoportok, különleges helyzetben lévők csoportjainak kultúráit stb.)” (Kacsuk 2005:91).

197 E tanulmány szakdolgozat-változatának téma-vezetője dr. Havasréti József volt (PTE).

198 http://www.gothic.hu/gothic.html?http://www.gothic.hu/szubkultura5_bemutatas.html (2009.10.23.)

Hodkinson elképzelése szerint a szubkultúrák lényege egy bizonyos „kulturális szubsztanciában” rejlik, melyet négy elem segítségével ragadhatunk meg. Az első elem a *következetes jellegzetesség*, amely az ízlések és attitűdök hasonlóságára vonatkozik. A második elem az *identitás*, amely a tagok közösségi kultúrájukkal szemben érzett azonosságtudatára utal. A harmadik elem a szubkultúra iránti *elkötelezettség*. Az utolsó elem az *autonómia*, a tömegmédiától való függetlenség. Ez az elem megköveteli, hogy az adott szubkultúra rendelkezzen egy saját kommunikációs rendszerrel, amelyen keresztül fenn tudja tartani önmagát (Kacsuk 2005:107-108).

Fontos különbséget tenni a szubkultúrák és az ellenkultúrák között. Ahogyan arra már Taylor (2002) is utalt, bár számos hasonlóság fedezhető fel a szubkultúrák és az ellenkultúrák között, egy igen jelentős lényegi eltérés különbözteti meg a kettőt egymástól. A szubkultúrával ellentétben az ellenkultúra mindig szemben áll a fennálló rendszerrel, ezért szükségszerűen politikai felhangot is hordoz. Az ellenkultúrák többnyire hirtelen születnek, radikális válaszkísérletként egy aktuális (többnyire politikai) eseményre, társadalmi, kulturális krízisre, jelenségre. Az ellenkultúrákkal szemben a szubkultúráknak nem célja beférkőzni a többségi társadalomba, valamint nem feltétlenül állnak szemben a fennálló rendszerrel (Taylor 2002).

A szubkulturális elemzés kezdeteitől a napjainkig eltelt időszakig a szubkulturakutatás különböző irányzatai körvonalazhatók. Az egyes irányzatokban igen eltérően értelmezték mind a fogalom jelentését, mind pedig a szubkulturának tekinthető közösségeket. Az alábbiakban ezeket a korszakokat, illetve az egyes korszakok főbb jellemzőit mutatom be.

A szubkulturális elemzés korszakai

A szubkulturális elemzés, azaz a szubkulturakutatás egy önálló kutatási terület. A szubkulturákkal kapcsolatos elemzések három nagyobb korszaka, három „hulláma” különböztethető meg.

A szubkulturakutatás kezdete, a *klasszikus megközelítés*, a Chicagói Iskola nevéhez fűződik. Ez az 1950-es évekbeli kezdeti, determinisztikus megközelítés a szubkultúrák és a deviancia között egyértelmű párhuzamot vont. A deviancia kiváltó oka azonban ezen *klasszikus megközelítés* szerint más, mint az ezt megelőző elképzelések esetében. A korábbi modellek szintén deviánsnak tekintet-

ték a szubkultúrákat, azonban a deviáns viselkedés szerintük a bűnözői személyiségre vezethető vissza. Ezzel szemben a Chicagói Iskola álláspontja szerint a deviáns szubkultúrák létrejöttének okait a társadalmi feszültségekben kell keresni. *Albert Cohen* szerint a szubkultúrák kialakulásában az a folyamat játszott a döntő szerepet, amelynek során a munkásosztálybeli fiatal fiúk szembesülnek a középosztálybeli elvárások és a tényleges lehetőségeik közötti ellentmondással. Ebben a kilátástalan helyzetükben a „bűnözői szubkultúrákban” találnak hozzájuk hasonló helyzetben lévő, megértő társakra. Ezeket a közösségeket egyértelműen deviánsnak titulálták. A deviáns kifejezést nemcsak egyénekre, hanem olyan közösségekre is lehet használni, amelyek tagjai a társadalom tagjainak többségéhez képest eltérő életmódot folytatnak, eltérő értékrenddel bírnak. *Cohen* igen sokat foglalkozott a bandakultúrákkal. Egy amerikai kisvárosban több „bűnöző szubkultúrát” vizsgált. Tapasztalatait összegezve arra a következtetésre jutott, hogy a lopás és egyéb bűncselekmények elkövetése ezen csoportok esetében nem a vagyonszerzésről szól, hanem a tömeg által normálisnak tartott társadalom elutasításáról, csakúgy, mint a vandáloknál. Ennek alapján érthető, hogy a normálistól eltérő, azaz szubkulturákhoz tartozó egyéneket miért tekintették deviánsnak, társadalomtól idegennek.¹⁹⁹ Ez a klasszikus megközelítés azonban nemcsak a bűnözői szubkultúrákat, ellenkultúrákat, hanem egyéb szubkulturális közösségeket is deviánsnak minősített átlagtól való eltérésük miatt. *Howard Becker Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance* című művében rávilágított a deviancia fogalmának relativitására. *Tranzakciós devianciaelmélete* (címkézés elmélet) szerint „a deviáns viselkedés az adott gyakorlatot deviánsnak minősítő közösségi lépések, és nem pedig valamilyen, az adott egyénben vagy cselekedetben benne rejlő minőség eredménye” (Kacsuk 2005:93). Ugyanebben a művében megfogalmazott, a szubkultúrák tagjai között lévő hitelességre; a szubkultúrák piachoz, illetve a társadalom egészéhez viszonyulására irányuló kérdései már a szubkulturális elemzés olyan irányába mutatnak, amelyek a szubkulturakutatás későbbi korszakaiban válnak igazán jellemzővé.

A hetvenes években jelent meg a magát „*új hullámnak*” nevező második kutatási irányzat, amely a birminghami iskolához kötődik. Ez az irányzat már nem annyira a deviáns csoportokkal, hanem inkább a stílusorientált közösségekkel foglalkozott.

¹⁹⁹ <http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=Deviancia&oldid=2552175> (2009. 10.24.)

A Richard Hoggart által alapított birminghami Kortárs Kritikai Kultúrakutatási Központ (*Centre for Contemporary Cultural Studies, CCCS*) a szubkultúrákat „a mélyebb társadalmi struktúrák és erőviszonyok kifejeződéseinek tekintették” (Kacsuk 2005:95). Ez a marxista-strukturalista elképzelés az egyes csoportok sajátos stílusjegyeit jelekként értelmezte és szemiotikai úton próbálta elemezni. Ezen értelmezések szerint ezek a sajátos megjelenési formák, jelek a társadalmi feszültségekre adott válaszokként tekinthetők. Ebből a szemszögből közelítette meg és elemezte például Hebidge a punk szubkultúrákat. A CCCS értelmezése szerint a szubkultúrák csak a munkásosztály tagjaiból szerveződhetnek, és a szubkulturális megoldások csupán ideológiák maradnak.

Ez az irányzat már nagyobb hangsúlyt fektetett a zenei szubkultúrák vizsgálatára. Leginkább a modokkal és a rockerekkel, illetve a punk mozgalommal foglalkoztak. *Stanley Cohen* úgynevezett *morális pánik elméletében* azt fejtegeti, hogy „a szubkultúrák az elnevezés, illetve a médiában való reprezentáció révén válnak felismerhetővé – saját maguk számára is –, azáltal jönnek létre konkrét szubkultúráként” (Kacsuk 2005:94). Az egyes csoportok közötti összvetőzések szerepelnek a tömegmédiában, újságíróktól, szerkesztőktől kapott elnevezésük is itt jelenik meg először. Elméletét az 1972-ben megjelent *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers* című művében írta le, amelyben részletesen beszél a mod–rocker összecsapásokról. A mod egy fogyasztás- és divatorientált stílusirányzat, amely a második világháború után alakult ki Angliában. Az 1960-as években a munkásosztálybeli fiatalság csak reménykedhetett a felemelkedésben, ám a háború utáni gazdasági fellendülés sokat javított a helyzetükön. Az alapvető szükségletek kielégítése mellett egyre többet tudtak foglalkozni külső megjelenésükkel, egyre többet áldozhattak divatcikkekre. A *Carnaby Street-i* ruhakereskedelem körül több stílusirányzat szerveződött, ezek közé tartozott a mod is. A rocker kultúra Amerikából ered, de hamar átterjedt Angliára is a motoros, férfias stílusirányzat. A rockerek a modokat jellemzően feminin tulajdonságokkal rendelkező kicsúroknak tartották, a modok pedig elítélték a rockerek durva elképzeléseit a férfiaságról. Ezért több összvetőzésre is sor került közöttük (Cremer 1992:50-51).

A hatvanas években jött létre a szintén a modokkal ellentétbe helyezhető, szintúgy a munkásosztályból született skinhead kultúra. Míg a modok a társadalmi mobilitást szimbolizálták, a

skinheadek a régi, munkásosztálybeli hagyatékokból táplálkoztak. A CCCS kutatói szerint a szubkultúrák úgynevezett *strukturális homológiák* mentén szerveződnek; az egyes szubkultúrák tagjainak társadalmi helyzete, céljai, problémái között párhuzamosságot lehet felfedezni (Kacsuk 2005:95-97).

A különböző szubkultúrák tehát a munkásosztály, illetve a felemelkedőben lévő munkásosztály konfliktusainak eltérő stílusú kifejeződéseiképpén jönnek létre.

A szubkultúrakutatás későbbi irányzatai szerint a birminghami iskola nézetei több tekintetben is kifogásolhatóak, bizonyos szinten hiányosnak is minősíthetőek. Muggleton egy elemzésében például a résztvevőkre való odafigyelés hiányára hívja fel a figyelmet. A birminghami iskola kutatói a lányokat nem tekintették a szubkultúrák teljes értékű résztvevőinek, ezért elemzéseikben leginkább csak a fiúkkal, férfiakkal foglalkoztak. Erre a kritikára, amely Paul Willis *A skacok* című munkáját is érte, a szerző utószavában választ ad. Úgy véli, a részben az oktatás által kiváltott „újratermelési” folyamatok eredményeként a patriarchális dominancia és elnyomás is újratermelődik a nőkkel szemben. Az iskola intézményes keretei között a fiúk esetében még olykor felcsillan a mobilitás reménye, a lányokat egyértelműen a tradicionális női szerepekre, munkákra készítik fel, mint főzés, gyermeknevelés, esetleg gépírás. A nők gyakorlatilag kétszeres kizsákmányolás áldozatai; egyfelől alulfizetett, kevés szakképzettséget igénylő munkát kell vállalniuk, másfelől a munkaidő után egyedül kell viselniük a háztartás és gyermeknevelés gondját. Ilyen szintű elnyomás mellett a nőknek nem jut olyan mértékű részvétel az egyes szubkultúrákban, mint a férfiaknak (Willis 2000:292-298). A birminghami iskola képviselői továbbá úgy gondolták, hogy a lányokkal szemben sokkal jelentősebb a szülői szigor, ezért nekik leginkább a poprajongói kultúrában való részvétel jutott. McRobbi és Garber világítottak rá arra, hogy ebben az időben családszociológiával szinte egyáltalán nem foglalkoztak a kutatók. Senkit nem érdekelt az, hogy az otthoni családi légkörben hogyan viselkedtek az egyes szubkultúrák résztvevői, illetve velük hogyan bántak.

„(...) miközben a deviancia és a fiatalság szociológiája virágoztak a korai hetvenes években, a családszociológia volt mindenki számára a legkevésbé vonzó választás... úgy látszott, kevés irót érdekel, hogy mi történik, amikor egy mod

hazamegy egy átspeedezett hétvége után. Csak az számított, ami ott kint történt az utcákon” (Benett 2005:130).

A szubkulturális elemzés harmadik nagy hulláma, a *posztmodern* szubkulturákrutatás nagyban támaszkodik McRobbi munkáira. Ez az irányzat igen nagy figyelemmel tekint a média szerepére a szubkulturák életében. Kacsuk Zoltán szerint ezt az irányzatot részben a stílus, a zenei ízlés és a fogyasztással kapcsolatos kérdések iránti érdeklődés, részben pedig CCCS-sel szembeni kritikák határozzák meg.

Ezt a korszakot két nagyobb egységre lehet bontani: a klubkulturák és a poszt-klubkulturák időszakára. A klubkulturákkal leginkább a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején foglalkoztak. E kor legjellemzőbb szubkulturális zenei irányzatai az acid house és a poszt-punk. Az acid house tisztán zenei irányzat; minimalista elektronikus zene, jellegzetes basszussal. Bár Amerikában jelentek meg az első acid house felvételek, Anglián keresztül indult világhódító útjára. Az 1980-as évek végén élte virágkorát. Addigra Angliában már kifulladásban volt a punk, ezért szabad tér nyílt a stílusnak. Jelentős képviselői többek között a *Fatboy Slim*, valamint a *Prodigy*. Fontos megemlíteni, hogy ez az első könnyűzenei irányzat, amely időben és eredeti formájában jutott el Magyarországra. A poszt-punk egy Angliából indult irányzat, amely az 1970-es évek végén, '80-as évek elején alakult ki a lendületét vesztett punk mozgalomból, megtartván annak stílusát, ám elvesztve politikai tartalmát. Később ebben az irányzatban kezdtek el olyan zenekarok tevékenykedni, amelyek zenéjéből lett később a goth zene.

Sara Thornton vezette be a „szubkulturális tőke” fogalmát, melyet a kulturális tőkével hoz párhuzamba. Szerinte ez a szubkulturális tőke inkább a társadalmi nemmel, a genderrel áll kapcsolatban, nem pedig az osztályhelyezettel. Úgy véli, hogy a szubkulturák tagjai önálló ízléssel rendelkező egyéneknek tartják magukat, akik elhatárolódnak az egyforma tömegtől.

Thornton a média szerepét is vizsgálta a szubkulturákkal kapcsolatban. A szubkulturális közösségek szempontjából a média három szintjét különbözteti meg. Az első a *makromédia*, amely tulajdonképpen a tömegmédiát fedi. A második az úgynevezett *niche-média*, amely a különböző szaklapokra, műsorokra, honlapokra utal. A harmadik szintre, a *mikromédia* szintjére Thornton a fanzinokat (amatőr magazinok) helyezi, amelyek egy adott szubkultúra belső kommunikációs csatornájaként szolgálnak.

A poszt-klubkulturák elemzésével az ezredfordulón foglalkoztak; ezeknek a kutatásoknak egyik kiemelkedő alakja *David Muggleton*, aki elsőként tulajdonított igazán nagy jelentőséget a divat-, illetve fogyasztáskutatásnak. Az ő érdeklődése leginkább az adott közösség tagjainak csoportjukról való gondolkodására irányul; tehát azt vizsgálja, hogy a tagok hogyan viszonyulnak a hitelességhez, valamint a szubkulturális kötődéshez. Úgy véli, hogy csak a kezdeti időkben léteztek erős csoportidentitással, határozott stílussal és konkrét politikai tartalommal bíró szubkulturák. A punk megjelenése mindezt feldúlta, és azóta már nem lehet ennyire éles megállapításokat tenni az egyes közösségekre. A posztmodern szubkultúra-elméletek már nem szabnak olyan éles határokat, kontúrokat az egyes közösségek értelmezésekor. Maffesoli és Benett szerint a posztmodern kor töredezett kultúrájában már nem lehet konkrétan körülhatárolható közösségekről beszélni, ami részben a posztmodern identitás töredezettségéből is következik. Úgy vélik, tökéletesen körvonalazható csoportok helyett célszerűbb hasonló érdeklődési területekkel rendelkező *törzsekről*, *neotörzsekről* beszélni (Tracy – Robert 2008:198).

A posztmodern szubkulturákrutatásban a közösségek átalakulásával párhuzamosan megszületett tehát a fogalom újradefiniálására való igény, amelynek eredményeképp a *törzs* és a *neotörzs* elnevezések mellett megjelent a *színtér* fogalma is. Ez a fogalom különösen fontos kutatásom szempontjából, mivel nagyban kapcsolódik az internetes közösségekhez. Benett és Peterson az elsősorban zenei alapon szerveződő közösségekkel kapcsolatban különbséget tesznek *lokális*, *globális* és *online színterek* között. A *lokális színtér* egy szűkebb közösséget jelöl; ide tartozik például a liverpooli zenei színtér. A *transzlokális színtér* egy egyszerre több lokalitáshoz is kapcsolódó színteret jelöl; ilyen színtér a goth szubkultúra is. Az *online* vagy *virtuális színterek* olyan közösségeket jelölnek, amelyek valamilyen formában az internethez kötődnek. Az *online színtér* fogalma nem zárja ki azt, hogy ezek a csoportok offline is szerveződjenek (Tófalvy 2008a:139-142).

Az általam vizsgált és elemzett honlap az *online színtér*hez sorolható, ezért a későbbiekben részletesen kitérek a virtuális színtér sajátosságainak bemutatására, valamint a hálózat közösségi életben betöltött kiemelkedő szerepére.

Jól látható a szubkulturák megközelítésében történt hatalmas változás. Ma egy adott közösséget vizsgálva nem a deviancia az első dolog, ami a ku-

tató eszébe jut, nem lát feltétlenül bűnözőt egy, a fősodortól eltérő egyénben. Mára ezek a kutatások leginkább a szubkulturális stílussal, identitással, „szubkulturális tökével” foglalkoznak. Ehhez talán az is hozzájárul, ahogyan Muggleton is írja, hogy napjainkban tényleg lényegesen kevesebb a radikális eszméket valló, valóban deviáns közösségek száma.

Hálózat, médium, kapcsolatépítés, LD50

A hálózati kommunikáció, azaz az interneten történő kommunikáció napjainkban igen elterjedté vált a legtöbb országban. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen az internetes kapcsolatépítés és kapcsolattartás egyszerű, gyors, interkontinentális és nem utolsó sorban olcsó. Az egyes személyek közötti távolság gyakorlatilag eltűnik a hálózaton. A különböző közösségi portálokon olyan ismerőseinkkel is könnyedén felvehetjük a kapcsolatot, akikkel már évek óta nem találkoztunk. Az egyes ilyen portálokon a „közös ismerősök” linkre kattintva tulajdonképpen személyesen is átélhetjük a Buchanan által bemutatott „kicsi a világ” effektust (vö. Buchanan 2003:25-35).

A hálózaton azonban nemcsak egymást ismerő személyek, hanem teljesen idegenek is kapcsolatba léphetnek egymással. Mivel dolgozatom témája az LD50 honlapon történő „interszubkulturális” kapcsolatépítés, elsősorban a hálózati kommunikáció szubkulturális közösségek életében betöltött szerepével foglalkozom. Zizi Papacharissi szerint „a legéletszerűbben akkor jellemezzük a virtuális szférát, ha úgy gondolunk rá, mint számtalan kulturálisan fragmentált kyberszférára, amelyek egy közös virtuális nyilvános teret foglalnak el” (Papacharissi 2003). Ezekből a kyberszférákból az egyén kedvére válogathat. A különböző információkhoz mindenki gyorsan és olcsón hozzáférhet; a közös térben különböző nemzetiségű, különböző nézeteket valló emberek tágíthatják egymás látókörét. A hálózati kommunikáció az alternatív nyilvánosságok létrejöttének lehetőségét is magában hordozza, ennek jó példája a blogkultúra kialakulása. Erről számol be Dobó Mátyas írása is, amely két konkrét példával, az iraki háborúval és a „Rathergate” botrányval kapcsolatos blogtevékenységekkel támasztja alá a blogok ezen funkcióját (Dobó 2006:25-38).

A különböző internetes oldalak, fórumok egy közös mediális teret, online színteret biztosítanak a felhasználók számára, amelyben virtuálisan kapcsolatba léphetnek egymással. Ez a virtuális kapso-

lattartás a legtöbb szubkulturán belül igen fontos. Vályi Gábor Reingoldra és Castellsre támaszkodva írja le, hogy „(...) az Internet (...) az első olyan médium, amely lehetővé teszi, illetve hatékonyan támogatja a közösségek spontán önszervezését” (Vályi 2004:48). Az *alulról jövő kulturális globalizáció és az internet* című tanulmányában kifejti az interneten történő kapcsolattartás szerepét a nu-jazz zenészek körében. Úgy vélem, azok a megállapítások, amelyek a fenti írásban szerepelnek, általánosíthatóak több hasonló közösségre. Vályi leírja, hogy a legtöbb nu-jazz DJ nem él meg pusztán a zenélésből, nincs pénze lemezekre, berendezésre. Az internet sokuk számára nem pusztán megkönnyíti, hanem egyenesen lehetővé teszi a tájékozódást az adott irányzaton belül, új hanganyagok beszerzését, a külföldi DJ-kkel való kapcsolatfelvételt, kapcsolattartást. Ez a tájékozódási lehetőség a hallgatók, műkedvelők számára is fennáll. Ők is bármilyen anyaghoz hozzáférhetnek, létrehozhatják saját fórumaikat, legyen az akár rajongói fórum, vagy egy adott közösség saját oldala. Ennek a közös mediális térnek bárki a tagjává válhat. Az sem ritka, hogy az egy adott fórumhoz tartozók a virtuális téren kívül még soha nem léptek kapcsolatba egymással (Vályi 2004:95-114).

Tófalvy Tamás az extrém zenei műfajok példáján keresztül illusztrálja a hálózat egyre fontosabbá váló szerepét. Az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő fájlcsere hálózatok, valamint a Myspace és a Last.fm megjelenése alapvetően átalakította nemcsak a zene előállításának és terjesztésének a folyamatát, hanem nagyban befolyásolta a zenéről való gondolkodást is (Tófalvy 2008a:135). Ma, ha valaki zenét szeretne hallgatni, több online rádió, MP3 formátumban letölthető album áll a rendelkezésére. A videoklipek megtekintéséhez sem szükséges feltétlenül a televízió, hiszen a youtube.com weboldalon keresztül a legtöbb videoklip bárki számára könnyen hozzáférhető.

A felhasználók nagy száma szívesen játszik különböző online játékokkal. Ezen játékok elődei, az offline játékok már a 90-es évek elején is nagy népszerűségnek örvendtek. A számítógépes játékok egyre népszerűbbé válásáról már Paul Willis is említést tett *Jugend-Stile* című könyvében. Willis leírja, hogy ezek a játékok a fiatalok körében egyre népszerűbbé válnak, egyszerre több készséget is fejlesztenek, illetve a játékban résztvevő feleknek kalandot (Abenteuer) jelentenek (Willis 1991:59-60). Willis írása óta, az online játékok betörésével a hálózat egy újabb területre gyakorol óriási hatást.

A klasszikus szubkultúra-definíciók segítségével már nem írhatók le pontosan olyan globális közösségek, mint a psy közösség (vagy akár a globális goth szubkultúra). Ezen globális közösségek életében óriási szerepet tölt be az online kapcsolattartás. Ezek közel sem olyan zárt csoportok, mint a klaszrikus elméletek által elképzelt szubkultúrák, ezért is lehet célravezetőbb ezen közösségek esetében a *színtér* fogalom használata (Tófalvy 2008a:139).

Tófalvy Benettre hivatkozva írja le a *színtér* fogalmát: "(...) a *színtér* egy szabadabb, kevesebb megkövetéssel járó fogalom: nem feltételez szükségszerű kapcsolatokat például a zenei ízlés és az osztályhelyzet, valamint a viselkedés és a zenei kifejezőmód között, és nem határozza meg, nem határolja le az egyes zenei közösségek szerveződési formáit. (...) figyelembe veszi a *színtér*hez kevésbé kötődők szokásait is (...) nem egy bizonyos közösségi struktúra jellemzőire, hanem a szerveződés rugalmas viszonyrendszereire fókuszál" (Tófalvy 2008a:140).

Ebben az értelemben, bár nem szigorúan egy zenei közösség számára készült, de az LD50 is tekinthető *színtér*nek.

Benett és Peterson szerint a virtuális színterek olyan közösségek, amelyek az interneten működnek és nem igényelnek offline kapcsolati rendszert. Tófalvy szerint azonban az interneten kialakult közösségek nagy része rendelkezik egy előzetesen kialakult offline bázissal. Az online *színtér* erre a bázisra alapozva alakul ki. Szerinte az online *színtér*en keresztül nem feltétlenül idegekkel vesznek fel kapcsolatot a szereplők, hanem a már meglévő kapcsolataikat ápolják gyorsabb, egyszerűbb, könnyebb módon. Az online *színtér* tehát tekinthető egy új kommunikációs formaként a már meglévő közösségek életében (Tófalvy 2008a:141-143).

Tófalvy Tamás egy másik írásában, a *Myspace-bandák és címkézés-háborúk. Az online közösségi alkalmazások és a deathcore színtér esete* című tanulmányában rámutat arra, hogy a zenei alapon szerveződő közösségek életében nemcsak a rajongói kapcsolattartás szempontjából játszik döntő szerepet az online kommunikáció, hanem az együttesek népszerűsítésében is. Ma már szinte minden együttesnek van Myspace-profilja, ahová feltöltheti dalait, ezen keresztül népszerűsítve magát. Az sem ritka, hogy együttesek egész albumokat tesznek fel profiljukra, amely teljesen ingyen letölthető az érdeklődők számára. A Myspace-en szereplő együttesek megítélésében azonban sokat számít az, hogy az egyes együttesek bejárták-e a népszerűséghez

vezető hagyományos utat (koncertek, fellépések), vagy csupán online népszerűsítik magukat. Ebből is látható az, hogy a virtuális térben való jelenlét nem-hogy nem zárja ki, de nem is tudja helyettesíteni az offline jelenlétet (Tófalvy 2008b:217-233).

Kutatásom fő témája, az LD50 honlap, több szubkultúra közös mediális tere. A fentiek alapján nevezhető globális színtérnek is, mivel országos szinten ismert, regisztrált tagjai az ország különböző területeiről csatlakoztak az oldalhoz; nem lehet meghatározni egy konkrét társadalmi csoportot, amelyből a résztvevői kikerülnek, illetve nem rendelkezik olyan zárt struktúrával, mint a klasszikus elméletek közösségei, hiszen nem is egy szubkultúra tagjai számára készült. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az LD50 honlap nem hasonlítható az olyan közösségi portálokhoz, mint az iWiW (www.iwiw.hu) vagy a Facebook (www.facebook.com). Az LD50 nem azzal a céllal jött létre, hogy a tagok felkutassák rajta régi ismerőseiket, ápolják előzetesen meglévő kapcsolataikat. Fontos különbség továbbá, hogy a regisztráció nem meghívásos alapon történik. Az LD50 honlapra bárki regisztrálhat. Maga az oldal most ünnepli kilencéves fennállását. Eredetileg goth, illetve cyberpunk felhasználók számára készült, mára azonban industrial, metál, valamint egyéb underground és alternatív csoportok tagjai is a regisztrált felhasználói közé tartoznak. Az oldal alkotója, Damage, eredetileg egy fotókat bemutató oldalnak szánta, de rövidesen könyv- és partybeszámolók vették át a fotók helyét. Mára egy kulturális portállá vált, amely több ezer regisztrált felhasználóval büszkélkedhet különböző underground és alternatív körökből. Az oldalon többek között fórumok, kritikák, bulihírek, valamint a felhasználók profiljai is szerepelnek. A legtöbb felhasználó általában a nem saját szubkultúrájához tartozó tagokkal is tartja a kapcsolatot. Számomra érdekes tapasztalat, hogy az LD50 felhasználók a honlapon is meghirdetett rendezvényeken a személyes bemutatkozáskor (akár a virtuális térből ismeretlenekkel szemben is) nem a polgári, hanem felhasználói nevüket használják. Születési nevük a legtöbb esetben nem is kerül elő (többször hosszabb személyes kapcsolattartás után sem). Ez talán összefüggésben áll a „választott identitás” elsődlegességével a „kapott identitással” szemben. Ez a jelenség is tükrözi azt, hogy az LD50-hez való tartozás a felhasználók számára majdnem olyan fontos, mint az eredeti szubkultúrájukhoz való tartozás. Kicsit paradox jelenség, hogy bár a goth (de más szubkultúrák is) elhatárolja magát egyéb közös-

ségektől, ezen a portálon a közösség tagjai mégis kapcsolatba lépnek más csoportokhoz tartozókkal is, illetve az oldalon meghirdetett rendezvényeken közösen vesznek részt. Ezekon a rendezvényeken érdekes módon nem is annyira a tagok eredeti szubkultúráihoz, mint inkább az LD50-hez való tartozás a hangsúlyos.

Az oldal felépítése, dizájnya

Az oldalról már első ránézésre is azonnal látszik, hogy elsősorban dark felhasználók számára készült. Domináns színe a sötétvörös, amelyet fekete motívumokkal, mintákkal, feliratokkal ötvöznek. A szövegek zöme fehér, a kulcsszavak, a legfontosabb részek narancssárgával vannak kiemelve. A narancssárga kiemelés az LD50 sajátossága, a megszokott dőlt, aláhúzott és vastag betűs kiemelések mellett egy új nyomatékosítási lehetőséget ad, mellyel a közlés „LD50-essé” tehető. Az egyik operátor például az összes hozzászólását narancssárga kiemelésbe foglalja. A főoldal egy portál, középen a hírsodorról, amelyet körbevesznek különféle buliajánlók, a friss fórumhozzászólások és a legutóbbi felhasználói aktivitások jegyzéke, a főmenü és linkajánlók, bannerek.

Az oldal szellemiségéről igen sokat elmond a hivatalos szabályzat rövidített változata. Tökéletesen látszik, hogy az oldalnak nincs semmiféle politikai célkitűzése, és elhatárolódik mindenféle ideológia hirdetésétől.

„SZABÁLYZAT (a sietősöknek)

A fehér a hivatalos szöveg, a narancsot azért irtuk ide, hogy röviden megfogd a lényegét, hogy mit NEM csinálhatsz itt. Ha politizálsz, kirakunk. Ha zsidózol, cigányozol, buzizol, nácizol, Trianonozol, 88azol, satöbbi, kirakunk. Ha máshogyan politizálsz, kirakunk. Ha szexhirdetést pakolsz ki, ha megbotránkoztatatsz, ha pedo vagy, kirakunk, a pedoért még utánad is küldünk valakit. Ha nagyon összerúgod a port mindenkiel, kirakunk. Ha sokáig nem lépsz be az oldalra (egy év), kirakunk. Lehet meggyőződésed, de ne hirdesd, ez az oldal nem erről szól. Ha automata zenelejátszót akarsz berakni a profilodba, ne. Kösz, legyél korrekt meg normális, akkor béke van. A főnök (d4m4g3) és a moderátorok (Ninth, sick.reality)”.²⁰⁰

200 <http://www.ld50.hu/page/ld50/userpolicy> (2009.11.03.)

A több ezer regisztrált felhasználó mindegyike rendelkezik egy felhasználói profiloldallal és egy avattal, melyet egyedi ízlése, stílusa, szubkulturális identitása szerint alakíthat ki. A felhasználó a profiljába képgalériát tölthet fel tetszőleges képekkel. Ezek tartalma egyénenként változó, van, aki exhibicionizmusát azzal éli ki, hogy teletölti róla készült fotókkal, van, aki érdeklődési körét vázolja fel ezekkel, a fotós alkatok saját műveiket teszik fel, s vannak olyanok, akik csak olyan képeket, amelyekben valami megfogta őket. Az LD50 tagjai rengeteg időt töltenek el mások profiljainak nézegetésével (és sajátjuk csinításával), és még arra is van lehetőségük, hogy értékeljék őket különféle szempontok alapján, mint: mennyire vállalható be [SEX.OBJEKT], mennyire dögös [COOLNESS] és hogy mennyire jó a profilja. A felhasználó profiljában vezetheti az oldalon regisztrált barátainak és ismerőseinek listáját, melyek kitöltése kölcsönös jelölésen alapul, viszont az is látható, ha egy jelölés egyoldalú.

Az LD50-függő tagok egész napjaikat töltik el a számítógép előtt, ezzel a virtuális életük a valós élet fölé helyeződik, bizonyos esetekben ki is váltja azt. Ilyenkor nemcsak profilekat nézegetnek, hanem folyamatosan a fórumokon beszélgetnek. A fórumtémák gyakorlatilag mindenre kiterjednek, a hozzászóló hangulatától a divaton keresztül a filozófiai meggyőződésekig. A „Fórum” menübe lépve látható, hogy az egyes fórumtémák három nagyobb tömbbe csoportosulnak. Az első tömbbe az LD50 fórumok tartoznak. Ez a legnagyobb csoport, az egyes fórumtémák ezen belül is nagyobb csoportokba vannak rendezve: Kiemelt topikok [sic]; Kreatív topikok; Társalgó; Zene, Irodalom, Art; Közösség; Mi Van Most; Flame topikok [sic]; Negativeart.hu fórum. Az LD50 fórumokon belül található Közösség topik igen érdekes tanulmányom szempontjából. Ezen a topikon belül elméletileg az egy lokális szintérhez tartozók külön altopikokban beszélgethetnek egymással, a gyakorlat azonban azt mutatja, hogy ezek az altopikok közel sem maradnak meg a lokalitás szintjén. Ezt jól bizonyítja az alábbi, a Szeged altopikból vett idézet:

„Bár nem vagyok szegedi, de szeretem a várost és ezért gondoltam újáéleszttem a Szeged topicot, mivel az elődje törlődött”.

A topikot tehát nem is egy, a szegedi lokális szintérhez tartozó felhasználó hozta létre.

A Gothspotting altópikban elvileg azt lehet számon tartani, hogy a goth felhasználók mely más goth tagokat láttak az utcán a közelmúltban, azonban a hozzászólások alapján az elnevezés akár LD50 userspotting is lehetne, hiszen a nem goth–goth találkozásokat is leírják.

A „Divat – miben láthat[t]unk ma” fórumtéma elég jól tükrözi a dark felhasználók divat-/megjelenés-orientáltságát. Ebben a témában a felhasználók aprólékos részletességgel leírják, hogy mit viseltek az adott nap.

*„általam eszkábált rózsaszín-fehér selyemtop masnikkal, fekete farmer, rózsaszín bakancs
~”*

Maga a goth és a hasonló szubkultúrák elvileg nem kötődnek a fogyasztáshoz, azonban a fórumban több téma is foglalkozik a fogyasztási szokásokkal. Például „Mit vettél most?”, „Mit eszel v. iszol most?”.

Kutatásom szempontjából talán az egyik legjelentősebb fórumtéma a *Neked mi az LD50?*, ahová a tagok leírhatják, hogy mit is jelent számukra az LD50-hez való tartozás.

„Nekem az ld50 azt jelenti, hogy nem vagyok egyedül a nyügeimmel, problémáimmal napi gondjaimmal hasonló gondolkodású, mentalitású emberkékre lelhetek, akiket érdeklík a személyem és hogy miként látom a világot, nekem elég sok mindent adott, a jó zenéken, témákon és beszélgetéseken kívül. :) és ezért köszönet a készítőinek, persze hibák is akadnak, de azokat nem részletezem úgy is mindenki leírja majd. :) Remélem sokáig fenn marad ez az oldal :) Minden jót! :)”

A menü pontjai leginkább kulturális, valamint közéleti információkhoz vezetnek. Itt olvashatunk különböző recenziókat, megtekinthetjük egyes tagok fotósorozatait, rendezvények ajánlóit olvashatjuk. Az oldalon jellemzően sok rendezvényajánló van az ország egész területéről, az ilyen hirdetéseknek külön felelőseik vannak. A menüben kereshetünk rá felhasználók írásaira, amelyekhez akár hozzá is szólhatunk blogkommentárok formájában. A főoldal cikkeihez is hozzá lehet szólni ilyen formában.

Az oldalt idővel felszerelték egy privát üzenetküldő szolgáltatással. A tagok ezen keresztül léphetnek kapcsolatba egymással úgy, hogy csak a két fél

látja az üzenetet; szerelmi kapcsolatok is indultak el ezen keresztül. A tagok között legendák keringenek arról, hogy mi minden történhetett már ebben a „privát szférában”, valamint arról, hogy, mivel Damage a főnök, tulajdonképpen hozzáférhet az adatbázis teljes tartalmához, ezért mi minden titkok tudója lehet.

Mivel a tagok a profilokon, a fórumokon és a privát üzeneteken keresztül is kapcsolatba lépnek egymással, egy idő után elkerülhetetlenné válik, hogy más szubkultúrákhoz tartozó tagok profiljait is nézessék, reagáljanak fórumhozzászólásaikra és valamilyen ürügy okán a privát kapcsolatot is felvegyék egymással, tehát a szubkultúrák keveredése – ha nem is összemosódása – teljes bizonyossággal megtörténik ezen a portálon. A fogyasztással kapcsolatos fórumokon keresztül valamennyire biztos, hogy hatnak is egymásra az eltérő közösségekhez tartozó felhasználók, hiszen például a *Divat – miben láthat[t]unk ma* fórumtéma nemcsak egy adott csoport tagjaihoz, hanem mindenkihez szól, így akár ötleteket is meríthetnek (és merítenek is) megjelenésük „frissítéséhez”. Mint ahogyan azt már említettem, a valós életben megrendezett, LD50-en reklámozott programokon a szubkulturális identitás tulajdonképpen a felhasználói identitás alá rendelődik, tehát a gothok, a cyberpunkok, a metálósok stb. itt egymással nem mint egy másik szubkultúra tagjával találkoznak, hanem mint egy másik LD50-essel. A fentiekből jól látható, hogy ez a portál egyfajta olvasztótégely ezen csoportok számára, és ha a konkrét közösségek között nem is, az LD50 körébe tartozó emberek között igenis végbemegy egyfajta keveredés, egymásra hatás.

Userkutatás

Kérdőíves vizsgálat

Kezdeti hipotézisemet, amely szerint az LD50 honlapon regisztrált, különböző szubkultúrákból érkező tagok az oldalon interakcióba lépnek egymással, hatnak egymásra, ezzel egy új, interszubkulturális teret hozva létre, kérdőíves vizsgálatom nem csupán beigazolta, hanem el is mélyítette.

A kérdőív nem egy tipikus kvantitatív alapokon nyugvó, statisztikailag jól elemezhető kérdéssor, sokkal inkább egy mélyinterjúszerű, nyitott kérdéses kérdőív, amelyet az interneten keresztül tölthettek ki a felhasználók. Mivel nem vagyok regisztrált tag és tudatosan outsider-kutatást végeztem, egy

ismerősömet kértem meg arra, hogy regisztrált felhasználóként tegye fel a kérdőívemet az LD50 egyik fórumára. A kitöltött kérdőívek e-mailen keresztül jutottak el hozzám. A válaszoknak nem volt előre megszabott terjedelmük, ezért az egyes kérdésekre adott válaszok hossza sok esetben igen eltérő.

A huszonkilenc beérkezett kérdőív közül huszonhetet tudtam felhasználni. (A maradék két kérdőívet hiányosan töltötték ki.) Bár a 27 kérdőívből álló minta kevésnek tűnhet a több ezres felhasználóval rendelkező portál releváns bemutatásához, vizsgálatom szempontjából elégségesnek bizonyul. A 27 válaszadó zöme az első regisztrálók között van, tehát már közel 10 éve a közösség tagja, így, ha ténylegesen történt egyfajta összeolvadás a különböző szubkultúrákból érkező tagok között, akkor ők azok, akik ezt megélték és be tudnak róla számolni. A regisztrált felhasználók többsége hozzájuk viszonyítva „új” felhasználónak minősül. A kezdetekhez képest gyakorlatilag lecserelődött a felhasználói kör; az újonnan érkezők már a kiforrott LD50-hez csatlakoztak. Demográfiai szempontból a minta meglehetősen heterogén. A válaszadók között 13 férfi és 24 nő található, a legfiatalabb 17 éves, a legidősebb pedig 33. Foglalkozásukat tekintve is igen széles a skála, van közöttük középiskolás, egyetemi/főiskolai hallgató, műszerész technikus, grafikus, rendszergazda, de még nyomdai termelés-irányító is. Ebből is jól látható, hogy az oldal nem egy konkrét társadalmi réteget szólít meg. Az is igen különböző, hogy az egyes tagok hogyan találtak rá az oldalra. Sokan már regisztrált ismerőseiktől hallottak róla, mások viszont az internetes keresőportálokon keresztül jutottak el az LD50-re. Akik keresőkön keresztül ismerkedtek meg az oldallal, legtöbbször zenével kapcsolatos dolgokat kerestek, esetleg valamilyen koncertről szerettek volna többet megtudni. (Az oldalon rengeteg zeneajánló, koncertajánló, fesztiválajánló van).

Kíváncsi voltam arra, hogy a válaszadók milyen szubkultúrába sorolják magukat, sorolják-e magukat egyáltalán valamilyen szubkultúrába. A legtöbb válaszadó nem sorolta magát semmilyen szubkultúrába. Ezt általában azzal indokolták, hogy „nem szeretik a beskatulyázást”, „nem kategorizálnak”, vagy „túl sok közösséghez be lehetne sorolni őket”. Érdekesnek találtam, hogy csupán a harminc év körüli userek (tehát az idősebbek) voltak azok, akik besorolták magukat valahová. Az ő kérdőíveik a többi kérdés kapcsán is letisztultságot, kiforrottságot mutattak, míg a fiatalabbaké sokszor kissé kaotikusnak hatottak.

Mivel számítottam arra, hogy nem sokan sorolják majd magukat egy adott közösség tagjához, feltettem olyan kérdéseket is, amelyekből nagyjából ki lehet következtetni, hogy milyen réteghez tartozik/tartozott az illető. Ezek a kérdések a zenei, valamint az irodalmi ízlésvilágra, illetve a kedvenc filmekre vonatkoztak. Ezekből, valamint az adott felhasználó profiljában szereplő képekből valóban ki lehetett következtetni, hogy milyen szubkultúra tagja vagy milyen szubkultúra tagja lehetett régebben az adott user. Jellemzően sok a különböző dark közösségekből jött felhasználó, de igen sok az elektro, industrial, rock és folk gyökerekkel rendelkező user is. A tagok közötti különbségek mellett hasonlóságokra is figyelmes lettem. Több válaszadó kérdőívében is szerepeltek azonos filmek, könyvek, a zenei ízlés különbözősége mellett. Ilyen, az LD50 tagok között nagy népszerűségnek örvendő film például a *Pop, csajok, satöbbi* című regény filmváltozata, könyvek tekintetében pedig Neil Gaiman²⁰¹ művei szerepelnek kiemelkedően sokszor a válaszok között. Hasonló válaszokat kaptam az oldal látogatásának gyakoriságát firtató kérdésemre is. Általánosan elmondható, hogy egy aktív user naponta többször látogatja az oldalt, vannak „bejárattott” fórumtémái, amelyekhez rendszeresen hozzá is szól, illetve a profilját is legalább havonta vagy kéthavonta frissíti. A napi aktivitást jól példázza a következő, „*Milyen gyakran látogatod az oldalt?*” kérdésre adott válasz:

„Naponta többször, amíg a kollégáimnak cigiszünet van, addig nekem böngészős sünet☺”

De ami igazán érdekes, és a kezdeti hipotézisem szempontjából is nagyon fontos, az a „Mit jelent számodra az LD50-hez való tartozás?” kérdésre adott válaszokból született eredmény. Ez volt az utolsó kérdés, ezután már csak egy nem kötelezően kitöltendő mező, a kommentár volt. A kérdőív elején, ahogyan ezt már említettem is, a válaszadók többsége nem sorolta magát semmilyen közösségbe. Ennél a kérdésnél viszont szinte kivétel nélkül mindenki úgy válaszolt, hogy abból arra lehet következtetni, hogy ők nem egy mostanra már definiált szubkultúrához, hanem egy viszonylag új közösséghez, az LD50-hez sorolják magukat. Ezt támasztják alá az alábbi, kérdőívekből vett idézetek:

201 Angol író, költő. Elsősorban fantasy témájú regényeket, képregényeket ír. (<http://www.neilgaiman.com>)

„Többnyire a barátaimat”

„Végre egy olyan hely, ahol megtalálhatom a saját világomnak megfelelő embereket, dolgokat és gondolatokat. Közösséget jelent, rengeteg ismerősöm lett és barátaim, akikkel a távolság sem akadály. Egy teljesen más világ, az ember felvállalhatja magát úgy, ahogy van”.

„Közösséghez való tartozást”.

„ezt azt hiszem már említettem pár kérdés-sel feljebb, nekem az ld50 a „kamaszkorom”, a felnőtté válásom, én itt szereztem igaz barátokat, itt csináltam „karriert” (ami elég jól alakul ahhoz képest, h egy kis ország kis közössége vagyunk) nekem az ld50 több mint egy közösségi oldal, nekem ez már az életem része, éppen ezért nem is vagyok jó alany ehhez a teszthez ☺”

Az egyik, ugyanezre a kérdésre adott válaszból az is világosan látszik, hogy az LD50 közössége a virtuális térből kilépett a való életbe is:

„Igazából nem tekintek rá különösebben felengzősen. Persze szuper dolog, hogy megismerem olyan embereket, akikkel offline is tartom a kapcsolatot, de nem sokkal több. Egy platform arra, hogy kikapcsoljak, néha kiöntsem a fórumon azt, ami bánt, vagy éppen mások siralmai rádöbbenésnek arra, hogy tulajdonképpen a problémám pity. Vagy, hogy fejbe kólintson a rengeteg hozzászólás arra, hogy épp itt az ideje, hogy felkeljek a számítógéptől és találkozzam a barátaimmal”.

A válaszadó tehát a honlapon megismert tagokkal offline, a valós életben is tartja a kapcsolatot. Ez a magatartás a legtöbb LD50 tagnál megfigyelhető. Több baráti, ismerősi kapcsolat született az oldalon olyan felhasználók között, akik a fórumon keresztül ismerkedtek meg egymással, de mostanra már a való életben is gyakran találkoznak. Van olyan, az oldalon született ismeretség is, amelyből élettársi viszony alakult ki. Egy pécsi LD50 tag ismerősöm rendszeresen nyújt szállást más településeken lakó LD50 tagoknak, ha egy pécsi LD50 rendezvényre vagy akár egy a fórumtól független programra, például a PEN-re szeretnének ellátogatni. Jellemzően a fórumon ismerkedett meg azokkal a tagokkal, aki-

ket ilyenkor néhány napra befogad, korábbi ismerettségéről az esetek többségében nincsen szó.

Az egyik kérdőívben arra a kérdésre, hogy „Mért regisztráltál?” így válaszolt a kitöltő:

„Mert érdekelt ez a szubkult [sic], érdekelték a bulik, az emberek”. A válaszadó tehát szubkulturaként hivatkozott az LD50-re. Ez a mondat egy egészen új megvilágításba helyezte kezdeti hipotézisemet. Ezek szerint az LD50-re lehet egy önálló szubkulturaként is tekinteni? Ez az „szubkulturális olvasztótégely” az évek során egy új szubkulturává alakult volna át? Ezen gondolatmenetből kiindulva elkezdtem kicsit más szemszögből vizsgálni a honlapot és felhasználóit.

Dolgozatom elején röviden vázoltam Hodkinson szubkultúra-definícióját. Ezt a definíciót alapul véve megvizsgáltam, hogy az alapvető sajátosságokat tekintve lehet-e ezt a közösséget szubkulturának tekinteni. Hodkinson definíciója szerint a szubkulturák lényege a „kulturális szubsztanciában” rejlik, amelynek négy eleme van: a *következetes jellegzetesség*, az *identitás*, az *elkötelezettség* és az *autonómia*. Ez a négy jegy mind megtalálható az LD50 közösségében. A *következetes jellegzetesség*, tehát az ízlések és attitűdök hasonlósága egyértelműen jelen van, hiszen a tagok ugyanannak a weboldalnak a regisztrált tagjai, ez evidenssé teszi, hogy kell lennie bennük valami közösnek. Az *identitás*, vagyis a közösséggel érzett azonosulástudat a kérdőívekből egyértelműen kimutatható. Ezt az is alátámasztja, hogy sok válaszadó nyilatkozott úgy, hogy itt találta meg az igazi barátait, néhányan még az élettársukat is. A harmadik elem, az *elkötelezettség* is jellemzi a tagokat, hiszen napi (néhányuknak naponta többszöri) elfoglaltságuk az oldal tartalmainak olvasása, az egyes fórumtémákhoz való hozzászólás. Az *autonómia*, azaz a tömegmédiától való függetlenség egyértelműen adódik abból a tényből, hogy egy önálló weboldalról van szó, amely egyben egy olyan kommunikációs rendszer, amelynek segítségével a közösség fenn tudja tartani önmagát. A hodkinsoni definíciót alapul véve tehát lehet az LD50-re mint önálló szubkulturára tekinteni. Azt azonban mindenképp szeretném hangsúlyozni, hogy csak nagy óvatossággal használom itt a szubkultúra definíciót, a közösség vagy még inkább a színtér fogalmak talán sokkal relevánsabb kifejezések lehetnek az interszubkulturális olvasztótégely, az LD50 fórum megnevezésére.

A másik fontos tapasztalat egy általam addig észre nem vett folyamat kérdőívekben felszínre kerülése. Több tag írt arról, hogy „ez az LD50 már

nem az, mint ami régen volt”, többen emlegették a „rég LD50”-t. Elképzelhető tehát, hogy az oldal egyfajta átalakuláson megy keresztül. Ezt támasztja alá a főnök, d4n4g3 lemondása is. Leköszönő levélben arra hivatkozott, hogy az oldal megváltozott, ez már nem ugyanaz a portál, mint amit ő annak idején, 2001-ben elindított, ezért elbúcsúzik az LD50-től.

A kérdőívekben sajnos nem fejtették ki, hogy egészen pontosan mit is jelent ez a változás, miben változott/változik az oldal, vagy esetleg maga a közösség. A kérdőívezést követő interjúzás fő hangsúlyát ezért próbáltam ennek a folyamatnak a feltárására helyezni.

Mélyinterjúk

Kérdőíves kutatásomat egy, az oldalon regisztrált felhasználók körében elvégzett mélyinterjú vizsgálat követte. Három interjút készítettem. Az első két válaszadó két jelenleg is regisztrált tag, harmadik interjúalanyom pedig az oldaltól már elbúcsúzott alapító, Damage volt. Ezen interjúk tapasztalatairól számolok be a következőkben.

Elsőként a két jelenleg is regisztrált taggal készített interjút mutatom be. Mindkét választott interjúalanyom viszonylag régi felhasználó, egyikük 2004-ben, másikuk 2005-ben regisztrált. Azóta is igen aktív tagok, rendszeresen hozzászólnak a különböző fórumtémákhoz, mindketten írnak cikkeket is a weboldalra. Mivel évek óta regisztrált userek, valamint napi rendszerességgel, kiemelkedő aktivitással vesznek részt az LD50 életében, úgy gondoltam, ők releváns információkkal szolgálhatnak az oldal átalakulásáról, illetve annak hátteréről.

Mindketten megerősítették azt a felvetést, amely szerint az oldal átalakulóban van, és, hogy ez a változás nem feltétlenül pozitív folyamat. Az átalakulás lényegét mindketten abban látják, hogy az oldal a szerkesztők részéről egyre inkább elhanyagolódik. A tartalmak egyre ritkábban frissülnek, vannak olyan funkciók, amelyek „kihalófélben” vannak. Ennek hátterében szerintük elsősorban az húzódik, hogy a szerkesztőknek egyszerűen nincs idejük többet foglalkozni az oldallal. Mivel ez egy non-profit weboldal, nem is lehet elvárni tőlük, hogy napi teendőik közül ez élvezzen prioritást. Eddig ez nem okozott gondot, hiszen az oldal létrehozói az oldal indulásakor még egyetemisták voltak, több időt tudtak szánni a tartalmak frissítésére, az oldal fejlesztésére. Mára azonban dolgozó, esetleg

családos ember lett belőlük, és egyszerűen nincs annyi idejük ezzel foglalkozni. Tulajdonképpen az LD50-t is elérte az, ami előbb vagy utóbb majdnem minden non-profit szerveződést elér. Ebben az „elhanyagolódásban” részben az is szerepet játszik, hogy csupán két moderátor irányítja a több ezer regisztrált felhasználóval rendelkező oldalt. Az egyikük azt is elmesélte, hogy 2007-ben tervezték az LD50 második verziójának, az LD50 2-nek a megalkotását, amely felváltotta volna a jelenleg is működő oldalt. Ez azonban félbeszakadt, a fentiekhez hasonló okokból. Arról azonban, hogy ez a folyamat egy bizonyos idő után jelentheti-e az oldal halálát, vagy, hogy várhatóan mikorra kovácsolódik össze az új szerkesztőség, interjúalanyaim nem tudtak beszámolni.

Az átalakulás folyamatának fenti indokai mindkét interjú során felmerültek. Az egyik válaszadó azonban ezt még azzal egészítette ki, hogy az eredeti szervezők egy szűk baráti társaságból kerültek ki, a felhasználók pedig elsősorban az ő tágabb ismeretségi körükből. Szerinte az oldal átalakulása a szervezőgárda fenti okok miatt történő széthullásából, valamint a felhasználók egyre növekvő számából fakad.

Mostanra ez az átalakulás már lecsengett. Az interjú elkészítése után is kapcsolatban maradtam a két válaszadóval, akik néhány hónapja arról számoltak be, hogy megalakult egy új szerkesztői gárda, amelynek mindketten tagjai. Az oldal tartalmai így ismét folyamatosan frissülnek, a moderátorok dolgoznak. Ezzel a szerkesztői újjászervezéssel a fórum kilábalta a „válságból”, ismét kifejezetten aktív a rajta folyó közösségi élet.

Az interjúk során természetesen más kérdésekre is kitértünk interjúalanyaimmal. Több új dolgot megtudhattam az LD50 történetéről. Ezek közé tartozik, hogy a honlap programkódja eredetileg egy diplomamunka volt (tulajdonosa ma is regisztrált tag); valamint az, hogy az LD50 a negativeart.hu (www.negativeart.hu) hivatalos szekciója. A fórumon rendszeresen felmerül valamilyen komolyabb téma, amely a tagokat foglalkoztatja, és hosszasan beszélnek róla. Ilyen például a vallás kérdése, amely egy visszatérő problematika.

Megtudtam továbbá, hogy a tagok közötti egyre gyakoribb személyes találkozások mellett igen fontosak az egész közösség számára szervezett LD50 rendezvények, amelyekből az utóbbi időben egyre többet látogathatnak a tagok. Ezek közé tartoznak például a Budapesten, a „Gyárban” rendszeresen megrendezésre kerülő LD50 partyk. Az LD50 egy

saját kocsmával, a Rockrandevú nevű törzshellyel is büszkélkedhet, amely rendszeresen képviselheti magát a Sziget fesztiválon. Ennek a kocsmának nemcsak a tulajdonosai LD50 tagok, hanem az egész személyzete is. A virtuális közösség tehát egyre nagyobb mértékben válik egyben egy offline közösséggé is.

Az egyik interjúalanyom beszámolt többek között egy olyan jelenségről is, amely azt a felvetést erősíti, amely szerint erre a közösségre lehet önálló szubkulturáráként tekinteni, vagy legalábbis az egyes felhasználók hatnak egymásra. Itt bevezetek két fogalmat, amelyeket ő használ: „profil evolúció”, illetve „érettebb szintű felhasználó”. Ez a két kifejezés arra utal, hogy egy bizonyos regisztrációs idő után az egyes felhasználók profiljai minimalizálódnak, interjúalanyom szavaival élve „LD50-esednek”. Ez azt jelenti, hogy kezdetben majd minden felhasználó igen terjedelmes profillal rendelkezik; rengeteg képpel, idézettel, dalszövegrészlettel, hosszas leírással önmagáról, a világról alkotott elképzeléseiről. Ezek az első profilok még erősen tükrözik azt a szubkulturát, ahonnan a felhasználó érkezett. Az idő múlásával azonban egyre kevesebb információ, adat található egy profilon. Az idézetek sok esetben teljesen eltűnnek, vagy csak valami humoros „bölcsesség” marad fent, a képek is gyakran megfogytakoznak, és csak egy-két dolog olvasható a felhasználóról. Interjúalanyom megmutatta régebbi profiljait is, és valóban jól látható az átalakulás. Szerinte az „érettebb szintű felhasználók” számára már nem fontos, hogy a szubkulturális jegyek látszanak egy oldalon, hiszen a legtöbbjük már jó ideje nem is sorolja magát sehová.

Az interjú után megnéztem néhány régi és új tag profilját, és valóban szembetűnő volt a különbség. Úgy gondolom, ez a szemmel látható átmenet is bizonyítja azt, hogy az egyes szubkulturák képviselői valóban hatnak egymásra, kezdeti szubkulturális identitásukat felülírja az LD50-hez való tartozás érzése.

Utolsó interjúalanyom Damage volt, aki két évvel ezelőtt hagyta el az oldalt. Beszélgetésünk folyamán leginkább az oldal keletkezéséről, illetve távozásának okairól kérdeztem. Damage elmondta, hogy eredetileg egy fotóblognak szánta az oldalt, és egyáltalán nem számított arra, hogy ilyen interszubkulturális portállá növi ki magát. Az indulás után nagyjából fél évvel, amikor már több mint 100 követője volt a blognak, gondolt arra először, hogy ebből valami nagyobb volumenű dolgot is ki lehetne hozni. Néhány hónappal később be is indít

tott egy modellfotózást, ami meghozta a várt sikert. A következő ugrás olyan tagok becsatlakozásával következett be, akik rendszeresen jártak külföldre, ahol különböző fesztiválokon vettek részt, és ezen eseményekről az oldalra is tettek fel írásokat. Velük közreműködve kezdett el különböző bulikat is szervezni, mert úgy gondolta, „kellenek a valós életben is gyökerező dolgok”. Ekkor kezdett el tehát az LD50 „hivatalosan” is kilépni a virtuális térből a valós világba. Damage elmondta, hogy egyáltalán nem számított arra, hogy az oldal így ki fog törni. Elégedett azzal, hogy az LD50 ennyire kinőtte magát, annak viszont nem örül, ami jelenleg történik az oldalon. Elmondása szerint régen a tagok 20-as éveik közepén, végén jártak, és különböző intellektuális tartalmakra voltak kíváncsiak. Hét évvel az indulás után – amikor Damage elhagyta az oldalt – azonban egyre több 14-16 éves tini regisztrált, gyakorlatilag lecserelődött a felhasználói kör, az érdeklődés pedig a kevésbé intellektuális tartalmak felé tolódott. Részben ez volt az egyik oka annak, hogy elhagyta az oldalt. A másik ok nyilvánvalóan a honlap nonprofit jellegéből fakadt. Egy teljes állás mellett sokkal nehezebb lett volna koordinálni egy ekkora projektet. Arra a kérdésemre, hogy szerinte is megfigyelhető-e egyfajta összeolvadás a különböző szubkulturák tagjai között, azt a választ kaptam, hogy részben igen, részben pedig nem. A közös rendezvények természetesen összekovácsoló erővel bírnak, azonban aki igazán elkötelezett eredeti szubkulturája iránt, nem adja fel eredeti identitását, illetve „a törzs nem veti ki magából” a tagot. Másrészt viszont a kevésbé elkötelezett tagoknál megfigyelhető az összeolvadás jelensége, ők egy idő után elkezdik elfelejteni eredeti szubkulturális identitásukat.

Résztevő megfigyelés

LD50 rendezvényeket nem csupán a fővárosban rendeznek, hanem más településeken is, így például Pécsen is. Az egykori Toxic Music Pub-ban több ilyen rendezvényen is részt vettem. Ezek a rendezvényeken a selectorok is általában LD50 tagok voltak, a fórumon előre meg volt hirdetve a program, illetve a selectorok személye. Ami a leginkább szembetűnő volt az összes ilyen programon, amelyen részt vettem, az a tagok közvetlensége. Engem a legtöbbjük nem ismert, nem tudták, hogy felhasználó vagyok-e egyáltalán. Többen kérdezték, hogy mi a felhasználónevem, és amikor kiderült, hogy

nem vagyok tag, akkor is közvetlenül maradtak velem szemben. Néhányuknak elárultam, hogy az oldallal kapcsolatos kutatásokat végzek, illetve, hogy én kértem őket a kérdőív kitöltésére. Ami igazán meglepő volt számomra, az az, hogy még ekkor sem váltak távolságtartóvá. Egyáltalán nem feszélyezte őket a „megfigyelés”, sőt, kifejezetten úgy tűnt, hogy élvezik is. Többen felajánlották, hogy szívesen segítenek a kutatásban, ha szükséges, további kérdőíveket is kitöltenek. Összességében kifejezetten barátságosnak, közvetlennek, még egy kicsit exhibicionistának is tűntek számomra.

Külső megjelenésüket tekintve elég sok hasonlóságot véltem felfedezni a tagok között. Öltözékükben nyomon követhetőek voltak a dark, goth és industrial gyökerek. Egymás között leginkább sötét színű ruhákat viseltek, amelyet a gótikusabb lányok gyakran kombináltak rózsaszínnel. Szintén a lányok öltözképe volt jellemző sok esetben a csipke, vagy valami „aranyos” kiegészítő, mint például masni, (sok esetben ironikus) Nici plüssállatok. A rózsaszínen kívül egyéb rikító árnyalatok is megjelentek, mint például az élénkzöld. Több fiú viselt kifejezetten bő, sok csattal és zsebbel ellátott nadrágot. Az egyes szubkultúrák tagjaira jellemző androgün jegyeket alig lehetett megfigyelni; jellemzően csak a lányok viseltek erős sminket, illetve a frizurák is nagy változatosságot mutattak, a hajszín azonban majd minden esetben mesterséges volt. Több tag öltözéke a hagyományos rocker stílusjegyek megjelenítésében merült ki. A legtöbb tagról elmondható, hogy öltözkéjük láthatóan gondosan megtervezett, összeválogatott kellékekből állt. Cipők tekintetében az acélbetétes bakancs, a platformbakancs és az utcai edzőcipő voltak a legnépszerűbbek. Összességében látható volt, hogy a tagok stílusukban is többé-kevésbé hasonulnak egymáshoz; az eredeti szubkulturális stílusjegyek keveredni látszanak egymással. Ez akár a tagok egymásra hatásának kézzelfogható jeleként is felfogható.

Az LD50-en belül is kialakultak divatok, ennek egyik legnagyobb hulláma a műraszta volt, melyet egy tag Londonból hozott be és árulni kezdett. Rövid idő után az összes „menőbb” user műrasztát hordott. Amikor már túlságosan elterjedt a műraszta és a kevésbé „vállalható” viszonylag újabb tagok is elkezdték hordani, akkor a felső kaszt egyik napról a másikra kiszedette a műrasztáit és ezután a felsőbb körökben jó ideig nem használták a kiegészítőt még visszafogott formában sem.

Egy ideig divatosak voltak a Carbonbonbons pólók, melynek tulajdonosa az oldalon hirdetett és

sok tag elkezdte ezeket hordani. Idővel megjelent az LD50 saját pólója is, melyet a tagok előszeretettel viseltek mind LD50-es, mind nem LD50-es bulikban, illetve a mindennapi életben. Ezek a pólók nagyban megkönnyítették a gothspottingot, ami már inkább userspotting volt, mind kevesebb hangsúllyal a gótikusságra. A tetoválások is népszerűek a felhasználók körében.

Ami az egymáshoz való viszonyulásukat illeti, elmondható, hogy ezen esték alkalmával egyértelműen közösségként, az LD50 fórumhoz tartozó közösségként viselkedtek. Egymást kivétel nélkül a felhasználónevükön szólították meg. Teljesen irreleváns volt számukra, hogy az adott tag eredetileg például a goth szubkultúra tagja, és éppen most üdvözölt szívélyesen egy eredetileg industrial közösséghez tartozó felhasználót. Ezekben a rendezvényeken mindenki „LD50-es” volt. A fórumon előforduló témákról, egyéb LD50 rendezvényekről, illetve jelen nem lévő felhasználókról beszélgettek. Tulajdonképpen néhány beszélgetés kifejezetten „pletykálkodásnak” tűnt. Szóba kerültek bizonyos tagok közötti szerelmi, párkapcsolati viszonyok is. Jellemző volt a párválasztásra, hogy a tagok sokszor elsősorban a közösségen belülről választottak barátot/barátnőt, vagy megpróbálták a közösségbe beintegrálni. A csoporton belüli preferencia azt eredményezte, hogy az adott csoportok az idők folyamán nagyon sok páros kombinációt kisorsoltak magukból. Voltak a közösségen belül különösen nyitott szereplők, akik híresen sok egyénnel létesítettek testi kapcsolatot, ők a belső ranglétrán ugyanúgy megfigyelhetőek voltak a legmagasabb, mint a legalacsonyabb szinteken. A LD50-es kapcsolatokra általában jellemző volt, hogy rövid ideig tartottak, vagy látványosan szakaszosak voltak, melyek folyamatos beszédtemát adtak a tagoknak.

Teljesen olyan volt számomra, mint beleszóppenni egy akármilyen valós közösségbe, ahol szinte mindenki tud mindenkiről mindent. A különbség csupán annyi, hogy ez a közösség a virtuális térben jött létre, és ebből alakult ki egy offline közösségi háló.

Összefoglalás, konklúzió

Összegzésképp elmondható, hogy kezdeti hipotézisem, mely szerint a különböző szubkultúrákból érkező tagok az oldal hatására keverednek egymással, hatnak egymásra, beigazolódni látszik.

Az LD50 honlap több szubkultúra közös globális online színtereként is értelmezhető, amelyen

a tagok nemcsak kapcsolatba lépnek egymással, hanem egy új közösséget, az LD50 közösséget építik ki. Bár bizonyos fórumtémákon keresztül a usereknek lenne lehetőségük csupán saját, eredeti szubkultúrájuk, lokális közösségük tagjaival felvenni a kapcsolatot, még ezekben a topikokban is megfigyelhető a keveredés a szubkultúrák tagjai között.

Az egymásra hatás az eltelt évek alatt olyan jelentőssé vált, hogy a felhasználók avatárjai is hasonlítani kezdtek egymáshoz. A tagok egy bizonyos regisztrációs idő után elvesztették eredeti szubkulturális identitásukat, és egyre inkább kezdik sajátjuknak érezni az LD50 identitást.

Az LD50 virtuális közösség létrejötté tulajdonképpen a hagyományos internetes közösségképzés fordítottjaként is felfogható. Ahogyan korábban a MySpace-bandákkal kapcsolatban leírtam, az online közösségek legnagyobb része rendelkezik egy erős offline bázissal, amely megelőzi a virtuális színtér kialakulását. Bár bizonyos értelemben az LD50 létrejöttét is megalapozta több offline közösség (goth, cyberpunk) jelenléte, az az LD50, amely ma létezik, az interneten keresztül alakult azzá ami, a különböző szubkultúrák résztvevőinek egymásra hatásából. Ennek az új közösségnek, az LD50-nek lett később offline reprezentációja is, az LD50 találkozókon, vagy akár a saját kocsmán keresztül.

Az általam vizsgált honlap esetében tehát a virtuális színtér helyeződött át a valós világba, ezzel egy új diskurzus lehetőségét nyújtva az internet, a hálózat közösségképző erejével kapcsolatban.

Absztrakt

Dolgozatomban az LD50 nevű honlapot (www.ld50.hu), valamint annak felhasználói körét mutatom be. Az LD50 oldal eredetileg goth és cyberpunk felhasználók számára készült, mára egy „interszubkulturális” portállá vált. Felhasználói között egyaránt jelen vannak goth, cyberpunk, metal, és az elektro szubkultúrák szereplői is. Kutatásom során azt vizsgáltam, hogy ezen a közös oldalon/ ennek a közös oldalnak a hatására létrejön-e valamilyen keveredés az egyes közösségek között, hatnak-e ezek a csoportok egymásra, és ha igen, milyen mértékben és ez miben nyilvánul meg. Ez a honlap Magyarországon egyedülállóan mondható, mivel nálunk ez az egyetlen olyan portál, amely nem csak specifikusan egy szubkultúra felhasználói számára készült. Empirikus kutatásom során nyitott kérdésszerű kérdőívek kitöltésére kértem az oldal regisztrált

felhasználóit, valamint három mélyinterjút készítettem két aktív taggal, illetve az oldal alkotójával.

Kutatásom célja az LD50 honlap „interszubkulturális” közösségének bemutatásán túl a hálózat egyre jelentősebbé váló, speciális közösségképző erejének bemutatása.

Abstract: Subcultures, Internet Communities. The Audience of the LD50 Website

In this paper I present a website called LD50 (www.ld50.hu) and its audience. LD50 was originally created for goth and cyberpunk users and has now become an “intersubcultural” portal. Its user base consists of a variety of subcultures including goths, cyberpunks, metalheads and electro fans. My research was aimed at determining if on this site – or because of it – does mixing of communities take place, do these communities affect each other, and if so, how significantly and what does it consist of. This website can be considered unique in Hungary because it is the only niche social community that caters for more than one subculture. During my empirical research I asked my subjects to fill out open question questionnaires and conducted three deep interviews with two active users of the site and its founder.

The aim of my research, besides introducing the “intersubcultural” community of the LD50 website, is presenting the ever more significant, special community formative power of the internet.

Felhasznált irodalom

- Benett, Andy 2005 Szubkultúrák vagy neotörzsek? *Replika*, (53):127-143.
- Buchanan, Mark 2003 *Nexus, avagy kicsi a világ. Hálózatok úttörő tudománya*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Cremer, Günter 1992 *Die Subkultur der Rocker. Erscheinungsform und Selbstdarstellung*. Centaunis-Verlagsgesellschaft, Pfaffenweiler.
- Dobó Máttyás 2006 Blogtörténelem. In Bögel György szerk. *Blogvilág. Egy műfaj születése*. HVG Kiadó Zrt., Budapest, 25-38.
- Greener, Tracy – Hollands, Robert 2008 Szubkultúrán és posztsubkultúrán túl? *Replika*, (64-65):193-216.

- Hodkinson, Paul 2005 Beavotottak és kívülállóak. *Replika*, (53):145-164.
- Kacsuk Zoltán 2005 Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek. *Replika*, (53):91-109.
- Muggleton, David 2005 A poszt-szubkulturalista. *Replika*, (53):116-126.
- Papacharissi, Zizi 2003 A virtuális szféra. *Médiakutató*, 2003 tavasz. Hálózati közlés: http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavaszi/07_virtualis_szfera
- Taylor, R. L. 2002 Szubkultúrák és ellenkultúrák. In Várnai Judit Szilvia – Kis Tamás szerk. *A szlengkutatás 111. éve*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 361-373. Elektronikus hozzáférhető: http://mnytud.arts.unideb.hu/szleng/szl_kut/04_111ev/index.php; <http://mek.oszk.hu/01700/01782/>
- Tófalvy Tamás 2008a Extrém zenei műfajok és online közösségi média: a szubkultúráktól a műfaji szinterekig. *Replika*, (64-65):135-149.
- Tófalvy Tamás 2008b Myspace-bandák és címkézés-háborúk. Az online közösségi alkalmazások és a deathcore szintér esete. *Replika*, (64-65):217-233.
- Vályi Gábor 2004 Az alulról jövő kulturális globalizáció és az internet. *Médiakutató*, 2004. nyár, 95-114.
- Vályi Gábor 2004 Közösségek hálózati kommunikációja. *Szociológiai Szemle*, 14. 4:47-60.
- Willis, Paul 2000 *A skacok*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Willis, Paul 1991 *Jugend-Stile. Zur Ästhetik der gemeinsamen Kultur*. Argument Verlag, Hamburg.

Források

- <http://www.gothic.hu/gothic.html>?http://www.gothic.hu/szubkultura5_bemutatas.html
- <http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=Deviancia&oldid=2552175>
- <http://www.x-tra-x.de/>
- http://www.gothic.hu/szubkultura_generaciok.html
- <http://www.ld50.hu/page/ld50/userpolicy>

314. ACTA EST
FABULA

Schindler

W.S. MESTER ÉGIG ÉRŐ PAGODÁJA*

Tizennyolc éves voltam, mikor először „találkoztam” Weöres Sándorral. A legjobb barátnőmtől születésnapomra *A teljesség felé* című könyvet kaptam ajándékba. Hozzá menekültem, ha szerelmi csalódás, megfeleléstől való félelem vagy egyéb tinédzserkori kínok gyötörtek. Újra és újra előkerült a szekrényből a szeretett kis könyv, ha békítő gondolatra, egy ötletre, vagy képeslapokra, emlékkönyvekbe szánt idézetre volt szükségem. Észrevétlen színezett át az így kapott tudás, amíg néhány évvel ezelőtt meg nem értettem, vagy inkább meg nem éreztem, mit jelent ez a mondat: „*A valódi tanulás lényünk mélyén szunnyadó tudás tevékeny ébresztése*”. Azóta kicsit mást rejtenek mondatai, vagy én hallom másképpen. Azt viszont biztosan tudom, csendben kell közeledni hozzá, hogy valódi jelentése a zakatoló gondolatra ne tűnjön tova, mint riadt vad a sűrű erdőbe. Hosszú évek teltek el az első találkozás óta, a makrancos kishölgyből illetudó diák, majd iparban dolgozó mérnök lett. Belevetettem magam az életbe, vagyis abba a sikamlós és megfoghatatlan valamibe, amit annak gondoltam. Aztán kíváncsiságomnak köszönhetően úgy alakult, hogy újra elérkeztem hozzá, „tanítómhoz”, és most életemnek középpontja körül vettem a bátorságot, hogy megpróbáljam megfejteni őt. Reméltem, hogy szép lassan visszabontva a pagoda csillogó poéziselemeit, talán találok valami szintiszta és elvéteszthetetlen útmutatást W.S. mester titkához. Hogy miért fontos ez? Mert *Weöres Sándor életműve* nemcsak a XX. század tükre, nemcsak kristálytiszt művészet, hanem *belső motivációból kibontott, mindenre kiterjedő életfilozófia*; olyan ösztönösség, mely az emberiség gyökeréből fakadva túlmutat objektivitáson és szubjektivitáson. Minden alkotása olyan, mint ő maga, nem tetszeleg, csak formát bont; *nincs benne külső megfelelés és belső kényszer*, egyszerűen csak önmaga. Szellemissége nem nemzeti értékekhez kötött, hanem összeméri irányultságokhoz. Aki nagy magyarként emlegeti Weörest, elfelejti, hogy a valódi tudás, amit költőnk képviselt, minden emberé, kisajátítani csak az akarja, aki nem érti mibenlétét, hiszen *a transzcendens valóság lényege éppen az, hogy mindenki számára hozzáférhető*. Elsősorban spirituális ember volt Weöres, és ezt nem-

csak köteteinek előszavában vagy egy-egy vershez fűzött kommentárjában fejezte ki, hanem versekkel és prózában elbeszélte költeményeiben is. Sőt nem hogy beszélt, hanem varázsolt, énekelt, festett a szavakkal. W.S. mester természetfeletti világa érdekelt. Hogyan közelíthető meg? Leírható egyáltalán? Ki volt Weöres Sándor? Próféta? Ügyes kóklér? Vagy egyszerűen egy tehetséges költő, ki a körülmények folytán írózszenivé nőtte ki magát?

Az élet középpontja körül

Életének azon a pontján igyekeztem közel kerülni hozzá, ahol először megérintett: *A teljesség felé*-nél. Ezt a kötetet Weöres 1944-ben írta (1945-ben adta ki nyomtatásban), 31 éves volt ekkor. A világháború a vége felé közelített, az európai társadalmak pedig a legsötétebb mélypontjukon megdermedve álltak. „*Mert a fürtelem beözönlött a lét szívéig, / mert az iszonyat betört a nemlét szívéig: / a halálban sincs béke többé*”. (A reménytelenség könyve) Levelezéseiből kiderül, hogy csöngői otthonukban is katonákat szállásoltak el, és minden bizonnyal a valóságban is tapasztalhatta az „*Elesett katonák*” hulláinak szétmálló élettelenességét és a légítamadások alkalmával visszhangzó sziréna üvöltését, ahogy azt verseiben érzékletesen lefestette. Életének ebben az arkhimedeszi pontjában képes volt arra, hogy, „*századunk harsogó tébolyából*” a „*bölcs nyugalomba*” meneküljön, s a reményt hirdesse a reménytelenségben is: „*Átoknak hangzik, pedig áldás: / Ess össze, vessz el, / ez az utolsó áldás a világon. / Hagyj fel minden reménnyel: / ez a végső nyitott kapu*”. Arra buzdít, hogy „*a tökéletes sötétséget húzd magadra*”, hogy „*jegyezd meg e szót, dobd el a többi*” és „*mosolyogva ingasd fejedet: Reménytelen!*” Viszont azt nem árulja el, hogy mi vár rád, ha így teszel. Nem mond próféciát és megdicsőülést sem ígér, csak „nyitott kaput” mutat. S ez többet jelent a békénél és vágyottabb a győzelemnél. A mindennapi küzdelmekben elárult emberi léleknek a győzelem már értéktelen, a béke pedig utópia. A szenvedés elviseléséhez merőben új viselkedésminta szükséges. Ahogy *Albert Einstein* mondta: „*A világ, amit teremtettünk, a gondolko-*

* Az azonos című szakdolgozat (Készült: Eötvös Loránd Tudományegyetem, PPK, Andragógia szak, 2014) kivonata. Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, dr. Kelényi Istvánnak a gondoskodó támogatásáért.

dásunk eredménye; nem lehet megváltoztatni gondolkodásunk megváltoztatása nélkül”. Tudja Weöres is, hogy az emberiség értékrendjét, eszményeit, gondolatait merőben új szintre kell emelni. Itt már nem elég a kedvesség, az együttműködés, a türelem és a kitartás, most már mindenkinek a saját valóságával kell elszámolnia. Ehhez nyújt segítséget a mester: itt és most tárnát nyit egy másik dimenzióba. A jelenben van a megoldás, a lelket kell hozzáidomítani az acélkemény fájdalomhoz, míg rá nem ébred, hogy a szellem erejénél nincs erősebb fundamentum. „*Ha nem izleljük meg a legkeserűbbet, sose jutunk el a legmagasabbra*” – állítja egy kínai közmondás. Egy taoista szerzetes megbékélttségével hirdeti Weöres, hogy ne állj ellen annak, ami van. Ez az elfogadó jelenlét az út a harmóniába? Mielőtt megnéznénk, hogy mit is jelent jelen lenni, pillantsunk egy kicsit visszafelé. Hogyan jutott Weöres erre az álláspontra?

Ki építi a pagodát?

A gyermek Weöres

Bár minden adott volt hozzá, hogy játékba feledkezve, vadóc gyerekként töltse szabadidejét, mint későbbi versében Bóbita, ő mégis inkább a szépirodalmat és filozófiát választotta pajtásának. 8 éves korában már Shakespeare-t olvasott; rajongott a művészetért, szépirodalomért, a filozófiáért, és a tudományos területeken sem maradt tájékozatlan. Az iskolától távol töltött időben legszívesebben Ady, Babits és Kosztolányi verseit olvassatta vagy távolabbi kultúrákkal ismerkedett (Lao-ce: Tao Te King). Ez a fiatalkori komolyság kézen fogva járt komoly betegségekkel (neuraszténia, nikotinmérgezés) és komoly gondolatokkal is. „*Tükörország börtönbe zárt / Szemem csak önmagamra lát. / Vagy több volnék magamnak, mint a nagyvilág?*” A természetből kivált, magára maradt tudat diszharmoniója ez a költemény. Az ÉN a világ alanya lett, az önös célok vezérlik, és a büntudattól nem tud szabadulni. Ez a tinédzserkori krízisélmény egyik gyűjtőpontja költészetének. Ez a krízis nemcsak az iskola és édesapja szigorú korlátainak elviselhetetlensége okozta személyes krízis, hanem a természettől elszakadt emberiség egyetemes mélypontja. Ennek meghaladására ösztönösen tesz kísérletet.

Bori Imre (1964) megállapítását nagyon fontosnak tartom: *Weöresnél az élettapasztalat egybeolvad az irodalmi tapasztalattal, mert már gyermekfejjel ír.* Nemcsak közvetlen közegéből, a csöngői tájból

merít kifogyhatatlan ihletet, hanem a modern és klasszikus irodalomból is. „*Predestinált falusi költő vagyok*” (Weöres 1939:21), mert a dunántúli táj fiatakorának meghatározó élményforrása. Minden idegszálával kapcsolódik Csöngéhez: „*innen viszek mindent a verseimbe, szín-, alak-, vonal- és főleg hanghatásokat*” (Weöres 1939:21). „*S a természet mellett a másik természetes elem: az archaikus mitikus. Orpheusnak, Medeiának, a Föld meggyalázásának előzői a sziklarajzok, a vajúdó bölénytehén, az isten-asszonyok társasága*” – írja Károlyi Amy az 1989-ben megjelent *A sebzett Föld éneke* című gyűjtemény utószavában. A héber, kháldeus költészettel is igen korán, már 16-17 évesen megismerkedik, irodalmi abszolút értéket fedez fel bennük. Az egyiptomi költőt így dicsóítja *A Harmadik nemzedék* című versben: „*megrendelésre szóltál királyok, istenek nevében / s egy szót se ten-lelkedből és talán már / ükunokád se tudta nevedet, / de műved él, a névtelen csoda / s ne érdekeljen senkit, hogy ki voltál*”. *A Nagyfejűek* című vers is az ego evilági hatalmáról, a hírnév csillogó ál-értékéről szól. „*Lassanként istennekké nőnek / ők maguk is maguk előtt / és elfelejtik, hogyan kell / embernek lenni, / kicsinynek*”. Ezekből a versekből érzékelhetővé válik az a krízis, melyet nemcsak a pályatársak kritikái, hanem a fasizmus terjedése is igazol. A schilleri eszménykép villan fel mindkettőben, az előbbiben a szép versről, utóbbiban pedig a közszereplők, művészek helyes magatartásáról. W.S. mester utat jelöl ki ezekkel már húszegynehány évesen; számára *a keleti szemléletben összegződik a természet szeretete*, és ezzel együtt egy *magasabb humanitásezsmény* is.

Tamás Attila (1978) egy kettősségre hívja fel a figyelmünket: nem egyértelmű az életműben az istenivel való egybeolvadás értékelése. *A Holdbéli csónakos* Pávaszeme a lapp fiúval marad, és kijelenti, hogy fél a „Csónakostól”, aki a tűzhalált jelölte meg hozzá vezető útként. A királylány helyett egy sólyom landol a tűzben. *A változat egy népdalra* pávája viszont egyre magasabbra repül, míg végül a „hűvös holdba tűnik”. *A költői kép ugyanaz*, viszont ellentétes a kapcsolt célérték. Endymion végzete is az lett, hogy az „égen kereste nási ágyát”, ez a beteljesülés viszont még tragikumában is vonzó. A teremtés és halál változatos megragadása mitologikus képekkel, népi hagyományokkal történik, de a szentség, az istenek szerelmében való feloldódás *nem egyértelműen vágyott idea*. Bátorodom a gondolat felé: lehetséges, hogy nem is ez a lényeg, hanem a mítosz képeinek hagyományokon alapuló, mégis egészen új költői köntöse. Várkonyi Nándor szerint (Mezey –

Várkonyi 2002) a mítoszban a természet kimondja önmagát, s csak ez számít. Nem kell boncolgatni, értelmezni. Úgy vélem, a mitológiai alakokkal való munka, a hagyományos felfedezése és újraértelmezése Weöresnél egy tudatos próbálkozás a jelenkor ellentmondásainak feloldására. „...*Razziát akarok tartani a mostani emberi értékek (gondolat, szeretet stb.) között*” – írja 1934 októberében Vas István nemzedéktársának (Bata – Nemeskéri 1998II:46).

A vidéki környezetben és a mitológiai hősökben is az ember és a természet egységét látta meg W.S. mester, s költészetének gyökereit jelentik, hiszen ezekkel az élményforrásokkal már nagyon fiatalon találkozott. Ezek az alapkövek és ez a gondolkodásmód a világháborút előkészítő ideológiai csatározások kritikusaiban nem véletlenül ellenszenvet váltott ki.

A filozófiai alkat

A fizikai valóságnak és benső motiváltságának ellentétét tovább erősíti személyiségének alapvetően kettős mivolta: az individuum teremteni vágyása és a lélek idealizmusa. W.S. ellentmondásos személyisége bírálóiból – legyen-e kritika pozitív vagy negatív hangvételű – mindig valamiféle retorikai megközelítést vált ki. Ez az ideák felé pillantó tekintet egy olyan belső ösztönösség, melyet véleményem szerint nem lehet tanulni. Mi más vinne rá egy vidéki környezetben a gazdaélet elvárásaiban nevelkedett gyermeket a *végtelességgel való csínytevésre*?

A filozófia tudomány, művészet és az élethez való sajátos viszonyulás is. Minden *filozófus eszménye az igazság*. A tiszta, érdekmentes tudást keresi, ennek látása számára a boldogság. Halasy-Nagy József (1937) szerint az igazság egy olyan logikai séma, melyre a valóság minden eleme felszöhető, nem létezhet semmi, ami ennek ellentmondana. A világmindenségben ez az uralgó rend a végső törvény. A filozófia tulajdonképpen belső hit, hogy a világban harmónia és nem káosz van. *A filozófia kis tükre* című könyvében a filozófiai alkatról azt írja: nemcsak tudós, hanem bölcs is akar lenni; lelkében az önátadás és önállítás ösztöne együtt van jelen. Az egyik a hatalomra és az ego megvalósítására törekvő hajlamokban fejeződik ki a másik a szolgálatban. *Két embertípusban ölt testet ez a kétféle ösztön*. Az egyik MŰVÉSZ, aki számára minden azért van, hogy azt formálja és kifejezze vele saját va-

lóságát. A másik a PRÓFÉTA, aki egész lényét egy tőle magasabb hatalom szolgálatába helyezi; minden szavával és mozdulatával emennek a hatalomnak a megnyilvánulása szeretne lenni. A FILOZÓFUSban mindkettő egyszerre van jelen egymással kibékülten. „Ő az az ember, *akinek eszményei vannak, s ezek szerint az eszmények szerint akarja átalakítani a világot. A teoriában prófétája és a cselekvő életben művésze az igazságnak*” (Halasy-Nagy 1937:18).

Egészen egyértelművé válik Halasy-Nagy sorait olvasva, hogy mit láthatott meg a fiatal Weöresben, mikor 1938-ban felkérte, hogy *doktori disszertációját nála írja meg*. Még csak 18 éves volt, mikor *Teológiájának* nemtelen, ember-telen világvéleményét versebe foglalja. Ez a „jóslat” már magvaiban tartalmazza mindazt, amit az egyetemi évek, és feltehetően a *Halasyval való közös munka* filozófiájává csiszol. „*Nálam valahogy minden a körül kristályosodik, hogy a világban lépcsőzetes haladást látok, a variánsok és lehetőségek periodikus gyarapodását látom; egymásután jelentek meg egyre bonyolultabb tényezők: szervetlen anyag, élet, állati akarat, emberi értelem; ...az élet nem egyhelyben-álló, vagy összevissza kanyargó, hanem a leghatározottabban halad a csak-anyagi lététől a szellemi létezés felé*” (Bata – Nemeskéri 1998II:235). Füst Milánnal való levelezését így folytatja 1941-ben: „*A formáció többfélesedés mindenestre jogossá teszi a reményt, hogy ez a folytonosan változás valami felé vezet; és hogy érdemes ennek az ismeretlen és esetleges célnak szolgálatában tölteni az életet*” (Bata – Nemeskéri 1998II:243). Íme a próféta, aki az egyetemes világcélt kívánja szolgálni, a végső igazság megszólaltatásán munkál. Ha próféta, akkor szónokol, s ebből fakad minden tartalom, amit retorikusnak érzünk. S mivel művész is, közben primitív népek varázsénekeit szólaltatja meg, európai népek dallamkincsét újraritmizálja kezében a *kínai és kháldeus festészet látványvilágának* ecsetével.

Weöres képzelete kivételes távlatokat járt be a történet előttitől a jelenen át a szellemi létezésig. Költészete átfogja a világmindenséget. Minden korábban létezőről tud és reflektál rá. *Stilusa* meghatározhatatlan: *keveredik benne a naturalista az idealistával, a hagyományos a modernnel*. Játékos gyerekversek, zeneművekre emlékeztető *szimfóniák*, primitív néger dalok, a teremtést megidéző *eposzok*, *egysorosok*, *epigrammák*, *egyiptomi*, *norvég*, *olasz*, *német*, *szanszkrit*, *kínai műfordítások* mind-mind költői repertoárjába tartoznak. A világegyetem mű-

ködését megsejtő tekintet nem csak szolgálni akarja a folyamatot, számára ez egyfajta bizonyosság is. A világban kirajzolódó tendenciákban egyfajta magyarázatot lát a racionalitáson túlmutató szeráfikus dimenzió létezésére. „Nem hiszek Istenben, hanem tudom, hogy van Isten; tudom, hogy van világot-kormányzó erő, hiszen magunk is részei vagyunk ennek az erőnek, vagyis Istennek” (Bata – Nemeskéri 1998II:279).

Az építkezés – Út az abszolút versig

Az anyagi és a szellemi viszonyrendszerének feltérképezése végigkíséri a weöresi életpályát. A világba visszafogott érelemmel, szinte már-már hűvös realizmussal tekintő Weöres az univerzumban fennálló rend feltétlen hitéről tesz tanúbizonyosságot. „Hitetlen versem egy sincs” – mondja ő maga is (Perneczky 1966), és költészetén végigtekintve megállapítható, hogy ez a Weöres-i filozófia arany-szála. Miben hisz Weöres? – tettem fel magamnak a kérdést. Azt igyekeztem megfejteni, milyen istenkép rajzolódik ki költeményeiből. A *Beszélgetés*, valamint az *Üres szoba* arról tanúskodnak, hogy a magasabb szféra jelen van, de az érzéki világtól nem lehet megszabadulni. Az úton azonban továbbhalad, és megpróbálja azt, ami előtte magyar költőnek még nem sikerült. *Európai költők nyomdokába lép: Mallarmé, Shakespeare és Reverdy...* Saját lelki irányultságai által motivált lépéseket tesz a szellemi megragadására, ezek szinte önnön magán végzett pszichológiai kutatások, melyet az 1939-ben megírt *A vers születése* is jól példáz. Itt szinte megkettőzi magát, költői attitűdjeit művészet-pszichológussá avanszált énje boncolgatja.

Egyedülálló hozzáállása van a dolgokhoz: *a csendes összegző, az éber figyelő szerepébe bújlik*. A költészet metafizikai szintjén ezzel egyidőben a tárgyilagos megfigyelést gyakorolja, és a versek atmoszférájában a tökéletes nézőpontot keresi. Az értékítélettől mentes megjelenítés eszközt abszolút szemnek nevezi, és már 1931-ben erről számol be: „Lassanként végleg lepörög rólam a dekadencia és „izmusos” gondolkodás utolsó ragadós csöppje is. Lassanként egyre jobban az abszolút szem leszek, aki csak néz, de nem vélekedik. (Vagy ez is csak: „program?”) (Bata – Nemeskéri 1998I:147).

Az objektívizációs kísérletek azonban tovább vezetnek Weörest, saját világának kifejeződési igénye lépett fel, *a művész kerekedett felül a profétán*. „A vers mélyében a költői természet messzebbre vivő

utakra talált: ha a felszín felől nem sikerült meghódítania a verset, a vers atomjaiból kellett kiindulnia, s mintegy belülről kellett a felszín irányába törnie. ...A Hajnal-ban is van egy sor, amelyben a kép túlnövi a megfigyelés eredeti körét, és az egyetemesebb távlatát csillogtatja meg: „A konyhában még minden aludt... / ...s teknőben a tészta, az élesztőtől lázbetegen...” (Bori 1964:31). A művész tehát az a priori tudással dolgozik, célja nem a tapasztalható jelenségek lefestése, hanem kifejezése valaminek, amihez a nyelv eszközt ad. Ehhez pedig az szükséges, hogy a világ egyfajta konstrukcióját megsemmisítse, hogy aztán egy másikat építhessen fel. Hogyan tud a szubjektív elem az objektíven keresztül megnyilvánulni, ezt keresi a továbbiakban.

Adódik a kérdés, hogyan lehet a költő az alkotásban, tehát a megvalósításban is tisztán emberi, individuális kifejeződésektől mentesen „csak” költő? Mennyire tiszta tükör maga az író? Erre keresi a választ az ifjú Weöres: „... az *ekszpresszió valóvá-valósítását akarom elnyelni a szegény utánam jövők előtt (hehe) anélkül hogy programmba fulladnék: persze ez nehéz*” (Bata – Nemeskéri 1998I:246) – írja Illés Árpádnak. Mit is jelent ez?

Ha a *benyomás*, mely az eseménnyel, tárggyal kapcsolatos, *mégsem fejez ki semmi többet az érzékelhető valóságnál*, vagy az érzés, mely megelevenedik és rátükröződik a pillanatra, nem fejez ki semmi többet a létezésnél, akkor meghaladtunk és egyben meg is ragadtunk mindent, ami szintisztán emberi. Felemelkedés ez a bűnből, és beleolvadás az eredendőbe. Ez a természetfeletti valóság világa, egyvelege az isteninek és a földinek; művészi értelemben „*az ekzpresszió valóvá-valósítása*”. Mindezt program nélkül, mert Weöres is tudja, hogy mihelyt a zászlóra tűzendő célként vagy hangos reklámban szerepel a legősibb törvény, a visszatérés az első és végső igazsághoz, akkor már csak ideológia, s mint olyan, nem lehet egyetemes.

A *Rongyszőnyeg* darabjaihoz köthető *Bata Imre* (1979) szerint W.S.-nek az a felismerése, hogy alkotásai túlkonstruáltak, és hogy a formatípus alakításában a spontaneitásnak is szerepet kell adni. Várkonyinak így ír: „...*Most végre megtaláltam a csak versben közölhető tartalmat, mely a formától el nem választható: a gondolatok nem az értelem rendje szerint, hanem az értelemre mintegy merőlegesen jelennek meg. A verssorok az értelmüket nem önmagukban hordják, hanem az általuk szuggerrált asszociációkban*” (Bata – Nemeskéri 1998I:543). A gondolatok csillagszerű gravitációjaként értelmezi

az új összetartó erőt, s ennek köszönhető, hogy költészetében az intuíció szabadabban tud kifejeződni. Elszakad az értelemről a verstartalom, eloldozódik a konkrétól a lélek. Részlet a *Triptichon*ból: „*Fekete bársonynál sötétebb és fénylőbb / a pillanat, mikor a lélek / elhagyja fagyos örbelyét és érett a gyávaságra*”.

Megváltozik tehát Weöres verskomponálási technikája. Ekkor már ég a világ, mintha környezet is szinkronicitásba lenne a feltörekvő gondolkodókkal, kritikusokkal. Mert a világháborús évek olyan mentális és szellemi irányzatoknak jelentenek táptalajt, amelyeket Várkonyi, Hamvas és Weöres is képviselt. A háborúval környezet teremtődik arra, hogy kirajzolódjon a valódi, az igaz. A lángokban a világgal szimbolikusan együtt pusztul az emberiség felhalmozott tudása is. Ekkor erősödik meg Weöresben az érzés, hogy szét kell választani az ént a világegyetemről, hogy aztán újra feloldódjon benne egy elvontabb, természetfeletti szinten. Különös, hogy Hamvassal épp ezekben az években találkozunk – talán véletlenül? Hamvas Béla bátorításával indul el véglegesen abba az irányba, mely felé ösztönösen már korábban is kapaszkodott, s egy sajátos módot alakít ki: hogyan kell a végtelen áramokkal együtt dolgozni. Ez az ujjlenyomat kitapintható későbbi verseiben, prózáiban is.

Hamvas Béla hatása

A *Triptichon* asszociációs képsora egy ismeretlen útnak az eleje, melyet a Hamvassal való találkozás szélesít majd ki és egyik állomása az abszolút vers lesz. A *Medusa* (1944) versei elvonatkoztatásokkal teltek, mind formailag mind szerkezetileg nagyon változatosak. Az útkeresés nagyszabású versei, melyeken keresztül Hamvas észreveszi a költőt, aki „*lassan elkezd az igazi realitást látni és átélni tudni. Olyan ez, mint a felébredés*” (Hamvas 1944:216). Orfeuszi költészetnek nevezi az igazi költészetet Hamvas, isteni kinyilatkoztatásnak, mely túlmutat a mértéken, a képen, a rímeken, a szerkezetben, minden az ihlet emberfeletti hatalmán múlik. A *Diárium* szerkesztőjének, Kenyeres Imrének elragadtatását fejezi ki Weöres a Hamva-kritikával kapcsolatban. „...*nagyon az elevenemre tapint és lehet, hogy mindenben teljesen helytálló, de ennél lényegesebb, hogy rámutat arra, amit a mostani lírikusok néhányra tapogatózva keres: hogy a mai költészet szükségszerűen csakis orpheusi lehet, vagyis a realitással nem a felületen, nem a jelenségekben találkozhatnak, hanem csak a felső szférában: a dolgok szubstanciájába kell*

hogy hatoljon, belülről élje át a dolgokat; ne „valamiről”, hanem „valamit” beszéljen” (Bata – Nemeskéri 1998II:381-382). Hogyan bánjon a képzeletével? Hogyan illesse a végtelen áramokhoz? Nem „*valamiről*” kell írni, hanem „*valamit*”. Ez az új motivációs irány, mely Weöres figyelmét saját szubjektumáról újra az objektumra helyezi, azzal a különbséggel, hogy az eseményt vagy tárgyat nem az abszolút szemmel nézi, hanem alámerül az élménybe és az egységet igyekszik megélni a „megismerésben”. Az EGYség pedig minden emberi akarattól függetlenül jelen van. *Az ihletben az ISTEN önmön alkatából jelen van*, nem kell utána nyúlni; ott van mindenhol, nem kell elképzelni és nem kell igényelni. Weöres tehát nem tesz mást, mint átadja magát ennek az ismeretlen áramlatnak, a „valaminek”.

A tudatalatti, mint munkaeszköz

Tudata újra meg újra szférikus zónába téved. A Gilgames-eposz a mitológia világába, ahol a vízözön előtti időkben archaikus alakokkal találkozunk, az Elysiummal pedig csillagközi térbe, ahol a szavak meztelenül lebegnek és valami érthetetlen ösközöség tartja őket egyben. Álmainak fontosságáról már *A vers születésében* is ír, sokszor egy-egy ötletet, de van, hogy kész verssorokat is innen visz költeményeibe. A testet és lelket is igénybe vevő szellemi kalandokról több ízben is beszámol levelezéseiben. *Mindenkivel előfordulhat, hogy titokzatos tájakon jár álmában*, Weöres viszont saját álmában megfigyelőként van jelen, gondosan körbejárja képzeletbeli világát. Nemcsak álmában, hanem ébrenlétében is „*utazik*”. Látomásai akkor törnek elő, vagy egyszerűen csak akkor számol be róluk, amikor Hamvassal való kapcsolata elkezdődik. *Mitikus közérzete* rajzolódik ki következő levelében is: „*Tegnap, okt. 6-ikán este, elfogott az az érzés, hogy az idő megkettőződött, s ez tartott kb. egy óra hosszát. Az ember-idő és valami nagyhullámú angyal-idő találkozott; mindkettőben okt. 6-ika estéje volt; aztán az ember-idő, a gyorsabbik, túlfutott ezen*” (Bata – Nemeskéri 1998II:444). Ebben az ihletett állapotban egy egészen különleges esztétikai érték-skálát állított fel, melyben nemcsak Mallarmének, Shakespeare-nek, de az abc-nek és a Miatyánknak is helye van.

Ezekre az érzékfeletti áramokra bízva verseinek kialakítását is. Fülep Lajos egyszer arra kéri, hogy számoljon be róla, hogyan írta *Sorsangyalok* című versét. Ebből a levélből tudhatjuk meg, hogy W.S. a keresztény misztika iránt is érdeklődött, és azt is,

hogy a vers keletkezésében részvételét a minimálisra csökkentette. A poézis hatalmaira bízta magát: néhány soros értelmetlen szöveget rögtönzött, majd a textust és a morféákat ízlelgetve fogalmakat rendelt az egyes szavakhoz. A szöveg különböző „megfejtései” hozták létre az egyes versszakokat, a nyers szöveg megformálása után. Hatalmas szellemi erőfeszítéseket igényel ez a munka, de így a végtelen tud megnyilatkozni a költőn keresztül. Ezzel a módszerrel készült az *Elysium* több alkotása is: *Mennyekzői kar*, *Áldozati táblák*. Az abszolút tényezővel való együttműködésről így fogalmaz egyik Csorba Győzőnek írt levelében: „Sok odaadás és önelemzés kell ahhoz, hogy az ember a saját változó, individuális tényezőit szét tudja választani a változatlan, elementáris tényezőitől. ...Ne legyen témád, hanem vegyél alapul egy határozatlan hullámmást, és bízd erre a hullámmásra, hogy alakítsa önmagát verssé; vegyél alapul egy tárgyaltalan kompozíciót, s ezt töltsd ki szavakkal, fényvel, árnyal, változatos futamokkal, s így kompozíciódat az örök áram fogja teletölteni. – Az individuális líráról az egzisztenciális lírára való átnyergelés ijesztő, de hasznos következménnyel jár: az ember egész lelki struktúrájának teljes megváltozásával” (Bata – Nemeskéri 1998II:399-400). Bori (1964) állítását, miszerint az irodalmi tapasztalat és az élettapasztalat Weöresnél nem választható szét, kiegészíthetjük azzal, hogy Weöres művészetében a filozófia összekapaszkodik az irodalommal, mert egész életét az irodalom örök eszményének szentelte.

A pagoda csúcsa

Lírája inntől szárnyakat kap és ezen az úton érkezik oda, hogy megírja a tökéletes verset 1948-ban. Basch Lórántnak így ír erről: „Sikerült úgy megszólalnom, hogy a vers motívumai, képei, hangjai megszabadultak minden tárgyi elemtől; ...a vers végre nem mint a valóság hordozója jelenik meg, hanem mint önálló teremtett valóság: a fészekből felröppenő madár tollazata és dalolása ilyen” (Bata – Nemeskéri 1998II:469-470). A levélhez csatolt vers *A hallgatás tornyában* jelenik meg *Mozgó mikrokozmosz* címmel.

„Füredik, csapdos a gyöngyszakáll,
sustorgó habokon selymesen elterül,
kék forgó-körök és heves
tajték torlaszain rezgeti szálait,
míg mérkőzve a fény meg árny
táncuk medre mögött lég-habu kertet ont”

Az abszolút vers „jelentését nem önmagában, hanem olvasójában hordja” – írja szintén ebben a levélben. Ez az a pillanat, amelyben beteljesíti azt, amit a költészet számára jelent: önmaga redukciója, a nem-lét teljes tükrözése, maga az üresség, mely mégis aktív cselekvést szül a formák világában.

Megszűnik didaktikussággá, non-figuratív képekkel, virtuóz ritmikával képtársításokra ösztönöz. Értelmezésre késztet, nem pedig a tantételek átvételére. Csodálatos metamorfózis születik *A négy korál* II. kompozíciójában is. A *homlok, drágakő, láng* hármasa elevenedik meg és asszociációk száza-ihoz vezethetik el az olvasókat. Tamás Attila (1978) szerint a *kínai univerzalisták természetelemei*, vagy Platón teremtésmélete által szuggerált gondolat-áramok is megindulhatnak, hogy a bensőben eleven körforgássá alakuljanak.

A *Tűzkút* és a *Merülő Saturnus* versei között nagyon sok esetben találunk a logikus gondolkodást háttérbe szorító verseket, melyekben a zenei megszólaltatásnak nagyon nagy szerep jut. *Szabadon hagyja az értelmezési utakat az olvasóknak is*, mert meghatározásaival sohasem meríti ki teljesen a másik világ dolgait, a fogalmi jelentések a verseken belül sem határozottak (Tamás 1978). Minden versének (paradoxon, képvers, mítosz) van egy bizonytalansági tényezője, valami fogalmi meghatározatlansága. A nyelvi formába rögzített gondolat, mely ellentmond magának logikailag, elárulja, hogy a mondatokat nem kell és nem is lehet szó szerint értelmezni.

Költői eszközei közül az egyik legfontosabbat emelném itt ki, mely szorosan kapcsolódik a spiritualitáshoz: chiasmus, a paradoxon kifejezésének költői eszköze. Lényege – akár szavak vagy attól nagyobb egységek alkotják – a keresztvezetés mozgásélménye.

„Fény a lámpában, lámpa a fényben”.

Nagy L. János (2003) arra is felhívja a figyelmünket, hogy a szövegek mozgásformáiban megjelenített megfordításnak az alapja a valóságban létező vagy lehetséges események megfigyelése. A természetben a kopár növényzet kizöldülése, majd a lombkorona lehullása, a társadalomban a meggazdagodás, majd elszegényedés, a szerencsés élethelyzetek kedvezőtlenre fordulása, majd az események jó irányba haladása – mind-mind olyan ritmusai, váltakozásai az életnek, melyet az írásbeliség korában a lineáris gondolatvezetés helyett megfordításos ismétlődéssel fejeztek ki a szerzők. Rendkívüli *hatásossága és népszerűsége* éppen emiatt van: a sorsok

reményteli megváltoztathatóságát, a gondolatok rugalmasságát hirdeti (pl. a népmesék látszat-valóság kettőse). A lényeg tehát az olvasó kizökkentése a megszokott gondolatmenetből.

A chiazmus leghatásosabb típusában a szintaktikai felépítéshez szemantikai ellentét is párosul. Azaz a lexémák tartalmi ellentmondásban is vannak; a követelmény annyi, „*hogyan legyen egy olyan értelmezési lehetőség (legalább feltételezhető legyen olyan lehetséges világ), amelyben egymás mellett fordulhatnak elő az összetevők*” (Nagy 2003:76). A következő Tao te King-idézet a szerzés és vesztes oppozíciós párjában mutatja ezt. A konjukciót az emberi akaratra vonatkozó: „melyik túlélhetőbb?” kérdéssel teremti meg. Majd az ellentétet feloldja azzal, hogy a birtoklást és veszteséget egy másik gondolati szintet sejtető értelmezésben egymásnak megfelelteti. „*Szerzés, vagy vesztes: melyik túlélhetőbb? / Aki sokat szerzett, sokat vesztett*”.

A természet rendje szerint tehát minden összetartozik ellentétpárjával. A tél a nyárral, a gazdagság a szegénységgel. Egyik a másikkal következik, azaz egyiket a másikkal lehet értelmezni. Honnan tudnánk, hogy mi a meleg, ha nem tudjuk milyen a hideg? Vagy honnan tudnánk, hogy hol van az első emelet, ha nem tudjuk, hol van a földszint?

„*Öltönyöd, étked: a dög s a növény. Ha nem ölsz, nem is élhetsz.
Hogyha nem ölsz, éhen halsz – ime, akkor is ölsz.*”
(Világ törvénye)

A megjelenési formák világában tehát minden kétpólusú. Thorwald Dethlefsen (1979), az ezoterikus pszichológia megalkotója azt írja a *Sors, mint esély* című könyvében, hogy gondolkodásunk hibája, hogy azt hisszük, a két pólus kizárja egymást. Az egységet nem vagyunk képesek érzékelni, de ez nem azt jelenti, hogy nincsen. Éppen az ellentétek alkotják az egységet, létük egymástól függ. Az egészség és betegség is egymást feltételező párok: „*Az egészségesek megbetegednek, / a beteg meggyógyul, / a többieknek elveik vannak.*” (A sebzett Föld éneke) A természet szabályszerűségét az emberi akarat nem tudja befolyásolni, ezt maximum képzelet magáról. A *chiazmus olyan költői eszköz, mely alkalmas arra, hogy az ellentétpárokat jelképesen azonosítsa, köztük rokonságot sejtessen.*

W.S. mester prózaszövegeiben *gyakorlati* a *chiasztikus paradoxonok*, de verseiben is gyakran alkalmazza a megfordíthatóságot és tömör szembeállításokat. Számomra az egyik legkedvesebb prózai darabja is ilyen többszörös szemantikai ellentétet

tartalmaz, címe: *Az Isten*. Egy részlet ebből: „*Külön-külön határok csak a térben és időben vannak; ami tértelen, időtlen: bontatlan. A személyiség burkából kiemelkedő emberi lélek azonos az Istennel; és mégsem az Isten. Nem úgy azonos az Istennel, mint a csönd a csönddel, hanem mint a zaj megszűnése a csönddel.*” (A Teljesség felé) A tér és idő határoltóságának ellentétező játékában a véges és a végtelen fogalmaira asszociálunk, majd ebből bontja ki W.S. az istenkép finom paradoxonát: „*A van és nincs ugyanaz*”.

Weöres érett lírájának kialakításában tehát megkerülhetetlen szerepe volt Hamvasnak. Az ő kompetenciaelmélete vezeti rá arra: ahhoz, hogy a végtelen Isten meg tudjon szólalni rajta keresztül, ahhoz a saját személyiségéhez kapcsolódó vágyait is le kell vetkőznie. A gyakorlatban megvalósítandó *spiritualitás felé terelődik*, de nem teljes sikerrel. Hamvassal való barátsága megszakad, de kettejük kapcsolata egyik életműben sem marad lenyomat nélkül.

Dethlefsen (1979) szerint az ezotéria elsősorban út, mely arra kötelez, hogy tapasztalatainkat átülteszük a valóságba. Ezt a felelősségvállalást hangsúlyozza, és hozzáteszi, hogy a tudományok művelőiket nem kötelezik semmire. Mivel az ezotéria egyidős az emberiséggel, tanításai függetlenek az időtől, nem öregszenek el. Ez a tudás az ember számára mindig hozzáférhető, az univerzumban minden pillanatban jelen van. „*A valódi tanulás lényünk mélyén szunnyadó tudás tevékeny ébresztése*”.

Miért éppen pagoda? – Weöres világszemlélete

Weöres költészete az empirikus tapasztalatok és a szakrális létélmény hol egymással szemben álló, hol harmonikusan kibékített kompozíciója. Bertha Zoltán (2014) szerint W.S. mester nyelvi kifejezett mindent, ami az érzékelhető világban tapasztalható. Filozófiája egyfajta konstruktuma a világnak, egy dualista létezésmodell. A létezés mágiáját Weöres a létezés megokolhatatlanságában látja, azaz a transzcendens anyaggal összetartozik a létező. Minden egzisztencia az idő-nélküli röpke megvalósulása. Bertha szerint ez a fennállás bontakozik ki a kétféle létidimenzió költői afirmációjában.

Ez a dualista létezés szemlélet egyértelműen a keleti szemléletből eredeztethető. *A sámán mágia, a védikus filozófiák, a brahmanizmus, lámaizmus és a buddhizmus is egyetért abban, hogy létezik egy magasabb rendű én (átman vagy purusa), mely túléli a fizikai test halálát.* Ez az önvaló, az ember valódi énjé,

mely változatlan marad a létforगतagban. Az ember célja, hogy – vagy a *születések sokaságán keresztül vagy egy megtisztult étellel, melyben eloldozódik a földi vágyaktól – egybeolvadjon ezzel a valódi énnel.* Németh László hagyatékából (1957) került elő egy rövid írás, melyben arról is beszámol, hogy az olthatatlan ellentmondó kedvű Weöressel egyik beszélgetésük alkalmával szóba került Gandhi és Tolsztoj kapcsolata, személyiségükben fellelhető különbözőségekről társalogtak: „*Pedig lényegében mind a ketten ugyanazt akarták: ...A civilizáció eredményeit a keleti lélek mélységére, igényére tágtani. ...A legjelentősebbek közül igen sokan csinálják ezt – Bartók például –, a kornak ez a legjellemzőbb feladata – Te is ezt csinálod – lököm ki, az elmaradt ellenkezésen fölbátorodva. És Sanyi most sem mond ellent – sőt, igazat ad...*” (Domokos 1990:333). A keleti világlátásból W.S. mester nemcsak az általános emberi erkölcsöt látja követendőnek, hanem a transzcendens felé irányuló szellemi alázatot is. „*Ismerd meg önmagad: ez a célom*” – mondja ki egyenesen egy 1965-ben Önvallomás-ként megjelent írásában (Domokos 1993:58).

Az egyedi individuumok elkülönültségét a személyes-én megbontásával és az *ösegység újrateremtésével* kívánja elérni. Lao-ce tanításain kívül Weöres a szemléletmódját kialakító olvasmányok közé sorolja Tamás Attila (1978) *Schmidt József: Ázsia világossága* (a buddhista ember elfordul mindentől, ami nem örökkévaló, ez az éltető magatartása az önmegvalósításra törekvésnek) és *Mahler Ede: Ókori Egyiptom* című kötetét is. Kiemeli Halasy-Nagy egyik korai munkáját, melynek tanulsága szerint az ókori görög filozófusok az egységből keletkezett világot ellentétpárokra bontottan, állandó változások örvénylő rendszerében látják. *Világlátásának porszerűvé finomodásában bizonyára Fülep Lajos és Várkonyi Nándor előadásai és Hamvas Béla „szellemtudomány” is közrejátszottak.* Weöres nem alakít ki egy zárt, tételesen felépített filozófiai rendszert, pusztán minden olyan gondolati-vonatkozást, mellyel affinitása van, azt költészetébe emeli. Saját képzeletével fehér fényre olvasztja egybe a szivárvány különböző színeit. „*A következő tényezőket emeli ki a különböző tanításokból: a rész szerintivel szemben az egyetemesre, az időhöz kötött helyett az időtlenre, az én felől a személy-nélküli (vagy fölöttire), és cselekvés helyett a szemlélődésre irányulás szükségessége*” (Tamás 1978:99).

A korábbi fejezetekben már *idézett versekben kitapintható* Weöres egyedi szemlélete, filozófiája. Az általa konstruált világ egy magasabb szellemi szférá-

ban létezik, s W.S. mester azon igyekszik, hogy ez minél hasonlatosabb legyen, sőt egyenesen leképezze azt az abszolút valóságot, amely a hite szerint a földi életből is elérhető, amelyet szavakban megfogni viszont szinte lehetetlen. A végtelen szellem néha kézzelfoghatóan szólal meg tollán keresztül, néha csak egy-egy leheletnyi van belőle verseiben. Az Ars Poeticájában gyönyörűen megfogalmazza ezt. Nem mindig tud jelen lenni az örökkévalóságban, de az újra és újra megérinti őt. „*Fogd el a lélek árján fénylő forró igéket: / táplálnak, melengetnek valahány világ-életet / s a te múlt dalodba csak vendégségbe járnak, / a sorsuk örökélet, mint sorsod örökélet, / társukként megölelnek és megint messze szállnak*”. Egyedi isten-élményének megfogalmazása ez a vers.

A kötőanyag – A paradox idő

Bár saját hitét „tételtelen hit”-nek nevezi Weöres (Perneczky 1966), a kritikusok mégis megpróbálják értelmezni, magyarázni sajátos filozófiáját, vallását; jómagam is ezt teszem. Számomra költészetéből a világmindenséget ismerő egyszeri pillanat rajzolódik ki erőteljesen, mint egy szikra, mely magában foglalja a fémet, a fát, a levegőt, a tüzet, az egész teremtetést, mégis oly parány és rövid életű, hogy szinte semminek is hívhatnánk: „*szolgálj a géniusznak, add neki emberséged, / mely pont és végtelenség: akkora, mint a többi*” (Ars Poetica). Mintha Isten egyszerre lenne pont és végtelen, a pillanat és az örökkévalóság egyben. Talán az idő a nyitott kapu? – játszottam a gondolattal.

Müller Péter *Varázskő* című novelláskötetében (2008) a *Láss visszanezve!* című írás az időben való „gondolati utazás” titkáról szól: 4-5 éves gyerekként megígérte magának, hogy a játszótérre, ahol éppen játszik, 40 évesen visszatér majd. Visszatérve, a piros pad mellett állva köszöntötte *gyermeki önmagát*, és ebben a pillanatban meglátta *időskori önmagát* is, aki onnan a jövőből megígérte magának, hogy visszatér majd. 70 évesen ugyanezen a játszótéren állva felnézett a csillagokra és megkérdezte önmagát: mit fog majd gondolni erről a földi énről? Ez a spirituális élmény akár misztikumnak is tűnhet, valójában bárki eljátszhatja ezekkel a gondolatokkal, bárki képes az időben ily módon utazni. Biztosan Te is feltetted már magadnak azt a kérdést, hogy mit fogsz mostani magadról 10 év múlva gondolni, vagy, hogy mit fog jelenteni egy jelenbeli esemény 20 év múlva? Gyermekkori félelmeim az iskolapadban való megfeleléstől, vagy tinédzserkori csalódá-

som az első szerelemmel, mind-mind jelentéktelen butaságnak tűnnek, akkori fájdalomaim az *én-tudat változásában feloldódtak*. Visszatekintve a gondok könnyűvé válnak. Müller Péter szerint a *problémák megoldásához nincs szükség időre*, mert a jelenben is képesek vagyunk a jövőből visszafelé nézni. „*Mindenkinek van egy nagybetűs SORSA és egy aznapi élete. Egy ünnepi sorsa, s egy zűrös zaklatott, a szürke hétköznapiokba belevakult, vacak kis élete. Egyszerre vegetálunk küszködve – és élünk boldogan a Csodában. És sohasem a kívülvilágon, hanem a mi szemléletünkön múlik, hogy éppen melyiket éljük át*” (Müller 2008:101).

Ha ezt az állásfoglalást nem akarjuk elfogadni, elhinni vagy nem tudjuk ésszel megérteni, csak hagyjuk, hogy megérintsen minket a *szintiszta tapasztalat*, így „*ráérezhetünk*” egy hatalmas lehetőségre, melyet az ételtől kaptunk. Ez a gondolat szinte karnyújtásnyi közelségbe hozza a valódi szabadságot, mert a felelősséget a Te kezébe teszi. Eldöntheted, hogyan szeretnél élni, minden csak Tőled függ. Így válhatsz saját életed teremtőjévé.

Azt gondolom, Weöres Sándorban meg volt az a képesség, hogy *visszanézve, távolból szemlélje saját életét*. A *Kútbanező Ráolvasás* című verse: „*A szomorúságon átevezni / minden érzékkel, / mindannyi gondolattal: / rangot jelent a végtelenben / saját magunkat odahagyni / mind messzebből csodálkozni / távolodó önmagunkra.*” Persze mindezzel nem szeretném kijelenteni, hogy W.S. egy misztikus lény volt, pusztán szeretném hangsúlyozni, hogy minden bizonynyal ihletettségének meghatározó forrása lehetett az időben való előre és hátra szemlélődés képessége. Ha tovább bontjuk azt a gondolati utazást az időben, melyről Müller Péter beszél, és gondolatban *eljárunk egy spirituális utazás lehetőségével, személyiségeink sokasága bontakozhat ki előttünk az életünkön való keresztülnézés pillanatában*. Ha a személyiség időben változik, akkor melyik én vagyok „én” igazán? Mindegyik vagy egyik sem? Ha mindegyik én vagyok, akkor mindegyiket tudom, akkor akárki lehetek? Ha egyik sem vagyok, akkor ki vagyok? A szüntelenül változó lehetek-e én? Semmi lehetek-e én? Így vagyok egyszerre minden és semmi itt és most.

„*Ő egyhelyben szalad, én bensőmben szököm meg / zuzmarás ágyamról s táruul az ősvilág*”, „*vagy torony-erkélyről szétnézek a jövőbe / hol elmúlt ártalom halk habot habra szó.*” / „*Fölöttünk dermesztő dülelt Medusa-fő. / Szól: »Segíts magadon! Egy ajtót nyitva hagytam: / már les rád a titok. Hát nézd meg, jobb-e ottan*». Az a *Jelenlét* című vers az *Átváltozások* cik-

lusban jelent meg. A *Medusa* kötet idejéből szól vissza magához. Mutatja azt is, hogy Medusa-kori önmaga nyitotta ki a tárnákat az időtlenségben. A Pernecky-interjúban (1966) vall erről: „*Az én idő-élményem, amit még egyetlen írásomban se tudtam még csak érzékeltetni sem az, hogy tulajdonképpen az idő áll, és tömörszerű és végtelen, nem gondoltam, hogy a jövő és a múlt is benne van. Mióta a mindenség létezik elkezdődött a jelen, és azt sosem érte utol a múlt, és sosincs reményünk arra, hogy a jövőt megközelítsük*” (Domokos 1993:62). Egy-egy műből talán nem, de az életműből mégiscsak megérthető ez.

Már egyik fiatalkori versében is azt a pillanatot, „*mely kilóg az időből*”, az istenélményhez hasonlítja (Örök pillanat): „*Mint fürdőző combját ha hal / súrolta s tovalibbent - / így néha megérezheted / önnön-magadban Istent*”. 1956-ban, 43 évesen írta a *Megáll az idő* című költeményt. Egy üres szoba neszeit egy hároméves gyermek érzékeli, a maga játékos képzeletével. Szinte folynak a hangok és *egybenesódnak a képek*, egyetlen nagybetű és vessző nélkül ömlenek elő az emlékek.

„*falióra kötőtűi
kinn sincs senki
benn sincs senki
falon foltok csend betűi*”

A záró versszak:

„*csip-tik csepi-tak
üresen jár az idő malma
áll valahol háttal a gyermek
háromévesen mindörökké*”.

Nincs eleje és nincs vége sem a versnek, legalábbis a formai felépítés ezt sugallja, a történések időtlenül zajlanak a semmiben. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy e versben megjelenő „*csontváz-mosdókan-csó*” ugyanaz, mint ami a *Macska* című, több mint 30 évvel korábban írt versben megjelenik: „*Most vánkosomeson fekszem, körülöttem mindenféle tálak, / rajtuk mécsesek égnek, háromlábú vékony állványokon állnak*” – a megfigyelő klasszikus pozíciójában születik ez a vers. A *Megáll az időben* viszont a megkövült élmény kikerül az idő folytonosságából, és a szemlélődő mintha ott sem volna. „*Ablakkereszt*” választja el a külső és belső teret, mintha befelé nyíló tekintet játszana itt a tárgyakkal. A még későbbi *Graduale*-ban maga a kozmosz ragadja ki a percet az időből és egy kis négyszöget a térből. „*Ablak négyszögében / csillag alvad / fekete égen / egy percet megformál a tompa fény*”. Nem is a költő, hanem a világegyetem érzékeli itt önmagát, és véges és végtelen határvonala még költőibbé emelkedik:

„sötéten áradnak a fák
lombban messzi tenger énekel
a szél függönybe döfi homlokát
zárt perceden kívül
csillagod elragad”.

A határolt énedden kívülre kerülve elragad a képzelet, mely a tárgyak hullámverésében érzékeli önmagát. Az ablakkeretbe alvadó szomorúság – a teret érzékelő szem, mely a tárgyakon végigfutva újra az ég felé veszi útját.

„te mennyeik ábráskönyve
a teljes fényű ősi létben
érintésre becsukódtál
de szemem tovább fut a fedélen
ahogy e csillag vándorol
sok év előtti sugarában
pillantás parttalan ürében”.

A kozmoszról szóló tudás költőiesedik itt, az egzakt határtalan szólal meg a nem egzakt határtalanból. Mégis, az egész vers egy különös lelki állapot érzékeltetéséről, nem pedig okításról szól. A *Graduale* és a *Megállt az idő* versek megváltozott érzékelés tanúbizonyságai. Mindkettőben átlényegülnek a tárgyak: önmagukat adják, „kilépnek a mindennapok vonatkozásainak érdektelenségéből” (Tamás 1978:130). *A személyiség feloldódik az időben, majd a térben.* Szerkesztésben is hasonlít egymáshoz a két költemény, és a *Graduale*-ban is jelen vannak a korábbi tárgyak: „mosdókancsó indázó kék nyakán”, „gyertya mit nem lehet eloltani”. A megfigyelő ugyanabban a házban van az életmű idősíkjának három különböző pontján. A szobában való nézelődés alapélményén keresztül érezhetjük, hogy mit láthatott 3 évesen, 17 évesen és fél évszázadosan a költő. Ugyanazt és mégis mást, mert közben nem a tárgyak, hanem a figyelő érzékelése változott meg. Mintha a szoba látvány-élményen keresztül fel-alá járhatnánk a költő életében. *Az emlékek kitörölhetetlenül állnak az időben.* Ez az időtlenség és mozgásnélküliség attól válik érzékelhetővé, hogy az ember az időben és a térben él. Csak az időt érzékelő lény képes „eszmélni”, csak ő képes felfogni azt, milyen az, amikor eltűnik a megszokott „viszonyrendszer”, milyen az, amikor „megszűnik a zaj”. Az állandó pedig a mozgásban, az idő folytonos áramlásában képes érzékelni önmagát. Ez az élet és az univerzum mágiája.

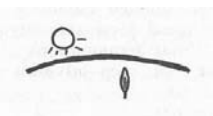

Tulajdonképpen a jelen pillanat mint kulcs W.S. mester költészetéhez, egy illúzió és valószínűleg annyira igaz, mint bármelyik más elképzelés a weöresi *Más világgal* kapcsolatban. Shivanando tolószékbe kényszerült, megvilágosodott tanító szerint „a Tudatot nem lehet elmondani, azt csak tapasztalni lehet – figyelemmel. Minden, amit észzel kiokoskodunk, magában hordja saját ellentétét” (Keresztes 2012).

„Kettő vagyok: alany és tárgy
Csak a halál szülhet eggyé engem”.

Az alany, aki megismer, a tárgy, amelyet megismer. Ezek ősi szembenállása nélkül ismeret nem jöhetne létre, így az alany és a tárgy egymásban soha nem olvadhatnak fel (Halasy-Nagy 1937). A filozófia alap gondolatának és egyben saját életének is paradoxona ez a kétsoros. Értékítéletől mentes felismerése ez annak, hogy az anyag bármennyire törekszik az égi felé, csak földi maradhat.

Amorf alakú tükörlapokból épült pagodájában nemcsak Ré tekinthet elégedetten magára, hanem bárki, aki a közelében jár. Ajtaja, ablaka nincs, én mégis úgy gondoltam, besétálhatok „kapuján”. Őbenne és *költészetében kerestem a fényt, a végső igazságot*, és közben elfelejtettem azt, hogy: „*Düld fel hiedelmeid – a hit legyen Te magad*”. A kíváncsi tekintet megtörik rajta, így hiába kutattam a végtelent az egybeolvadás vágyával, semmit nem találtam. Aztán megláttam tükrében kereső önmagam.

Absztrakt

Weöres Sándor mint költő és mint magánember a mai napig megfajtotlan maradt. Hívták őt kortalan csodagyermeknek, mindent tudó próteuszi alkatnak, ősköltőnek, messiásnak, irracionálisnak, antiszemita, és vádolták ezoterizmussal, apokaliptikussággal, antiintellektualizmussal is. A világegyetemmel való titkos kapcsolata sok kortársat és írókat megszólalásra késztetett; én szakdolgozatomban W.S. mester és Isten kapcsolatát kerestem. Kutattam levelezéseit, nyelvhasználatát, költői képeit, olvastam a róla írt kritikákat. Az a megingathatatlan hit hajtott, ami őt is: létezik egy tőlünk embereknél magasabb erő. Mi ez a természetfeletti? El lehet-e érni? Találkozhatunk-e vele? – tettem fel a kérdéseket. A valódi válasz azonban nem a kérdé-

sekre adott felelet. Hogy mégis mi a végső igazság? – ezt nem lehet megfogalmazni, mert erre a kérdésre mindenki csak magának tud válaszolni. A válasz pedig minden emberi sorsban benne van. „Ismerd meg önmagad» – ez a céloom” – mondja Weöres, a több mint kétezzer éves hellén bölcsességet továbbörökítve.

Abstract

Sándor Weöres is still not puzzled out neither as a private person nor as a poet. He was called an ageless prodigy, a Proteusian texture knowing everything, an ancient poet, a messiah, an irrationalist, an anti-semite. He was accused of being an esoteric, an apocalyptic, an antiintellect. His secret connection with the universe made many contemporary poets talk about him. During the preparation of my thesis I was looking for the connection between God and master W.S. I was searching through his post, his language, poetical accessories. I read critics about him. I was propelled by the unwavering belief – such as himself – that a higher level do exist. What is this supernatural? Can it be reached? Can we meet it? Those were the questions I asked. In fact, the real answer is not the response to these questions. What is the ultimate truth? It can not be conceived because only the person being asked can answer this question. And the answer lies in every human fate. „»Know thyself« – that’s my goal” – said Weöres passing on the two thousand years old Hellenic wisdom.

Felhasznált irodalom

- Bata Imre 1979 *Weöres Sándor közelében*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Bata Imre – Nemeskéri Erika szerk. 1998 *Weöres Sándor: Egybegyűjtött levelek I. és II.* Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest.
- Bertha Zoltán 2014 Öröklét. *Havi Magyar Fórum*, 22. 2.: 60-62.
- Bori Imre 1964 *A látomások költészete*. In Bori Imre 1965 *Eszmék és látomások*. Forum Könyvkiadó, Budapest, 28-89.
- Dethlefsen, T. 1979/1994 *A sors mint esély*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Domokos Mátyás szerk. 1990 *Magyar Orpheus*. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest.
- Halasy-Nagy József 1937 *A filozófia kis tükré*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Hamvas Béla 1944 *A Medúza*. In Domokos Mátyás szerk. 1990 *Magyar Orpheus*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 213-217.
- Keresztes Attila 2012 *Shivanando levelei: bölcs emberek írásai nekünk – tudatos ember, megvilágosodott I.* (2014.10. 20-i letöltés), <http://www.keresztesattila.hu/blog/shivanando-levelei-bolcs-emberek-irasai-nekunk-tudatos-ember-megvilagosodott-1/>
- Mezey Katalin – dr. Várkonyi Péter szerk. 2002 *Várkonyi Nándor: Szíriat oszlopai*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Müller Péter 2008 *Varázskő*. Alexandra Kiadó, Pécs.
- Nagy L. János 2003 *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh László 1957/1976 Búcsú a kortársaktól. In Domokos Mátyás szerk. 1990 *Magyar Orpheus*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 331-335.
- Perneczky Géza 1966 *A vers mint impulzus (rádióbeszélgetés Weöres Sándorral)*. In Domokos Mátyás szerk. 1993 *Egyedül mindenkivel*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 62-66.
- Tamás Attila 1978 *Weöres Sándor*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 1939 *A vers születése (Meditáció és vallomás)*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs.
- Weöres Sándor 1945/1995 *A teljesség felé*. Tericum Kiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 1956 *A hallgatás tornya*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 1965 *Önvallomás*. In Domokos Mátyás szerk. 1993 *Egyedül mindenkivel*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 58-61.
- Weöres Sándor 1989 *A sebzett Föld éneke*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

MARGINÁLIS CSOPORTOK ÉRTÉKRENDSZEREI
Kutatási beszámoló²⁰²

I. A kutatásról

2010-ben az ELTE Szociológiai Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program hallgatóival kutatás-sorozatba kezdtünk. A kutatás célja különböző marginális csoportok értékrendszereinek összehasonlító elemzése. Ennek során néhány igen nehezen megközelíthető társadalmi csoportot vizsgáltunk szociálpszichológiai, szociológiai, antropológiai módszerekkel. Valamennyi doktorandusz hallgató az azóta eltelt időszakban doktorjelöltté vált, így a kutatássorozat összekapcsolódott a tudományos képzéssel is, melynek eredményeként több doktori szigorlat és abszolutórium is megvalósult, minden kutatásban résztvevő doktorjelölt a disszertációjának nyilvános védése előtt áll.

A doktorjelöltek különböző módszerekkel vizsgálják az őket érdeklő kiscsoportokat, kultúrákat. Bereczky Tamás a European AIDS Treatment Group igazgatósági tanácsának tagjaként HIV-fertőzöttekkel foglalkozik, valamint európai érdekvédelmi szövetségük munkájában vesz részt. Bódis Enikő a prostitúciós piac szereplőit és a szexmunkások életét antropológiai módszerekkel igyekszik feltérképezni. Miletics Marcell a Baptista Szeretetszolgálat Utcafrontjának vezetőjeként szociális munkásként foglalkozik hajléktalanokkal és intravénás szerhasználókkal. Nagy Zsolt addiktológus a ferencvárosi Irisz Klub (szenvedélybetegek nappali intézménye) vezetőjeként, valamint a Leo Amici Alapítvány munkatársaként 12 lépéses program vezetésével támogatja a szenvedélybetegek felépülését.

II. Értékek

Tekintettel arra, hogy az Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program képzésében központi helyet foglal el a kisebbségi, kirekesztett csoportok kutatásának módszertana és elmélete (elsősorban Bíró Judit és Takács Judit óráihoz kapcsolódóan), kézenfekvő volt, hogy a hallgatók által elért marginális csoportok kutatását bizonyos mértékben összekapcsoljuk, illetve egymásra (is) reflek-

tívve tegyük. Ehhez az egyik legjobb eszköznek a különböző csoportok értékrendszerének vizsgálata mutatkozott. Mégpedig azért, mert az értékrendszer egyszerre a személyiség legmélyebb rétegeibe beágyazott cselekvéseinket vezérlő motivációs halmaz, mely nyilvánvalóan nem független a közösségi élettől, a kultúrától. Az értékrendszer ebben az értelemben a bennünk élő kultúra.

Az *értéket* ma már több tudományág is terminus technikusként használja. Az európai kultúrkörben a filozófia évezredek óta foglalkozik azzal, hogy mi a „jó”, mi az etikus és mi nem az. Talán az európai kultúrkörben fennmaradt legelső mondat a következő: „Amikből keletkeznek a dolgok, azokba történik pusztulásuk is »szükségszerűen; mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jogtalankodásaikért az Idő elrendelése szerint«” (Kirk et al. 2002:169). Szóljon bármiről is e Milétozi Anaximandrosznak tulajdonított talányos mondat (illetve ennek különböző fordításai) megjelenik benne a „bűn” és a „büntetés”, melyről értelemszerűen csak akkor lehet beszélni, ha van valamiféle szabály, melyet valaki megsért. Tekintettel arra, hogy a mondás egy átmeneti korban, az írásos kultúra megjelenésekor zajlott, nem lehet nem a kultúra szabályaira vonatkoztatni. Tehát már a preszókratikus filozófusok arra kényszerültek, hogy a „jóval”, az etikussal, tágabb értelemben a társadalmi együttélés erkölcsi szabályaival foglalkozzanak.

Akkoriban a *szép* és a *jó* között nem volt még éles határvonal; ami szép volt az egyben jó is, s fordítva. Erre utal a *kalokagathia* szó, mely a görög kalosz, azaz 'szép' és agathosz, azaz 'jó' szavak összetételéből származik. Eco a következőképpen foglalja össze a kalokagathia jelentését: „A későbbi elképzelésekkel ellentétben a görög szobrászat nem a test absztrakt eszményi formáját kívánta megragadni, hanem az élő testek szintézise révén törekedett az ideális szépség kifejezésére. Ebben a pszichofizikai szépség, a lélek és a test harmóniája vagy másként szólva a formák szépsége és a lélek jósága tükröződik: ez a kalokagathia eszménye, amely Szapphó költészetében és Praxitelész szobraiban találja meg legmagasabb rendű kifejezését” (Eco 2007:45). S teszem hozzá, explicite is gondolkodtak a kérdésről, pl. Platon az *Allamban* vagy a *Lakomában*. A szépség és a jóság az elmúlt évezred során nyilvánvalóan

202 A szerző munkáját a Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatta.

nem mindig járt kéz a kézben, azonban ezzel együtt is megállapítható, hogy az esztétika bizony igényt tart az érték terminus használatára.

Értelemszerűen a szociológia sem hagyhatja figyelmen kívül az értékeket. Olyannyira, hogy már Max Weber is aktívan használja *A megértő szociológia alapvonalai* című munkájában a cselekvéstípológiája kialakítása során. A célracionális cselekvéstől az affektív cselekvés irányába történő, a racionalitás foka szerint is sorba rendezhető cselekvések meghatározása során az értékrationális cselekvés következő definíciójával szolgál: „Tisztán értékrationálisan cselekszik az, aki az előrelátható következményekre való tekintet nélkül azt teszi, amit a kötelesség, a méltóság, a szépség, a vallási előírás, a kegyelet vagy bármiféle 'ügy' fontossága parancsol neki. Az értékrationális cselekvés (terminológiánk értelmében véve) mindig olyan 'parancsokat' vagy 'követelményeket' követ, amelyekről a cselekvő úgy hiszi, hogy neki szólnak” (Weber 1987:53). Bármennyire is úgy tűnik, hogy az értékrationális cselekvés nem racionális, mégsem erről szól Weber meghatározása. Sokkal inkább arról, hogy bizonyos cselekvések esetében gyakori, hogy csak azért vagy azért is teszünk valamit, mert úgy szokás (Sumner 1978), azaz tág értelemben a közösség normái, a *kultúra* által vezérelve. Ennek következtében, ha a megértő szociológia szerint járunk el, akkor nem lehet nem figyelembe venni a cselekvések értelmezése során azt a kulturális közeget, melyben megfigyeléseinket végezzük.

Kutatásunkban az *érték* terminust elsősorban a szociálpszichológia megfontolásai alapján használtuk, melynek kiváló magyar nyelvű összefoglalóját adja Váriné Szilágyi Ibolya (1987). Könyvében a szerző jelzi az értékek mindennapi és tudományos megközelítése közötti különbségein túl az értékek tudatos, illetve nem tudatos voltát, továbbá azokat a módszertani nehézségeket, melyek az értékek kutatása során felmerülnek. Ebből a szempontból az egyik legnagyobb probléma, hogy az értéktesztek többsége igen leegyszerűsítő, valamint rendkívül elméleti (legalábbis ahhoz képest, ahogy a gyakorlatban vezérlik cselekedeteinket). További nehézségeket Hankiss (1977) sorol fel az értékek kutatásával kapcsolatban. *Mimikri, kamuflázs, hipokrizis*. Mindezzel együtt érdemes Csepeli meghatározásából kiindulni: „Az érték az egyén és a társadalom közötti szociálpszichológiai közvetítések láncában a legerősebb láncszem” (Csepeli 1997:234). Csepeli által hangsúlyozott jellemzőt használja Giddens is, aki a következőképpen határozza meg az *értékeket*:

„Egyének vagy csoportok által vallott eszmék arról, hogy mi a kívánatos, a megfelelő, a jó vagy a rossz. Az eltérő értékek az emberi kultúra változosságának kulcsfontosságú aspektusai. Az egyének által vallott értékeket erősen meghatározza az adott kultúra, amelyben élnek” (Giddens 1995:686). Giddens meghatározását és az előbbieket is mindenképpen kiegészíteném azzal, hogy a kultúra nem csak és kizáróan a gazdagok osztályrésze, a szegényeknek is lehet kultúrájuk (Ginzburg 2011). Természetesen nem ugyanolyan, mint a gazdagoknak. Genealógiájukat tekintve viszont nagyon is hasonló, hiszen a szegények és a gazdagok kultúrája egyaránt a valóság társadalmi felépítéseként jön létre (Berger – Luckmann 1998). A fő drive pedig a *lét, a létezés*. Ebből a szempontból az érték talán legaláltalánosabb meghatározását Nietzschétől érdemes idézni, aki *A hatalom akarása* 715. töredékében a következőképpen fogalmaz: „Az 'érték' szempontja nem más, mint a fennmaradási, fokozódási-növekedési feltételek szempontja, tekintettel az élet viszonylag tartós komplex alakzataira az alakulás [Werden] közepette” (idézi Heidegger 2006:198). Anélkül, hogy Nietzsche meghatározásának mélyebb elemzésébe bonyolódnék, melyet megtett Heidegger, mindenképpen érdemesnek tartom kiemelni Nietzsche definíciójának ontológiai természetét, mely nagyon is összefügg a léttel. Az általunk kutatott csoportok minden bizonnyal nincsenek szorosabb tudatos kapcsolatban az értékekkel, mint a többségi társadalom tagjai. Azonban élethelyzetük nagyon erőteljesen kényszeríti őket arra, hogy a léten eltöprengjenek, melynek következtében nyilvánvalóan nem kerülhető meg, hogy szembesüljenek azzal a kérdéssel, életükben mi fontos, s mi nem.

Kutatásaink során Shalom Schwartz értéktesztjét használtuk. Ugyanazt az értéktesztet, amelyet a European Social Survey (ESS) használ 2002 óta két évente. Schwartz értéktesztjét azzal a céllal fejlesztette ki, hogy minden korábban széleskörűen alkalmazott teszt hasznos elemeit megtartsa s haszontalan elemeit szelektálja. Az értékteszt részletes bemutatására e helyütt nincs mód, azt megtettem másutt (Prazsák 2013). Néhány jellemzőjének kiemelése azonban nélkülözhetetlen. Schwartz Rokeach (1977) értéktesztjéből merítette azt az ötletet, hogy megkérdezettjeit belekényszerítse abba, hogy a különböző értékek között sorrendet alakítsanak ki válaszaikkal. Két nagyobb érték-tengelyt és tíz különböző értékosztályt különböztet meg elméletében Schwartz, melyről azt állítja, hogy univerzálisan, kultúrától függetlenül fellel-

tők (természetesen kisebb-nagyobb jelentőséggel, Bilsky – Schwartz 1987). Az egyik értéktengely az *egyéntől* (individualizmus) a *közösségig* (idealizmus) húzódik. A másik a *konzervációtól* a *nyitottságig*. Schwartz elmélete szerint bizonyos értékek kontradiktórikus ellentétben vannak egymással, azaz pl. nem törekedhet valaki egyszerre arra, hogy megőrizze a jelenlegi normákat, miközben ezzel együtt szeretné is megváltoztatni azokat. Számos esetben az egymást kizáró értékekkel kapcsolatos megfigyelések nem teljesültek, így sok kritika érte a tesztet. Az egyéni értékek közé három értékosztályt sorol Schwartz: *hatalom* (az az igény, hogy a megkérdezett kívánságának megfelelően viselkedjen a környezetében élők), *teljesítmény* (az az igény, hogy megkérdezett teljesítményét elismerjék a környezetében élők) és *hedonizmus* (az az igény, hogy jól érezze magát a megkérdezett). Ezzel szemben a *közösségi* értékek közé került Schwartz elméletében az *univerzalizmus* (az az igény, hogy mindenkinek ugyanolyan jogai és kötelességei legyenek) és az *altruizmus* (a megkérdezett környezetében élő emberek segítése). A konzerváció értéktengelyhez tartozik a *biztonság* (az az igény, hogy a társadalmi környezet gondoskodjon a megkérdezett biztonságos életéről), a *konformizmus* (az az igény, hogy a személyes cselekedeteket széleskörűen egymáshoz igazítsák a társadalom tagjai), a *tradíció* (az az igény, hogy a társadalom tagjai a kulturális szabályokhoz, korábbi generációk elképzeléseihöz igazítsák aktuális cselekedeteiket). A *nyitottság* értéktengelyhez tartozik az *autonómia* (az egyéni, szabad életvezetés igénye) és a *kockázatvállalás* (az izgalmas élet igénye). Schwartz (1992) értékelmélete nem csak és kizárólag az egyén szintjén vizsgálja az értékek rendszerét, hanem a megkérdezettek válaszinak aggregálásával egy-egy csoport, egy-egy kultúra leírására is alkalmasnak véli. A megközelítés nem nélkülözi a filozófiai és politikai elemeket, ezzel együtt legfontosabb jellemzője ennek az operacionalizált kultúrafelfogásnak, hogy rendkívül technikai, így nagyban különbözik Kroeber és munkatársai könyvében (1952) leírtaktól. A Schwartz által javasolt teszt 21 személyiségleírásból áll. A megkérdezettek feladata, hogy mindegyikről egy-egy 1–6 skála segítségével döntsék el, hogy mennyire hasonlít rájuk a néhány mondatos leírás. Ezek után Schwartz javaslata szerint ki kell számítani a 21 kérdés átlagát minden megkérdezett esetében. Ez lesz a személy *értékgazdagsága*. A tíz értékosztályt *a priori* módon hozza létre Schwartz, mégpedig úgy, hogy előzetesen megadja, hogy mely személyiségleírások me-

lyik értékosztályba tartoznak. Ezáltal kiszámítja az adott értékosztályba tartozó kérdések átlagát, majd kivonja minden megkérdezett esetében az értékgazdagságból. Így biztosítható, hogy az *értékek* hierarchikusan szerveződjenek. Miután kiszámította minden megkérdezett esetében az egyes értékosztályok átlagos fontosságát, aggregálja a kapott eredményeket valamennyi megkérdezettre (Schwartz 2003). Reprezentatív minták esetén állítása szerint a különböző értékek egymáshoz képesti alá-fölé rendeltsége jelenti az adott kultúra leírását. A teszt természetesen sok szempontból kritizálható, azonban technikai jellege miatt rendkívül jó összehasonlításokra ad alkalmat.

III. A vizsgált csoportok, kultúrák

A vizsgált csoportok értékrendszereit az *I. táblázatban* foglaltuk össze. A táblázat külön tartalmazza a férfiak és a nők adatait, melyre azért volt szükség, mert bizonyos értékek támogatottsága, illetve elutasítása nemek szerint nagymértékben különbözik. Mind a különböző női, mind a különböző férfi csoportok számszerű leírására vonatkozó adatok az utcán élő hajléktalan emberek adataival kezdődnek. Az értékek sorrendje az utcán élő nők értékrendszerére szerint található a táblázatban. Mindegyik cellában megtalálható, hogy az adott értéknek mekkora a csoporton belüli támogatottsága, valamint zárójelben az is, hányadik legfontosabb érték az adott csoporton belül.

Tehát az utcán élő hajléktalan nők²⁰³ csoportját a szállón élő (hajléktalan) nők²⁰⁴ követik, akik után egy nyugat-magyarországi anyaotthonban²⁰⁵ élő bántalmazott női lakóotthon lakói következnek. Ezúton szeretném megköszönni a Baptista Szeretetszolgálat munkatársainak a segítséget, hogy az interjúk készítésében, illetve az azokhoz szükséges helyszínek biztosításában a segítségem-

203 2012–2013 telén készültek a személyes interjúk. 13 interjú az utcán készült, míg 21 a RÉŠ Szociális és Kulturális Alapítvány Női Éjjeli Menedékhelyén, melyért köszönettel tartozom az alapítvány munkatársainak.

204 69 személyes interjú készült 2013 tavaszánnyarán a Baptista Szeretetszolgálat (Utcafront) intézményeiben: Miskolcon a Szenvedélybetegek Női Lakóotthonában, valamint Budapesten a Soroksári úti, Bánya utcai, újbudai és csepeli intézményekben.

205 A Családok átmeneti otthonában élő, nyugat-magyarországi intézmény lakóit 2014 februárjában személyesen kerestük fel.

1. táblázat. A vizsgált csoportok (kulturális) értérendszere

	nők										férfiak					
	utca 2013	szálló 2013	anyaottr- hon 2013	Kalocsa börtön 2012	HIV-fer- tőzéssel előők 2013	társada- lom 2013	szociális munká- sok 2013	utca 2013	szálló 2013	Leo Amici 2010	Leo Amici 2013	HIV-fer- tőzéssel előők 2013	társada- lom 2013	szociális munká- sok 2013		
altruizmus	0.86 (1)	0.48(3)	0.83(2)	-0.04 (6)	0.86 (3)	0.47 (2)	1.08 (1)	0.4 (3)	0.56 (2)	0.96 (1)	0.23 (3)	0.51 (3)	0.39 (2)	0.86 (2)		
univerzalizmus	0.62(2)	0.41(4)	0.97(1)	0.22 (4)	1.16 (1)	0.39 (3)	1.07 (2)	0.36 (4)	0.58 (1)	0.94 (2)	0.35 (2)	0.85 (1)	0.26 (4)	0.96 (1)		
autonómia	0.53(3)	0.51(2)	0.46(4)	1.14 (1)	1.06 (2)	0.28 (4)	0.21 (4)	0.63 (1)	0.55 (3)	0.54 (3)	0.69 (1)	0.81 (2)	0.29 (3)	0.57 (3)		
hedonizmus	0.34(4)	0.05(6)	-0.67 (9)	0.49 (3)	-0.34(6)	0.15 (5)	0.2 (5)	0.42 (2)	0.09 (4)	0.51 (4)	0.69 (1)	0.37 (4)	0.18 (5)	0.22 (4)		
biztonság	0.12(5)	0.7 (1)	0.63(3)	0.14 (5)	0.56 (4)	0.6 (1)	0.44 (3)	0.27 (5)	0.55 (3)	-0.06 (5)	0.05 (4)	0.06 (6)	0.53 (1)	-0.05 (5)		
teljesítmény	-0.2(6)	-0.26(7)	-0.58 (8)	-0.16 (7)	-0.04 (5)	-0.23 (7)	-0.43 (6)	-0.29 (8)	-0.39 (6)	-0.68 (8)	0.23 (3)	-0.01 (7)	-0.08 (6)	-0.57 (8)		
tradíció	-0.22 (7)	0.13(5)	0.21(5)	-0.39 (8)	-0.64 (7)	0.06 (6)	-0.63 (8)	-0.23 (7)	-0.02 (5)	-0.24 (6)	-0.59 (6)	-0.75 (8)	-0.08 (6)	-0.34 (7)		
kockázatvállalás	-0.32(8)	-0.53(9)	-0.5 (7)	0.55 (2)	-0.64 (7)	-0.81 (10)	-0.56 (7)	0.05 (6)	-0.48 (7)	-0.26 (7)	-0.42 (5)	0.1 (5)	-0.61 (9)	-0.09 (6)		
konformizmus	-0.94(9)	-0.44 (8)	0.08(6)	-1.14 (10)	-1.54 (9)	-0.5 (8)	-0.7 (9)	-0.76 (9)	-0.48 (7)	-0.79 (9)	-0.73 (8)	-1.19 (10)	-0.54 (8)	-0.68 (9)		
hatalom	-1.1(10)	-1.28 (10)	-1.92 (10)	-0.67 (9)	-1.04 (8)	-0.61 (9)	-1.27 (10)	-0.97 (10)	-1.24 (8)	-1.35 (10)	-0.67 (7)	-1.17 (9)	-0.46 (7)	-1.39 (10)		
elemszám	34	69	12	16	5	529	31	103	136	50	14	26	474	24		

re voltak. Hasonlóképpen köszönettel tartozom a BVOP-nak, hogy lehetővé tették a Kalocsai Fegyház és Börtönben a kutatást, illetve a kalocsai intézmény munkatársainak. Nélkülük nem tudtunk volna interjúkat készíteni azzal a 16 fogva tartott nővel, akiknek értékrendszerét az ötödik oszlopban található adatok mutatják be. Bereczky Tamás révén értük el a HIV-fertőzöttek csoportját,²⁰⁶ akik rendkívül visszahúzódóak, ezért köszönet nekik is, hogy részt vettek a kutatásban. Az ELTE TáTK Konfliktuskutató Központjában 2013-ban megismételhetjük a 2010-ben készült kutatásunkat, melynek során 18 éven felüli országos reprezentatív mintán vizsgáltuk a társadalmi konfliktusokat. Voltaképpen ezek a női és férfi oszlopok jelentik a legszélesebb értelemben vett társadalmi normákat, a társadalom értékrendszerét. A férfiak²⁰⁷ esetében ugyanazok az oszlopok találhatók, mint a nőknél két kivétellel. Ők a Leo Amici Alapítványnál²⁰⁸ felépülő függők, akiket két alkalommal is (2010-ben és 2013-ban is) meg tudtunk kérdezni. Végül, de nem utolsó sorban arra is lehetőségünk nyílt, hogy a Baptista Szeretetszolgálat Utcafrontjához tartozó intézmények munkatársait megkérdezzük.²⁰⁹ Mind a nők, mind a férfiak esetében a táblázat utolsó oszlopai az ő értékrendszerüket tartalmazzák.

IV. Az empirikus vizsgálat eredményei

Közösségi értékek: altruizmus, univerzalizmus

A különböző értékrendszerek közötti különbségek áttekintését érdemes a leginkább elesett, valamennyi csoport közül a legnehezebb helyzetben lévők értékrendszere alapján kezdeni. Ők az utcán élő nők.

206 2013. június–augusztus között online kérdőívet töltöttek ki a megkérdezettek, akik többnyire magas (egyetemi) iskolai végzettségűek.

207 A hajléktalan szállók esetében ugyanazokról az intézményekről és időpontról van szó, kivétel a Miskolci Szenvedélybetegek Női Lakóotthona, amely helyett a Debreceni Szenvedélybetegek Férfi Lakóotthonában kérdeztünk meg 12 férfit. Ezenkívül az utcán élő férfi hajléktalan emberek 103 fős létszámához nem a RÉS alapítvány intézménye, hanem az Isola Éjjeli Menedékhelyen 31 megkértezettel készült interjú tartozik (az éjjeli menedékhely rendkívül alacsony küszöbű ellátási formája miatt).

208 A személyes adatfelvételt 2013 októberében és 2010 márciusában került sor.

209 Az online adatfelvételt 2013 júniusában került sor.

Az utcán élő nők körében a legfontosabb érték az *altruizmus*. Az utcán élő hajléktalan nőket nehéz utolérni, akik – nem alaptalanul – gyakran a „titkolódzást” tekintik biztonságuk zálogának. A kérdésekre válaszoló, utcán élő hajléktalan nők – saját bevallásuk szerint – nagyjából fele egyedül, míg másik fele kiscsoportban kóborol, átlagosan ketten alkotnak egy-egy ilyen csoportot. Az utcán élő férfiak esetében ezek a csoportok valamelyest kisebbek, azonban minden bizonnyal inkább *ad hoc* jellegűek, mint a nők esetében. Következtethetünk erre abból is, hogy míg az utcán élő férfiak esetében az első három legfontosabb érték közül az első kettő kifejezetten *individuális* érték (sorrend: *autonómia*, *hedonizmus*, *altruizmus*), addig az összes többi csoportban az első három érték közül legalább kettő *közösségi*, továbbá a nem hajléktalan csoportok esetében az első kettő kifejezetten *közösségi* (a börtönben fogva tartottakon kívül). A vizsgált női csoportok közül az utcán és a szállón élő hajléktalan nők esetében az első három legfontosabb érték között megjelenik egy *individuális* érték (*autonómia*), mely ugyancsak döntő különbséget jelent a felnőtt női társadalomhoz és a női szociális munkásokhoz képest. Ez utóbbi két csoportban csak és kizárólag *közösségi* jellegű értékek kerültek a legfontosabb három érték közé.²¹⁰ Az *autonómia* a női csoportok esetében valószínűleg más jelentéssel rendelkezik, mint a férfiak esetében, hiszen egyetlen olyan férfi csoport sincs, ahol az *autonómia* ne lenne a legfontosabb három érték között. Az utcán élő nők leghátrányosabb csoportjának szempontjából azt feltételezhetjük, hogy a nők esetében az *autonómia* nagyobb mértékben összefügg a *negatív szabadság*, azaz „szabadnak lenni valamitől” gondolatkörével, mint a *pozitív szabadság*, azaz a „szabadnak lenni valamire, valamit megtenni” gondolatkörével (Berlin 1969; Sen 1999).

Ugyancsak erre utal, hogy míg az utcán élő nők számára az *univerzalizmus* a második legfontosabb érték, addig az utcán élő férfiak esetében a *hedonizmus*. Az *univerzalizmus* értékosztály már-már filozófiai magasságokban hangsúlyozza az egyete-

210 A *közösségi* értékek közé a Schwartz elmélete szerint talán inkább a *konzervációhoz* tartozó *biztonság* értékosztályt is hozzá kell számítanunk. Ahogy az értékek kulturális jelentéseinek egyedi jellemzőit másutt már megkíséreltük bemutatni, a *biztonság* sajátos kelet-európai felfogása nagymértékben az *egyenlőséghez* kapcsolódik, melyet az *állampolgári felelősség* hiányán túl nagymértékben meghatároz a közös hátrányos helyzetben való osztozás (panasz-kultúra) mint kultúráképző kapocs (Prazsák 2013:324).

mes, mindenkire kiterjedő jogokat, a másik ember megértésének fontosságát. Ennek a rendkívül szorosán a *társasághoz*, a *közösséghez* kapcsolódó értéknek az utcán élő hajléktalan nők értékrendszerében felettebb előkelő helyezése ugyancsak összefügg a „szabadnak lenni valamitől” – a *zaklatástól* –, azaz a *negatív szabadsággal*. Főleg akkor látszik ez jól, ha a nyugat-magyarországi anyaotthonban élő bántalmazott nők értékrendszerével hasonlítjuk össze, ahol a leghangsúlyosabb módon jelenik meg az *univerzalizmus*. Náluk mindössze egyetlen csoport, a női szociális munkások értékrendszerében figyelhetjük meg, hogy az *univerzalizmus* ennyire fontos lenne. Az utcán élő nők cselekedeteit erőteljesen vezérlő *univerzalizmus* motiváció helyett az utcán élő férfiak esetében a *hedonizmus* található a második legfontosabb helyen. A *hedonizmus*, mely elsősorban az egyénhez, az individuumhoz kötődő érték, s mely szorosán összefügg a „szabadnak lenni valamire, valamit megtenni”, azaz a *pozitív szabadsággal*. Ez a pozitív szabadság azonban sok esetben mégis illuzórikusnak tűnik, hiszen a „valamit megtenni” gyakran a szerhasználatot jelenti. Azt az önpusztító szerhasználatot, mely a többségi kultúra szempontjából veszélyezteti a többségi társadalmat, így aztán *deviáns*. Ezért is van, hogy a vizsgált férfi csoportok közül mind a szállón élő, mind a többségi társadalomhoz tartozók értékrendszerében jóval hangsúlyosabb helyen található a *hedonizmus*.

Minden tizedik utcán élő hajléktalan férfi a „*szabadságvágyat*” jelölte meg, amikor azt kértük, hogy próbálja megmondani, hogy miért lett hajléktalan. Ezzel szemben egyetlen utcán élő hajléktalan nő sem volt, aki erről számolt volna be. A legtöbb utcán élő nő a „*válást*” nevezte meg a hajléktalan élethelyzetbe kerülés okának (ezzel egyébként a férfiak is így voltak). Az utcán élő hajléktalan nők hajléktalanná válásának második leggyakoribb attribúciói között *gazdasági* okok találhatók. A hajléktalanságukat gazdasági okokkal magyarázóktól statisztikai értelemben nem különbözik jelentős mértékben azok aránya, akik az „*állami gondozást*”, illetve a „*családon belüli erőszakot*” (is) megnevezték hajléktalanságuk okaként. Több kelet-magyarországi interjúalanyom is arról számolt be, hogy miután szinte gyermekkorától fogva állami gondozásban nőtt fel, megjelent életében „A” férfi, aki azzal kecsgettette, hogy majd szép új életet, a társadalom

többsége által legfontosabbnak tartott értéket²¹¹ segítségével megvalósíthatja: mégpedig a családot, a családban élést. Miután az állami gondozásban felnőtt fiatal lányok hittek „A” férfinak, s kimentek az intézetből, hosszabb rövidebb ideig (átlagosan kb. 0,5-1 évig) minden rendben volt. Aztán jöttek a problémák, melyek következtében a fiatal nők akarataik ellenére sok-sok kék és lila folttal „európai karriert” építettek Nyugat-Európa nagyvárosainak utcáinak (Amsterdam: kirakataiban), ahol egészen addig prostituált rabszolgaként dolgoztatták őket, amíg a fizikai agresszió nyomai olyannyira alkalmatlanná tették őket a munkára, hogy futatóik engedték elszökni, hiszen már nem kellett senkinek, nem volt „piaci értékük”. A „karriernek” másik típusa a falu, kisváros határában kezdődik, ahová ki kellett menni dolgozni. A beszámolók szerint esetenként jobb is volt dolgozni, mint „otthon” lenni, hiszen otthon a teljes rabszolgasors, kiszolgáltatottság, bántalmazás várt rájuk: totális panoptikum (Bacsák 2012), míg a kamionszofőrök között voltak olyanok is, akik átértékelték a prostitúcióra kényszerített nők helyzetét, s kifejezetten támogatók voltak velük. Úgy tűnik, hogy az állami gondozásból kikerülő fiatal lányok rendkívüli módon kiszolgáltatottak annak, hogy nincsenek olyan végső esetben rendelkezésre álló kapcsolataik, akikhez veszély esetén támogatásért, védelemért fordulhatnak. Az állami gondozásra szakosodott intézményekben pedig elsősorban sorstársaikkal kerülnek kapcsolatba.

Szocializáció, társas kapcsolatok

Természetesen ez is komoly hálózat: több interjúalanyom is beszámolt arról, hogy felnőtt életében többször is azonos helyeken (pl. „alkoholelvonó”, rehabilitációs intézetek) kötöttek ki gyermekkori állami gondozott barátaival. Mintha az állami gondozottak társas hálózata egyszersmind hasonló életutat is meghatározna. Ez az állami gondozott életút azonban nemcsak az utcán élő nőkre, hanem az utcán élő férfiakra is jellemző. Azzal együtt, hogy

211 A Rokeach-féle értékesztet használatával az elmúlt évtizedekben Magyarországon végzett értékutatások mindegyike azt az eredményt hozta, hogy a család, a „családi biztonság” a legfontosabb érték. Az eredmény tehát egyértelműen mutatja, hogy az állami gondozásból kikerülő, veszélyeztetett ifjú nőket olyan eszközzel csábíthatják el, mely széleskörű társadalmi támogatottsággal rendelkezik (Füstös – Szakolczai 1999).

valamennyi megkérdezett hajléktalan között többségben vannak azok, akik *szüleikkel éltek* 18 éves korukig (arányuk 52%), a második legnagyobb csoportot azok alkotják, akik *állami gondozottak* voltak (16%), míg a harmadik legnépesebb csoport jellemzője, hogy *össze-vissza* (szülők, nagyszülők, nevelőszülők stb.) éltek 18 éves korukig. Ez utóbbi szocializációs háttér a legnehezebb, hiszen éppen a későbbi, felnőtt életet meghatározó időszak teljesen *instabil* és *kiszámíthatatlan* volt életükben. Az összes megkérdezett hajléktalan embert tekintve nem igazán van jelentős különbség nők és férfiak között. Nem úgy az utcán élő hajléktalan nők és férfiak között!

Az utcán élő nők között alacsonyabb az apával és anyával felnöttek aránya (41%), mint az utcán élő férfiak között (55%). Ezzel együtt viszont magasabb a *csonka családban* (12 vs. 9%), a nagyszülőkkel (11 vs. 4%), valamint a több helyen, *össze-vissza* felnöttek aránya (12 vs. 9%). Nem utolsó sorban pedig a korábbi *állami gondozottak* aránya is magasabb az utcán élő nők, mint az utcán élő férfiak között (25 vs. 19%). Az elsődleges szocializáció szempontjából tehát az utcán élő nők jóval hátrányosabb, kiszolgáltatottabb helyzetben vannak mint a férfiak. Az értékrendszerükben prioritásként szereplő erőteljesen *közösségi*, *altruista* és *univerzalista* értékek azonban arra engednek következtetni, hogy bizonyos értelemben tisztában vannak ennek jelentőségével. Már csak azért is, mert esetükben a harmadik legfontosabb érték az *autonómia*. A szociális háló, a szociális integráltság igen fontos a hajléktalan nők számára. Fontosabb, mint a hajléktalan férfiak számára, s ez látszik kapcsolathálózatukban is. Valamennyi megkérdezett, akár szállón, akár az utcán élő hajléktalan nő közel 66 százaléka számolt be arról, hogy van olyan *nem hajléktalan* személy, akire számíthat baj esetén. Ezzel szemben a férfiak között alig haladja meg az 52 százalékot azok aránya, akik ugyanerről számoltak be. Az utcán élő hajléktalan nők és férfiak is jelentős módon különböznek ebben, hiszen míg az utcán élő hajléktalan nők 67, addig az utcán élő hajléktalan férfiak 57 százaléka számolt be arról, hogy van olyan *nem hajléktalan* személy, akire baj esetén számíthat.

Külön kérdésben azzal foglalkoztunk, hogy van-e olyan *hajléktalan* személy, akire baj esetén számíthat a megkérdezett. Az összes elért megkérdezett alig 48 százaléka számolt be arról, hogy van. A férfiak és a nők ebben is különböznek, hiszen amíg a megkérdezett nők mintegy 52 százaléka, addig az elért hajléktalan férfiak 46 százaléka számolt

be arról, hogy szükség esetén van olyan *hajléktalan* személy az életében, akire számíthat.

Az utcán élő hajléktalan nők értékrendszerének közösségi jellemzői kapcsolathálózatukban is megjelennek. Az utcán élő nők körében ugyanis szélesebb azon kapcsolathálózat, mely a hajléktalanokon belül rendelkezésükre áll, ugyanis 67 százalékuk mondta, hogy van olyan *hajléktalan* ismerőse, akire baj esetén számíthat. Ezzel szemben az utcán élő hajléktalan férfiak közt az 54 százalékot sem éri el azok aránya, akik ugyanezt mondták. Mindezek alapján jól látható, hogy az utcán élő női hajléktalan csoportok inkább leírhatók egyfajta *női hajléktalan kultúrával*, mint a férfiak csoportjai. Ennek a kultúrának szerves részét képezik a *közösségi* értékek mellett az *individuális* értékek is (*autonómia*, *hedonizmus*), azonban ez utóbbiak a közösségi értékek mögé szorulnak (*altruizmus*, *univerzalizmus*).

Az utcán élő férfiak esetében a hajléktalanság kiváltó okaként ugyancsak jelen van a *családon belüli erőszak*. E helyütt szülői abúzusról, illetve a házastárs, élettárs erőszakáról, „kisemmiző” magatartásáról számoltak be a legtöbben. Azonban az utcán élő férfiak esetében a *társas kapcsolatok* elvesztése (Albert – Dávid 2001) és a különböző *gazdasági* jellegű okok megnevezése után (*munkahely elvesztése*, *szegénység*, *vidéki munkalehetőségek hiánya* stb.), beszámolóik szerint addikciós problémák következnek (*alkohol*, *drog*).

2014 júniusában az Utcafront pályázatot nyert, melynek keretében 250 HIV-szűrést végezhetett az utcán, szállón élő hajléktalan emberek körében, illetve olyanok között, akik aktívan igénybe veszik valamelyik mobil vagy stabil tűcsereprogramjukat. Jóllehet az értékrendszert nem mértük fel ebben a kutatásban, mégis érdemes néhány adat erejéig bepillantani az eredményekbe. A kliensek legnagyobb része heroint (27%), illetve valamilyen egyéb ópiátot (25%) tart elsődleges szerének. Elsődleges szerként amfetamin használatáról ugyancsak 27% számolt be, s minden ötödik HIV-szűrésen részt vett megkérdezett nevezett meg valamilyen dizájnert drogot. Annak ellenére, hogy többnyire politoxikomán jellemzőkkel írhatók le a szűrésben részt vettek droghasználati szokásai, mégis érdemes megjegyezni, hogy az ópiátszármazékok továbbra is jelen vannak a piacon. A HIV-szűrésen részt vett intravénás szerhasználóktól azt is megkérdeztük, hogy milyen változásokat tapasztaltak a szerhasználók körében az utóbbi időkben. A leggyakoribb válasz az volt, hogy „egyre több a fiatal, új drogos” (62%), közel minden második szűrésen részt vett megkérdezett

mondta, hogy „egyre többen halnak meg”, s a harmadik leggyakoribb válasz az volt, hogy „egyre több a hajléktalan drogos” (36%), míg a negyedik szerint „egyre többen szúrnak közös tűvel” (33%). A bevallott elsődleges szer használata szerint mindössze egyetlen esetben találtunk statisztikai értelemben releváns különbséget. A dizájner drogok használói között mintegy 10 százalékkal magasabb volt azok aránya, akik arról számoltak be, hogy „egyre kevésbé segítenek egymásnak a drogosok”, mint az összes többi, elsődlegesen ópiátot vagy amfetamint használók csoportjain belül. Ugyancsak az elsődlegesen dizájner drogokat használók jelezték a legmagasabb arányban bizalmatlanságukat és szociális hálójuk szűk kiterjedését. Míg az elsődlegesen heroint vagy valamilyen ópiátot használók 17, az amfetaminokat használók 15, addig a dizájner drogokat elsődleges szerként megjelölők közel 30 százaléka mondta azt, hogy „nincs olyan ember a környezetében, akiben feltétel nélkül megbízik”. A nők és a férfiak között azonban található némi különbség, ugyanis a teljes bizalmatlanságról beszámoló aránya a nők esetében az egyéb ópiátokat elsődleges szerként megjelölők között magasabb, mint az elsődlegesen dizájner drogokat használók nők között (30 vs. 25%). Ezzel együtt ez utóbbi csoportban is igen magas, ezért nem vethetjük el a hipotézist, miszerint a dizájner drogok halucinogén hatásuk következtében az elmagányosodás veszélyét is magukban hordozzák.

Hedonizmus – szerhasználat

A HIV-szűrés eredményeiről visszatérve a marginális csoportok kutatására, minden ötödik utcán élő hajléktalan férfi számolt be addikciós problémákról. Jelenlegi bevallott szerfogyasztásuk alapján arányuk ennél jóval magasabb lehet, ugyanakkor ezt inkább hajléktalanságuk következményének, mintsem okának tartják. Viszonylag kevesen jelezték, hogy problémáik lennének a szerhasználattal, illetve hogy ezek a problémák olyan mértékűek lennének, hogy megoldásukhoz szakember segítségét vennék igénybe. Minden ötödik utcán élő férfi megkérdezett jelezte, hogy ha lenne rá lehetősége, igénybe venne olyan szolgáltatást, részt venne olyan programban, melyben segítséget kapna alkohol-, illetve drogproblémáinak kezeléséhez (erre az irrálisan alacsony arányra példa, hogy többen napi 5 liter kannás bor elfogyasztásáról beszámolva sem érzik úgy, hogy alkohol-problémáik lennének). A különböző drogok (intravénás) használata ugyancsak

hasonló problémát jelent. Az utcán élő férfi droghasználók egyre gyakoribb szerét jelentik a *dizájner drogok*, azok a kábítószeres, melyek hatásaival gyakran nemcsak a felhasználók, de a szakemberek sincsenek tisztában (lévén, hogy folyamatosan változik összetételük),²¹² ráadásul viszonylag olcsón elérhetőek még az utcán élők számára is. Ehhez képest beszédes, hogy minden harmadik utcán élő hajléktalan férfi jelezte, hogy igénybe venne HIV-, illetve hepatitisz-szűrést, ha lenne rá lehetősége.

Az utcán élő férfiak széleskörű szerhasználatával együtt valószínűleg mégsem elsősorban azért maradnak az utcán, mert a szállón tilos a drogot, illetve az alkohol fogyasztása (erről alig 15 százalékuk számolt be). Saját maguk elsődleges oknak a „*bent lévőket*” tekintik, továbbá, hogy a szállókon „*kötöttségek, együttélési szabályok vannak*”, valamint azt, hogy a szállókon „*kirabolják, bántalmazzák*” őket. No de nem az ott dolgozók jelentik a fő akadályt (hiszen egyetlen olyan csoport sincs a szociális munkásokon kívül, akik a *hatalmat* olyan mértékben elutasítanák, mint a megkérdezett szakemberek), hanem elsősorban a lakók. Erre a következők alapján következtethetünk. Valamennyi intézmény közül a leginkább határhelyzetben lévő Isola férfi menedéken és a RÉS Alapítvány női intézetében élőkől a következőt is megkérdeztük: „*Mit gondol, akik az utcán maradnak, miért nem mennek be hajléktalan szállóra?*” Mind a férfi, mind a női válaszadók, tehát azok, akik valamelyest elmozdulni látszanak az utcai élettől a többségi társadalom felé,²¹³ arról számoltak be, hogy akik az utcán maradnak, azért nem jönnek be a szállóra, mert félnek attól, hogy *kirabolják, bántalmazzák őket*. Mindkét csoportban a megkérdezettek közel 70 százaléka ezt az okot jelölte meg. Második helyen a férfiak az *ott lévő embereket*, míg a nők a *kötöttségeket és együttélési szabályokat* nevezték meg okként. Ezeknek az eredményeknek az alapján arra következtethetünk, hogy az együttélési szabályok mint a szállók felkeresésének gátjai nem elsősorban az intézmények leírt szabályrendszerével, hanem inkább a szállókon élők *informális* szabályrendszerével, mondhatni a szállók *kultúrájával* függ össze. Az utcaihoz képest viszonylag stabilabb együttélést jelentő szállói kultúrának természetszerűen sokkal inkább elkerülhe-

212 A gyakorlati tapasztalatok remek összefoglalását adja Rácz és Csák (2014).

213 Ez a lépés parányinak tűnhet, azonban egy utcán élő hajléktalan ember esetében akár a Holdra lépés után a Földre küldött első mondat tartalmával is felér. Ugyanis ez jelenti az első lépést az integráció irányába.

tetlen része a *szociális becsületesség*, az *altruizmus* is. Így akik ezt megsértik, a szállók közösségébe sem lesznek képesek beilleszkedni. Másrészt az sem ritka, hogy nem mindenki kapja vissza azt a kölcsönt, melyet egy-egy bentlakónak ad parányi „vagyónából”. Illetve visszakapja, mégpedig abban a formában, hogy a kölcsönt kérő elüldözi a szállóról. Ez a kölcsön „visszafizetésének” a leggazdaságosabb, ám egyenesnek nem nevezhető módja a kölcsön igénybe vevője szempontjából. Így a *kölcsönadó* még lejjebb süllyed, s inkább az utcán marad. Az utcán élő férfiak egyik csoportját így azok alkotják, akiket még a szállón élő hajléktalanok is kirabolnak, s ezzel együtt kiközösítenek (esetenként természetesen arról is szó van, hogy az utcán élő hajléktalan azért kerül az utcára, mert képtelen betartani a szálló formális és informális együttélési szabályait). Másrészt olyanok is vannak, akik miután hosszas börtönbüntetésüket letöltötték, nem tudtak hova menni, csak az utcára.²¹⁴ Végül, de nem utolsó sorban az a „típus” sem megkerülhető, akik inkább a szerhasználatához, mintsem a stabil lakhatáshoz ragaszkodnak. Nyilvánvalóan ez utóbbi csoport tagjai a legnagyobb mértékben kitéttek a dizájn drogok (intravénás) használatából adódó veszélyeknek és ezzel együtt az is egyértelmű, hogy napközben nem *Dom Pérignon* szürcsölgetésével, hanem valamilyen silány minőségű alkohol használatával igyekeznek túlélni. Mindenesetre bármelyik csoporthoz is tartozzon az utcán maradó hajléktalan férfi, az egyre inkább fokozza az *egyéni értékek* közé tartozó *hedonizmus* értékosztályának fontosságát: a cél az anyaghoz való hozzájutás, mely azzal kecsegtet, hogy hozzájárul a kultúra okozta rossz közérzet szublimációjához (Freud 1982), az átélt traumák kezeléséhez. Ennek következtében azonban esetükben sem beszélhetünk vegytisztán *pozitív szabadságról*.

214 A probléma ugyancsak jelentős. Nem is kell szükségszerűen évtizedeket ülni a börtönben ahhoz, hogy a szociális munkással elkezdett egyéni esetkezelés egy kisebb börtönbüntetés következtében újból és újból megszakadjon, s az esetkezelést újra kelljen kezdeni. Mert nagy valószínűséggel, aki kikerül a börtönből, ugyanoda megy vissza, ahonnan bevonult, így gyakran ugyanazzal a szakemberrel találkozik. Pontosan ezért lényeges, hogy a szabadságvesztés ideje alatt is találkozzon a (kinti) szociális munkással, aki mintegy „nem engedi el kezét”, s folytatja vele a munkát. A Büntetés Végrehajtás Országos Parancsnoksága is átlátta ennek problémáját, s elindult a szociális ellátórendszerrel való együttműködés kialakítása az Utcafront intézményi hátterére támaszkodva.

Autonómia

Az utcán élők esetében mind lélektani, mind testi értelemben az *autonómia* kitüntetett fontossággal rendelkezik. A férfiak esetében nem függetlenül a szerhasználatától, míg a nők közt inkább a *negatív szabadság* miatt. Valamennyi női csoport közül a marginális helyzetben élő hajléktalan nők esetében található az értékrendszer legelőkelőbb helyén az *autonómia*. Azonban az *I. táblázatból* azt is láthatjuk, hogy a szállón élő nők számára is roppant fontos az *autonómia*. Talán az utcán és a szállón élő nők esetében nem teljesen ugyanazt jelenti az *autonómia*. Az utcán élő nők közt bővebb, míg a szállón élők közt talán valamivel szűkebb jelentése van. Ez utóbbi csoport esetében arról is szó lehet, hogy a magánszféra kiterjedését egy önmagukat a többségi társadalom irányába meghatározó csoport szempontjából rendkívül korlátozottan teszi csak lehetővé a többágyas szobákban, gyakran ismeretlen emberekkel (nem családtagokkal) való együttélés. Természetesen ezt az utcai élet sem segíti elő, hiszen a közterületeken élés, a szó jelentésében is magában hordozza, hogy az életvitel *mások szemei előtt történik*, mintegy közösségi alapon. A magánszféra teljes hiánya így mind az utcán, mind a szállón élők közt fontos probléma. Egy másik csoport esetében (a Leo Amici Alapítvány rehabilitációs intézetében élők közt) éppen erre helyezik a hangsúlyt a terápia során: elsősorban közösségi terápiáról, s nem gyógyszeres kezelésről van szó. Ez a szerhasználók esetében roppant fontos, ugyanakkor kérdéses, hogy a magánszféra teljes hiánya hosszútávon milyen mértékben elviselhető. Tehát lélektani értelemben a magánszféra hiánya is kiválthatja az *autonómia* iránti erőteljes igényt. Ahogy láthattuk, további tényező a hajléktalan nők életében a bántalmazottság, mellyel a *negatív szabadság* függ össze. Látható, hogy még abban a nyugat-magyarországi anyaotthonban is, ahol bántalmazott asszonyok biztonságban élhetnek, az értékrendszer előkelőbb helyén található az *autonómia*, mint a többségi társadalom női tagjai között (női szociális munkások, a felnőtt társadalom női népessége). Ez utóbbi csoport tagjainak egy része kifejezetten bántalmazás, másik része kifejezetten szegénység miatt került az intézménybe, s azért, mert korábbi életük veszélyeztette volna gyermekeik biztonságát, melynek következtében a hatóságok elválasztották volna a gyermekeket az édesanyától. Azonban a válaszokból az is látható, hogy az elsődlegesen *szegénység* miatt az intézménybe került családok közt viszonylag

sokan érintettek *gyermekkori abúzus, szerhasználati problémák és bántalmazás* szempontjából. Tehát esetükben a baj csomagban érkezett, s csomagban is kell kezelni, megoldást találni rájuk. Ebben a közösségben jóllehet az *autonómia* másodlagos érték (hiszen nem szerepel az első három legfontosabb érték között), mégis fontos, a velük foglalkozó szakemberek részéről külön odafigyelést, az *autonómia* „fejlesztését” követeli meg. Esetükben is, akár csak más hajléktalan csoportok esetében lényeges, hogy „közösségi életük” *autonómiával* párosuljon. Tükröződik ez a jelenlegi családi állapot jellemzőiből is. A nyugat-magyarországi anyaotthonban élők alig 17 százaléka számolt be arról, hogy hajadon s egyedül él. Azonban esetükben is arról van szó, hogy korábbi párkapcsolataikból született vagy születhetett volna gyermek (többen több abortuszon is átestek életük során), azaz ők is éltek már párkapcsolatban. Az itt élő nők összességében boldognak nem nevezhető korábbi életét nagymértékben a párkapcsolatoknak való kitettség határozta meg. Hasonlóan a társaság iránti feltétlen szükséglet határozta és határozza meg a szállón élő hajléktalan nők életét. Mindössze 22 százalékuk hajadon, jelentős részük elvált (31%), többségük házas vagy élettársi kapcsolatban él (34%). Körükben az özvegyek aránya is magasabb, mint a szállón élő hajléktalan férfiak közt (11 vs. 4%). Az utcán élő hajléktalan férfiak közt igen magas a *nőtlenek* aránya (48%), azonban a második leggyakoribb családi állapot az *elvált* (32%). Az utcán élő nők közt jóval alacsonyabb a *hajadonok* aránya (30%), míg a *házasságban és élettársi kapcsolatban* élők aránya jóval magasabb (előbbi 14, utóbbi 20%, mely mindkét esetben mintegy 10 százalékkal magasabb, mint az utcán élő férfiak esetében). Mindezek alapján látható, hogy az *altruizmus* és az *univerzalizmus* a hajléktalan nők közt szorosan együtt jár az *autonómia* iránti igénnyel, ami társ kapcsolati értelemben nem független a családi élet iránti igénytől, melynek során gyakran atrocitásokat éltek át. Ezért aztán a családi élet iránti feltétlen igényt mérsékli, hogy bizonyos *autonómiával* éljenek családban.

Az *autonómia* azonban nem csak és kizárólag a társas hálózat szempontjából, hanem gazdasági értelemben is értelmezhető. Annál is inkább, mert a hajléktalan emberek döntő többsége a szegénység áldozataként került utcára. A képzettség és munkahelyek hiánya döntő mértékben meghatározza, hogy az előbbieken jelzett *autonómia* iránti igény hogyan alakul és hogyan „fejleszthető” a szakemberek részéről. A nyugat-magyarországi anyaotthonban

élő megkérdezettek közül minden negyedik asszony számolt be arról, hogy bejelentett munkahelye van. Többségük *családi pótlékból, GYES és GYED ellátásokból*, illetve *szociális segélyekből* él. Önálló életük elősegítése nyilvánvalóan nem lehet független attól, hogy olyan munkát találjanak, melyből fenn tudják tartani gyermekeiket és önmagukat. Rehabilitációjuk ezért szinte lehetetlen valamilyen foglalkoztatási programban való részvétel nélkül. A szállókon élő hajléktalan nők és férfiak kisebb arányban számoltak be arról, hogy *nincs* semmiféle jövedelmük, mint az utcán élők. A szállón élő férfiak 8, míg a szállón élő nők 12 százaléka jelezte, hogy nem rendelkezik jövedelemmel. Ezzel szemben az utcán élő férfiak 13, míg az utcán élő nők 22 százaléka számolt be ugyanerről. Az utcán élő nők és férfiak 3-3 százaléka mondta, hogy *bejelentett munkahelye* van, míg 30-30 százalék úgy nyilatkozott, hogy *alkalmi munkából él*. A bejelentett munkával rendelkező szállón élő nők és férfiak aránya meghaladja a 10 százalékot, azonban az alkalmi munkát vállaló szállón élő nők aránya alig haladja meg a 20 százalékot. A szállón élők többsége *rendszeres szociális segélyből, öregségi és rokkant nyugdíjból* él.

Amennyiben nem társul a hajléktalan-ellátáshoz valamilyen *foglalkoztatási program*, akkor igen magas arányban „ragadnak bent” a szociális ellátó rendszerben a hajléktalan helyzetben lévők, melynek során felmerül a *hospitalizáció* problémája. Természetesen igen nehéz munkát találni még Budapesten is. Egyik dél-pesti szállón lakó 35 év körüli interjúalanyom számolt be a következőről. Folyamatosan telefonon keres munkát. Főiskolai végzettségű, testnevelő tanár diplomája van, de bármilyen munkát szívesen elvállalna (takarítás stb.). Felhívja a munkát kínáló céget, s mivel azt a tájékoztatást kapja, hogy az állás még betöltetlen, felkerekedik, s elmegy állásinterjúra. Ekkor, ha szerencséje van és cigány származása miatt nem küldik el első ránézésre, elkezdődik a tárgyalás. Olyan is előfordult, hogy egészen a papírok (személyi, lakcímapazonosító) megtekintéséig is eljutott, de amikor a munkáltató azt látta, hogy bejelentett lakcíme egy hajléktalan szálló, rögvest közölte is, hogy sajnós az állást már betöltötték. Ezzel együtt nyilvánvalóan szállásról könnyebb munkába járni, mint az utcáról. Már csak azért is, mert a szállókon lévő szakemberek és maga a szálló infrastruktúrája nagyobb mértékben támogatja az álláskeresést.

Az *autonómia* iránti feltétlen igény, mint láthatuk, a hajléktalanok körében is inkább maskulin értéknek tekinthető, azaz a férfiak számára fonto-

sabb, mint a nőknek. Ez utóbbi egyébiránt a teljes társadalomban is megfigyelhető. Azonban a jelenlegi Magyarországon a *biztonság*, a biztonságos életre való törekvés olyannyira fontos a társadalom értékrendszerében (egyébként nem függetlenül az elszegényedéstől), hogy mindazon emberek, akik elsősorban az *autonómia*ra helyezik a hangsúlyt, a többségi társadalom megbélyegző eljárása nyomán a *deviáns* kategóriájába sorolódnak. Az *autonómia*hoz való feltétlen ragaszkodás leginkább egy kifejezetten szélsőséges kultúra esetében figyelhető meg és jelezhető. Ők a Kalocsai Női Börtön és Fegyházban raboskodók. Mindegyikük korábban szexmunkásként dolgozott, így a prostitúcióhoz kapcsolódó antropológiai vizsgálat során jutottunk el hozzájuk. Elsődlegesen azonban nem prostitúciós tevékenységük miatt raboskodnak az egyik legszigorúbb magyarországi büntetés-végrehajtási intézetben. Látható, hogy értékrendszerükben az *autonómia* roppant hangsúlyos helyen található. Ez nyilvánvalóan nem lehet független a börtön bezártságától, azaz az *autonómia* teljes hiányától (Fiáth 2012). Ez a börtönszerű bezártság érhető tetten a hajléktalanok között is, azonban számukra a börtönt nem a falak, hanem a szűkebb közösség és a tágabb társadalom szabályozó, represszív, kirekesztő mechanizmusai jelentik. *Köztünk élnek, de nem velünk.*

A börtönszerű helyzet, az átélt traumák feloldására szélsőséges válaszok jelennek meg. Ezeknek a válaszoknak az egyik típusa a szerhasználathoz kötődik, mely nem teljesen független attól a környezettől, ahonnan az illető az intézetbe került. A szerhasználat gyakran családi örökség, s ebben az értelemben a szubkultúra jelentőségét hangsúlyozza (Matza 1964). A felmérés idején a komlói rehabilitációs intézetben élők között egyetlen olyan rehabilitáción résztvevő beteg sem volt, akinek a szűkebb családjában ne lettek volna problémás szerhasználók. A nyugat-magyarországi anyaotthonban élők közül négyből hárman ugyanerről számoltak be. A *hedonizmussal* szorosan összefüggő szerhasználatnál radikálisabb megoldást az *öngyilkosság* jelent. A „sikeresen” befejezett öngyilkosság és az öngyilkossági kísérlet természetesen nem azonos. Ezzel együtt minden második rehabilitációs programon résztvevő komlói lakónak volt már legalább egy öngyilkossági kísérlete élete során. A nyugat-magyarországi anyaotthonban élők közt ugyan alacsonyabb arányban próbálkoztak öngyilkossággal megoldani a felmerülő problémákat (17%), viszont a halállal ezzel együtt mégis szoros kapcsolatuk van. Az anya-

otthonban lakók közül négyből három megkérdeztettek legalább egy *abortusza* volt már életében.

Biztonságos és kockázatvállaló élet

Az átélt traumák, a gyermekkor gyorsan változó életviteli helyei, a bizonytalan vagy parttalan szocializációs ágensek következtében a tárgyalt marginális helyzetű csoportokban a *biztonság* értékére különösen érdemes figyelni. A *biztonság* értékére, mely mind a női, mind a férfi többségi társadalom értékrendszerében a legfontosabb érték. Ezzel együtt, egyetlen olyan marginális helyzetű csoport sincs, ahol a *biztonság* bekerült volna a legfontosabb három érték közé. Különösnek tűnhet, hogy a *biztonság* értéke egyetlen, azonban elsősorban a többségi társadalomhoz tartozó csoport esetében kifejezetten elutasított (negatív előjellel szerepel): a férfi szociális munkásoknál. A férfi szociális szakemberek ebből a szempontból közelebb állnak a hajléktalanokhoz, mint a többségi társadalomhoz. Ez persze nem azt jelenti, hogy az egyéni esetkezelés során a *kockázatvállaló* magatartást „reklámoznák” ügyfeleknek (látszik ez abból is, hogy még esetükben is a *kockázatvállalást* megelőzi a *biztonság* értéke). Azt azonban nagyon is jelenti, hogy az egyéni esetkezelés során gyakran „bevállalni” kényszerülnek olyan kockázatos helyzeteket, melyekkel előmozdíthatják ügyfeleik életét. Amennyiben a *biztonság* értékének értékrendszerükön belüli hátrébb tolódását az *autonómia* kitüntetett szerepével együtt értelmezzük, nyilvánvalóvá válik, hogy mindegyikük egy-egy „önálló intézményként” működik. Erre pedig esetenként felettébb nagy szükség van, hiszen a szállókon gyakran fordulnak elő konfliktusok a lakók közt, melyet – esetenként erőteljes fellépéssel – kezelni kell. Valamint az sem mellékes, hogy akut helyzetek esetén az ártalomcsökkentésre kell hangsúlyt helyezni, mellyel nyilvánvalóan a probléma összességében nem oldódik meg. A rendszerszintű (állami) szabályozások viszont pontosan ez utóbbit szeretnék elérni: azt, hogy egyszer s mindenkorra megszűnjön a probléma (megszűnjön bizonyos szerek fogyasztása, megszűnjön az életvitelszerű utcán élés). Ezekben az esetekben bizony *kockázatokat* kell vállalniuk a szakembereknek, ami gyakran a *biztonság* „rovására” megy (pl. ártalomcsökkentés). Ezt a feladatot pedig, nyilvánvalóan nem függetlenül az erősebb fizikumoktól, inkább a férfi, mint a női szociális munkások „vállalják magukra”. Persze kérdéses, hogy mennyi kapacitásuk marad a szoci-

ális munkásoknak arra, hogy a többségi társadalom véleményeit is menedzseljék. Márpedig valakiknek ezzel is kellene foglalkozniuk, mégpedig azért, mert paradox módon éppen a többségi társadalom védelmében hozott represszív intézkedések is veszélyeztethetik a többségi társadalmat (Prazsák 2014).

A *biztonságtól* nem függetlenül alakul a *kockázatvállalás* helye is a különböző csoportok, kultúrák értékrendszerén belül. Mind a női, mind a férfi többségi társadalom értékrendszerének leginkább elutasított értéke a *kockázatvállalás*. Két olyan csoport van, ahol pozitív előjellel szerepel a kockázatvállalás. Az egyik ilyen csoport a roppant szélsőséges helyzetben, a kalocsai börtönben élő, korábban szexmunkásként dolgozók csoportja. A *kockázatvállalás* az ő esetükben nyilvánvalóan nagymértékben a börtönhelyzetre is reflektál. A másik ilyen kultúrát a viszonylag sok „nehézfűvel” rendelkező komlói rehabilitációs intézet lakói jelentik. Azonban az is megfigyelhető, hogy bármelyik másik, többségi társadalomtól eltérő, marginális kultúrában a *kockázatvállalás* értéke kevésbé elutasított, mint a többségi társadalomban. Még a legnehezebb helyzetben, az utcán élő hajléktalan nők, vagy a bántalmazott, anyaothonban élő asszonyok esetében is. Kockázatvállaló magatartás leginkább a komlói intézetben jellemző, melyet az utcán élő hajléktalan férfiak csoportja és a férfi szociális munkások követnek. A kockázatvállaló magatartás a többségi társadalom szempontjából roppantul elutasított, hiszen kiszámíthatatlansággal jár együtt, ezért aztán *deviáns*. A hátrányos helyzetű csoportokban viszont a túlélés záloga lehet az *újításra való képesség*. Ezzel együtt az a kultúra, mely kockázatvállalóbb életet „ír elő” tagjainak, sokkal veszélyesebb, s ebből a szempontból azt lehet mondani, hogy a marginális helyzetű csoportok tagjainak kultúrája sokkal közelebb van a szabályozatlan „vadnyugathoz”, mint a túlszabályozott és túlkontrollált diktatúrákhoz.

Tradíció és konformizmus

Az értékrendszerek eddigi összehasonlítása során elemzett értékek közül két individuális és két közösségi érték maradt ki. Az értékek ez utóbbi csoportjába tartozik a *konformizmus* és a *tradíció*. Látható, hogy a többségi társadalom női tagjain, valamint a szállókon élő nőknél kívül egyetlen olyan elemzett csoport sincs, ahol e két megőrzéshez, konzervációhoz tartozó érték ne lenne elutasított. Az elutasítás mértéke azonban nem egyenletes, el-

sősorban a *tradíció*, a hagyományokhoz ragaszkodás esetében. A *tradíció* az az érték, amely a korábbi, illetve a jelenlegi állapotok megőrzésére vonatkozik. Mind az utcán élő marginális csoportok, mind a marginális csoportokkal foglalkozó szakemberek nagyobb mértékben elutasítják olyan helyzet konzerválását, melybe a marginális csoportok kerültek, amelyben élnek. És nemcsak azért, mert a tradíció ebben az értelemben a társadalmi kontrollhoz tartozó „intézmény”, hanem azért is, mert a kirekesztő attitűdök konzerválása nagymértékben hátráltatja a marginális csoportok társadalmi integrációját. Szembetűnő, hogy a szállón élők a tradíciókhoz erőteljesebben ragaszkodnak. Ez egyrészt azt jelenti, hogy értékrendszerük közelebb áll a többségi társadalom értékrendszeréhez. Másrészt pedig azt, hogy nincstelenek lévén erőteljesebben ragaszkodnak azokhoz a szállókon megtalálható javakhoz, melyek nincsenek az utcán. Ebben az értelemben a szálló kultúrájához nagyobb mértékben idomulnak és azt is elvárják, hogy a betérők is nagyobb mértékben idomuljanak hozzá. Látható, hogy mind a női, mind a férfi szociális munkások esetében valamennyi vizsgált csoport közül a leghátrébb található a *tradíció* értéke. Ebben az értelemben a *tradíció* kifejezetten jó indikátora annak, hogy a szociális munkások *közvetítenek* a marginális csoportok és a többségi társadalom között.

A *konformizmus* értékosztály a második leginkább elutasított érték szinte valamennyi csoportban. Ez a tény nem teljesen független a *biztonság* és a *kockázatvállalás* értékeitől, hiszen a *konformizmus* a másokkal való együttműködés – igaz – szélsőséges megfogalmazása. A *konformizmus* mindegyik csoportban erőteljesen elutasított érték. Pedig nyilvánvalóan a jó gyakorlatot is át lehet venni, mely esetenként életmentő is lehet.

Teljesítmény és hatalom

Két individuális értékről nem volt még részletesen szó: a *teljesítményről* és a *hatalomról*. Nem csak a marginális csoportokkal kapcsolatban beszédes, hogy egyetlen olyan vizsgált csoport sincs, ahol a *teljesítmény* pozitív előjellel szerepelne, azaz ahol az értékrendszer támogatott s nem elutasított értéke lenne. A *teljesítmény* a férfiak körében kevésbé elutasított, mint a nők esetében, s ebből a szempontból talán valamelyest maskulin értéknek tekinthető. A legkevésbé a többségi társadalom férfi tagjai utasítják el a *teljesítményt*, míg a leginkább a férfi szociális

munkások. Ez utóbbi csoport tagjainál minden bizonnyal közrejátszik ebben a viszonylag sok munka és alacsony fizetés is, mely nyilvánvalóan nem lehet független a megélt társadalmi elismerés mértékétől. Akinek fontos a *teljesítmény*, szeretné sikeresnek feltüntetni magát, szeretné megmutatni képességeit. Ebben az értelemben a siker nagyon is társas érték, hiszen szükséges hozzá mások elismerése. A szociális szakemberek viszont társadalmi elismerés híján arra kényszerülnek, hogy elsősorban a segítségre szoruló szempontjából értékeljék munkájuk sikerét, így aztán a siker elsősorban belső sikert jelent számukra. Hasonló megfontolásokból mondhatjuk, hogy a nők között valamiféle belső sikerélmény jelenti az utcán élő nők esetében a teljesítmény értékének kevésbé elutasított voltát. Erről tehát mint valamiféle mertoni értelemben vett *visszahúzódról* beszélhetünk, ahol a cél az életben maradás, az eszközök viszont a helyzethez igazodnak.

Ahogy a *teljesítmény*, a siker esetében *individuális* értékről beszélünk, még inkább így van ez a *hatalom* esetében. A hatalom a többségi társadalom kivételével minden vizsgált csoportban a leginkább elutasított érték. Sem az utcákon, sem a szállókon élő nők és férfiak, sem a szociális szakemberek nem becsülik sokra a *hatalmat* mint értéket. Számukra a hatalom teljesen *értéktelen*. Nem úgy a többségi társadalomban, ahol a nők esetében utolsó előtti, míg a férfiak esetében csak a harmadik leginkább elutasított érték a *hatalom*. Talán ebből is adódik, hogy a hajléktalankokkal szembeni társadalmi kontroll intézményei napjainkban is tapasztalható népszerűségnek örvendenek elsősorban a fővárosi lakosok körében. A 2013-as Konfliktus Monitor vizsgálatban azt is megkérdeztük a magyar 18 éven felüli népességet reprezentáló minta tagjaitól, hogy 15 különböző csoport tagjait elfogadnák-e szomszédnak. Legkevésbé *bűnözőt* (16%), *kábítószerezest* (23%), *elmebeteg* (26%) és *alkoholistát* (34%) fogadnának el szomszédnak az országos minta tagjai, tehát ezeknek a csoportoknak a tagjaival szemben a legnagyobb társadalmi távolságtartás. A leginkább pedig *liberálist* (74%), *korábban hajléktalanként élő* (72%), *bevándorlót* (72%), *kommunistát* (69%), illetve *értelmi fogyatékos* (67%) fogadnának el szomszédnak a reprezentatív minta tagjai. Az eredmény alapján azt gondolhatnánk, hogy a *korábban hajléktalanként élők* társadalmi integrációja megoldott. Azonban, ha az eredményeket Budapest / nem Budapest bontásban nézzük, akkor valamelyest árnyaltabb képhez jutunk. Amíg a Budapesten kívül élők a leginkább egy *korábban hajléktalanként* élő

fogadnának el szomszédnak (73%), addig Budapesten ugyanezen attitűddel élők jóval hátrébb, a 7. helyre kerülnek a sorban (67%). Jóllehet abszolút értékben mindössze 6 százalék a különbség, mégis jelzésértékű, ugyanis számos más csoport tagjainak elfogadottsága megelőzi a *korábban hajléktalanként élőket*. Éppen arról a településről van szó, ahol az elmúlt években szigorú szabályozásokat vezettek be az életvitelszerűen közterületen élés tiltásával kapcsolatban.

Jóllehet a *hatalom* mindegyik vizsgált csoportban elutasított érték, mégis érdemes részletesebben utánajárni. Erre a manapság divatos *szociális dominancia elméletet* (SZDE) és az ahhoz kapcsolódóan kifejlesztett tesztet használtuk. „A szociális dominancia elmélete az emberek körében szünni nem akaró elnyomó viselkedésre igyekszik jól megragadható magyarázatot adni... Az SZDE nem kizárólag pszichológiai vagy szociológiai elmélet, bár a személyiségpszichológia, a szociálpszichológia, valamint a politikai szociológia egyes elméletei jelentős hatással voltak rá. A szociális dominancia elmélete sokkal inkább nevezhető az egyén személyiségét, attitűdjeit, valamint az intézményi viselkedést és társadalmi struktúrákat összekapcsoló, interdiszciplináris megközelítés elméletének” (Sidanius – Pratto 2005:84). Elsőként 2010-ben készítettünk ennek az elméletnek a használatával vizsgálatot a 18 éven felüli magyar állampolgárok körében, melynek eredményei az *Új tekintélyelvűség* kötetünkben olvashatók (Csepeli – Murányi – Prazsák 2010). Az elmélethez a Sidanius és Pratto szerzőpáros több tesztet is kifejlesztett, melyek közül magunk egy 11 kérdéses változatot használtuk, mégpedig azt a 11 kérdést, melyeket előzetes, feltáró vizsgálatunkban érthetőnek találtak interjúalanyaink. Ezzel a 11 kérdéssel mérhetjük a *szociális dominancia orientációt* (SZDO). Ahogy a szerzők fogalmazzák: „A csoportalapú társas hierarchiák iránti általános orientációt a szociális dominancia orientáció (SZDO) névvel illetjük” (Sidanius – Pratto 2005:95).

A csoportalapú társas hierarchia iránti igény felmérése érdekében kérdeztük le a különböző csoportokban a *szociális dominancia orientáció* tesztet. A teszt számszerű eredményeit a 2. táblázat tartalmazza (mindegyik állítást egy-egy 1–5 skála segítségével kellett értékelnie a megkérdezetteknek, ahol 1: egyáltalán nem ért egyet; 5: teljes mértékben egyetért, a táblázat az átlagokat mutatja).

2. táblázat. Szociális dominancia orientáció a vizsgált kultúrákban (átlagok)

	nők					férfiak				
	utca	szálló	anya-orthon	társadalom	szociális munkások	utca	szálló	Leo Amici	társadalom	szociális munkások
Mindenkinek egyenlő esélyt kell adni az életben.	4.75(1)	4.58(1)	4.67 (1)	4.37(1)	4.78(1)	4.55(1)	4.6(1)	4.64 (1)	4.33(1)	4.29(1)
Jó lenne, ha az emberek egyenlők lennének	4.06(4)	3.87(3)	4.42 (3)	3.89(3)	4.31(2)	3.94(4)	4.12(2)	4.14 (2)	3.83(3)	3.88(2)
Ha az emberek egyenlők, akkor nincs annyi probléma.	4.09(3)	3.91(2)	4.33 (4)	3.81(4)	3.31(5)	3.99(2)	4.00(3)	3.07 (5)	3.73(4)	3.08(4)
A jövedelmek egyenlőségére kell törekedni.	4.15(2)	3.67(4)	4.33 (4)	3.75(5)	3.63(4)	3.75(5)	3.92(4)	3.93 (3)	3.68(5)	2.95(5)
Senki sem uralkodhat a társadalomban.	4.06(4)	3.39 (5)	4.5 (2)	4.02(2)	3.68(3)	3.98(3)	3.7(5)	3.79 (4)	3.91(2)	3.38(3)
Néha a helyükön kell tartani más csoportokat.	2.79(6)	3.03(6)	3.17 (5)	2.87(6)	1.81(6)	2.91(6)	2.7(6)	3.07 (5)	3.16(6)	2.22(6)
Az előrejutáshoz néha másokat el kell nyomni.	2.03(8)	1.85(11)	2.5 (7)	2.29(8)	1.5(9)	2.1(10)	2.17(7)	1.69 (9)	2.63(8)	1.57(9)
Jogos, hogy egyeseknek több esélyük van az életben.	2.03(8)	1.98(10)	2.25 (8)	2.1(9)	1.59(8)	2.71(7)	2.11(8)	2 (7)	2.1(11)	1.46(10)
Céljainkat néha csak erőszakkal érhetjük el.	2.54(7)	2.15(7)	1.75 (9)	2.37(7)	1.59(8)	2.16(9)	1.89(9)	2.5 (6)	2.74(7)	1.66(8)
Vannak olyanok, akik alacsonyabb rendűek, mint mások.	2.88 (5)	2.11(9)	3 (6)	2.37(7)	1.5(9)	2.58(8)	1.87(10)	1.79 (8)	2.53(9)	1.13(11)
Valószínűleg jó, hogy egyesek fent, míg mások lent vannak.	2.00(9)	2.32(8)	1.42 (10)	2.05(10)	1.66(7)	2.00(11)	1.8(11)	2 (7)	2.18(10)	2.04(7)
elemszám	34	69	12	529	31	103	136	14	474	24

Összességében elmondható, hogy valamennyi csoportban az egyenlőségpárti állítások a leginkább elfogadottak. Mindegyik vizsgált csoportban az esélyek egyenlőségét, mint ideális állapotot leíró állítás elfogadottsága a legmagasabb. Annak ellenére, hogy a fennmaradó 10 állítás elfogadottságának sorrendje a különböző csoportokban eltérő, mégis megállapítható, hogy mindegyik csoportban az egyenlőségpárti állításokat fogadták el inkább a megkérdezettek, s ezzel együtt az egyenlőtlenlépárti állításokat elutasították. Azaz összességében elmondható, hogy nagyobb egyenlőségre vágnak a megkérdezettek. Ahogy arra Sidanius és Pratto elmélete alapján számítani lehetett, összességében a nemek közötti különbség abba az irányba mutat, hogy a nők több egyenlőséget s ezzel együtt kevesebb egyenlőtlenlépárti szeretnének. A többségi társadalmon és a szociális szakembereken kívül a megkérdezettek többnyire valamilyen hátrányos gazdasági helyzetben lévő csoporthoz tartoznak. Ezért aztán a jövedelmek egyenlőségére rákérdező állítás elfogadottsága az utcán és a nyugat-magyarországi anyaotthonban élő nők szempontjából arra mutat rá, hogy az ún. *üvegplafon* nem csak és kizáróan a társadalom legfelsőbb, hanem alsóbb rétegeiben is releváns probléma. A *szociális dominancia orientációt* mérő teszt kérdéseire adott válaszokból összességében úgy tűnik, hogy a marginális csoportok egyszerre nagyobb mértékben támogatják az egyenlőségpárti állításokat és ezzel együtt nagyobb mértékben elfogadják az egyenlőtlenlépárti állításokat is. Ezzel együtt az erőszakpárti állítás elfogadottsága az utcán élő nők körében a legmagasabb, akiket a 12 lépéses programjuk elején járó Leo Amici Alapítványnál lakó felépülők követnek. Az utcán és a hajléktalan szállókon élő férfiak körében az erőszak alkalmazásának elfogadása alacsonyabb, mint a többségi társadalom tagjai között. Az utcán élő nők igen kiszolgáltatott helyzetben vannak, amely küzdelmes életet is jelent, ahol minden eszközt be kell vetniük az életben maradásért. A „*vannak olyanok, akik alacsonyabb rendűek, mint mások*” állítás elfogadottsága is körükben, valamint az utcán élő férfi hajléktalanok körében a legmagasabb. Az állítás rasszista tartalmú, mely az etnikai alapú szociális dominancia orientáció központi állítása (Csepei – Murányi – Prazsák 2011:50). Az utcán élők körében az állítás ilyen nagymértékű elfogadottsága arra utal, hogy a hajléktalanság szempontjából a cigány származás többé nem jelent visszatartó, megtartó erőt: manapság a szegénység, a szerencsétlenségek együtt járása fölülírja az etnikai származás megtartó erejét.

V. Összegzés

A kutatás során egyértelműen bebizonyosodott, hogy a marginális (deviáns) csoportok értékrendszere döntő módon különbözik a többségi társadalom értékrendszerétől. A többségi társadalom és a marginális csoportok értékrendszere között helyezkedik el a szociális munkások értékrendszere, akik közvetítenek a két társadalmi nagycsoport között. Ebben az értelemben a szociális munkások kultúrák közötti közvetítők is egyben, azon túl, hogy megpróbálnak segíteni a nehéz helyzetbe került emberekben.

Annak ellenére, hogy többnyire nem reprezentatív kutatásokról van szó (éppen a vizsgált csoportok rejtőzködése miatt), az elért marginális csoportok feltárt értékrendszere jelzésértékű. A többségi társadalom gyakran kirekesztő mechanizmusaira *kockázatvállaló, autonóm* reakciókkal válaszolnak, melyek közül nem hiányzik a *hedonizmus* sem. Ez utóbbi jellemző gyakran a legális, illetve illegális szerek használatához kapcsolódik. A szerhasználat azonban nem véletlen és az sem teljesen egyértelmű, hogy *oka vagy következménye* a hajléktalan létnek. A hajléktalan emberek esetében a kérdés különösképpen ontológiai természetű. „A ránk mért élet nehéz, túl sok fájdalmat, csalódást és megoldhatatlan feladatot hoz magával. Hogy mindezt elviselhessek, nem nélkülözhetjük a csillapítószereket. (Nem megy segédkonstrukciók nélkül, mondta Theodor Fontane.) Talán háromféle ilyen szer van: nagymérvű kikapcsolódások, melyek nyomorunkat alacsonyra értékelik, pótkielégülések, melyek csökkentik, kábítószerek, melyek érzéketlenné tesznek iránta. Valamelyik ezek közül elengedhetetlen” – fogalmaz Freud (1982:339), majd néhány oldallal később hozzáteszi: „Három oldalról fenyeget a baj; a saját test felől, mely pusztulásra és felbomlásra ítélt, sőt mint figyelmeztető jelzést a fájdalmat és szorongást sem nélkülözheti, a külvilág felől, mely túl erős, könyörtelen, romboló erővel támad, és végül a más emberekhez való kapcsolataink felől” (Freud 1982:341). Freud meglátása talán nem független Nietzsche tanulmányom elején idézett érték meghatározásától. A Freud által ez utóbb megnevezett tényezők a hajléktalan emberek életében különösen nyomasztóak, ezért is érthető a *hedonizmus* értékrendszerükön belüli kitüntetett szerepe, mely az anyaotthonban élő bántalmazott anyák kivételével voltaképpen minden marginális, kirekesztett csoportban, illetve a velük foglalkozó szociális szakemberek esetében megfigyelhető (a többségi

társadalomhoz viszonyítva). Az *autonómia*, az önálló életvezetés iránti igény leginkább a hátrányos megkülönböztetést elszorító, illetve a leginkább határhelyzetben élők (kaloccai börtönben fogva tartottak) körében lényeges érték. Voltaképpen mindegyik kirekesztett, marginális helyzetben lévő csoport esetében fontosabb érték az *autonómia*, mint a többségi társadalomban (mely talán a társadalom elöregedésével is összefügg).

Az autonómia értékrendszeren belüli helyzete szempontjából is érdemes összehasonlítani a Leo Amici Alapítvány intézetében felépülők értékrendszerének változását a két adatfelvétel között. Míg a 2010-es adatfelvétel esetében többnyire felépülési folyamatuk szempontjából „régik” lakók voltak az intézetben, addig 2013-ban újabb, felépülési folyamatuk elején tartók körében végeztük a vizsgálatot. Látható, hogy ez utóbbi adatfelvétel esetében az individuális értékek (*autonómia*, *hedonizmus*, *kockázatvállalás*) még jóval fontosabbak voltak, mint a 2010-es adatfelvétel idején. Egyértelmű, hogy a felépülési folyamat az értékrendszer átalakulásával jár, mely éppen az értékek nehezen változó volta miatt sem lehet túl gyors. Világos, hogy ha egy-egy csoport, kultúra értékrendszerén belül csak és kizárólag *individuális* értékek állnak a legfontosabb helyen, akkor nehezen beszélhetünk a szó szoros értelmében kultúráról (erre példa a kaloccai börtön). Azonban az is egyértelmű, hogy ha egyetlen individuális érték sincs egy-egy csoport, kultúra értékrendszerének kitüntetett helyén, akkor az egyént „falja fel” a kultúra, s az egyén lesz kiszolgáltatottja a kultúrának (Csepeli – Prazsák 2011).

1. táblázat. A vizsgált csoportok (kultúrák) értékrendszere
2. táblázat. Szociális dominancia orientáció a vizsgált kultúrákban

Összefoglalás

A kutatás során egyértelműen bebizonyosodott, hogy a marginális (deviáns) csoportok értékrendszerére döntő módon különbözik a többségi társadalom értékrendszerétől. A többségi társadalom és a marginális csoportok értékrendszere között helyezkedik el a szociális munkások értékrendszere, akik közvetítenek a két társadalmi nagycsoport között. Ebben az értelemben a szociális munkások kultúrák közötti közvetítők is egyben azon túl, hogy megpróbálnak segíteni a nehéz helyzetbe került embereken.

Annak ellenére, hogy többnyire nem reprezentatív kutatásokról van szó (éppen a vizsgált csoportok rejtőzködése miatt), az elért marginális csoportok feltárt értékrendszere jelzés-értékű. A többségi társadalom gyakran kirekesztő mechanizmusaira *kockázatvállaló*, *autonóm* reakciókkal válaszolnak, melyek közül nem hiányzik a *hedonizmus* sem. Ez utóbbi jellemző gyakran a legális, illetve illegális szerek használatához kapcsolódik. A szerhasználat azonban nem véletlen, és az sem teljesen egyértelmű, hogy *oka* vagy *következménye* a hajléktalan létnek.

Abstract Value System of Marginal Groups

We have conducted several researches on values among different deviant groups with students of the Interdisciplinary Social Research Doctoral Program Faculty of Social Sciences of Eötvös Loránd University in 2010. The aim of the research was a comparative analysis of deviant groups which can be accessed with difficulty. With the methods of sociology, social psychology and anthropology we examined the value systems and culture of homeless persons who live in streets or in temporary accommodations, prostitutes, drug users, HIV infected people. The paper summarizes the most important results of the 3 year long research.

Felhasznált irodalom

- Albert Fruzsina – Dávid Beáta 2001 *Ha elszakad a háló...* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Bacsák Dániel 2012 Családi panoptikum. In Prazsák Gergő szerk. *Szülőgyilkosságok Magyarországon az ezredfordulón*. Apeiron Kiadó, Budapest.
- Berger, Peter – Luckmann, Thomas 1998 *A valóság társadalmi felépítése*. Tomka Miklós ford. Jósözveg Kiadó, Budapest.
- Berlin, Isaiah 1969 *Four Essays on Liberty*. Oxford University Press, Oxford.
- Csepeli György – Murányi István – Prazsák Gergő 2011 Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. Apeiron, Budapest.
- Csepeli György – Prazsák Gergő 2011 Az el nem múltó feudalizmus. *Társadalomkutatás*, 29. 1:63-79.

- Csepeli György 1997 *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Eco, Umberto 2007 *A szépség története*. Sajó Tamás ford. Európa Kiadó, Budapest.
- Fiáth Titanilla 2012 *Börtönkönyv – Kulturális antropológia a rácsok mögött*. Háttér Kiadó, Budapest.
- Freud, Sigmund 1982 Rossz közérzet a kultúrában. Linczényi A. ford. In *Esszék*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Füstös László – Szakolczai Árpád 1999 Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 9. 3:54-71.
- Giddens, Anthony 1997 *Szociológia*. Acsády Judit – Babarczy Eszter – Nagy Miklós – Nagy Zsolt – Tóth László ford. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ginzburg, Carlo 2011 *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Galamb György János ford. Európa Kiadó, Budapest.
- Hankiss Elemér 1977 *Értékszociológiai kísérlet*. Népművelési Intézet, Budapest.
- Heidegger, Martin 2006 Nietzsche mondás: „Isten halott”. Czeglédi András ford. In *Rejtektutak*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kirk, Geofry Stephen – Raven, John Earle – Malcom Schoefield 2002 *A preszókratikus filozófusok*. Csiszter Kálmán – Steiger Kornél ford. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Kroeber, Alfred Luis – Kluckhohn, Clyde – Untereiner, Wayne 1952 *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Vintage, New York.
- Matza, David 1964 *Delinquency and Drift*. John Wiley and Sons, Inc, New York.
- Merton, Robert King 2002 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Berényi Gábor – Balogh Zoltán ford. Osiris Kiadó, Budapest.
- Prazsák Gergő 2013 Kultúrák közötti meg(nem)értés. In Bacsák Dániel – Krámer Lili – Szabó Miklós szerk. *Kulcskérdések a társadalomtudományban 2011–2012*. ELTE TáTK, Budapest.
- Prazsák Gergő 2014 A társadalmi kontroll hatáiról. *Fundamentum*, 18. 3.
- Rácz József – Csák Róbert 2014 Új pszichoaktív anyagok megjelenése egy budapesti tüsszereprogram kliensei körében. *Orvosi Hetilap*, 155. 35:1383-1394.
- Rokeach, Milton 1977 *The Nature of Human Values*. The Free Press, New York.
- Schwartz, Shalom – Bilsky, Wolfgang 1987 Values and personality. *European Journal of Personality*, 8. 3:163-181.
- Schwartz, Shalom 1992 Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. In Zana, M. ed. *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 25. Academic Press, New York, 1-65.
- Schwartz, Shalom 2000 A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations. Chapter 7 in the *Questionnaire Development Package of the European Social Survey*. Website: www.europeansocialsurvey.org
- Sen, Amartya 1999 Az egyéni szabadság mint társadalmi elköteleződés. Ferge Zs. ford. *Esély*, 4. 1:27-31.
- Sidanius, Jim – Pratto, Felicia 2005 *A társadalmi dominancia*. Berkics Mihály – Borsfay Krisztina – Czakó Andrea – Héderné Berta Edina – Selymes Orsolya – Tarnai Márta ford. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sumner, William Graham 1978 *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Félix Pál ford. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Váriné Szilágyi Ibolya 1987 *Az ember, a világ és az értékek világa*. Gondolat Kiadó, Budapest.

La Belle dame sans merci

Gyömbér

Ellinorha

AZ „IFJÚSÁGI SZÍNHÁZ” PROBLÉMA NEMZETKÖZI VETÜLETEI Olasz–magyar kommunista kultúrkapcsolatok 1972–1980

Témafelvetés

Az 1960-as, '70-es években az egész világon jelentkezik az ún. *ifjúsági kérdés*, és ebben a tekintetben sem Olaszország, sem Magyarország nem számít kivételnek. A probléma közös jellemzője mindkét ország esetében az önálló ifjúsági kultúra felbukkanása.

Amit bemutatni szeretnék, az az ifjúság és a színház kapcsolódási pontjainak – mint az Olasz Kommunista Párt (OKP) és a Magyar Szocialista Munkáspárt kultúrpolitikája egy közös elemének – összevetése. Az elemzés a probléma köré szerveződő diskurzus nemzetközi szintjének vizsgálatához tartozik. Az összehasonlító vizsgálat során az Olasz Kommunista Párt 1971–1981 közötti színházpolitikai tárgyú konferencia-anyagait (1971 Porretta-Terme, 1976 Prato, 1980 Bologna), valamint az 1972-es, *A színház szerepe az ifjúság nevelésében* című a Nemzetközi Színházi Intézet Magyar Központja által rendezett nemzetközi kollokvium anyagát használom. Eddigi kutatásaim során még nem találkoztam kizárólagosan a színház és ifjúság kérdését tárgyaló, az MSZMP által rendezett konferenciával. Az említett nemzetközi kollokvium anyaga azért tűnik alkalmasnak a párt álláspontjának illusztrálására, mert a magyar résztvevők felszólalásait feltehetőleg párt szempontok határozták meg. Emiatt nem veszem most tekintetbe jelen elemzésben a kollokvium jelentős számú külföldi meghívottjainak hozzászólásait, hogy az 1970-es évek elejére jellemző magyar szempontokat tudjam felvázolni. Ezért beszélek dolgozatomban az MSZMP-ről, noha nem párt szintű rendezvény anyagait használom.

A két baloldali párt helyzete a vizsgált időszakban alapvető különbségeket mutat. Az OKP az 1970-es években nem kerül kormányhatalomra, törvényhozó erővel nem bír, ugyanakkor az önkormányzati választások győzteseként a helyi kulturális élet finanszírozója, ennek révén befolyásolója lett. Ezzel szemben az MSZMP a kulturális élet teljhatalmú irányítója az államszocializmusban. Színházi témájú pártkonferenciát, véleményem szerint a kultúrában elfoglalt pozíciója okán talán nem is szükséges rendeznie, másrészt a hatalomnak érdekében áll a kultúra látszatfüggetlenségének fenntartása.

A színház és ifjúság tematikája tehát eltérő kontextusban és feltehetőleg eltérő okok mentén van jelen a '70-es évek Olaszországában és Magyarországon. Az OKP – mivel a meghatározó, állandó működésű olasz kőszínházak igazgatói szocialista kötődésűek – helyi szinten a fiatal amatőr színházi csoportokra alapozva kényszerült megteremteni saját színházi kultúráját. Ezt a színházi decentralizáció programján keresztül és a színház játéknyelvi, esztétikai reformjára hivatkozva igyekezett megvalósítani.

Kérdéseim: hogyan viszonyult az OKP politikailag és esztétikailag a fiatalok spontán szerveződésű színházához? A fiatal társulatok miképp fogadták a párt támogatását és színházművészeti útmutatásait? Sikerül-e az OKP-nak egy pártszimpatizáns, ifjúsági színházat létrehozni a már létező színházi báziscsoportok²¹⁵ spontán kezdeményezéseiből? Jelentkezik-e a színházi kultúra szintjén az OKP és baloldali ellenzéke, a parlamenten kívüli baloldal közötti szembenállás?

Az MSZMP esetében a színház és ifjúság kérdése más gyökerű. A korabeli ifjúságpolitika, kritikusi viták, Budapest/vidék ellentét, s a nemzetközi színházi élet irányába nyitni kívánó magyar színházi élet szempontjából sem véletlenül 1972-re gyarapodnak meg a témával foglalkozó állásfoglalások.²¹⁶ A párt 1970-es ifjúságpolitikai határozata, illetve az 1971-es ifjúsági törvény (kerettörvény-

215 Gruppo di base. Sandra Sosterrel készített interjúm alapján elmondható, hogy az amatőr társulatok általános elnevezése volt az OKP pártzsargonjában. Magyarul talán az „alapszervezet” kifejezés áll a legközelebb. A fogalom – báziscsoport – hangulatában őriz valamit a fasizmus alatt illegálisban működő párt milítáns szerveződéséből.

216 Kazán István rendező-színházigazgató 1972 februárjában nyújtja be a KISZ KB Kulturális Osztálynak a Bartók Gyermekszínház Ifjúsági Színházzá alakításának tervét. 1974 októberében az ifjúsági törvényre hivatkozva színházi ifjúsági parlamentet rendeztek.

ként) előírja²¹⁷ az ifjúsággal mint kiemelt réteggel való foglalkozást a kultúra és a színház számára is. A színházművészetet kihívásként éri a Royal Shakespeare Company és neves igazgató-rendezője, Peter Brook magyarországi vendégszereplése 1970. augusztus 18-án.²¹⁸ Ráadásul az 1958-ban indult *Színház* című folyóirat, s a nemzetközi fesztiválok révén annak az 1960-as években felbukkanó neoavangárd színháznak a híre és példája is ekkoriban jut el a Magyarországra, melynek Olaszországban *nuovo teatro* a neve. Képviselői Grotowski, Barba, és a Living Theatre követői pedig a fiatalok, akik színházi mozgalomba (movimento teatrale) szerveződnek. A magyar színház is szembesült a saját lemaradásaival (tematika, formanyelv) és a színház reformjának gondolata hazánkban is felmerül. Ez a reform a hivatásos színházra vár (kizárólagosan), de elég lesz ehhez csupán belülről táplálkoznia? Míhez kezdjen a színházi irányítás az új, követni kívánt nyugati áramlathoz közeledni kívánó és a fiatalok számára népszerű amatőr kísérleti színházakkal?²¹⁹ A meghatározó amatőr társulatok (Orfeo, Kassák Ház) rendszerellenes jelzőt kaptak, de színházi nyelvezetük részleges átvétele vagy az abból való inspirálódás nélkülözhetetlen lett volna ahhoz, hogy a fiatal közönség visszataláljon a hivatásos színházakhoz. Hogyan valósult volna meg az ifjúsági színház reformja, „felülről”, az amatőrök részvétele nélkül?

217 „1. §(1) E törvény célja, hogy az ifjúság alapvető jogainak és kötelességeinek megállapításával, az állami szervek és a szövetkezetek feladatainak és kötelezettségeinek meghatározásával elősegítse az ifjúság részvételét a szocializmus építésében, és mind kedvezőbb feltételeket teremtsen a Magyar Népköztársaság ifjúságpolitikájának megvalósításához”.

25. §(1) A fiatalok szabad idejének hasznos felhasználásához – különösen művelődéséhez, szórakozásához, testneveléséhez, sportolásához és turizmusához – szükséges feltételeket az állami szervek, a szövetkezetek, valamint a társadalmi szervezetek együttes, céltudatos tevékenységével kell megteremteni, illetőleg továbbfejleszteni. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8485>

218 Imre Zoltán: Eltérő álmok. A RSC Kelet-európában a hidegháború idején. http://www.szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=37013:elter-almok--az-rsc-kelet-europaban-a-hideghaboru-idejen&catid=93:2014-aprilis&Itemid=7

219 Az amatőr és kísérleti színházak kaleidoszkopszerű képet mutattak az 1960-as, 1970-es évek Magyarországon. Ide tartoztak a vidéki és pesti egyetemi színpadok (Universitas, Szegedi Egyetemi Színpad), a diákszínpadok és a kultúrházak amatőr szintársulatai is, valamint a kulturális politikát és a belügyet leginkább foglalkoztató Orfeo és Kassák Ház is.

A külföldre szánt üzenetben²²⁰ a színháznak milyen feladatokat szántak a fiatal közönség vonatkozásában? Ezeket a kérdéseket járom körül a nemzetközi kollokvium kiadványának vizsgálatával.

Az ifjúsági színház az OKP dokumentumai alapján, ahogy arra a bevezetőben is utaltam, a fiatalok Olaszországban elsősorban a *nuovo teatro*-hoz kötődtek. A neoavangárd színházat 1950–1970 között olyan egyéniségek határozták meg Olaszországban, mint Carmelo Bene és Leo De Berardinis. Jellemző volt a történelmi avangárdból inspirálódás annak meghaladási szándékával, a szövegekönv primátusának megszűnése, a szabad feldolgozások, a színpadi szöveg helyett a gesztus és a mozdulatok, valamint a nem prózai elemek (zene, tánc) előtérbe kerülése. 1970–1985 között „tömegszintűvé” válik ez a színház. Ez a színházi mozgalom időszaka, rengeteg (sokszor rövid életű) fiatal csoportszínházi társulat alakul ezen elődök nyomdokain.²²¹

Ha a *nuovo teatro* olasz meghatározását keressük, Alberto Arbasinónak²²² az 1967-es Ivreai Színházi Konferencián²²³ tett megjegyzésére hivatkoz-

220 Fontos tudatosítani, hogy e nemzetközi szintre szánt önreflexió nem feltétlenül egyezett meg az alkalmazott gyakorlattal, melyet remélhetőleg a kutatás további részei tárnak majd fel.

221 Lásd még: De Marinis 1970.

222 Író, újságíró, esszéista a Gruppo 63 tagja. A párizsi *Le Monde*, majd később az *Il Giorno* és az *il Corriere della Sera* munkatársa volt.

223 1967. június 10–12. között, Ivrea-ban a *Per un nuovo teatro* (Egy új színházért) című konferenciát tartották. Már korábban vita bontakozott ki az olasz színházművészek és színikritikusok között a *Sipario* hasábjain az 1945 után nemzetközi és olasz szinten is megjelenő neoavangárd színházról (*nuovo teatro*), amely a hivatásos színházi struktúrával szemben eltérő esztétikai elveket vallott. Az ivreai konferencián olyan kérdések kerültek elő, mint a színházi nyelvezet megújításának kérdése, a laboratóriumszínház keretei közötti kísérletek, a színház jogi szabályozása, a közsínházak művészi mozdulatlansága, a színház nem tradicionális közönségét (munkások, parasztok) megcélzó tematika kidolgozása, kulturális decentralizáció, új színikritika. Ezek a kérdések hasonlóságot mutatnak az OKP színházpolitikájának számos elemével. Direkt átvétel nem jelenthető ki biztonsággal (az OKP konferencia-anyagai nem hivatkoznak Ivrea-ra), bár az magyarázatot jelenthet, hogy a résztvevők mind az olasz baloldalhoz tartozó meghatározó értelmiségiek voltak. A tanácskozás egy manifesztum aláírásával zárult, amelyet aláírt – a teljesség igénye nélkül – Giuseppe Bartolucci, Giuliano Scabia, Carmelo Bene, Eugenio Barba, Mario Ricci, Leo De Berardinis, Carlo Quartucci, Luca Ronconi. /Bővebben lásd: Daniela Visone könyvének vonatkozó fejezetét/.

hatunk.²²⁴ Arbasino egy *kisebbségi színházról* beszél, amit a hivatásos színházi struktúra teljes egészében figyelmen kívül hagy, noha a fiatalok körében nagyon elterjedt. Az olasz kulturális életben már az OKP színházpolitikai fellépését megelőzően ismert volt a tény, hogy a fiatalok a hivatásos színházak („kőszínházak”) struktúráján kívül teremtik meg ifjúsági színházi kultúrájukat. Arbasino szerint ennek az amatőr, kisebbségi színháznak kell elérnie a kulturális piac azon szűkebb szeletét, melyet a hivatásos színházi struktúra nem képes.

Az OKP 1971-es, porretta-terme-i színházpolitikai konferenciáján jelentkezik a nem hivatásos (amatőr) és egyben a fiatalokhoz kötődő színházak kérdése. A konferencián megállapításra került, hogy erős igény mutatkozik az ifjúsági rétegben a színház iránt, de ennek az igénynek a hagyományos kőszínházak már nem tudnak eleget tenni. A fiatalok ezért saját kultúrájukból inspirálódva „saját színházat” hoznak létre.²²⁵ Aldo Biagini rendező az *Alapszervezeti szerveződés az új színház alapja* című referátumában állítja:

„Meggyőződésem szerint, az hogy a fiatalok a társadalmi élet minden szintjén kirekesztettnek érzik magukat, hogy idegennek érzik a világot és annak társadalmi berendezkedését, kapcsolatban áll a színház iránti érdeklődésük növekedésével. Ezt az érdeklődést a jelenlegi olasz színházi kultúra nem igazolja, hisz mint azt meg is jegyeztük, pont a hivatásos színházat utasítják el.

A fiatalok keresik és művelik is a színházat, próbálnak színházba járni, mert a társadalmi élet fontos terepének találják, és annyira szeretnének

224 „Arbasino a színházi kollektíva céljait és szerveződési módjait vázolja fel, szembeállítva azt a színházi műfajok differenciálását kerülő amerikai modellel, amelyben az off Broadway és off off Broadway színházcskáik létrejöttek. Olaszországban – magyarázata szerint – az amerikai rendszer reprodukálása történik egy eltérő történelmi pillanatban: a »kisebbségi színház« a »többségi színházzal« szemben jelenik meg. Az új »kisebbségi színház« azért is talál termékeny talajra, mert a hivatásos színház nem számol a közönségen belüli átalakulással, és ignorálja azt a piaci rést, ahol a fiatal közönség található” (Visione, op. cit. 243).

225 „Folyamatosan nő a színház iránti érdeklődés, és ennek megfelelően sokasodnak az önszerveződő csoportok és más színházi szövetkezetek színházi produktumai” (Aldo Biagini referátuma). *Per una nuova cultura teatrale. Per una riforma democratica del teatro drammatico e musicale*. Convegno a Porretta-Terme, 18,19,20 giugno 1971 Regione Emilia Romagna, Documenti dell’attività regionale n. 14, 1971:45.

helyet biztosítani a színháznak a társadalomban, mint soha korábban. A színháznak alapvetően *politikai fontosságot* tulajdonítanak, mert olyan alkalomnak tartják, ahol a közösség a saját problémáira reflektálhat és a felismerheti saját bajait. A színház ily módon egy tisztázó funkciót vesz fel az őket (fiatalokat) körülvevő ellentmondások közepette”.²²⁶

A fenti vélemény egybevág a korabeli magyarországi színház és ifjúság diskurzus azon tételével, miszerint a színháznak orientálnia kell a fiatalokat, meg kell fogalmazni kérdéseiket és válaszolni is azokra. Míg a magyar kontextusban a színház révén feltett kérdés és a válasz is felülről (párt, kulturális szervek, ifjúsági színdarabok) érkezik, addig az OKP e konferenciáján az előadó úgy véli, hogy az ifjúsági kultúra önmagát orientálja a színház révén, és a kérdésekre önálló, a társadalom többi részével (a hivatásos kultúra intézményrendszere, politikai pártok) szembeállítható válaszokat ad.

Biagini szerint az olasz színházművészet egészét érintő reform csak és kizárólag erre az „ifjúsági bázisra” alapozva mehet végbe: a színháznak közösségi fórumként kell működnie. Az újságíró szerint nagyon kedvező jelenség az ifjúság részvétele a színházművészetben, ugyanakkor hangsúlyozza egy frázisokba vesző propagandisztikus színház veszélyeit. Utóbbi fő képviselőjeként Dario Fót nevezi meg:

„Véleményem szerint ez a jelenség feltétlenül kedvező, ám magában hordozza a magát politikai színházként aposztrofáló politikai szándék felé való sodródás lehetőségét; a vele való azonosulás a politikai alapszándékok tiszta propagandává való redukálását jelentheti. Minden jóindulata ellenére, Dario Fo esetében is pont ez történik: az az ideológia, ami ezt a kezdeményezést támogatja, csak önpropagandára képes, mindent kinevet, és csak önmagába térhet vissza”.

Az 1971-es konferencián Biagini referátuma foglalkozott bővebben a színház és ifjúság viszonyával. Ezt az OKP tartományi szintű rendezvényét inkább szervezési kérdések kötötték le, mint a tartomány részvétele a kulturális decentralizációban, a színházi terület jogi szabályozásának hiányai és az Olasz Színházművészeti Testület (ETI, Ente Teatrale Italiano) feloszlásának kérdése.²²⁷

226 Aldo Biagini: *L’associazionismo di base, fondamento per un nuovo teatro* (Porretta-Terme 1971:45).

227 Ez a testület még a fasizmus alatt, 1942-ben alakult, és a tartományi kőszínházak irányítását és finanszírozását végezte.

Az OKP 1976-os, országos szintű pratói színházpolitikai ankétja bővebben kitér a színház és ifjúság kérdésére; Adriano Seroni²²⁸ a színház egy olyan új, ifjúsági csoportokhoz kapcsolódó pozitív példáját említi, amely a hivatásos színházzal szemben teljesen új módozatokkal él. Ezt a prózai színházat addig nem jellemző elemek együttes használata jellemzi: zene, tánc, pantomim, filmfelvételek. Az új színházi kultúra példaként választott szereplői extra-teátrális kontextusból származnak: a népünnepélyeken²²⁹ felbukkanó színházi csoportok szerinte az ifjúsági közösségi élet leghitelesebb kifejezői. Az idézet tanúsága szerint 1976-ra az ifjúsági szubkultúra már meggyökeredzett a nem hivatásos színházi kontextusban, és megtalálta saját színházi kifejezőeszközeit:

„A népünnepélyeken és a fiatalok közösségi életében is immár meghatározó szerepet kapott a közönség játékba való bevonását célzó színházi animáció (az előadások művészi színvonal-kérdése jelen pillanatban nem érdekes). A színházi animációban összekapcsolódik a színpadi cselekmény, a pantomim, az ének és a tánc, ahogy filmfelvételeket is használnak”.²³⁰

Az idézet kiemeli a városnegyedek helyi kulturális életét meghatározó fiatal szintársulatok fontosságát. A helyi politikában érvényesülő OKP-nak szükségszerű lehetett, hogy ezeken a csoportokon keresztül alakítsa ki saját színházi kultúráját és növelje a kultúrpolitikai pozícióit, hiszen az Olasz Színházművészeti Testület kezelésében álló tartományi kőszínházakon keresztül ezt nem valósíthatta volna meg.

228 Irodalmár, egyetemi tanár, számos avantgárd művészeti folyóiratban publikált. 1946-ban lépett be az OKP-ba, 1958-ban parlamenti képviselőnek választották. <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1990/01/24/morto-roma-ex-deputato-pci-adriano.html>

229 Nem tér ki bővebben az előadó arra, hogy milyen jellegű ünnepségről van szó. A festa popolare magába foglalja a hagyományos ünnepkört (karácsony, húsvét, védőszentek ünnepe). Ugyanakkor a felszabadulás ünnepét (Festa della Liberazione) és az olasz egység ünnepét (Festa dell'Unità) is ide lehet érteni, és ilyen rendezvényen a Luciano Leonesi vezette bolognai népszínház, a Teatro di Massa fellépett az 1950-es években. Feltételezhető, hogy az egyes helyi szintársulatok az OKP által szervezett politikai rendezvényein a későbbiekben is részt vettek.

230 Adriano Seroni: Teatro: forme, sperimentazione, pubblico. Esperienze e prospettive (Prato 1976:27).

Magyarországon az UNESCO színházi szervezete által rendezett nemzetközi kollokviumon szintén felmerül a fiatalok számára vonzó színpadi műfajok kérdése. Az ottani magyar előadók is úgy ítélik meg, hogy a zene és a tánc elemeit lenne szükséges a drámai mondanivalóval egyesíteni, hogy az igényes mondanivaló a fiatal közönséghez az ízlésének megfelelő formában jusson el. A fiataloknak szóló zenés műfajokról való gondolkodás mögött az a tét húzódott meg, hogy a popzene „közművelődési tényezővé”²³¹ válhat-e, az ifjúsági szubkultúra elemét befogadja-e a hivatalos kultúra. A hivatásos színház felismerte, hogy a beatzenét „fel kell engedni” a színpadra, hogy a fiatal közönség érdeklődését felkeltse és fenntartsa az előadás és annak üzenete iránt. A szórakoztató műfajnak viszont nem volt szabad pusztá szórakoztatássá degradálódnia, hanem a fiatalok nevelését segítő, komoly tartalmakat kellett közvetítenie.

A pratói ankétra visszatérve, Bruno Grieco²³² hozzászólása szerint a színházban bekövetkező változások és a színházi formációk virágzása leképezi az ifjúsági világban végbemenő változásokat, a színház az ifjúsági kultúra egyik meghatározó önreprezentációs formájává vált:

„Egy rendkívül érdekes társadalmi fejleménnyel találjuk magunkat szemben: az utóbbi években megnőtt a spontán szerveződésű színházi báziscsoportok száma, kulturális és egyben politikai színvonalú közösségi alkalmat teremtve. Annak alapján, hogy széles hálózatuk lefedi az egész országot, azt mondhatjuk: a fiatalok újfajta viselkedésmódozataival van dolgunk”.²³³

Grieco arra a spontán szerveződésű színházi mezőre hívja fel a hallgatóság figyelmét, amely a lokális szinthez (városnegyed) kötődve könnyen elérhető az OKP kultúrmunkásai számára, de amely maga is

231 „Presser nemrégem említette egy nyilatkozatában: a popzene sajnos még nem közművelődési tényező. S ehhez már csak az a ki nem mondott következtetés tartozik: a popzene saját pódiumain, saját közegében mind ez ideig szakmai és közművelődési sikereket nemigen érhetett el, szükség volt a színpad, a film világába nyomazkodni, itt élénkebbek a reflektorfények”.

Párkány László 1975 Tudatjuk mindenkivel! „Harminc-éves vagyok!” *Magyar Ifjúság*, XIX. évf. 10. sz. 1975. március 7. p. 27.

232 Baloldali újságíró, szakterülete a színház, film és a zene. Apja Ruggero Grieco, aki Gramscival az Olasz Kommunista Párt alapítói közé tartozott. http://www.liguori.it/autore_pop.asp?autore=Bruno_Grieco

233 Bruno Grieco (Prato, 1976:40).

könnyen eléri szűk, speciális (a városnegyed lakói, munkás és paraszt elemek, fiatalok) közönségét.

A hozzászóló szerint a színházi báziscsoportok identitásmoделlek és viselkedéskódok átadására képes kollektív színházat művelnek. A csoportszínház az új ifjúsági kultúra jellemzőinek (kommuna-életmód) tökéletesen megfeleltethető közösség-szervező egység; ezek előretörése egy, a színházat életmódszerűen művelő „színházi mozgalom” jelenlétének bizonyítéka.

Az OKP pratói konferenciája teljes egészében az amatőr, ifjúsági színházi mozgalom köré szerveződik. A referátumok kapcsolódó témái a kísérleti színház, az új színház új működési formái (szövetkezetiség), a kőszínházak sorsa a megváltozott színházi életben. A színházi mozgalomnak külön bizottságot²³⁴ alakítanak Alberto Abbruzzese neves médiászociológus elnöke alatt. A konferencia révén az OKP egyrészt megismerni-megismertetni kívánja az új színházi valóságot a baloldali értelmiséggel, illetve hatókörébe kívánja vonni a mozgalmat. Mivel a mozgalom egy része a parlamenten kívüli baloldallal szimpatizál, a Kommunista Pártnak el kell látnia pozíciókkal is szembesülnie kell.

„Neveletlen színház”: az ifjúsági színházi mozgalom és az OKP kultúr munkásai²³⁵ közötti konfliktusos viszony

Az Olasz Kommunista Párt konferenciáin a hivatásos, állami alapítású, és fenntartású kőszínházakkal szemben is gyakran fogalmaztak meg kritikát. Ugyanis az állami színházak igazgatói (a milánói Piccolo Teatro-t vezető Giorgio Strehler²³⁶ és a genovai színházat igazgató Paolo Grassi²³⁷ is az Olasz Szocialista Párthoz álltak közel). Az OKP-hoz közel álló értelmiségiek úgy vélték, hogy a rende-

234 II commissione: *Movimento teatrale, stampa, critica e informazione* (di Alberto Abbruzzese).

235 Operatore culturale. Népművelőnek, kultúr munkásnak, esetleg művelődésszervezőnek fordítható. Kultúr munkásnak lenni pártfeladat volt, képzésük a párton belül történt, és feltehetően „másodállásban” műveltek. Művelődésszervezői képzés az 1990-es évektől indult az olasz egyetemeken.

236 Strehler 1983. szeptember 9. és 1984. július 23. között szocialista színekben volt Európa Parlamenti képviselő. http://www.europarl.europa.eu/meps/it/686/GIORGIO_STREHLER_home.html

237 Paolo Grassi 1946–1980 között számos cikket jelentette meg a Szocialista Párt lapjában, az *Avanti!*-ban. <http://www.mavico.it/events/view/38/68/lightView>

zői színház e nagyformátumú képviselőit is magába foglaló hivatásos színházi struktúra képtelen elérni a párt által képviselt munkásosztályt. Ebből következik, hogy az OKP a spontán szerveződésű, ifjúsági színházi mozgalomra alapozva próbált kialakítani egy innovatív, munkásosztálynak is szánt színházi kultúrát, és ezzel kívánta saját pozícióit megerősíteni a kulturális életben. A párt dokumentumok azonban arról tanúskodnak, hogy az OKP nem volt képes „befogadni” a teljes ifjúsági színházi mozgalmat, egyes társulatok olyan extrém esztétikai vagy politikai pozíciókat képviseltek, amit a párt már nem osztott.

Massimo Castri²³⁸ 1973-as, kordokumentumként is felfogható, a politikai színházról szóló monográfiájában – *Per un teatro politico* – szintén erre a nézetkülönbségre tesz utalásokat. Castri szerint a kísérleti színháznak meg kell haladnia a történelmi avantgárd örökségén nyugvó politikai színház leegyszerűsített propagandisztikus funkcióját. Ezt a törekvést azonban szerinte pont az Olasz Kommunista Párt akadályozza, és éppen azokat az esztétikai elveket erőlteti, melyektől a társulatok szabadulnának:

„A baloldallal való párbeszéd és együttműködésre való törekvés nem folyik problémamentesen. A propagandafunkcióvá alacsonyításon túllépni kívánó politikai színház elmélete és gyakorlata kétfrontos harcot kell hogy vívjon: egyrészt a művészet „pártatlanságát” dicsőítő, régi, idealisztikus-polgári esztétika ellen, másrészt pedig a marxista baloldal hivatalos esztétikája ellen, melyről leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a 19. századi realizmus/naturalizmus eredményeinek visszaállítása és képviselete köré szerveződik, rosszabb pillanataiban pedig már a szocialista realizmus szintjét is megüti, a propagandisztikus dicshimnuszok üres eszközévé alacsonyodik, és a politika agitáció szolgálatába állított művészet még mindig elterjedt felfogásához folyamodik”²³⁹.

Castri azt állítja, hogy a kísérleti színház több mint a színházi nyelv, a színpadravitel, illetve a ren-

238 Olasz színész és rendező, a milánói Piccolo Teatro-ban debütál 1967-ben. 1971-ban diplomázik a Genovai Egyetem bölcsészettudományi karán, a politikai színházról írt diplomamunkáját 1973-ban adja ki az Einaudi Kiadó. A bresciai, umbriai színházak rendezője, 1994-től a pratói Metastasio Színház művészeti igazgatója, 2000 és 2001 között a Torinói Teatro Stabile igazgatója, 2004-ben a 36. Velencei Biennale igazgatója volt.

239 Castri 1973:12.

dezés megújítási folyamata: maga a színház a *politikai kísérletezés* terepe. A színpadon megvalósuló politikai kísérletezés azonban az OKP pozíciótól eltérő politikai tartalmakat is implikálhatott, és a párt valószínűleg nem fogadta szívesen az „ellenverziókat”. Az OKP-hez kapcsolódó kultúrmunkások egyik szerepe abban állt, hogy a színpadra állítás folyamatát egy innovatív – de nem túlságosan innovatív – színházi végeredmény irányába tereljék. Ez a politikai tartalmak szintjén az OKP szemzőgét tükröző „jól nevelt” pozíciókat jelentett. A társulatok egy része azonban úgy tekintett ezekre a paternalisztikus megnyilvánulásokra, mint az OKP által levezenyelt tömegművészeti kísérletekre,²⁴⁰ következőképp a művészi kreativitástól és autonómiától megfosztva érezték magukat:

„Mindenesetre a baloldali kultúrmunkások gyökeret vert szokása, hogy a proletár nyáj pástorainak és védelmezőinek tartják magukat, és emiatt még akadályozni is képesek a *politikai kísérletezést* a színházban, a jó ízlésre hivatkoznak (már nem folyamodnak olyan szemfényvesztő érvelésekhez, mint a realizmus és racionalizmus védelme stb.) és arra, hogy a józan paraszti észhez közel álló tematikával kellene élni: „...nem értenék a munkások... ez így túl van bonyolítva... a kísérletezésbe szép lassan kell belevágni”; így aztán mindig a pártvezetés csúcsa dönt – a színházi nyelvezet misztifikált normája és közérthetősége, valamint „színházi kísérletezés fokozatossága” nevében – arról, hogy mi számít „proletár művészetnek” és mi nem.²⁴¹

A fentieket támasztja alá a színházi anket is, melyen az OKP-hoz közeli értelmiségiek nyilatkozataiból egy aggodalomra okot adó helyzet képe bontakozik ki. Eszerint a színházi reformmal kapcsolatosan politikai és ideológiai kérdések merülnek

240 Az OKP által támogatott tömegművészeti kísérlet volt Bolognában az 1950-es évek elején működő, Marcello Sartarelli és Luciano Leonesi által igazgatott Teatro di Massa. A több tucat, munkásszármazású amatőr színészt a színpadon alkalmazó tömegszínház a munkásosztály harcát (Ellenállás) mutatta be előadásáiban. A kezdeményezést az OKP hívta életre, majd állította le 1952-ben. A leállításnál a párt arra hivatkozott, hogy az alkotók sztálinista színházi modelleket követnek, túlzottan proletkult jellegűek az előadások.

Bővebben: Luciano Leonesi 1989 *Il romanzo del teatro di massa*. Capelli, Bologna.

A parte. Luciano Leonesi és Vincenzo Fatturoso filmje. 48 részlet a *Sulla via della libertà* előadás felvételeiből.

241 Castri 1973:13.

fel a „proletár művészet” esztétikai és dramaturgiai problémái köré szerveződve.

Az OKP poretta-terme-i színházpolitikai konferenciáján Aldo Biagini a pártnak kényelmetlen színházi társulatok marginalizálása helyett inkább azok beolvasztását javasolja a párthoz közeli amatőr színházi struktúrába. Nem szabad azonban hagyni, hogy a színház „másodosztályú játékosai” látványosan exponálják magukat:

„Valóban nem vagyunk már olyan helyzetben, hogy megengedhetnénk magunknak a kényelmetlen kezdeményezések, önszerveződő csoportok, stb. nyílt bojkottját: ahogy korábban is említettem, szerencsésebb lenne a színház margóján intézményesíteni őket”.²⁴²

Biagini az intézményesítés alatt kulturális gettósítást ért:

„Igen, itt vannak nekünk a parlamenten kívüliek, a felforgató lendület, a harag, és a fiatalok nagy részével, valamint a munkások még ennél is nagyobb részével való szembenállás. Rendben! Amink csak van, intézményesítsük, hogy legalább színházunk legyen, miért ne? Sőt, legyen egy, a dühük előadására szolgáló színház, gettósítsuk őket”.²⁴³

Biagini szavai alapján valószínű, hogy az OKP hatókörébe vonandó társulatok egy része a parlamenten kívüli baloldal nézeteit jelenítették meg. Hiába lettek volna a nyílt bojkott '50-es éveket idéző, Togliatti-féle keményvonalas megoldások csábítóak, ha az 1970-es évek demokratikus légköréhez kellett alkalmazkodni. Csak reménykedhettek abban az OKP-hoz közel álló értelmiségiek, hogy a szélsőbal „szektás színházi gyakorlatai” elszigeteltek önmagukat a tágabb nyilvánosságtól.

Az amatőr színjátszás elitje Magyarországon is nehezen kezelhető problémaként merült fel. A nehezen érthető színházi nyelv, a hagyományostól eltérő játéktípus, a „jó ízlésbe ütköző”, vagy a szocialista, szándékoltan pozitív világképpel ütköző dekadens és nihilista színpadi jelenetek a hatalom szemüvegén keresztül rendszerkritikus színezetet öltöttek. A Népművelési Intézet is az amatőrök és a hivatásos színház együttműködését szorgalmazta, a hivatásos színházon belül pedig konkurenciateremtési kísérletek (Huszonötödik Színház, ifjúsági színház koncepció) történtek, a már ismert rendészeti-adminisztratív megoldások mellett.

242 Aldo Biagini (*Porretta-Terme* 1971:45-46).

243 Aldo Biagini (*Porretta-Terme* 1971:45).

Az OKP nem rendelkezett ilyen széles eszköztárral a „problémakezelésre”. Szintén a porretta-terme-i kongresszuson, Lamberto Trezzini, a Bolognai Városi Színház főtítkára a kultúrmunkások „etikai kódexére” utal, hangsúlyozva, hogy a színház mint társadalmi szolgáltatás elve nem azonos a felforgató nézetekkel való azonosulással és nemet kell mondani a destruktív idealizmusra:

„És főleg mi, népművelők követnénk el súlyos hibát, ha nem éreznénk magunkénak a színház új dimenzióját, a társadalmi szolgáltatás elvét. Ha ugyanis munkánk közfeladat, akkor felelősek vagyunk azért, hogy nyilvánossá tegyük vitáinkat és elképzeléseinket, anélkül, hogy bizonyos anarchista hangvételű gyűlésezések hibáiba esnénk”.²⁴⁴

Milyen lehetett a „felforgató eszmékkel azonosuló színház”?

Mirella Schino könyvből²⁴⁵ értesülhetünk a korabeli, a színház Vörös Brigádjaival kapcsolatos diskurzusról. Schino, Giorgio Strehler szavaira utal: az állami struktúra vezető színházi rendezője-igazgatója elítélte a teljes Artaud–Grotowski–Barba-féle színházi vonalat, „anarcho-fasisztának” titulálva a nuovo teatro meghatározó alakjait, akik (értelmezése szerint) a „színház Vörös Brigádjai”.²⁴⁶

Mirella Schino úgy véli Strehler efféle nyilatkozatainak célja az Odin Teatret nyomdokain haladó,²⁴⁷ művészileg elszigetelődő társulatok elszigetelése volt. Művészi felfogásukban ezek a társulatok álltak a legközelebb a nuovo teatro nemzetközi vonulatához, ugyanakkor meglepően szilárdnak bizonyultak az olasz amatőr színházi mozgalom felbomlása közepette:

„Egy ilyen kontextusban kezdett Strehler és Grassi a Harmadik Színházról (terzo teatro) úgy beszélni, mint a „Vörös Brigádok színháza”, és ez egy nagyon súlyos kijelentés volt, nem pusztán véle-

ménykülönbség. A színházi mozgalmon belüli zárt és kemény mag, a báziscsoportok elszigetelése volt a nyilatkozatok célja, azon logika alapján, amit aztán a Vörös Brigádok és a diákmozgalom közötti kényes érintkezés magyarázatára szolgált.

Az olyan viták, amelyek megkülönböztették a „sejkeket”, a „színházi proletárokat” és a „szervilis epigonokat”, vagy az egyes társulatoknak és a Vörös Brigádoknak tulajdonított mentalitás párhuzamoságának felelőtlen felvetése, nem csupán a tények elferdítései voltak. Az egyes erők (illetve erőkapcsolatok) láthatóságának fenntartásához járultak hozzá, azon erőkéhez, melyek a színház addig ismert területeitől eltérő terület kialakulását tették lehetővé”.²⁴⁸

Bolognai kutatásaim, illetve Luciano Leonesivel, a Teatro Gruppo Viaggiante társulatvezetőjével, valamint 1980–1985 között a kultúráért felelős alpolgármesteri tisztséget betöltő Sandra Sosterrel készített interjúim alapján nem találtam nyomát fegyveres harcot direkt módon propagáló színháznak. A Strehler által a szélsőbalos terrorszervezet és az esztétikai radikalizmusáról ismert nuovo teatro közé vont párhuzam azonban utal a korabeli politikai feszültségek kultúrában való lecsapódására.

Visszatérve az OKP 1976-os pratói színházpolitikai konferenciájához, a felszólaló Bruno Grieco némileg finomabb hangot üt meg az önszerveződő színházi báziscsoportok leírásához, utalva az *ellenkultúrára*, illetve az *alternatív kultúrára* (ez politikai értelemben a parlamenten kívüli baloldalnak felelt meg). E szerint az alternatív vagy ellenkultúra egy *alávetett kultúrának* számít, és hamis progresszivitása mögött az uralkodó kultúra (ami az OKP logikájában kapitalista, jobboldali és polgári) húzódik meg; ennek következtében képtelen az uralkodó kultúrával szembeni, érvényes viselkedésmoделlek reprezentációjára. Grieco szerint az ellenkultúra hamis liberalizmusa a valódi elnyomás, és maga ez a kultúra nem több, mint a tömegkultúra egy függeléke:

„És pont akkor kell erről beszélnünk, amikor az úgynevezett alternatív kultúra vagy ellenkultúra – ahogy az az alávetett kultúrák esetében lenni szokott – olyan viselkedésmoделlét kínál, melyet széles körben áthat az uralkodó kultúra befolyása. És ez a befolyás az uralkodó kultúrához képest felforgatónak és unortodoxnak ható viselkedési elemekben nyilvánul meg, noha valójában pont azokat az ag-

244 Prof. Lamberto Trezzini: *Teatro come servizio sociale (Porretta-Térme 1971:53)*.

245 Schino 1977.

246 Schino 1977:73.

247 A társulatok közös jegyei a következők voltak: a művészileg erősebb társulatok imitálása, különösen az Odin-é (ezek voltak az úgynevezett „sejkek”, akikről a *Scena*, a színházi mozgalom folyóiratának szerkesztősége is cikkezett), a színpadra állítás folyamatának izoláltsága a laboratóriumszínház utópiája mentén; bizonyos színházi stílusok és eszközök monomániás alkalmazása; valamint a társulatok közötti szolidaritásvállalás, amely a színházi mozgalom (az ifjúsági politikai mozgalom válságánál is élesebben megmutatkozó) belső vitái és szembenállásai közepette szinte már gyanúsának hatott (Schino 1977:67).

248 Schino 1977:74.

resszív, erőszakos, szabadnak vélt vagy felszabadító, ám bújtatottan autoriter viselkedési modelleket másolják, melyeket a tömegkommunikációs eszközök is felkínálnak nekünk”.²⁴⁹

A pratói konferencia, de talán a színház és ifjúság köré szerveződő korabeli OKP diskurzus legizgalmasabb kommentárja a parlamenten kívüli baloldallal nyíltan szimpatizáló, színész-rendező-komikus Dario Fo²⁵⁰ felszólalása. Ő a konferencia során még a nagytekintélyű Alberto Abbruzzese-vel is vitába keveredik.

Fo az olasz nuovo teatro új jelenségét az ifjúsági kultúra tágabb kontextusába helyezi. A színházat az ifjúsági kultúra olyan szektoraival köti össze, mint az esszenciálisnak tartott ifjúsági zene, és az olasz énekes-dalszerzők (cantautori) működésében ismeri fel azt a mentalitást, ami a nuovo teatro-t is mozgatja: reflexivitás, értelem, a pszichológiai mélyanalízisre való hajlam. Az amatőr színházban hatalmas művészi potenciált lát, mivel szerinte az lehetővé teszi a színház számára az alulról történő szerveződést, így maradvány kapcsolatban a népi performatív gyakorlatokkal (dalok, utcaszínház, énekmondás), egyesítve őket az új színészi expresszív technikákkal (gesztus, hang, szavak). A népi kultúra formái szerinte a színházi innovációkkal egyesülve új gondolatok és népi-munkás tematika megjelenítésére képesek. A fiatalok színháza reflektál a fiatalok aktuális helyzetére, de a személyes és egzisztenciális témákon túl ott találjuk a társadalmi igazságtalanságok felemlegetését, és a fiatalok azon (idealista) törekvését is, hogy a munkásosztállyal együtt vívják meg harcaikat:

„Ne arra fecsérelnék a szavakat, hogy mi a kísérleti színház, vagy az úgynevezett amatőr színház, hanem a *fiatalok színházáról* beszéljünk, az ő újításairól, felvetéseikről, bátorságukról és kreativitásukról! Európa más országaiban egyáltalán nem létezik ez az – általam rendkívülinek tartott – mozgalom, ezért nagyon fontos, hogy kellő figyelmet szentel-

249 Bruno Grieco: *Tendenze del teatro italiano. Ipotesi d'azione e di trasformazione (Prato 1976:40)*.

250 Nobel díjas (1997) olasz színész, színpadi szerző, dramaturg, jelmeztervező, impresszárió és énekes. Az életben és a munkában is állandó párost alkotnak a régi komédiás családból származó Franca Rame-vel. Improvizatív „narrációs színháza”, szatirikus hangvételű magán-számai politikai-társadalmi témákra reflektálnak. Fontos előadásai az olasz, dialektális népi színház elemeit alkalmazó *Mistero Buffo* és az 1970-es, Giuseppe Pinelli anarchista tisztázatlan halálát feldolgozó *Morte accidentale di un anarchico*.

jünk neki, és különösen az énekes-dalszerzőknek,²⁵¹ akik szintén csak nálunk léteznek, nem tudok minden nevet felsorolni Lucio Dallától, [Francesco] Guccinin, [Francesco] De Gregorin, [Giorgio] Gaberen keresztül [Giovanna] Mariniig. Immár egy kétségbevonhatatlan kulturális tény, hogy nincs alkalmasabb eszköz az előadáshoz, mint az ő mesélői képességeik, szellemességük és dalaik kritikái éle. Nem véletlenszerű és nem is átmeneti az új színházi csoportok születése sem, folyamatos fejlődésben sokasodnak: minden nap egyre több fiatal tanulja meg az ütőhangszerek használatát, a hangok, gesztusok és a színpadi provokáció módozatai mellett a zene által mondanak el történeteket, vetnek fel súlyos igazságtalanságokat és közvetítik új gondolataikat. Nem csak saját kétségeiket és aggodalmukat beszélnek el, de a munkásosztállyal vívott harcaikat és az emberjogi küzdelmeket is”.²⁵²

Fo egy olyan ifjúsági színház képét festi le, amely sokat merít az ifjúsági zenéből és a protest songok gyakorlatából: témája pedig egyszerre drámai és politikai-társadalmi. A fiatalok és színház kérdésével foglalkozó magyar színháztudományi szakemberek, rendezők, színigazgatók szintén felvetik az ITI által rendezett kollokviumon, hogy a fiataloknak szóló színháznak zenés színháznak kell lennie, zenés műfajokkal, beattal és drámai mondanivalóval.

A pratói konferencián Fo megöri az OKP kulturális decentralizációval²⁵³ kapcsolatos lelkesedő-lelkesítő diskurzusának egységét, szabadelvű fel fogása szerint a decentralizációnak ideális esetben a centrum és periféria közötti hatalommegosztást kellene jelentenie, míg a jelenlegi megvalósítás elmentés hatásokat indukál. Szerinte ugyanis Olaszország a decentralizáció hibás példáját másolja, még pedig Franciaországét (a kulturális decentralizáció szellemi atyjáét!). Itt ugyanis a helyi kulturális hatóságok a fiatalok színházát megvalósító spontán szerveződésű és autonóm csoportok feletti uralom-

251 Ezen a ponton kiütözközik Fo szubjektivitása: politikáló, társadalmi témákat tárgyaló énekes-dalszerzők már a 60-as évek elején felbukkantak az Egyesült Államokban (Bob Dylan, Neil Young, Joan Baez), akik az olasz énekes-dalszerzőknek is mintát szolgáltathattak.

252 Dario Fo (*Prato 1976:140*).

253 Olaszországban az 1960-as, 1970-es években, a lokális – általában baloldali – kulturális adminisztráció kultúrpolitikai elve. A kultúra demokratizmusa tétel alapján olyan területekre is el kell juttatni a kultúrát (film, színház, képzőművészetek), ahol az tradicionálisan (a kultúra hagyományos fogyasztója, a polgárság hiányában) nem létezett. A francia kultúrpolitikából való átvétel.

ra törekednek, és ennek eszköze a pénzügyi jellegű kulturális támogatás. Az effajta színház szerinte kudarcot vall a társadalom megváltoztatásában, mert nem önálló, és így a perifériára kihelyezett központi hatalom elvárásainak kell megfelelnie. A konferencia azon résztvevői, akik Porretta-Terme-ben osztották Lamberto Trezzini gondolatait, a népművelők etikai felelősségére vonatkozóan a „felforgató színházzal” szembeni kiállásban, azoknak bizonyára nem esett jól Fo „kulturális bürokrata”-ra vonatkozó kifejezése és a „hatalom szolgálatában álló kulturális korrupció” feltételezése:

„A decentralizáció, ahogy a mellékelt példa is mutatja, a hatalom perifériára történő kihelyezését jelenti, olyan módon, hogy az ismét a centrumhoz kerüljön. Malraux²⁵⁴ annak idején rájött arra, hogy munkásosztály terei feletti ellenőrzés kicsúszott a kezéből, és az egyetemekhez és alvóvárosokhoz kötődő kis- és középvárosok perifériáin újra megjelent az autonómia; erről meséltek nekem egy viccet, ami különben elég hihetőnek és reálisnak tűnt. Ez lenne: amikor a kulturális bürokrata azt mondták Malraux-nak: nem a miénk itt a tér, autonóm közösségekbe szerveződnek a fiatalok, nincs már szükségük segítségünkre, nem tudjuk őket tovább ellenőrizni, akkor Malraux felordított: „Idióták, pénzjelítétek őket, mire vártok még?”

És ez már nem vicc, mert a hatalom a szubvenció révén húz fel ketrecek, állít fel korlátozó szabályokat, jelöl ki privilégiumokat és büntetéseket, így tud ellenőrizni, sőt determinálni.”²⁵⁵

Fo szerint nem a szövetkezeti és az érdek-társulások jelentik az autonómia garanciáját az új, spontán szerveződésű színházak számára, hanem egyenesen a „szegény színház”, amit Grotowskival ellentétben nem csupán esztétikai, hanem gazdasági szinten is ért. Az állandó játszóhely nélküli színházi formációk alacsony költségvetéssel, de művészi kreativitásra és a „színházi elkötelezettségre” alapozottan működnek. Ezek a feltételek teszik lehetővé az állami alapoktól való függetlenségüket és ez egyben a művészi és ideológiai függetlenségüket is magában hordozza. Ilyen értelemben szerinte ez a fajta „szegény színház” az „egyetlen érvényes színház” Olaszországban:

254 André Malraux, novellista, művészeti teoretikus, 1958 és 1969 között francia kulturális miniszter. Mandátuma alatt jelentősen bővítették a maison de la culture hálózatát a vidéki városokban.

255 Dario Fo: Un teatro povero per i poveri (Prato 1976:304).

„Ennek bizonyítéka, ha megnézzük, milyen színház- és szervezési struktúra volt képes lenni valamit az asztalra az utóbbi években. Talán a nagy állami kőszínházak? Az állami szubvenciók zsaroláson alapuló csapdájában vergődő nagy színházi szövetkezetek? Nem ők, hanem az autonóm csoportok bizonyultak sikeresebbnek: az utcai színjátszók, a pincészházak, a padlásszínházak, a külvárosi moziban játszó, a gyárfoglalások alkalmával fellépők, és a használaton kívüli templomokban játszóhelyre találók. Nem kapnak állami támogatást (ha csak nem valami könyöradomány szintűt), nevésségesen szerény a színpadi felszerelésük, a pénzükből csak éhen halnak, mégis náluk a gondolat, az értelem, a szenvedély és képzelet ereje.”²⁵⁶

A pratói konferencia az *Előkészítő munkálatok* szekcióban megkísérli meghatározni, hogy milyen legyen a fiataloknak szóló színház. A *Gyermekszínház* (Teatro per ragazzi) című dokumentum egy olyan színházat nevez meg, mely komolyan veszi a gyermek- és ifjúsági közönséget, és társadalmi szolgálatra törekszik. A legfontosabb kritérium az, hogy ez a színház közel álljon a fiatalok világához, reflektáljon problémáikra, és kritikai készségüket is fejlessze:

„A gyermekszínház esetében a legnyomatékosabb az iskolához és a közönség szűkebb lakóhelyéhez való kötődés az absztrakt távolságtartás helyett, valamint az, hogy a fiatalok világának problémáira való gondos és kritikai reflexióra ösztönözzön, valamint tegye lehetővé az iskola számára az új kifejezési technikákra való nyitást.”²⁵⁷

A színházat mint pedagógiai eszközt (a Teatro per ragazzi a magyar drámapedagógia olasz megfelelője) felhasználó gyermekszínház is igyekszik kapcsolódni a fiatalok színháza kérdéshez. A színházra előíró jelleggel vonatkozó fenti érvelés (a fiatalok világának ábrázolása, kritikai reflexióra ösztönzés) a Budapesten rendezett nemzetközi kollokviumon való megnyilvánulásokkal nagyon is rokonítható. Ez a pedagógiai szemlélet jellemzi Szakonyi Károly dramaturg és Kazán István rendező felszólalásait is.

Látnunk kell az OKP színház és ifjúság témájú diskurzusának kettősségét. Egyrészt a színházi generációváltás folyamata zajlik (az olasz Nuovo Teatro és a rendezői színház közötti szembenállás) annak minden politikai és esztétikai következmé-

256 Dario Fo: Un teatro povero per i poveri (Prato 1976:305).

257 Il lavoro di preparazione. Teatro per ragazzi (marzo 1976) (Prato 1976:341).

nyével (a színtársulatok és az OKP problémáktól nem mentes együttműködése). Felmerül egy színházpedagógiai probléma is: a gyermekszínház. A gyermekszínház kapcsolódna a nuovo teatro-hoz, de ez korántsem garantálja a minőséget (a gyermekszínház gyakran az állami közsínházakból kiszorult, illetve amatőr területen sikertelen művészek gyűjtőhelye, Giuliano Scabia, a nuovo teatro fontos elméleti szakembere kivételével).

1980-ra úgy tűnik, csökken a fiatalok színháza iránti érdeklődés az OKP dokumentumaiban, illetve a performativitás más területeire tevődik át, mint a tánc, az irodalom és a zene.

Az OKP Kulturális Osztálya és a Színház Problémái Szekciója által Bolognában 1980. január 11–13. között megrendezett, *Egy színházpolitikáért* második nemzeti konferencián Bruno Grieco megjegyzi, hogy már a fentiek a fiatalok által kedvelt kifejezési eszközök és népszerűségük még a televízió primátusát is felülmúlja.²⁵⁸ Véleménye szerint a színház veszít vonzerejéből a kevésbé gondolati jellegű művészi tevékenységekkel szemben (zenei együttesek klubja, táncklubok). Grieco az átlag olasz műveltségi szintjének minőségi ugrásával magyarázza ezt a változást (a magasabb átlagjövedelem a nem értelmiségi rétegek számára is lehetővé teszi a szabadidős tevékenységet, több, de nem feltétlenül minőségi és kulturális szórakozást biztosítva):

„Azt hiszem, az irodalom és a zene iránti érdeklődés nemcsak a televízió tömegméretű elterjedésének tud ellenállni, de az olasz társadalomban az utóbbi években végbement minőségi és kulturális változások kifejeződése is. Az átlagember kulturális színvonala, minden ellentmondás, egyensúlyvesztés és torzulás ellenére, megemelkedett, és az iskoláztatás a jól ismert hibák mellett is halad előre.”²⁵⁹

Grieco szól a poszt-avangárd színház jelenségéről is, ahol a színpadon elhangzott szöveg helyett a gesztusok és a hangok kerülnek előtérbe. A ki-

258 „1977-ről és 1978-ra a SIAE (olasz KSH) adatai szerint a prózai színház közönsége 7,1 milliőről 9,1 millióra nőtt, ugyanebben az időszakban az összes színházi műfaj (prózai színház, opera, balett, zenés komédia, dokumentumjáték és varieté) közönsége 19.444.447-ről 22.116.959-re nőtt. 1979-ből még korai adatokat, de hasonló növekvő tendenciát várunk. A színház és a zene feltörekvőben van, míg a mozi visszaszorul a televízióhoz képest”.

259 Bruno Grieco: *Il teatro come espressione delle modificazioni della società italiana (Per una politica del teatro 1981:19)*.

sérleti színház a fiatalok kezében maradt, de az új színházi formák már alkalmasabbak a nézői részvétel megvalósítására, az előadás passzív alanyából aktív befogadóvá és résztvevő cselekvővé alakítva a közönséget, s e folyamat eredménye egy „színházi és ifjúsági közösség”:

„Ezek a fiatalok helyszínei, ahol egymásra és magukra ismernek, a színház, a zene, a tánc már nem csupán befogadásra valók, hanem kifejezési és kommunikációs kifejezések és módozatok. Ezeket a résztvevők igyekeznek elsajátítani, a hang, a gesztus, a mimika és a mozgás révén pedig kifejezési képességeik teljes tárházát birtokba veszik.”²⁶⁰

1980-ra Olaszországban tehát a kísérleti színháznak stabil ifjúsági közönsége volt, állandó infrastruktúrával (helyszínek, információs központok, fesztiválok), ugyanakkor más műfajok is felzárkóznak mellé. Mivel azonban nem a hivatalos színházi szektorról van szó, statisztikák és központi adatregisztráció hiányában nem ismertek a jelenség olyan mélyebb jellegzetességei, mint például a nézőszám.

Grieco szerint a kísérleti színháznak művelt közönsége van, színházi kurzusokat és szemináriumokat látogatnak, feltehetőleg a baloldali értelmiségről lehet szó:

„Az, hogy ma a színház nem egyenlő a prózával [drámán alapuló előadással – V. L.], viszont a zene és a tánc a fiatalok által a színpadon örömmel vizsgáltott műfajok, nem tűnhet magától értetődőnek annak, aki a hagyományos színházak előadásait látogatja. De a nem hagyományos színháztermek közönsége, és az olyan nem hagyományos kezdeményezések, mint a „római estek” és hasonló rendezvények Milánóban, Torinóban, Firenzében és Nápolyban, illetve Emilia-Romagna számos városában, valamint a Santarcangelo Fesztivál látogatói mind fiatalok. És főleg ez a fiatal közönség az, aki a színház és zenei témájú kurzusokat, szemináriumokat és konferenciákat látogatja szerte az országban. Ennek a művelődő közönségnek a száma nem múlja alul az előadások látogatóinak számát, ám ez nehezen számszerűsíthető, mert nincs belépőjegy, hiányzik a dokumentációs anyag és hiányzik... a bárminemű minisztériumi támogatás is.”²⁶¹

1981-re tehát stabilizálódott egy olyan ifjúsági és értelmiségi mozgalom, amely nemcsak „színházcsinálók” és színházlátogatókból áll, de elméleti alapon is közelíti és reformálja a színházat, ahogy

260 Grieco (*Per una politica del teatro 1981:20*).

261 Grieco (*Per una politica del teatro 1981:20*).

azt a kurzusok és szemináriumok nagy száma is bizonyítja.

Az OKP ismét ismerteti a fiatalok színházában végbement változásokat, úgy ismét csak távolról figyelheti az eseményeket. Olyan autonóm kulturális szerveződésről van szó („nincs belépőjegy”, „hiányzik a dokumentációs anyag és hiányzik... a bármilyen mű minisztériumi támogatás”), melyet sem az országos Kereszténydemokrata kultúrpolitika, sem a helyi kommunista kultúrpolitika nem tudott megnyerni magának. 1979-re amúgy is krízisbe került a párt. Az 1979. június 3-án tartott országgyűlési választásokon OKP a legalacsonyabb eredményét érte el, és első ízben kevesebb szavazatot kapott a fiatal választóktól, mint az idősebbektől, és többé nem volt a „fiatalok pártja”.²⁶² A népszerűtlenség mögött az 1977-es bolognai diáklázadások és az 1978-as Aldo Moro ügy állt.

A fiatalok színháza is megváltozik: a Festival di Archangelo-n már egy apolitikusabb nemzedék bontogtja szárnyait. Előadásaikban a gesztus, a hang mint kifejezési eszköz (deklamáció), a zene és a vizuális eszközök (vetítés, filmfelvételek) kerülnek előtérbe a szöveggéközpontúság és a politikai tartalmak helyett.

A külföldre közvetített magyar álláspont

1972. december 11. és 13. között Budapesten került megrendezésre a Nemzetközi Színházi Intézet UNESCO szerv Magyar Központjának *A színház szerepe az ifjúság nevelésében* című nemzetközi kollokviuma.²⁶³

Ez az esemény egyszerre utal a téma Magyarországon is konstataált fontosságára, valamint a nyugati kezdeményezésekhez kapcsolódás szándékára. Magyarországot nyitott színházi diskurzus-terepként igyekeztek feltüntetni az ITI, mint UNESCO szerv számára.

262 Franchi, Paolo 1968/1979 *L'organizzazione giovanile 1968/1979*. In a.c. Ilardi, Massimo – Accornero, Aris 1982 *Il partito comunista italiano. Struttura e organizzazione 1921/1979*. Feltrinelli, Milano, 784.

263 A nemzetközi résztvevők között találjuk Jean Darcante-t, a Nemzetközi Színházi Intézet főtítkárárt, Peter James-t, az ITI „Színház és ifjúság” bizottságának elnökét, Margareta Barbuta román színikritikust, Mira Trailovic-ot, a belgrádi Atelje 212 Színház alapítóját, Oleg Tabakovot, a Moszkvai Művész Színház művészeti igazgatóját, Elisabeth Gording norvég színésznőt, Radu Beligan román színészt, Pavel Homskij lett színházrendezőt, Ilse Hanl színháztörténészt és Dr. Svetosar Vitek csehszlovák színháztörténészt.

A fiatalok és a mai magyar dráma kérdése

Az ITI konferencia magyar hozzászólói jóval nagyobb fontosságot tulajdonítanak a drámának, mint a színházat ekkor már akcióközpontú happeningként tekintő olasz OKP források. Ez eredhet a magyar szocialista kultúra irodalomközpontúságából.

Hermann István²⁶⁴ egyetemi tanár a *Dühöng-e még az ifjúság?* című beszámolójában leszögezi, hogy a fiatalok számára a színház egyre kevésbé vonatkozási pont, mert kifejezési eszközülr számukra inkább a beatzene és a protest song²⁶⁵ szolgál.²⁶⁶ Hermann szerint a filozófia a másik, fiatalokhoz közelálló terület, mert az elemző gondolkodás révén képesek értelmezni a körülöttük lévő világot.²⁶⁷ A beatzene ereje szerinte abban áll, hogy képes a világot érzelmi pólusokra bontani, és ezeket a pólusokat egymással szembehelyezni, a filozófia viszont kiegyenlíti az érzelmi kitérőseket az elemzés révén.²⁶⁸ A modern drámának ezt a két jellegzetességet – spontaneitás és elemzés – kell szerinte ötvöznie ahhoz, hogy idomulhasson a fiatalok ízléséhez:

„Visszatérve a drámához, a mai dráma csak abban az esetben válhat a fiatalok legjobb értelemben vett fórumává, ha valamilyen szempontból egyesíteni tudja magában mindazt, amit a muzsika spontaneitásként fejez ki, amit a filozófia átgondoltsággal fogalmaz meg. Ez az, ami hiányzik korunk drámairodalmából, ez az, ami lehetetlenné teszi, hogy a dráma és az ifjúság egymásra találjon, mint ahogy a muzsika és ifjúság, filozófia és ifjúság egymásra talált”.²⁶⁹

Hermann szerint a megoldás a filozófiailag jól megalapozott dráma lenne, ennek bizonyítását 1968 bukásából vezeti le. Jellemzően a hivatalos

264 Hermann István, filozófus, egyetemi tanár, Lukács György egykori tanítványa, az MTA tagja, 1976-tól levelező, 1985-től rendes tag, 1965-től 1967-ig a Színháztudományi Intézetben tudományos munkatárs, később főmunkatárs. Tagja volt a Pen Clubnak, az Írószövetségnek, a Színházművészeti Szövetségnek, a nemzetközi Hegel Társaságnak. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>

265 Társadalmi problémák ellen tiltakozó dal. Gyakran politikai mozgalmakhoz kötődik.

266 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében. Nemzetközi kollokvium*. Budapest, 1972. december 11–13. p.8.

267 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 9.

268 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 11.

269 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 11.

álláspontot képviseli a nagy diáklázadásokkal kapcsolatosan: az indokolatlan lázadást megérdemelt bukás követi.

Szerinte az ifjúsági kultúra az eszmei zűrzavar csapdájába került, és a megalapozatlan gondolatrendszerei (a 68-as ideológia) összeomlása után csak az érzelmi töltet maradt számára. A színház a fiatalok „egyetlen menedéke”, a színházban kell „hiteles gondolatokra” találniuk, és az ehhez segítséget nyújtó drámát a megfelelő hatáskeltés céljából az érzelmi és filozófiai töltet együttese kellene, hogy jellemezze:

„Mert 1968 egyúttal a felületes szenvedélyek és felületes gondolatrendszerek kritikája is volt.

Nem egyszerűen illúziók robbantak szét, hanem a felületi szenvedélyek, a divathoz kapcsolódó emóciók – gondolatrendszerek estek széjjel. (...)

Ezzel szemben igen nagy szükség van olyan filozófailag megalapozott drámára, ahol nem a társalgás szellemességéből nő ki a dialógus, hanem a valóság belső szelleméből. Az ifjúságnak egyedül megfelelő dráma és színpadi alkotás napjainkban csak olyan mű lehet, ahol az analízis és az érzelmi töltés egymást támogatja, dinamikusan előrelöki, ahol a drámai művészetnek lehetősége van arra, hogy mélyebb, összetettebb és igazabb tömeghatást fejtsen ki. Nem a nyitány, hanem a forradalmi folyamat elmélyítése érdekében, mint amit most önmagában a zene, vagy önmagában a filozófia képviselhet”.²⁷⁰

A konferencia résztvevőinek nagyobb része osztja azt az elgondolást, miszerint a fiataloknak szóló színpadi alkotásoknak őszintének kell lennie, és válaszolnia kell a fiatalok kérdéseire, és a kortárs világon belül különösen a fiatalok világára kell reflektálnia. Az „őszinteség” mint ideálisnak tartott jellemző talán épp a fiataloknak a felnőtt világ hazugságaival kapcsolatos kritikájával kíván szembehelyezkedni. Nem gondolhatunk persze a rendszer tabuinak áthágására a színházban (1956 ellenforradalomként való elítélése, a marxizmus-leninizmus primátusa, az MSZMP vezető szerepe, valamint a Magyarországon ideiglenesen állomásozó szovjet csapatok kérdése), hiszen az első nyilvánosság terepén mozgunk, ahol a diskurzus menetét a hatalom irányítja.

Szakonyi Károly²⁷¹ dramaturg és drámaíró szerint a fiatalok nem pusztán időtöltés céljából járnak színházba, hanem, hogy a világ dolgaiban tájékozódjanak, és igénylik, hogy a színház a társadalmi valóság tematikáit tárja eléjük. Felmerül az aktív résztvevő közönség kérdése, amely a szerzők, rendezők és dramaturgok mellett maga is részt vesz az előadás üzenetének kidolgozásában. Erre a közönségnek az előadás utáni anketokon van lehetősége. Ehhez hozzá szeretném tenni, hogy a nyilvános szférában az emberek az állami ideológia által elvárt beszédmódot és tematikát követték, így ezek az előadás utáni beszélgetések valószínűleg a világnézeti klubok koordinált és moderált, tét nélküli és érdektelenségbe fulladó vitáinak mintáját²⁷² követhették.

Az új, nyitott színházi közönség az őszinteségre és nyílt dialógusra vonatkozó elvárásaival a színház reformfolyamatának letéteményese²⁷³ lehet Szako-

271 Szakonyi Károly 1963–1966 között a Nemzeti Színház, 1975–1978 között a Miskolci Nemzeti, 1988-tól a Pécsi Nemzeti Színház dramaturgia. A Magyar Írók Szövetsége Drámai Szakosztályának elnöke.

<http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz24/102.html>

272 Cseh Tamás: *Világnézeti klub. Levél nővéremnek* című album:

(...)

Fordítsuk hű de remek,
fordítsuk hű de remek,
Feje tetejéről a talpára Hegelt,
passzolj még egy cigarettát.
(...)

Kapd el a klubvezetőt
nem árt, ha megkérded Őt.
Kételyeidre frappirozott választ,
ha valaki adhat, csak Ő.

Egy világnézeti klub,
tág teret nyújtani tud.
A vitakézség alakulásához,
plusz még itt a sikerélmény.

http://www.cseh-tamas.hu/index.php?menuid=mh_2&iitemid=mh_2_1&contentid=s_11d17

273 „Néhány esetből nem akarok általánosítani. De kevés tapasztalatom is elég ahhoz, hogy higgyem, jelentős a száma azoknak, akik várják, hogy a színházban róluk és nekik beszéljenek”.

(*A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 18.)

„Makacsul hiszem, hogy ez ügyben az ifjúságra számíthatunk. Gondoljunk csak arra, hogy az ifjúságtól nem idegen a kollektív szellem, hiszen közösségben érzi jól magát, beat-zenekarok köré csoportosul önként, jó vagy rossz happeningeken vesz részt. Miért nem gyűlne így éppen a színház köré is?” (uo. 20).

270 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 13.

nyi szerint, aki ezt az *Adáshiba* premierje utáni, fiatalok részvételével rendezett ankétok tapasztalataira alapozva mondja. Szakonyi megrója azokat a színházi embereket, akik komoly témák helyett csak a szórakoztatásra helyezik a hangsúlyt:

„Ezek a fiatalok nem csak szórakozni járnak a színházba; a szórakozásra sok más lehetőségük van a klubokban, a sportpályákon, a házi összejöveteleken stb. De ha eljönnek a színházba, akkor ott valami fontosról is szeretnének hallani. Fontosról és igazról. (...) A színházban pedig a nyílt beszéd nem más, mint az élet bajainak felhánytorgatása. A fiatalokban tehát szövetségesekre találhatnak a színház művészei.

Mert a művészetek így a színházművészetnek is, érzékenyen figyelő emberekre van szüksége. Olyanokra, akik részt kívánnak venni a dolgok elrendezésében, az élet helyzeteinek felmérésében. Természetes, hogy ilyenképpen az ifjúság jó partnerünk. Feltéve, persze, hogy a színpadról a társadalom gondjairól akarunk szólni.”²⁷⁴

Úgy tűnik, Szakonyi a színház, pontosabban a dráma társadalomkritikusabbá válását kívánja a fiatalok – korban tapasztalható – kritikai igényére hivatkozva elősegíteni.

A következő érvelése szerint a színház fiatal közönsége a létkérdésekkel kapcsolatos választ remél, a társadalmi viszonyok átláthatóságát szeretné, céljai eléréséhez pedig tisztességes eszközöket. Szakonyi szerint a színháznak etikai kérdések tárgyában kell orientálnia a nézőt és a haladó szemléletű fiatalokat kijuttatni a lelkiismereti válságból. A progresszív fiatalok minden kritikai szellemük ellenére készek a dialógusra, lázadásuk előremutató:

„A fiatalok javarésze őszinte, a kíméletlenségig őszinte. S közülük a legjobbak, a legérettebbek nem csupán tartalmatlan lázadásban élik ki magukat, hanem igenis tudják, hogy mit akarnak. Pontosan megfogalmazzák igényüket, azt, hogy olyan életet szeretnének, amiben a közösségi ember valóban közösségi, amiben a tudás és a rátermettség a boldogulás mércéje, amiben nincs ámitás és hitetlenség. Egyszerűen, amit a forradalmi úton járó társadalmak és a világon mindenütt a jó szándékú és haladó szellemű emberek megvalósítani igyekeznek. De ugyanakkor őszintén kimondják félelmüket is: vajon mindezt megvalósítani nem lesznek-e gyöngék, ha szembekerülnek azokkal, akik csak szavakkal képviselik ezt a tisztességet, de tettekkel kevésbé? Vajon nem térnek-e ki a megütközés elől, ha esetleg

274 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 16.

éppen az ilyenektől függ az egzisztenciájuk? (...) Úgy vélem, ilyenféle gondjaik tisztázásához sok mindent várnak el a színháztól”²⁷⁵

A fentiekben Szakonyi nem egy hús-vér, valódi fiatalról beszél, hanem „a szocialista fiatal” ideális mintapéldányáról. Érveléséből nem hiányoznak olyan propagandisztikus ideálok sem, mint a „közösségi ember”. Az állam, érzékelve az állampolgárok magánéletbe zárulását, megtörni igyekszik a ’68 kudarca után erőre kapott individualizmust, és a közösségi életet propagálja. Ezt olyan eszközökkel teszi, mint az (1956 után már önkéntes alapon szerveződő) brigádmozgalom, a fizetés nélküli társadalmi munka vagy a Vietnám-műszakok, ahol szintén nem bérezett rendszerben folyik a termelés Észak-Vietnám megsegítésére.

Maróti Lajos²⁷⁶ színpadi szerző az *Igénylik a fiatalok a mai drámát?* című referátumában pontosítja azokat a kérdéseket, amelyekre a drámának/színháznak választ kell adnia. A fő kérdés: *hogyan éljünk?* Ez a kérdés szerinte nem a fiatalok és a szüleik életmódjának összevetéséből, vagyis a generációs szembenállásból ered. A színháznak nem a generációs kérdést kell eldöntenie, hanem vitafórumként kell szolgálnia, így teremtve hidat az egyes generációk között:

„[A fiatalok] elégedetlenül és kritikusan szemlélik életfelfogásunkat, mentalitásunkat, világunkat, éppen olyan elégedetlenül és kritikusan, ahogy mi szemléltük szüleink életfelfogását, mentalitását és világát. De éppen mert ez az elégedetlenség az életkornak valamiféle sajátja, tapasztaltam, hogy ezek a fiatal emberek rendkívül hálásak mindenféle fogódzóért, amit e tekintetben kaphatnak tőlünk, még akkor is, ha vitatkoznak velünk. Vitatkoznak, nem is ellenünk, inkább miattunk és önmaguk miatt. Ennek a vitaplatformnak a megteremtése létesíthet kapcsolatot a nemzedékek között”²⁷⁷

Az MSZMP KB agitációs és propaganda bizottsága gyakran buzdította a színpadi szerzőket olyan munkák írására, melyek az életmód kérdését tárgyalják. A kollokviumon elhangzó felszólalások a színház és ifjúság kérdését a kultúrpolitika egyéb, a korban releváns kérdéseire igyekeznek kötni.

275 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 19.

276 Maróti Lajos 1961-től a Gondolat Könyvkiadó lektora, 1970-től 1980-ig irodalmi vezetője. 1978-tól a Magyar Színházi Intézet főmunkatársa. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>

277 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 23.

A fiatalok és a kísérleti színház

A kollokvium másik fontos tematikai blokkja a kísérleti színház volt, amely művészileg izgalmas és egyben mozgalmas, de a színházi világ margójára szorított területként működött Magyarországon. A kollokvium ezért próbálta kibővíteni a kísérleti színházak jelentőségét, a külföldi hallgatóság előtt is, hiszen a hivatalos kultúrpolitikát és a fővárosi színházakat képviselő színházi emberek az amatőrökkel szemben akarták meghatározni a kívánatos ifjúsági színházat.

Marton Endre,²⁷⁸ a Nemzeti rendezője, a Nemzetközi Színházi Intézet Magyar Központjának elnöke igyekezett is leszögezni, hogy a tanácskozás a hivatásos színházak szempontjából vitatja meg a napirenden felvetett problémákat, és a struktúrán belüli fiatal művészekkel foglalkozik.²⁷⁹

Ennek ellenére meghívták az amatőrök képviselőit is, és egy szakmai vitát rendeztek az amatőr kísérleti színházak kérdéséről. Az amatőrök nem nevesített képviselői elégedetlenségüket fejezték ki amiatt, hogy a struktúrán kívüli kísérleti színházak képviselői nem szólhatnak hozzá a színház és ifjúság kérdéséhez, illetve hogy a hivatásos színház vonatkozó elismerni jelentőségüket, noha az amatőr kísérleti színház szerintük az ifjúság már létező valódi színháza:

„II. fiatalember: Hiányoljuk a tanácskozás résztvevői között az egyetemi színházak és amatőr ifjúsági színházak képviselőit. Javaslom, akár egy későbbi kollokviumra is a hivatásos színház és az amatőr színházak kapcsolatának megvitatását: az amatőr színház a fiatalok színház iránti igényének egyik kifejezési formája. Széles körű vizsgálat alapján felmérést kellene készíteni az ifjúság különböző rétegei körében, milyen megoszlásban és miért részesítik előnyben a hivatásos színházat illetve az amatőr színházakat”.²⁸⁰

Az amatőrök a puha diktatúra keretei között már mertek tiltakozni a külföldiek jelenlétében is, sőt a hatalom talán épp az amatőr jelenlétet hasz-

nálta fel a demokratikus vitaszituáció megteremtéséhez. A demokratikus szellemű vita képét próbálta a külföld felé közvetíteni.

A Nemzetközi Színházi Intézet Magyar Központjának kiadványa nem ad bővebb tájékoztatást és csak pár idézetet közöl az amatőr kísérleti színház támogatói és a hivatásos színház képviselői közötti vitából, mely meglehetősen kemény lehetett, ahogy azt a Művelődésügyi Minisztérium fondjába tartozó, a kollokviumról tudósító névtelen jelentés is bizonyítja:

„A teremben lévő fiatalok – egyetemisták, amatőr csoportok tagjai – nagy hangerővel, szuggesztíven és rendkívül szimpatikusnak hangzón – kissé demagóg módon – beszéltek az amatőr színházak magasabbrendűségéről, hogy az igazán mai mondanivaló egyetlen formájáról, kifejezési módszerről, csak az amatőr csoportoknál találkozhatunk ma. Ez az egyetlen kifejező színház a fiatalok számára ma. Sok mindennel nem lehetett egyetérteni és vissza kellett utasítani a nézeteiket. Felszólalásaikban néhány figyelemre méltó momentum is elhangzott például: a fiatalokról a fiatalokkal együtt beszéljünk, hallgassuk meg az elképzeléseiket. Megítélésük szerint az amatőrizmus olyan elemeket tartalmaz, amelyeket felhasználhat a hivatásos színház is. Nem automatikusan ítélik el a hivatásos színházat, csak a hiányosságokat kérik számon, azokat a modern jelenségeket, amelyeket a jelenlegiben nem találnak meg. A Színművészeti Főiskola hallgatói /Valló Péter, Nagy László/ nagyon értelmesen a színészi-rendezői magatartásról, az ideológiai magatartásról, a kísérletek erejéről, alkotó hatásokról beszéltek. Visszaütötték a „színház-gyárról” elhangzó, demagóg egyetemista felszólalásokat”.²⁸¹

A jelentésből a színházon belüli generációs szakadás képe bontakozik ki előttünk. A hivatásos színház támogatói között megtaláljuk a Színművészeti Főiskola növendékeit is, akik talán osztották is az amatőrök egyes nézeteit, de konformizmusból az amatőrök hivatalos megítélését hangoztatták. A magyar amatőrökre vonatkozó legdegradálabb kommentár az egyik színművészeti rendező hallgató, Kertész (Kornis) Mihály felszólalásában hangzott el, aki a hazai kísérleti színház csökkentérté-

278 Marton Endre 1945-ben a Vígyszínház rendezője, 1946-tól 1949-ig főrendezője, 1949-ben a Nemzeti Színház szerződtette. A Magyar Színházművészeti Szövetség Titkárságának tagja, a Nemzetközi Színházi Intézet Végrehajtó Bizottságának tagja, a magyar központ elnöke volt. <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz15/202.html>

279 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 5.

280 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 41.

281 Jegyzőkönyv az ITI Ifjúsági Bizottságának, 1972. december 11.-13. között Budapesten megrendezett, 'A színház szerepe az ifjúság nevelésében' tárgyú első nemzetközi kollokviumáról; MNL-OL-XIX-J-4/ff.-153. doboz.

kütségét hangoztatta a külföldi példákhoz képest, ám szerinte a művelt és fiatal közönség – vagyis az egyetemisták – sznobizmusból mégis a rosszabb magyar minőségre voksol.²⁸² Kérdés, hogy a kísérleti színház közönsége ismerhette-e a jobbnak tartott külföldi minőséget? Később Kertész a választás szabadsága felé tereli mondanivalóját: nem a hivatásos színházi szektor teoretikusainak, hanem maguknak a fiataloknak kellene körvonalazniuk ennek az új ifjúsági színháznak az alapjait.

A fiataloknak szóló színház legszorgalmasabb „teoretikusának” a Bartók Gyermekszínház rendezője és igazgatója, a kollokviumon is referáló Kazán István²⁸³ bizonyult. Kazán *Az ifjúság nem ismer „kényes” problémákat* című referátumában vázolta a Bartók Gyermekszínház profiljának megváltoztatására irányuló tervét: a közönség életkori határait az addigi 6–14 évről, 18-ra emelte volna fel, hogy létrehozza az általa „fiatal nézők színházaként” aposztrofált intézményt. Ezzel a kezdeményezéssel a szovjet színházi modellhez tért volna vissza, ahol életkorok szerinti „ifjúsági színházak” – úttörő és Komszomol – léteztek. A rendező szerint a 14–18 év közötti korosztály színházellátottság tekintetében mostoha helyzetű, mivel az ifjúsági előadások valójában nem őket, hanem a felnőtt közönséget célozzák. A kamaszok jellemző problémái szerinte alulreprezentáltak a színházban:

„A színház nem csak oktat, hanem nevel is. A tizenégytől tizennyolc éveseknek van a legkevesebb lehetőségük arra, hogy saját problémáikkal, saját korosztályukkal a színpadon – hozzátennem: a művészetben – találkozzanak. Számos, őket érintő kérdésben ezek a fiatalok csak publicisztikai szinten kapnak választ, és így kimarad az érzelmi hatás, amit elsősorban a művészet nyújthat. Ez annál is veszélyesebb, mert tizennyolc éves koráig formálódik a személyiség, ebben a korban találkozik mindazzal, ami aztán egész életén át kísérni fogja.”²⁸⁴

Felszólalásából nem hiányzik a moralizáló színház – a kollokvium résztvevőinek többsége által

282 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 44.

283 Rendező, színházigazgató. A budapesti és a Moszkvai Színművészeti Főiskola rendező tagozatán végzett. 1956–1962 között a Magyar Néphadsereg Színháza rendezője. 1962 és 1969 között a József Attila Színház főrendezője, 1973-tól 1977-ig a Budapesti Gyermekszínházban igazgató-főrendező volt, ahol színészképző stúdiót is vezetett. <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz13/181.html>

284 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 86.

osztott – elgondolása: eszerint a színház célja, hogy elsősorban természetesen ideológiailag) orientálja a fiatal nézőket, és eligazítást adjon az élet ellentmondásai közepe. A színház ideológiai orientációjának pedig a hivatalos, államilag előírt meggyőződések irányába kell orientálnia a fiatalokat a második nyilvánossággal, a rendszerrel való egyet nem értés terepével szemben:

„Pedig a fiatal ember benne él a mában, itt érzi a legtöbb ellentmondást, mint például a valóságról tanított és a valóságos valóság közötti vélt vagy létező eltérések, egzisztenciális problémák, a lemaradástól való félelem a jövő létért folytatott versenyfutásban, erkölcsi kérdések megítélésében mutatkozó bizonytalanság stb., ugyanakkor az ifjúságnak a fennálló társadalmi és erkölcsi normákról véleménye van, és véleményt akar róluk hallani. Az ifjú nézők színházának ebben a kérdésben valamiképp állást kell foglalnia. Tudjuk: ha a szülők korosztálya mond ki igazságokat, ha mi felnőttek állítunk példaképet a fiatalok elé, elutasítják, vagy legalábbis ellenérzéssel fogadják. Ha mindezt a saját korosztályuktól, saját hangjukon hallják – magukévá teszik. A felnőtt színházak előadásában, pedig a hős szinte kizárólag középkorú vagy attól idősebb...”²⁸⁵

Kazán a kortárs hatások hatékonyságát emeli ki, de ezt nem a kortársi szinten (amatőrök) által megfogalmazódott üzenetek továbbításával képzeleli el. Konceptiójában a hivatásos színházon belül kitermelt üzeneteket adna át az ifjúsági korosztály számára szerveződő színház. Hogy ez megvalósuljon, a fiatal nézők színházának egy új „ifjúsági” dramaturgiára van szüksége, hogy az általa feltételezett nézői elvárásoknak megfelelő előadások születessenek. Ennek az „ifjúsági” dramaturgiának az amatőr kísérleti színház közegében formálódott újításokat kell alkalmaznia, pont arról a terepről kell inspirálnia, amely szintén az autentikus ifjúsági színház címét igényli magának. Kazán elismeri az amatőr színház olyan érdemeit, mint a kollektív színházi munka, valamint a közönség és az előadók közötti viszony közvetlen jellege:

„A kiindulópont azonban a korszerű, mai drámairodalom, amely összhangot teremt a nézőtérrel ülők gondolatvilága és véleménye, valamint a színpadon elhangzottak között. Mert csakis így válhat a színház az ifjúság igazi fórumává, megmutathatja és éreztetheti vele, hogy jelenléte a társadalom számára szükséges és fontos, hogy ifjúság nélkül nem építhető fel a jövő társadalmá. Ugyanakkor és te-

285 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 86.

kintettel arra, hogy az ifjúság hajlik a régi formák szétzúzására, maximálisan szabad teret engedni a műfaji, formai újításoknak. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy sokkal kötetlenebb színházi formák is kialakulhatnak, néha olyanok is, amelyek egyáltalán nem hasonlítanak semmiféle hagyományos színházi előadásra”.²⁸⁶

Kazán egy „ellenőrzött színházi forradalmat”, illetve „óvatos színházi kísérletezést” hirdet meg a fiatalok vonatkozásában, elsősorban a drámairodalomra alapozva a hivatásos színházban. Ez természetesen nem jelent a szövegközpontúságtól, esetleg a „jó ízléstől” való elszakadást az új avantgárd színházra való nyitás nevében. Ráadásul az elgondolás kicsit megkésettnek is tűnik: 1970-ben már megalapították meg a Huszonötödik Színházat, amely a történelmi avantgárdot is repertoárra tűzte. Valószínűleg a Huszonötödik Színház, 14–18 év közötti nézőkre méretezett „előképzőjét” vizionálta az Bartók Gyermekszínház igazgatója.

Az „ifjúsági” dramaturgiának alkalmasnak kellett volna bizonyulnia a közönség igényeinek megfelelő színdarabok előállítására. Az ifjúsági darabok azonban nem lehettek volna túl didaktikusak, és aggályoktól mentesen, minden ifjúsági problémát érinteniük kellett volna:

„Adva van, hogy kinek játszunk, az is, hogy mit, a kérdés most már: hogyan? Az ifjúsághoz egyenrangú partnerként kell szólni a színpadról, minden didaktikai, sőt minden patronáló felhang nélkül. Ne deklarációk, hanem párbeszéd hangozzanak el. Nincs, vagy legalábbis alig van úgynevezett „ki nem mondható” kérdés, az ifjúság nem ismer „kényes” problémákat”.²⁸⁷

Érdekes lenne többet tudni arról, hogy a fiatalok színházában milyen módon határoznák meg a kimondhatóság határait? A fiatalok színháza ugyanis Kazán felfogása szerint felelősséget vállal a jövő generációinak tudatformálásáért, a színháznak számára elsődlegesen társadalmi felelőssége van, hiszen a jövőbeli vezetés attitűdjét determinálja:

„Ne feledjük: ebben a színházban, az ifjúsági színházban ülnek mindazok, akik az évezred fordulóján – reméljük nálunk tökéletesebben – országunkat fogják vezetni”.²⁸⁸

A fiatal nézők színházának szüksége volt fiatal színházművészekből álló teamre is: az ifjúsági színházi projektek körüli koordináció és a résztvevők tevékenységeinek bekapcsolása megoldást jelenthetett volna Kazán István szerint a kezdő színészek és frissen végzett rendezők elhelyezkedési gondjaira. Az eredmény egyfajta „ifjúsági színházi műhely” lehetett volna, sőt, egy színházon kívüli résztvevőket is bevonó interdiszciplináris kezdeményezés:

„A mi színházunk megpróbálja az alkotó folyamatot is ifjúságivá tenni: elsősorban fiatal írókra, rendezőkre, színészekre stb. épít. Bemutatjuk elsőműves írók darabjait, tág teret biztosítunk a pályakezdő fiatal színházművészeknek, szoros kapcsolatot tartunk az egyetem Bölcsészkarával, és néhány arra érdemes érdeklődő fiatalat bevonunk a dramaturgiai munkába. Ugyanez vonatkozik a fiatal képzőművészekre is”.²⁸⁹

Színházi kísérletekről lett volna szó, ahol a kezdők művészi tökéletlenségei is megengedhetők lettek volna, a hivatalos színház ellenőrző tekintete előtt. Fontos az alapgondolat helyessége (nem derül ki a szövegből, hogy ideológiai vagy művészeti értelemben kell „helyesnek” lennie, az is lehet, hogy egyszerűen csak egy eredeti színházi ötletre gondolt Kazán István), és hogy érdekelje a közönséget, szemben a tökéletesen kigondolt, de a fiatal közönségtől teljesen idegen előadásokkal. Ez az „ifjúsági színházi platform” kapcsolódási pontként és megújulási forrásként szolgált volna a „felnőtt” színház számára. E gondolat mögött a fiatalok új színházi kultúrájától való lemaradás félelme is meghúzódhat, mint ahogy az is, hogy a színház fiatal résztvevők által birtokba vett terepeit az apák generációja felügyelet alatt tarthassa:

„A fiatal alkotók bevonása a színház munkájába, állandó kapcsolatot jelent a mindenkori ifjúsággal. Nemezszer tapasztaltam, ha húsba-elevenbe vág a gondolat, a probléma, a színpadról felcsengő szó, nem baj, ha a színdarab szerkezete még nem tökéletes, ha itt-ott rogyadozik, ha kevesebb a mesterségbeli tudás. Döntő az izgalmas gondolat, a nézőket érdeklő tematika”.²⁹⁰

Konklúzió

Mind a magyar, mind az olasz közegben a fiatalok színháza az amatőr kísérleti színház, és közös

286 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 86–87.

287 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 87.

288 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 87.

289 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 87.

290 *A színház szerepe az ifjúság nevelésében*, 88.

helyzeti jellemzőjük a strukturánkivüliség. Csak amíg az OKP elismeri ennek a színházi kultúrának a létezését és a saját kulturális hatókörébe próbálja vonni, addig az MSZMP a hivatásos színházon belül kíván konkurenciát teremteni az amatőröknek, akiket egyben a kulturális életből próbál kiszorítani. Magyarországon az ifjúsági színház kétős aspektusú: egyrészt létezik az amatőr színház, maradandó eredményeivel és emlékezetével; másrészt a „felülről szervezett állami ifjúsági színház”, melynek eredményei most kerülnek feltárássra, mivel a színházi szakma nem őrizte meg emlékezetét. Ennek politikai okai vannak, hisz az amatőröket ma inkább tartjuk ellenzékinek, mint amennyire ténylegesen azok voltak, míg az establishment színházának „ifjúsági kísérleteivel” a jelenlegi színházi szakma nem vállal közösséget.

Visszatérve az OKP és az MSZMP közötti összevetésre, további nagy különbség a két párt színház és ifjúság tárgyú problémakezelésére, hogy míg az OKP elismeri, hogy az esetleges ellenséges nézeteket terjesztő színházi báziscsoportok nyílt bojkottja nem megengedhető, addig az MSZMP nyílt bojkottra, illetve beolvasztásra törekedett.

A színház orientáló szerepe mindkét kontextusban előkerül. Olaszországban a „színház tisztázó funkciójáról” beszélnek, Magyarországon pedig „erkölcsi kérdések megítélésében” ad eligazítást. De míg az OKP elismeri, hogy az ifjúsági kultúra autonóm módon orientálja magát a színház révén (az orientációhoz vélhetően az olasz párt is ideológiai segítséget nyújtana); addig Magyarországon egy felülről irányított, paternalisztikus hangvételű orientációról van szó.

Ugyanakkor a hivatásos színház nem tekinthet el a kísérleti színház eredményeitől: mind az OKP, mind az MSZMP ezen eredmények felhasználásával képzelel a színház reformját.

Az OKP egyik teoretikusa Aldo Biagini kiemeli, hogy a fiatalok a színháznak politikai fontosságot tulajdonítanak, tehát erősen közéleti a fiatalok színháza. Nem különbözik ez a magyar kontextusban sem, hiszen a színháznak „őszintének kell lennie”, feladata „az élet feladatainak felmérése” és „nem ismer kényes kérdéseket”. A színház tehát mind az olasz, mind a magyar kontextusban szelep-funkciót tölt be, hiszen a társadalmi feszültségeket jeleníti meg és vezeti le.

Az olasz amatőr színház nyíltan politikusabb is: Massimo Castri a politikai kísérletezés terepének tartja a színpadot, addig az amatőrök Magyarországon deklarált politikai tartalmakat csak a korabe-

li elvárásnak megfelelő hangolásban jeleníthettek meg, ilyen értelemben „apolitikusabbak” voltak. Más kérdés, hogy a kultúra ellenőrei Magyarországon az új színházesztétikát, a realizmustól eltérő formai megoldásokat rögtön a politikai ellenzéki-séggel kötötték össze. Ugyanakkor mind az olasz, mind a magyar amatőrökre jellemző a baloldali hivatásos esztétikájának, valamint a szocialista realizmusnak meghaladása.

Kérdés, hogy mennyire állja meg a helyét az olasz ellenkultúra (az OKP baloldali ellenzéke) és annak „felforgató eszmékkel azonosuló”, valamint „destruktív idealizmussal” bíró színháza és a magyar amatőrök közötti párhuzam, akik esetében „sok mindennel nem lehetett egyetérteni és vissza kellett utasítani nézeteiket”. Talán kulturális-esztétikai értelemben igen, hiszen a magyar amatőr kísérleti színház a szocialista kultúra kánonjaitól eltérő minőséget jelenített meg. Míg azonban Olaszországban az ellenkultúrát a létező és működő terrorizmussal is kapcsolatba lehetett hozni, Magyarországon a terrorizmus és az államellenes összeesküvés csak a belügyminisztérium vonatkozó osztályainak fantáziájában létezett.

A fiataloknak szóló színház esztétikai kérdéseivel másként vet számot az olasz és máshogy a magyar közeg. Magyarországon a drámai és szöveggözpontú, a szöveggönyv primátusából kiinduló műfajok részesültek előnyben, míg Olaszországban szabaddabb dramaturgiájú, akciószerű színházi kísérletek támogatása volt jellemző.

Jellemző, hogy Magyarországon előíró jelleggel próbálják megalkotni a fiatal közönség igényeinek megfelelő színházat (a nézői igényeket a hatalom határozza meg). Ezzel szemben Olaszországban leíró jelleggel viszonyulnak a már meglévő ifjúsági színházi kultúrához, amihez az OKP kapcsolódni igyekszik. Ez a kapcsolódás azonban az MSZMP-hez hasonlóan „bekebelezési kísérletekkel” jár együtt, amire a parlamenten kívüli baloldalhoz kapcsolódó színházi csoportok ellenállása utal.

Absztrakt

A tanulmány célja az ifjúság és a színház kapcsolatának, mint az Olasz Kommunista Párt (OKP) és a Magyar Szocialista Munkáspárt kultúrpolitikájához tartozó közös elem összehasonlító vizsgálata. Az elemzés során az Olasz Kommunista Párt 1971–1981 közötti színházpolitikai tárgyú konferencianyagainak (1971 Porretta-Terme, 1976 Prato, 1980

Bologna), valamint az 1972-es, *A színház szerepe az ifjúság nevelésében* című, a Nemzetközi Színházi Intézet Magyar Központja által rendezett nemzetközi kollokvium anyagát használom.

Az ifjúság és a színház kérdése tehát eltérő kontextusban és feltehetőleg eltérő okok mentén jelenik meg a két országban a '70-es években. Az OKP a helyi fiatal amatőr színházi csoportokra alapozva teremti meg színházi kultúráját, a színházi decentralizáció programján keresztül és a színház játéknyelvi, esztétikai reformjára hivatkozva.

Az OKP színházpolitikai rendezvényein a probléma az amatőr színházi csoportok, a párt kultúr munkásainak tevékenysége, valamint a politikai színház kérdése mentén merül föl. A felszólalók azonban nem jutnak közös nevezőre az ellenkultúra megítélésében, ahogy azt a társulatoknak az olasz parlamenten kívüli baloldalhoz fűződő kötődése kapcsán kialakult vita is jellemzi. Több kommentár utal az OKP kultúr munkásai és a helyi amatőr színházak közötti konfliktusos viszonyra, ami az egyes társulatok esztétikai és feltehetőleg politikai radikalizmusa nyomán alakult ki. Azonban a színháznak a korabeli ifjúsági kultúrába való beágyazottságát tényként kezeli a pártvezetés és a kommunista köztudású értelmiségiek, azt is elismerve, hogy az OKP nem képes teljes mértékben befolyása alatt tartani a spontán szerveződésű ifjúsági színházat.

Az MSZMP esetében a színház és ifjúság kérdése a korabeli ifjúságpolitika, kritikusi viták, Budapestvidék ellentét s a nemzetközi színházi élet irányába nyitni kívánó magyar színházi élet szempontjából került tárgyalásra. A budapesti kollokvium egyszerre utal a téma hazánkban is konstataált fontosságára, valamint a nyugati kezdeményezésekhez kapcsolódás szándékára: Magyarországot nyitott színházi diskurzus-terepként igyekeztek feltüntetni a Nemzetközi Színházi Intézet, mint UNESCO szerv számára. A problémát az MSZMP kultúrpolitikáját foglalkoztató kérdésekhez kötötték, mint a mai magyar dráma kérdése a fiatalok vonatkozásában, vagy a fiatalok és az amatőr kísérleti színház kapcsolata. A színháznak az ifjúságra irányuló feladatait a valóságfeltárásban, az etikai útmutatásban határozták meg, valamint közvetítő fórumként kellett volna működnie az idősebb generációk irányába.

A tanulmány igyekszik rámutatni az OKP és az MSZMP esetében azokra a hasonlóságokra, illetve különbségekre, melyek az ifjúság és színház probléma felfogására, valamint kezelésére vonatkoznak. Míg az OKP elismeri az amatőr színházak létjogosultságát és beépíti eredményeiket saját színházi

kultúrájába, addig az MSZMP az eredmények átvétele révén állami konkurenciát kívánt teremteni a hivatalos kultúrából kiszorított amatőröknek. Jellemző, hogy Magyarországon előíró jelleggel próbálják megalkotni a fiatal közönség igényeinek megfelelő színházat (tehát a nézői igényeket a hatalom határozza meg). Ezzel szemben Olaszországban leíró jelleggel viszonyulnak a már meglévő ifjúsági színházi kultúrához, amelyhez az OKP kapcsolódni is igyekszik. Ez a kapcsolódás azonban az MSZMP-hez hasonlóan „bekebelezési kísérletekkel” jár együtt, amire a parlamenten kívüli baloldalhoz kapcsolódó színházi csoportok ellenállása utal.

The international aspects of the problem of youth theater: The relationship between youth and theater in the cultural policies of the Italian and Hungarian communist parties during the 1970s.

Abstract

The goal of my study is to provide a comparative analysis of the ways in which the problem of the relationship between youth and theater was reflected in the cultural policies of the Italian Communist Party (ICP) and the Hungarian Socialist Workers' Party (HSWP), respectively. The analysis is based on the materials of the ICP's conferences addressing the question of theater politics (Porretta-Terme 1971, Prato 1976 and Bologna 1980) and on the materials of the international colloquium *The role of theater in the education of the youth*, organized in 1972 by the Hungarian Center of the International Theatre Institute.

The question of youth and theater emerged in the two countries during the 1970s in different contexts and for presumably different reasons. Endorsing a program aimed at decentralized theater and the reform of theatrical language and aesthetics, the ICP based its own theater culture on local amateur youth theater groups.

At the theater-political events of the ICP, discussions of the problem revolved primarily around the issues of amateur theater groups, the activities of the party's cultural workers and the nature of political theater. Those taking part in the debates did not, however, arrive at a common denominator concerning the assessment of the issue of counter-culture – as this can be seen from controversies on the relationship of the companies in question to

the Italian extra-parliamentary Left. A number of commentaries reflected on the conflictual relationship between the ICP cultural workers and local amateur theaters, caused by the aesthetic and political radicalism of certain companies. While the deep embeddedness of these theaters in contemporary youth culture was acknowledged by both the party leadership and intellectuals associated with the Communist party, they also admitted the ICP's inability to keep the spontaneously organized youth theater groups under full control.

In the HSWP's case, discussions concerning the question of youth theaters were framed along issues such as contemporary youth politics, the debates among theater critics, the Budapest-countryside conflict and the Hungarian theatrical establishment's eagerness to open up to the international theatrical life. The colloquium in Budapest pointed out both the significance of the issue in Hungary and the importance of joining western initiatives: it wished to present the country's theater scene to the International Theatre Institute, a UNESCO organization, as a place of open debates. The problem was also linked to issues that preoccupied HSWP cultural policies, such as the question of the youth aspect of Hungarian drama or the relationship between young people and amateur experimental theater. When it came to identifying the youth-related tasks of theater, these were described as that of unveiling reality, providing ethical guidance and serving as a forum of mediation between the younger and older generations.

The study aims to point out the similarities and differences in perceptions and solutions that characterized the ICP and the HSWP approach to the problem of youth and theater. While the ICP recognized the usefulness of amateur theater groups and sought to incorporate their accomplishments into its own theatrical culture, the HSWP's goal behind adapting the results of alternative theaters was to create a state-controlled competition for the amateur scene excluded from official culture. Characteristically, the efforts in Hungary to create a theater scene appropriate for young audiences were pursued on a prescriptive basis (that is, the needs of the audience were determined by those in power). In Italy, by contrast, the ICP had a more descriptive approach to the existing youth theater culture, which it tried to accommodate. However, these efforts were, just like in the case of the HSWP, combined with “annexation attempts”, as indicat-

ed by the resistance displayed in this respect by the theater groups associated with the extra-parliamentary political Left.

Felhasznált irodalom

Források

Per una nuova cultura teatrale, per una riforma del teatro drammatico e musicale Convegno a Porretta Terme, nell'organizzazione della Regione Emilia-Romagna, tra il 18-19-20 giugno 1971.

Per una politica del teatro. Atti del convegno sul teatro del Partito Comunista Italiano Prato, 24-25-26 settembre 1976. Roma, Bulzoni Editore 1977.

Per una politica del teatro. 2° convegno nazionale. Bologna, 11-12-13 gennaio 1980. Dipartimento culturale del PCI, Sezione Problemi dello spettacolo 1981.

A színház szerepe az ifjúság nevelésében. A Nemzetközi Színházi Intézet Ifjúsági Bizottságának nemzetközi kollokviuma. Budapest, 1972. december 11-13. Budapest, Magyar Színházi Intézet 1973.

Interjúk

Interjú Sandra Sosterrel (2014. 02. 29.), a Bolonai Városi Tanács kultúráért felelős alpolgármesterével (1980–1985).

Interjú Luciano Leonesivel, a Teatro di Massa rendezőjével és a Gruppo Teatro Viaggiante társulatvezetőjével.

Szakirodalom

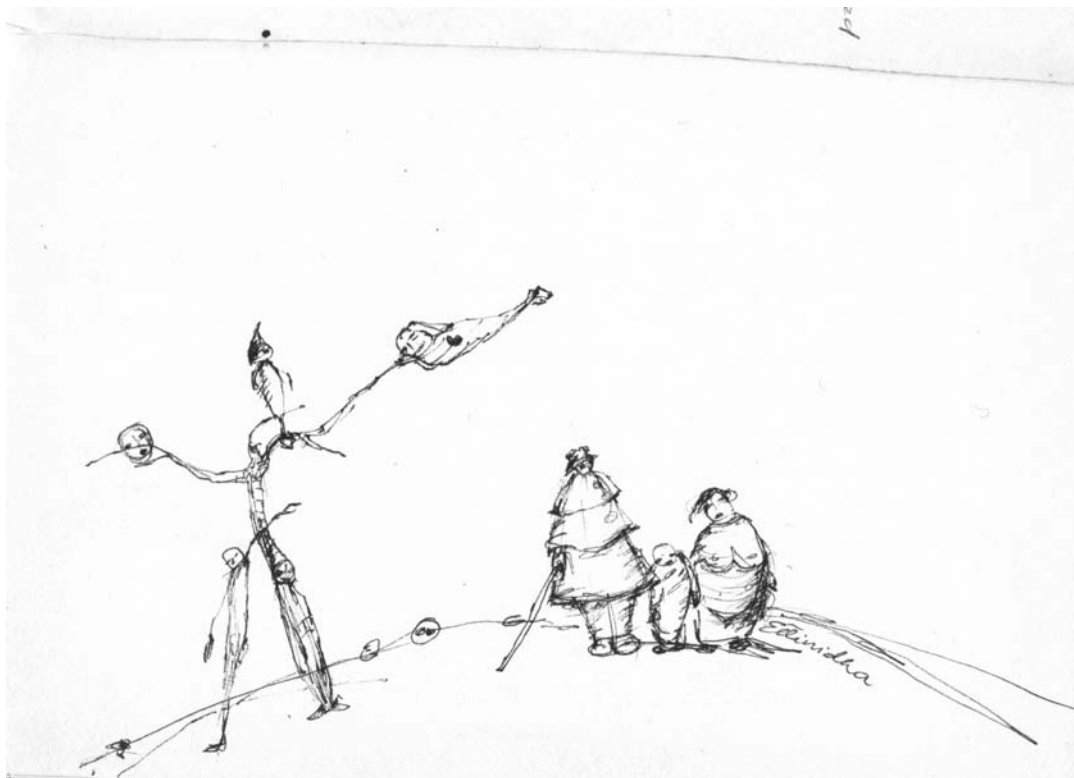
Castri, Massimo 1973 *Per un teatro politico. Piscator Brecht Artaud.* Giulio Einaudi Editore s.p.a, Torino.

De Marinis, Marco 1970 *Il nuovo teatro. 1947–1950.* Bompiani, Milano.

Franchi, Paolo 1982 *L'organizzazione giovanile 1968/1979.* In a.c. Ilardi, Massimo – Accornero, Aris 1982 *Il partito comunista italiano. Struttura e organizzazione 1921/1979.* Feltrinelli, Milano, 783-800.

Schino, Mirella 1996 *Il crocevia del Ponte d'Era. Storie e voci di una generazione teatrale 1974–1995*. Editore Bulzoni, Roma.

Visona, Daniela 2012 *La nascita del Nuovo Teatro in Italia, 1959–1967*. Titivillus, Pisa,

EGY KISMAMA-REINTEGRÁCIÓS PROJEKT ÉS A TÁRSADALOMKUTATÓI JELENLÉT ÉRTELME

Egy felkérés érkezett hozzám 2010 tavaszán – mint kulturális antropológushoz –, hogy segítenem kellene egy kismama-reintegrációs képzés tananyagfejlesztését megalapozó társadalomtudományi kutatásban, melynek része kell legyen egy kérdőíves felmérés is. Az Ózdi nők-munka-család²⁹¹ projekt pályázatát az Ózdi Művelődési Intézmények (ÓMI)²⁹² és a miskolci Holdam Egyesület²⁹³ konzorciumban írta és közösen tervezte megvalósítani. A társadalomtudós bevonásának ötlete Kardos Ritától, az egyesület akkori elnökétől származott. Szeretett volna túllépni a reintegrációs tréningek szokásos tematikáján, és valami olyan képzést kidolgozni, ami a helyi társadalom igényeire reflektál.

Ettől a pillanattól kezdve az egész projekt lebonyolítását végigkísérte egy, a kismamák társadalmi helyzetére vonatkozó kulturális antropológiai kutatás, ami a későbbiekben túllépett a tananyag megalapozásának és lokális viszonyokba illeszthetőségének előzetes célján. A kutatói jelenlét nem maradt meg a „*kutatás végén további felhasználásra átadott eredmények és javaslatok*” szeparált feladatkörénél. A kutató és hipotetikus részvétele minduntalan aktív, kezdeményező, befolyásoló, véleménynyilvánító szerepbe került. E folyamat és a kutatási eredmények bemutatására vállalkozik e leíró tanulmány.²⁹⁴

A kutatás első fázisában az országos kismama-reintegrációs gyakorlat helyzetével kapcsolatos,

publikált adatok²⁹⁵ rendszerezése történt meg. A kutató kivonatokat, összegzéseket, *handout*-okat készített a szakirodalomban említett kutatásokról, a reintegrációs gyakorlattal foglalkozó szervezetekről, intézményekről. A tanulmányokban a problémák négy csoportja jelenik meg: a strukturális viszonyokkal összefüggők, a családi viszonyok differenciált szerepeiből és a személyes attitűdök rejtett akadályaiból adódóak, valamint a munka világával való kapcsolat megszakadásának következményeiként emlegetettek. A strukturális problémák körébe tartozóknak említik (*Regina Modell Program*, Gödöllő 2005)²⁹⁶ a megfelelő szociális szolgáltatások (bölcsőde, óvoda, idősgondozás) hiányát, a megfelelő tömegközlekedés hiányát, a munkaadókon lévő kényszereket a munkaerő kiválasztásakor, a női szempontok, igények, társadalmi nemi (gender) szerepek láthatatlanságát, a női terek hiányát, valamint a nők döntéshozatalhoz való korlátozott hozzáférését. A strukturális problémákra direkt módon nem lehet ráhatása e projektnek, még a lokális viszonyokon belül sem, de a többi problémacsoport szakirodalmaiban felmerülő gondolatai mindmind megfontolás, átbeszélés tárgyát képezték a reintegrációs képzést előkészítő csapat számára.

A magyar társadalom családcentrikus. A „férj feladata a család eltartása”, a „nő feladata az otthoni teendők ellátása”. Az otthonon kívül végzett munka erősen másodlagos szerepet játszik a nők, az anyák értékrendjében. A munkát elsősorban anyagi okok, a család megélhetése miatt tartják fontosnak, és az egyéni ambíciók, karrierszempontok kevésbé játszanak szerepet. A női foglalkoztatás nagyarányú visszaesése inkább anyagilag, semmint pszichésen viseli meg a családokat. A gyermektámogatás jelenlegi rendszere a munkavállalást nehezítő gyakorlatot alakított ki: a GYED, GYES ideje alatt a kismama kirekesztetté válik a munka világából. Ennek egyik leggyakoribb oka, hogy időközben megszűnik a munkahely, ahova a kismama visszatérhetne. De

291 (TÁMOP 3.2.3-09/1-2009-0023)

292 <http://www.ozdolvaso.hu>

Itt szeretnék köszönetet mondani Pappné Szalka Magdolnának az ÓMI igazgatónőjének, hogy ezt a projektet behívta az intézménybe és annak sikeres lebonyolítását mindvégig segítően támogatta.

293 „A Holdam Egyesület miskolci nők és anyák közössége. Az egyesület 2007 nyarán alakult és azóta aktívan részt veszünk családokat érintő, szemléletformáló tevékenységekben, és a női támogató közösségek születésének népszerűsítésében. A Holdam Egyesület a nőiség, az anyaság, a szülés és a születés minél teljesebb, tudatos megéléséért munkálkodik. Küldetésünk, hogy segítséget nyújtsunk a női életkör állomásain (menstruáció, párválasztás, házasság, szülés, gyermeknevelés) felmerülő kérdésekben a Miskolcon és az Észak-Magyarországon élőknek”. www.holdam.hu

294 Írásom korábbi változatának közzéléért köszönet a Kapocs szerkesztőségnek.

295 Az összegyűjtött, feldolgozott szakirodalomból a hivatkozások pontos megjelölése nélkül egy kivonatot állítottam össze e helyütt. A felhasznált szakirodalom, kutatási eredmények megjelenéseit a tanulmány végén közlöm a reintegrációs gyakorlattal foglalkozó szervezetek, intézmények felsorolásával együtt.

296 www.reginakozpont.hu

az is nagy probléma, hogy az anyák nem tartják a kapcsolatot a céggel a szülési szabadság ideje alatt, visszatérési szándékukat is csak az utolsó pillanatban jelezzik. Mi több: „az anyák a cégek nyitottsága esetén sem partnerek a szülési szabadság idejére vonatkozó közös stratégia kialakításában” (Madai 2008:90).

A GYED-GYES ideje alatt a munka világától való hosszú távolmaradás során egy sajátos, zárt életvilág alakul ki. Egyfajta *elkényelmesedés* figyelhető meg az életvitelben, melynek megváltoztatása hosszú folyamat. Az ingerszegény környezet, a hiányzó önbizalom, a nagy tájékozatlanság és információhiány együttesen nem ösztönzik a kismamákat az egyéni életút megváltoztatására. Szakmai ismereteik elavulnak, amit tanulással nem tudnak pótolni, hiszen a teljesen rájuk háruló házimunka miatt erre nincs sem idejük, sem figyelmük. Ugyanakkor ebben az időszakban számtalan, a munkaerőpiac szempontjából is kulcsfontosságú készség, képesség alakul ki, fejlődik. Ezek a munkaerőpiacon akár prezentálhatóak is lennének (kommunikációs készség, szervezőkészség, döntésképeség, kezdeményező-készség, rugalmasság, komplex problémamegoldó magatartás, tanulási készség, csapatmunka stb.), csakhogy a kismamák körében végzett felmérések azt mutatják, hogy „ők maguk sem tudatosítják azokat a pozitív-negatív változásokat, amelyek egy gyermek születésekor fellépnek életükben” (Madai 2007:29).

A kutatói jelenlétem feltételezett szerepét és felöltségét ez idő tájt abban éreztem, hogy a publikált szociológiai kutatások általam kigyűjtött, szelektált, rendszerezett, csoportosított tapasztalatait közvetítem az érintettek felé. Kiszűrjem a körvonalazódó problémamezőből a lokális beágyazottság felé vezető utakat. A szakirodalom áttekintése után sajnálattal szembesültem azzal, hogy a sokszor hivatkozott reintegrációs képzések *jó gyakorlatait*²⁹⁷ bemutató leírások mennyire nehezen hozzáférhetőek. A kismamák és a munka világának összefüggéseit elemző-feltáró kutatások sokkal inkább publikáltak, mint maga a reintegrációs gyakorlat.

Ózdon e projektet megelőzően voltak már reintegrációs képzések, de azok leginkább szakmai tudásokat közvetítettek. Az ÓMI intézményén belül azonban ez teljesen új helyzetet, ismeretlen feladatot jelentett az itt dolgozók és a projekt lebonyo-

297 mint pl. a következő letölthető mintatanterv: „Újra a munka világában – 40 év feletti nők munkaerőpiaci ireintegrációja”. http://civilhaz.enyft.hu/files/ujra_a_munka.pdf

lító számára. A Holdam Egyesületnek ismerősebb volt a szituáció, szerveztünk már konferenciát, ke-rekasztal-beszélgetéseket e témában. Mi több, alküldetésünkben is benne volt és van a GYES-en, GYED-en lévő nők minél teljesebb időmegélésének támogatása, valamint a kismamák munkaerő-piaci visszatérésének segítése. De a tréning alapbázisát mégiscsak az ÓMI munkatársi és infrastrukturális háttere adta, sőt célként jelöltük meg, hogy a trénernek egy része is helyi szakemberekből kerüljön ki.

Az előkészítő megbeszélések az ÓMI-ban rendre azzal kezdődtek, hogy a képzést szervező csapattal átbeszéltük az általam felderített legfrissebb információkat. Szembesítettük azokat saját tapasztalatainkkal, feltételezéseinkkel. Latolgattuk a képzés kompetenciáinak határait: adott körülmények, szaktudás, tréneri felkészültség mellett mit vállalhat a képzés és mit nem? A külföldi példákban az a gyakorlat jelenik meg, amikor is az egész családot bevonják a kismama-reintegrációs folyamatba, mivel az otthoni munkavégzés is megváltozik, amikor az anyuka visszamegy dolgozni. Lenne-e mód erre a projekt keretén belül? A cégek kisgyermekes anyákkal szembeni vagy melletti attitűdjének megváltoztatására tegyen-e a projekt kísérletet azzal, hogy bevon egyes cégeket a képzésbe?

A szakirodalmak tézisei között különösen sok aggodalmat okozott a következő gondolatsor: „A tanulási célok elemzése alapján kimutatták, hogy amennyiben a felnőttek tanulása egyéni döntésre – és nem törvényi vagy munkáltatói kényszerre épül –, akkor elsősorban *rentabilitási megfontolások* szerint alakul. Ebből következően a lakosság tanulási aktivitásának növekedése leginkább akkor várható, ha a tanulási tevékenységnek konkrét és közvetlen hatása van az egyének élethelyzetére, jövedelmi viszonyaira, munkaerő-piaci pozíciójára” (Török 2006:1). Hogy tudunk összehívni 15 kismamát olyan képzésre, ami nem ígér azonnali, közvetlen hasznot? Ez ügyben elég nagy volt a pesszimizmus, főleg az ózdi trénerek körében: „*Ózdon nehezen mozdíthatóak az emberek. Fáradtak, fásultak, bizalmatlanok*”. Ugyanakkor a szervező csapat attitűdjében nem ezt tapasztaltuk. Az Ózdi Olvasó pazarul felújított műemléki épületében²⁹⁸ egy lelkes, a projektet érdemben megvalósítani igyekvő csapat tagjaként nem érzékeltem az Ózdról szóló rossz hangulatú vélemények igazságát. A tudásmegosztás folyamata a projektbe való kölcsönös bevonódás útját jelentette számomra. Míg a megszerzett ismer-

298 A felújítást jegyző építész, Rudolf Mihály Ybl-díjat kapott e munkájáért.

reteim átadásával igyekeztem minél inkább *képbe hozni* a képzést szervező csapatot, addig én magam is egyre jobban elköteleződtem a feladat, az ózdi emberek és az ŐMI intézménye iránt.

A kutatás további fázisaiban az volt a kérdés, hogy a lokális viszonyok mennyire árnyalják vagy írják felül az országos tapasztalatokat, valamint lépéseket kellett tenni a kérdőív kérdéscsoportjainak meghatározása felé is. Így a helyi *kismamahelyzetben* érintett intézményrendszer képviselőivel és magukkal a kismamákkal készítettem interjúkat. A megkérdezett intézményi képviselők a továbbiakban is kapcsolatban maradtak a projekttel, szaktudásukkal, kapcsolathálójukkal gyarapították azt.

Orosz József²⁹⁹ munkakeresési tréner, az *Észak-magyarországi Regionális Munkaügyi Központ Ózdi Kirendeltségének* munkatársa nagy tapasztalattal rendelkezik a munkakeresők és a munkakeresés nehézségeinek kezelésében. Számtalan tréninget tartott már e tárgykörben. Ismeri a helyi munkalehetőségeket, viszonyokat, eljárásokat. Azért is tartotta fontosnak, hogy civil kezdeményezésre valósuljon meg egy reintegrációs tréning, mert egyrészt a célcsoport munkához jutásának problémájával Ózdon senki nem foglalkozik, másrészt a munkakeresők csupán 10%-a veszi igénybe a munkaügyi központ szolgáltatásait, humán tanácsadásait, álláskereső csoportjait. Szükség van tehát a civilekre!

Elmondása szerint a munkaerőpiacon (a megváltozott munkaképességűekkel együtt) a kismamák az egyik leghátrányosabb csoport. Egy amúgy is munkanélküliséggel súlyosan sújtott régióban ez komoly probléma. Egyszerűen nem képes felvenni a munkaerőpiac a kismamákat. Pár éve, akinek piacképes foglalkozása volt, az el tudott helyezkedni. Mostanában sok ember veszítette el megint a munkáját. 2002-ben 5000 körüli a munkanélküliek száma Ózdon, 2006-ban kb. 6000, 2010-ben 7000 (!) ember. A munkahelyek megszűnnek, míg a kismama otthon van a gyerekekkel, nincs hova visszamenni dolgozni. Ha nem is szűnik meg a kismama munkahelye, akkor valahogy ráveszik, hogy közös megegyezéssel bontsa fel a munkaviszonyt, végkielégítést úgyis csak 3 év munkaviszony után kaphatna. Az atipikus munkaformák népszerűsítésére sok pályázat volt mostanában, de ebben a régióban nem nagyon működtek. Inkább feketén, esetleg helyettesítőként foglalkoztatják a kismamákat. Ózdon elsősorban pénzkeresés a munka célja, csak bizonyos végzettség után jelenik meg a karrier kérdése.

299 A vele készített interjú néhány fontosabb gondolatát van lehetőségem e keretek közölni.

A gyerekelhelyezési problémák számszerűsíthetően sok anyukát tartanak vissza a munkától. Az óvodai idő nem alkalmazkodik a munkaidőhöz. Egy sajátos helyi gyakorlat alakult ki: mivel sok a munkanélküli anyuka, aki már kora délután hazaviszi a gyereket, rossz szemmel néznek arra, aki három óra után megy érte. A tartós munkanélküli állapotban egy félelemérzet alakulhat ki, a kismama nem szívesen mozdul ki otthonról. „Azért nem tudok állást vállalni, mert ott van a gyerek”. Ez a mentalitás nagyon erős, sokszor félelem van a háttérben: „nem tudom a most divatos hajakat vágni”. Találkozott olyan munkakereső kismamával, aki azért nem vállalta a beiskolázást, mert a gyerek nem alszik az oviban. Inkább elveszítette a segílyt. Ez egyfajta elkenyelmesedés is lehet. „Ha keresnék, sem találnék munkát!” – erre való hivatkozással sokan inkább nem is keresnek.

A tréning arra való, hogy a résztvevő újratervezhesse az életpályáját. GYES alatt le lehetne érettségizni! Kezden el gondolkodni a jövőjével kapcsolatban, ne csak az utolsó otthon töltött évében foglalkozzon azzal, mi lesz vele. Ha egy kismama bekerül egy képzésbe, az érzelmi hulláma is megváltozik. Másképp kezd el öltözni, más lesz a frizurája. Van kihez újra tartozni. Elindul egy másik irányba. Ha nem sikerül újra elhelyezkedni: a „*Minek tanultam?*” érzése előjöhet. A kudarcot fel kell tudni dolgozni, egyedül nem megy. Ha feladja, a csoport átsegíti. Aki vissza fog menni a munkájába: azokat felkészíti a változásokra, számoljon velük. Akinek nincs hova visszamenni, azokban újra fel tudja építeni, hogy legyenek egyéni terveik.

A tervezett tréninghez a következőket fűzte hozzá: egy konkrét képzés mögé be lehet tenni a mentálhigiénés képzést. Pl. egy 4 modulós ECDL vizsga mögé. De a mentálhigiénés képzést öncélként megjelölni nem lehet. A képzés hirdetéséhez kellenének erős hívószavak: változás, női önszerveződés, pályaorientáció... Mindenképpen mozgalmas tréningnek és nem előadás-sorozatnak kell lennie. Az Olvasóba önként jön a kismama, és nem megélhetési képzésként fogja kezelni. Segítő embe- reket be lehetne vonni, mert kell egy lökés: „*Próbáld meg!*” – hogy a GYES bénultságból ki tudjon jönni. A nők fegyelmertettebbek, jobban eljárnak az alkalmakra, lelkiismeretesebbek.

Az álláskereső technikákon sok múlik. Nem lehet ad hoc, amikor eszembe jut éppen, munkát keresni. Az napi nyolc órás munka. Tudni kell mit, hol, hogyan keressék. Ez egy tudatos, tanulható folyamat. Önéletrajz, információ üres állások fe-

löl, személyes álláskeresés, milyen kérdésekre számítson. 30-40 (!) állásinterjú is át kell esni, hogy működjön. A munkáltató hatékony és problémamentes munkaerőt keres. A munkainterjúkon el kell hitetni, hogy a gyerek nem jelent hátrányt.³⁰⁰

Dr. Kósné Dargai Rita az ózdi védőnői szolgálat vezetője. A vele készített interjú a kismamák életvilágára, egymás közti viszonyaira nyitott egyfajta ablakot. A kismamák munkakeresési próbálkozásai kapcsán szintén a gyerekelhelyezés súlyos problémáját említette. Ha nincs nagyszülő és a férjére sem számíthat, a kismama nem tudja hova tenni a gyereket. A bölcsődei férőhelyek korlátosak, csak a dolgozó anyukák gyerekeit veszik fel. Mikor óvadás lehet a gyerek, akkorra a kismama már munkanélkülinek számít. A munkakeresésben hamar elveszítik a bizalmukat, egy-két sikertelen próbálkozás-kudarccal után feladják. A gyerekek óvodai, iskolai elhelyezése nem igazodik a körzet szerint illetékes intézményhez, ezért nagy a városon belüli ingázás... – ami még inkább darabolja az időt, még kötöttebbé teszi a munkavállalási és munkakeresési lehetőségeket.

A kismamák életvilága kapcsán a nagyon erős elszigetelődést emelte ki. Blogolnak inkább, semmint találkoznak. 20-25 év körüli kismamák életében minden az internet körül mozog. A nap jó részét elveszi. Függővé válik, alig várja, hogy a gyerek elaludjon, ülhessen a gép mellé. A gyerekek két-három éves koruk körül már ott ülnek – a jó gyerek szép békésen elvan a gép előtt. A blogos stílust, nyelvezetet átviszik a mindennapi kommunikációba. A szókinccs szegényes, beszélgetni nem tudnak, ha valami olyat mondanak nekik, ami nem tetszik, otthagyják az illetőt. Felállnak, mint ahogy a gép mellől is tehetik. Az internetes kapcsolatok nem válnak személyes kapcsolatokká, nem találkoznak. Egymás fényképeit nézegetik, amit számszámra töltenek fel a blogra. Ez rengeteg időt elvesz, közben meg semmire sincs idejük: „Nincs időm úszni tanulni vinni a gyereket” – mondogatják.

Nincsenek együttmozgások: egyesével járnak gyereket sétáltatni. A játszótér néhány helyen szervez ugyan közösséget, de leginkább nincs játszótér. Voltak valamikor, csak teljesen lepusztultak. Nem a gyerekek használták őket. A családi házaknál mindenkinek megvan a saját játszótere, nem járnak át egymáshoz. Az egymást segítő kapcsolatok azért sem tudnak működni, mert sok a betelepülő. Nem jellemző az önszerveződés. Kismama klubot próbáltak

300 Törvényi rendelet van arra, hogy az állásinterjúkon nem kérdezhet a munkáltató a gyerekek felől.

szervezni. Nagyon nehezen működik. Otthonról nehezen indulnak el, azzal foglalkoznak, hogy mit szól a külvilág. Nehézkes volt az időpontegyeztetés, csak tíz fő maradt a végén.

Feltűnően gyakoriak az élettársi kapcsolatok. Ez megélhetési stratégia is, több támogatást lehet kapni, ha egyedülálló szülőként neveli a gyereket az anyuka. Viszont a családszerkezetet ezzel labilissá teszik. Sok a széjjelköltözés, párcsere, a gyerekek nem a saját apjukkal nevelődnek. Mostanában egy új jelenség is felbukkant. Az összeszerelő üzemekben a női munkaerőt keresik, ők precízebbek, türelmesebbek. Mivel a nők így nagyobb eséllyel jutnak munkához, egyre gyakoribb, hogy a férjek maradnak otthon a pár hónapos gyerekekkel.

Két fontos javaslat is elhangzott a képzés indítása kapcsán: a leendő kérdőíveket a védőnők vegyék fel, és vonják be őket is a gyerekefelügyeletbe a képzés ideje alatt. A kérdőívnl fogják tudni, kit érdemes egyáltalán megkérdezni. A védőnőknek nagyon intenzív a kapcsolata a kismamákkal. A képzés ideje alatt, ha ők biztosítják a gyerekefelügyeletet,³⁰¹ motiváltabb lenne a kismama. Az ismerős védőnő hívhatná: „Gyere nyugodtan, én is ott vagyok!” – Keresik a kapaszkodót, ki az ismerős.

A védőnők segítségével és ajánlásával tudtam eljutni a kismamákhöz is interjút készíteni. A kismamákkal készített interjú során nagyon gyerekecentrikus életvilágok képe bontakozott ki, ahol az élet és a cselekvések célja, hogy a gyerekeknek mindene meglegyen, erőn felül is. A gyerekek életritmusa, szükségletei határozzák meg a napok ritmusát, a kismamák tevékenységi rendszerét. Erről számol be egyik beszélgetőtársam is. A vele készült interjú összefoglalását jegyzem le itt.

„Ahogy nő a gyerek korszakokként, mindig változik az életed mellette. Fél életünket az udvaron töltjük”. A kis család az anyuka, apa és a két és fél éves kislány Ózdon egy kertes ház nagyobb szobájában élnek. A szülői ház többi részében velük lakik az interjúalanyom elvált édesapja és öccse. A ház berendezése legalább 20-30 éve változatlan.

Az édesanya munkavállalásának legfőbb kritériuma, hogy az igazodjon majd az óvodai nyitva tartáshoz, mert még egy óras eltérést sem gondolna megoldhatónak a gyerekelhelyezés problematikusága miatt. „Nagyon hiányoznak már az emberek, mennék vissza dolgozni. De nem bíznám már másra a gyereket, féltem. Nekem is meg kell szokni, hogy másra bízzam a gyereket”. A hivatalos intézményekben

301 Végül is a képzésen nem így alakult, egy családi napközi vállalta a gyerekefelügyeletet.

megbízik (óvoda, bölcsőde), kismamatársaiiban alig-alig, saját hozzátartozóiban még kevésbé. *„Ha nem lesz munkám, akkor is menjen a kicsi oviba, mert ott a helye! Addig minek is keressek munkát? Meg utána is várni kell, megszokja-e a gyerekek az óvodát. Addig is szoktatom az óvodához: arra járunk sétálni, beszélgetünk a gyerekekkel, ott vannak a kis barátok... A barátok, ismerősök egy-két óra hosszára elvállalják a gyerekekre vigyázni, de többre nem. A gyerekeknek is megvan a maga életritmusa, más gyerekeknek is megvan a magáé, keresztezhetik egymást. Én igazodok a gyerekekhez, neki legyen meg a ritmusa. Nagyon fontos a napirend. Mondták már nekem, hogy minden elé helyezem a gyereket. Neki legyen a legjobb. A barátnőmtől is mindig ezt láttam, hogy a gyerek az első...”*

A kisgyerekes lét tudata teljesen átiszínezi a mindennapokat. A jövőről *„ha majd a gyerek nagyobb lesz”* kontextusban beszél. Egy *„kisgyereket nem lehet, egy kisgyerekekkel nem lehet...”* szófordulatai gyakoriak. A gyerek körül szerveződő élete zárt, mozgásszegény. A baráti kapcsolatait is a hasonló korú gyerekek határozzák meg. Délutánonként náluk gyűlnek össze az ismerősök, ők azok, akik kellő mennyiségű attrakcióval bírnak a többiek számára: az udvaron van ugróvár és medence.

Bár utána néz a gyereknevelési irodalomnak, törekszik az egészséges étkeztetésre, a minőségi ételek, gyerekjátékok beszerzésére, mégis becsúsznak olyan mozzanatok, amelyek a legkorszerűbb nevelési tanácsadás szempontjából nézve ellentmondásosak: a 2 éves gyerek hozzáfér a számítógéphez, 10 hónapos baba korában gluténmentes felvágottat, minőségi virslit kapott enni. Ez utóbbi az internetről leszedett információ tipikus esete, amelynek sajátos módon státuszszimbólum-értéke van. Beszélgetéseink alatt a gluténmentes felvágottat többször is említette, és mindig nyomatékkal.

A számítózás központi helyet tölt be a mindennapjaiban. IWIW, Facebook, MSN, Vatera, Google keresések... Saját állítása szerint nem annyira a játék, mint inkább az információszerzés a célja. Ahogy a gyerek nő, úgy lesi el a mamájától a számítógép használatát. *„Nem tudok tőle számítózni, elleste”*. A gyerekbarát számítógépes játékokat a gyerekeknek is engedi. A számítógép gyakorlatilag folyamatosan be van kapcsolva, hogy bármikor le lehessen hozzá ülni. Gyereknevelési problémák megoldásában, életmódtanácsokban, vásárlásokban szinte minden ügyben az internethez fordul először. *„Csak bedobom a Gugliba...”*

Élettársának két-három állása is van, ritkán vannak otthon együtt. Ez a klasszikus patriarchális családmoddellnek tűnhetne (apa dolgozik, anya otthon van), de azért árnyalódik a kép: a feleség életét nem a háztartás és gyerekekkel való foglalatatoskodás tölti ki (például menzáról hozatják az ebédet, mert a gyerek *„Jobban megeszi a menzakáját, mint amit én főzök neki, akkor meg minek főzök?”*) – hanem az internet és a gyerek.

A lehetséges munkalehetőségekről azt tartja, hogy *„Sajnos mindenhez vállalkozás kell!”* Meg van győződve róla, hogy *„Ózdon rendes munkához csak protekcióval lehet jutni”* (ezt erősítette meg a többi interjúalany is). Tanácstalan az álláskeresésben. *„Fogalmam sincs, hogy hova menjek munkát keresni. Mindig nézem az álláslehetőségeket az újságban. Könnyvelni tudok, csak papírom nincs róla, számítógépes ismereteim vannak, irodai munkának örülnék”*. A második gyerek vállalása a kormányváltás után remélt nagyobb megélhetési biztonság függvénye. *„Egy gyerekeknek még meg lehet adni, amire szüksége van, de kettőnek már képtelenség”*. Az otthoni munka lehetőségében bízva sok energiát fektet távmunkák keresésébe, de a nagy részét átverésnek tapasztalja. *„Ahhoz, hogy megkapd a melót, neked kell fizetni. Anyukám így bukott 3000 Ft-ot”*.

A gyerek születése előtti munkahelyeiről rossz tapasztalatai maradtak: az állandó bizonytalanság, szerződés hosszabbítgatások, munkanélküliség, fekete munka... Úgy gondolja, ha el is megy egy munkahelyre dolgozni, számíthat rá, hogy egy-két hónap után, mikor lejár a támogatás, kirúgják. (Ez sajnos a védőnők által is megerősített információ, bevett helyi gyakorlatnak számít).

Úgy gondolja: tanulni már késő, annak idején kellett volna. A gyerek mellett nem is lehet. Tanulni azt lenne érdemes, aminek közvetlen hatása lenne a munkához jutásban. A képzés díja azonnal megtérülne. *„Tanulnék szívesen, de mire adjak ki úgy pénzt, hogy visszajöjjön?”* A munkakeményekben nincs semmiféle nyoma a személyes ambícióknak: *„Ami dominál, az egy kis pénz, meg kiszakadás, hogy ne mindig a gyerekekkel. Bárhova megyek, mindig viszem a gyereket. A gyerek mindenhol ott van”*.

A kutatás következő fázisában egy 100 fős mintavétellel kitöltött 42 pontos kérdőív az ózdi kismamák családi és társadalmi szerepeire, kapcsolatrendszereire, értékrendjére, jövőképeire kérdezett rá. A kérdőívek lekérdezői a védőnői szolgálat munkatársai voltak. Az eddigi kutatás a kismamák munkához jutásának akadályait igyekezett feltárni. A leendő reintegrációs képzésnek azokat az akadályokat kell

megcéloznia, amelyek a kismamák életvilágának, életvezetésének, attitűdjének módosításával és némely szempontból képességeiknek, ismereteiknek gyarapításával (pl. önéletrajz megírása, állásinterjúkon való helytállás, számítógépes ismeretek) elháríthatóak lehetnek. Legyenek képesek megtenni magukért azt, amit megtehetnek. A kérdőívvel³⁰² az akadályokra vonatkozó hipotéziseinket szerettem volna ellenőrizni.

A kérdőív kérdései a kismamák munkavállalásának kapcsán a strukturális problémák, a társadalmi előítéletek, ismeretek, életmód, család–internet, személyes attitűd, női önszerveződés jelenségei köré szerveződtek. Mennyire gondolják korlátozva magukat a kismamák a strukturális akadályok által? A munkához jutásban mennyire érzik magukat kiszolgáltatva? Munkához való viszonyukban milyen értékek, preferenciák dominálnak? Megjelenik-e az önmegvalósítás igénye? A kérdőív rákérdezett a szakirodalomban oly sokat emlegetett patriarchális családi viszonyokra, a kismama-életvilágok zártságára, a kapcsolati rendszerekre, a lokális kontextusban többször megjelenő internetfüggőségre, a gyerekek családban való helyzetére, a napi tevékenységekre, az időbeosztásra, a tanuláshoz való viszonyra.

A kérdőív kiértékelésekor fel-felbukkantak meglepő, az addigi feltételezéseknek, tapasztalatoknak ellentmondó eredmények. A patriarchális viszonyok állandóságának hipotézisét határozottan megdöntötték a kapott adatok. Mind a kismamák gondolkodásában, mind a konkrét gyakorlatban megjelent a háztartási munkában segítő és a gyermekével foglalkozó házastárs-apa jelensége. Az internetezéstől való függést nem mutatták a kérdőív eredményei.³⁰³ A közösségi viszonyok, kapcsolatok is árnyalódtak: a család megtartó erejébe vetett hit nagyon erős, de a baráti kapcsolatokat sem tüntették fel elhanyagolandónak. A gyerekelhelyezés nem tűnt akkora problémának, mint ahogy az előzetes információk alapján vártuk volna. A tanulásba vetett hit nagyon erős, és nem csak a rentabilitás mentén mutatkozik fontosnak. A probléma inkább a személyes életbe való beilleszthetőségében van. Erős az intézmények iránti bizalmatlanság. Meglepő módon a munka/magánélet kettős kötődésű karrierjét szignifikánsan nem tekintik összeegyeztethetetlen-

nek. A kismamák otthon töltött idejük alatt nem bizonytalanodtak el kompetenciáikat illetően. A munkakeresésben érzik a saját aktivitásuk felelősségét. A gyerekcentrikus világ képe viszont megerősítést nyert. A kérdőív eredményei a helyi társadalom e képzésre való motiválhatóságát reménykeltőbbnek mutatták, mint vártuk. Ez a reményünk a későbbiekben be is igazolódott.

A kérdőívezés – a kapott kutatási eredményektől függetlenül – egy további, nem várt haszonnal is járt. A leendő képzés reklámjaként, hívívőjeként kezdett el működni. Mind a megkérdezettek, mind a védőnők felfigyeltek rá. A kérdéseit érdekesnek, elgondolkodtatónak tartották. A projekt egyik leendő ózdi mentálhigiénés oktatója lelkesedéssel fejezte ki elismerését, mennyire inspiratív volt számára végiggondolni felvetéseit. A kérdőív tapasztalatainak megbeszélései során az előkészítő team tagjai számára egyre inkább tapinthatóvá vált a *helyzet társadalmi súlyossága* és a projektben rejlő hatalmas potenciál. A kérdőívnek azt gondolom, vannak hibái. Ha újraszerkeszthetném, az azóta megszerzett tapasztalataim tükrében bizonyosan módosítanék rajta. De mérhetetlen szolgálatot tett azzal, hogy kapcsolati eszközzé vált. Kitöltetése révén lettek szövetségeseink és támogatóink: a védőnők. A továbbiakban ők vitték-hozták az információkat a kismamák célcsoportja és a képzés szervezői között, sokat segítettek a toborzásban is.

A továbbiakban a kérdőív adatait ellenőrizendő és a tananyag pontos súlypontjait kijelölendő fókuszcsoport-interjúkat szerveztünk. Az alkalmas résztvevői egyrészt a kérdőív kitöltőiből, másrészt a védőnők által megszólítottakból verbuválódtak. Nehéz szívvel, de át kellett engedjem a fókuszcsoport vezetőjének szerepét a képzés résztvevőinek, szervezőinek. Ez már a célcsoporttal való közvetlen kapcsolatfelvétel szakasza volt, a trénernek és a kismamák összehangolódásának, egymásratalálásának szituációja. A fókuszcsoportok egy részén még ott voltam, néha-néha közbe is szóltam, de leginkább figyeltem, jegyzeteltem. Az utolsó tapasztalatomzsaikat gyűjtöttem a tananyagírás előtt: „*A kismamák nem érdeklődnek a konfliktuskezelés, mediáció, karriertervezés, álláskeresési ismeretek iránt. Viszont szeretik a csoportmunkát, érdeklődnek a hatékony kommunikáció, az ügyintézői ismeretek, és az informatika iránt, izgatja őket az időmenedzsment kérdésköre*”. Pedig a konfliktuskezelés, karriertervezés kismamákat érintő hiányosságai fel-felbukkantak az eddigi kutatási tapasztalatok között. A tananyagfej-

302 A kérdőívet érdeklődő számára készséggel elérhetővé teszem.

303 A képzésbe bevont egyik pszichológus szerint ez éppen a függőség egyik fokozata lehet, amikor is tagadják azt, főleg a kérdőív adatait felvevő ismerős védőnő előtt.

lesztők feladata lesz úgy kidolgozni a tréning tematikáját, hogy a szükséges, bár *nemszeretem* tananyag is érdekes, hasznos és megtartó legyen.

A fókuszcsoportok során kovácsolódott össze az a hat fős csoport, akik aztán magán a képzésen is részt vettek, annak dinamikáját, lendületét, meghatározták, mintegy *húzóerőként* voltak jelen. Tréfásan *kemény magnak* nevezték magukat. Amikor a tréningek után a tanúsítványokat átadó alkalommal találkoztunk a résztvevőkkel és szóba kerültek az első benyomásaik emlékei, azt a tapasztalatot mesélték, hogy a fókuszcsoportokon én csak ültem, figyeltem és nagyon jegyzeteltem. Felettből gyanús szituáció volt a számukra.

Végül is az akkreditációs folyamaton elindított és a későbbiekben fennakadás nélkül át is ment képzés 2x90 órás tréningjének moduljai a következőképpen alakultak: A *Család és hivatás szociális kompetenciafejlesztő képzésé*: 1. Internetes ügyintézés – digitális ismeretek, 2. Családmenedzsment – időszervezési ismeretek, szimbolikus technikák, 3. Munka otthonról – hatékony önmenedzselés, 4. Vállalkozási ismeretek. Az *Élet-formák mentálhigiénés képzésé*: 1. Önismeret, 2. Konfliktuskezelés, 3. Kommunikáció, 4. Családi és női szerepek.

A szociális képzés tananyag kidolgozásában vettem ezután részt. A családmenedzsment modulra³⁰⁴ vagyok a legbüszkébb, mert ez egy teljesen új, az országos módszertanban eddig sehol fel nem bukkanó kezdeményezés, talán a legadekvátabb példája a helyi igényekre épülő, lokális gyakorlatba bevont tudás hasznosításának.

A képzés³⁰⁵ a két tréninggel 2011 őszén elindult és be is fejeződött sikeresen. A két csoport 19-15 résztvevője közül sokan jártak mindkét képzésre, 15-10 fő el is végezte azokat. Az oktatásban, ha szórványosan is, de meg-megjelentem. Saját tudás-készletemet leginkább a családi fotóhasználat, az ünnepek, ajándékok és az információs társadalom kulturális gyakorlatai és kulturális antropológiai elméletei tárgykörében tudtam mozgósítani. Amit társadalomkutatóként eddig kutattam, annak tapasztalatát próbáltam visszafordítani e kis közösség

304 A programmodul célja, hogy a résztvevők reflektáltabban viszonyuljanak a családi folyamatok kezeléséhez, tudatosabban vegyenek részt e folyamatok tervezésében. Vonjanak be korszerű technikákat a hatékony családmenedzsment működtetéséhez. Célunk, hogy a résztvevők legyenek képesek egy tágabb közösség részeként tekinteni a családjukra, és reflektáljanak saját helyzetükre a társadalmi és kulturális folyamatokban.

305 A képzésről és eseményeiről lásd részletesebben: <http://www.ozdolvaso.hu/ozdinok/index.htm>

és tagjai, valamint azok családközösségi identitásának erősítésére. Azt az elvet szorgalmazva tettem fel kérdéseimet,³⁰⁶ hogy saját működésünkre, cselekvési stratégiáinkra, szokásainkra és hiedelmeinkre próbáljunk meg minél reflektáltabban rátekinteni.

A csoportösszetétel³⁰⁷ a tagok iskolai végzettségét és anyagi helyzetét tekintve szerencsére nagyon vegyes volt; a diplomástól a szakmunkásig, a háromgyerekes, jó anyagi körülmények között élő anyuktól a gyermekét egyedül nevelő, nehéz anyagi körülmények között élőig, és volt néhány roma származású édesanya is. A kismamalét olyan közös sorshelyzet, amelynek megélése során elfoszlanak a társadalmi különbségek, így a képzés a társadalmi integráció felé is hatalmas lépéseket tett. Összekovácsolódásunknak lett egy számomra szokatlan vonatkozása is. A kismamák és a munka világának kapcsolatával foglalkozó szakirodalmak több helyen hangsúlyozzák a szerepmodellek fontosságát. Azt kellett tapasztaljam-tapasztaljuk, hogy a képzés egyre barátságosabb légkörében mi, a Miskolcra odajáró, szervezkedő, Holdam Egyesületünkéről lelkesen mesélő oktatók, mi magunk váltunk néhány vonatkozásban szerepmodellekké, annak minden felelősségével együtt.

Talán ennek is köszönhető, hogy a tréningezők kis csapata a képzés után a *Nők az Ózdi Nőkért* családbarát kismamaközösség néven *meghatározta önmagát, és egyben maradt a képzés befejezése után is. Fel-felbukkannak az ÓMI intézményén belül rendezvényeken, önkénteskednek, tartják egymással a kapcsolatot. A Holdam Egyesület és az ÓMI folytatja együttműködését. Az önkéntes centrumok kialakítását célzó, megnyert TÁMOP-os pályázatunkban a két projektasszisztensi állást a képzés résztvevőiből ketten megpályázták és el is nyerték, most munkatársakként dolgozunk együtt.*

Visszatekintve az eseményekre, úgy tűnik, hogy a projektbe bevont társadalomtudományi kutatás legnagyobb erénye sajátos módon magában a kutatási folyamatban volt. A különböző fázisokban más-más értelmet, jelentőséget kapó kutatói jelenlét és az alkalmazott módszerek sajátos többlet

306 pl. Kitennének-e anyósunk fényképét a hűtőre? Mi történne velünk, ha egy mágneses vihar letörölné az összes digitálisan tárolt adatot a világ összes számítógépéről? Mit érzünk, amikor gondosan kiválasztott ajándékunkra az ajándékozott sufnijában kihajítva rábukkannunk?

307 A reintegrációs gyakorlatok elemzése során vannak olyan nézetek, hogy hatékonyabb lehetne a folyamat, ha rétegspecifikus képzéseket tartanának.

adva írták át, egészítették ki a kutatás eredeti céljait. A jó és hatékony képzésre való törekvésben a társadalmilag értékes célok elérésének kulturális lehetőségeként a tervezés, remény, kíváncsiság, bizalom, illetve az érintettek bevonódásának eszközévé vált.

Jegyzetek

Reintegrációt célként megjelölő egyesületek:

Regina Modell Program Gödöllő: http://www.tpf.hu/upload/docs/LLP/Leonardo/milankovics_regina.pdf

Regina „Munka – helyben” Program Miskolc: <http://www.reginakozpont.hu/miskolc/regina>
JÓL-LÉT Közhasznú Alapítvány: http://www.jollet.com/index.php?option=com_content&view=section&id=5&layout=blog&Itemid=61

Palló projekt – felnőttképzési adatbázis: <http://felnottkepzesinfo.hu/>

RÉS: <http://www.resegyesulet.hu/index.php>

Belvárosi Kismama Reintegrációs Centrum: <http://babafalva.hu/belvarosi-kismama-reintegracios-centrum/>

SEED: <http://www.seed.hu/node/644>

MINŐIES: <http://www.minoies.hu/page.php?2>
Szociális Szakmai Szövetség honlapja, Háló folyóirat: <http://3sz.hu/>

RECIK – Újra Dolgozom Program: http://www.recik.hu/Oldalak/fo_hirek.html

MONA alapítvány honlapján ápoló nővérek re-integrációja:

<http://www.mona-hungary.hu/object.8aa01e1a-3e37-40ef-b182-ca6011860515.ivy>

Absztrakt

2010 tavaszán kaptam felkérést társadalomtudományi kutatásra, melynek egy ózdi kismama-reintegrációs képzés tananyagfejlesztését kellett megalapozza. A kutatás bevonásának célja az volt, hogy a képzés túllépjen a reintegrációs tréningek szokásos-sablonos tematikáján, valamint reflektáljon a helyi társadalom igényeire. A megvalósuló kutatás folyamán azt kellett tapasztaljam, hogy az alkalmazott módszerek és kutatói jelenlétem sajátos többletet adva átírják, kiegészítik a tananyagfejlesztésre irányuló eredeti célokat, és az érintettek egyre intenzívebb bevonódásának eszközeivé válnak. E kutatási eredményeken túlvivő folyamatot írja le a tanulmány.

Abstract

At the spring of 2010 I've been asked for carrying out a social science research to setup a base for a labour market reintegration training for mothers in Ózd. The goal of making a research was to reflect the local society needs, over the routine of reintegration training panels. During the research I experienced that my researcher presence and the applied methods overwrite and complete the original goals of the curriculum development, moreover encourage the people for more intense participation. This process is described now in this study, as it went beyond the research results.

Felhasznált szakirodalom

Bálint Mónika – Köllő János 2008 A gyermeknevelési támogatások munkaerő-piaci hatásai. *Esély*, 19:3-23. http://www.esely.org/kiadvanyok/2008_1/BALINT.pdf

Büdszentiné Szép Enikő – Vámosi Vanda 2008 „Újra a munka világában – 40 év feletti nők munkaerőpiaci reintegrációja”. Letölthető mintatanterv, 1-60. http://civilhaz.enyft.hu/files/ujra_a_munka.pdf

Fehérvári Anikó – Györgyi Zoltán 2006 Kiút a gödörből: Az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány KID-programja. *Educatio* online folyóirat, 276. szám http://www.edu-online.eu/hu/kutatas_kozben.php

Frey Mária 2001 Egyensúlyt teremteni a fizetett munka és a családi élet között. *Demográfia*, 3-4:280-303. <http://www.demografia.hu/index.php/kiadvanyok/demografia/demogkateg/60-20013-4>

Dr. Koncz Katalin 2006 Női karrieresélyek, karriertípusok és karrierjellemzők. *Munkaügyi Szemle*, 50, 9:28-35. <http://www.munkaugyviszemle.hu/noi-karriereselyek-karriertipusok-es-karrierjellemzok>

Lukács Csilla – Üreginé Ács Anikó 2008 A nők esélyegyenlőségének támogatása a felnőttképzésben. *Iskolakultúra*, 11-12. melléklet, 3-13. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00135/pdf/szeparatum_2008-11-12.pdf

Madai Krisztina 2007 *A nők foglalkoztatásának problémái a foglalkoztatottak és munkaadók szemszögéből*. Infonia Alapítvány, Budapest. <http://www.najj.hu/upload/doc/a%20nok%20foglalkoztatasa.pdf>

Madai Krisztina 2008 Hogyan tervezzük meg közösen. Az ITTK-Infonia Alapítvány által 2007 nyarán a nők munkaerő-piaci reintegrációjának gyakorlatára és az atipikus munkaformák elterjedésére vonatkozóan végzett kutatás eredményeinek összefoglalója. *Infonia, Információs Társadalom*, 1:89-98. http://www.infonia.hu/digitalis_folyoirat/2008_1/2008_1.pdf

Szűcs Ildikó 2005 *A kisgyermekes nők belépési és visszatérési esélyei a munkaerőpiacra a család- és foglalkoztatáspolitikai eszközök viszonyrendszerében*. Kutatási beszámoló, EchoSurvey Szociológiai Kutatóintézet, 1-81. http://www.echosurvey.hu/_user/downloads/kutatasi_beszamolo/t_kismamaweb.pdf

Török Balázs 2006 A felnőttkori tanulás – Célok és akadályok. *Educatio*, 2:333-347. http://www.hier.iif.hu/hu/educatio_reszletes.php?id=61

A MI TÖRTÉNETEINK

2014 októberében 33 rádiódokumentum-műsor szállt versenybe a berlini Prix Európa médiafesztiválon, 15 országot képviselve, Ausztriától az Egyesült Királyságig. Ezek a programok egyszerre küldenek értéküzeneteket és mutatnak be társadalmi-kulturális hátteret a hallgatók számára. Ezek a narratívák egyfajta társadalmi tükörképet mutatnak – „hangokból”.

A rádiódokumentum sajátos helyet foglal el a médiumfajok között, mert nem fikciós műfaj (nonfiction). Tényeken alapul, személyes tanúvallomások (témoignage), hitvallások, vagyis narratívák sorrendjére épül, amelyeket a szerkesztő fűz össze, sokszor időben, kronologikusan követve egy személyes sorsot vagy társadalmi eseményt. A szerkesztő, a történetmesélő lehetőségei azonban sokfélék. Időben felcserélheti az egyes elemeket, kiegészítheti a hallottakat saját perspektívájával, hozzárendelhet a szereplő szavaihoz archív dokumentumokat, így hitelesítve, megerősítve vagy szembeállítva az elbeszélőt és irányítva a hallgatót, befolyásolva kognitív folyamatát. A szerkesztő a hallgatót érzelmileg is vezeti a történetben, amikor különféle akusztikus elemekkel gyakorol hatást, a történet erejét mélyítve, megerősítve, felnagyítva vagy éppen ellenkezőleg, ironikussá téve a hallottakat. Tehát a szerkesztő a történetmesélő, akinek a perspektívájából látjuk végül az elmondottakat.

Mindez azt jelenti, hogy ez a műfaj egyszerre hordozza a kognitív, racionális elemeket és hatásmechanizmusokat, valamint az affektív elemeket, amelyek a katartikus, művészi hatás elérését szolgálják. Ezért alkalmas olyan elemzésre, amely a műsorokban található értéküzeneteket és az ezen alapuló beszédmodot analizálva felmutathat összefüggéseket.

Ezt a témát az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskolájában kutatva jutottam arra a felismerésre, hogy érdemes lenne a hazai műfaji gyökereikig visszanyúlni és a még körünkben aktívan emlékező műsorkészítőket megkeresni.

Jelen dolgozat egyben emlékezés is, mert 2014 júniusában – ahogyan az MTI hírből megtudhattuk – „Nyolcvankét éves korában elhunyt Hegyi Imre karnagy, újságíró, riporter, aki építészhallgatóként az alakuló Állami Népi Együttesbe került, hivatásos énekes volt, majd betanító karnagy harmincöt

éven át. Pászti Miklóssal az első magyar profi oratórium-énekkart szervezte meg. A Magyar Rádióban tényfeltáró, oknyomozó dokumentumműsorokat készített 1965-től. Nevéhez fűződik a *Névjegy* című portréműsor és a Kovalik Mártával közösen készített Húszas Stúdió több ezer, egyórás műsora, a magyar dokumentumműfaj kiemelkedő alkotásai, mint például a Kék vér kutyabőr és a Vállalom”.

Igaz történetet mesélni

E fejezetnek nem célja a Kádár-kori sajtóviszonyok elemzése, hiszen erről már számos kutató publikált releváns elemzést, ezek mind a Médiakutatóban, mind más tudományos kiadványokban elérhetőek. (Szekfü András, Bajomi-Lázár Péter, Sipos Balázs, és még sok más kutató munkájára utalok, akik külön is foglalkoztak a témával.)

A most bemutatandó interjúval azt szeretném bizonyítani, hogy még a korlátozott nyilvánosság viszonyai között is élt az igaztörténet-mesélő újságírói attitűd.

A hazai dokumentumműsorok születéséről ezen túl két okból is érdemes megemlékeznünk.

Egyrészt azért, mert – Hegedűs Istvánnal egyetértve – csekély számú elemzés született az ekkori alkotásokról, másrészt, mert felnőtt egy generáció, amelynek semmilyen emléke nincsen ezekről, ugyanakkor viszont keletkezésük története és az elkészült alkotások ismerete árnyalt képet adhat egy társadalomtörténeti korszakról és annak aktorairól.

„Milyen is volt a Kádár-korszak? Több mint tíz évvel a rendszerváltás után egyfelől primitív, gyakran hisztérikus, sőt álszent antikommunista retorika jellemzi megítélését. Másfelől leginkább az első szabadon választott parlamenttel és kormánnyal szemben érzett kiábrándulás nyomán elterjedt a hetvenes évek iránti nosztalgia. A legfeltűnőbb jelenség mégis a pártállammal, a puha diktatúra gépezetével foglalkozó művek, elemzések viszonylag csekély száma – ellentétben például a németországi hatalmas irodalommal –, és a gyors felejtés. Kissé fontoskodva még azt is hozzátehetjük ehhez a megállapításhoz, hogy közben felnőtt egy új nemzedék, amely számára az egykori létező szocializmus már csak történelem” (Hegedűs 2001).

Szekfü András felteszi a kérdést, hogy „Válhatott-e a Magyar Rádió a társadalmi nyilvánosság szférájává, ha fennállásának legnagyobb részében közvetlen politikai befolyásolás alatt működött? Szigorú kritikai megközelítésben a válasz csak negatív lehet: nem, ez nem a nyilvánosság, legfeljebb annak egy manipulált formája, inkább káros, mint hasznos. A valóság azonban ennél bonyolultabb volt” (Szekfü 2007:103). Ennek a bonyolult folyamatnak a megértéséhez nyújt adalékot számunkra az egyik legfontosabb aktor.

A hazai dokumentumműsor-műhelyt a Magyar Rádió *Húszas stúdió* című műsora jelentette, a Hegyi Imre, Kovalik Márta szerkesztőpáros évtizedekig tartó munkájával. A dokumentumműsor-készítés egyik motorja – talán még inkább, mint az egyéb műfajoknál –, az alkotók szakmai ethosza, hivatástudata, amely az effajta alkotómunka során nélkülözhetetlen.

Kovalik Mártával 2014 júliusában interjúztam, azzal a szándékkal, hogy információkat kapjak, mit jelentett a hetvenes években ennek a típusú műsornak a megjelenése a Kádár-korszak nyilvánosságának terében. A diktatúra idején nem születhettek ilyen műsorok, az „enyhülés” idején kezdődött a műfaj „revitalizációja”. Azt a kort, amelyben a Kovalik–Hegyi alkotópáros dolgozott, vagyis a késő Kádár-kori időszak médiakörnyezetét így írja le Sipos Balázs:

„Dolgoztak újságírók, szerkesztők (és volt a hatalomban néhány olyan politikus), akik arra törekedtek, hogy a médiában egyre több mindenről lehessen beszámolni – akár olyan eseményekről, véleményekről is, amelyek sérthetik a hatalom vagy egyes csoportjainak érdekeit. Ők ezt vagy azzal indokolták, hogy „a szocializmus ügyének” mindez nem árt, vagy azzal: tájékoztatni kell a lakosságot, „be kell mutatni a hibákat”. Azaz, (leegyszerűsítve) kétféle újságírói hierarchia alakult ki: egy „hivatalos” (ideologikus, hatalmi normákon nyugvó) és egy szakmai, ami nem volt példa nélküli az államszocialista országokban...” (Sipos 2010:21-22).

Az ezt megelőző időszakra vonatkozóan Bajomi-Lázár Péter *Magyar médiatörténet* kötetében találunk pontos leírást. Amíg azonban a médiapolitikai retorikában csak az 1980-as években tűnt fel a társadalom sokszínűségének „korlátozott mértékben” való megjelenítése, addig a gyakorlatban már jóval előbb megmutatkozott az erre vonatkozó szakmai igény.

„1965-ben kezdtünk el dokumentumműsorokat készíteni. Én 1950-ben kerültem a Magyar Rádióba, március 11-én és 65-ben értünk odáig – a történelmet ismerjük, hogy mik történtek 50-től 65-ig –, amikor már egyre inkább rábízta a szerzőkre, hogy miről beszéljenek, hogyan beszélnek, milyen műfajt választanak mondandójuknak. Ez volt 1965-ben. Szerencsénk is volt, mert a főnökünk hagyott bennünket dolgozni. Ez volt a kezdet kezdete...”.

Erről a jelenségről Sipos Balázs így ír: „A problémák gyakran hívnak életre kommunikációs közösségeket: a megoldásra közösen, azonos módon felkészültek csoportjait, azokat, akik ugyanazt tartják problémának és azonos felkészültségük alapján ugyanúgy gondolják megoldani” (Sipos 2010:10). Ebben a történeti korszakban azonban az azonos felkészültség és a problémák megoldásának azonos módján gondolkodó újságírók a véletlen esetlegeségének köszönhetően találtak egymásra. Maguktól éreztek rá arra is, mit jelent egy történet teljes körű körüljárása, az elmondottakból kiderül, hogy semmilyen előzetes szakmai felkészültséget adó háttér nem állt rendelkezésre, a „pionírok” csak a saját ösztöneik és moráljuk alapján kezdték megtalálni és kialakítani újra a dokumentum-műfaj szabályait.

„Amikor mentek az ötperces műsorok, meg a tízperces műsorok, és a mondanivaló nyújtózkodott többre, akkor elhatároztuk – valószínűleg –, hogy többet érnek. Most ezt is meg kell szólaltatni, nem elég a sztorit elmondani, hanem meg kell szólítani mindazokat, akik részt vettek benne. Valószínűleg így indult a dokkműsor. Na, most erre vevők voltak a főnökeink is, mert adtak időt, adtak rá időt. És akkor valahogy – a végét mondom, amikor már egyórás műsorunk volt, csúcsidőben. Kossuth rádió, vasárnap 10 órakor. Veszélyes időpont volt, több okból. Én nem akarok visszafelé mutogatni, hogy mi bontottuk le a rendszert, meg segítettünk. Semmi ilyesmi, hanem olyan szempontból volt veszélyes, hogy egy bizonyos szint alá nem lehetett menni minőségileg a műsorról. Ugyanis rajtunk volt a kulturális sajtó. Alig akadt olyan műsorunk, amit az Élet és Irodalom, a kecskeméti Forrás, a Népszabadság, nem tudom én kik mindenkik, ne méltattak volna. És ez egy olyan kötelezettséget rótt ránk, hogy itt nem lehet gagyit csinálni, bocsánat, itt nem lehet akármit dumálni. (Egyébként máshol sem)”.

A vasárnap délelőtti adás valószínűleg nagyobb hallgatottságot jelentett, így több felelősséget is. A szakmai vonatkoztatási csoport megítélése is fontos

volt, nem légüres térben zajlott a munka, hanem a széles nyilvánosságon belül a szakma véleménye is számított. A politikai klíma változásáról pedig az újságírók számára készült – más kutatók által is többször idézett – 1985-ös *Tájékoztatói ismeretek* című kiadvány tanúskodik:

„A tájékoztatáspolitikai – és az egész politika – alapvető érdeke, hogy a gondokról nyíltan írjunk. Természetesen nem hatásvadász módon pánikot keltve, hanem elemzően, a nehéz helyzet okait, előzményeit feltárva, a megoldás lehetőségét is vizsgálva” (Hegedűs 2001).

A Kreol mise története

A 20-as stúdió témái között gyakran szentív társadalmi kérdések bukkantak fel, de ezeket az alkotók evidens forrásokból emelték a műsorba, vagyis személyes információknak jártak utána, nem volt szervezett kapcsolat például egy-egy tanácsi (vagyis önkormányzati) munkatárssal vagy szociális segítő csoporttal.

81-et írunk, harminc valahány éve – az Imi hozott egy marha jó témát, az Erdélyi Tibitől, aki szintén a Népi együttes tagja volt. Mondom, miről van szó? Uszkán megtérítették a cigányokat, nincs többé cigány munkanélküliség, nincs többé „cigánybűnözés”. Egy szekta megtérítette az uszkai cigányokat. Ott a helyünk, Imre! A cigánykérdés akkor is dübörgött, de nem úgy, mint ma. Bár az lenne a helyzet, ami akkor volt, a fekete vonattal együtt, meg mindennel. Irány Uszka! Tél volt, térdig érő hó. Három napig kitelepültünk Uszkára. A cigányoknak volt a falu közepén egy kis imaházuk. Autodidakta módon megtanultak gitározni, és dalokat is csináltak maguknak, mint az amerikai izé, szongok, tudod... a godspelek. Lehet, hogy ott kezdtük az istentiszteleten, és utána leültünk. Először a cigányokat beszélgettünk meg, hogy az egyik fiatalasszony elmondta, hogy „én egy étteremben dolgoztam és loptam, vittem haza a kanalat meg a tányért, meg ami a kezem ügyébe volt”. A másik meg azt mondja, egy férfi, hogy „én a fekete vonattal jártam Budapestre”, tudod, többségükben analfabéta hó-rukk melósok, azt mondja „megkaptuk a fizetést péntek este, de már úgy szálltunk fel a vonatra, hogy tele pia, meg minden, mire hazaértünk mindenki tök részeg volt, nem hozván semmit haza”. Ilyen gyönyörű tájszólások... És akkor a szektavezetőt kérdeztük, hogy mondja meg, hogy mi a titka. Mer előtte a TSZ vezető elmondja, hogy ha a cigány Jóska jön éjszaka ügyeletbe, akkor én nyugodtan alhatok, mer ott semmi baj

nincsen. Hogy elmondták az iskolák, a falu vezetői és a cigányok, hogy azelőtt mér nem így volt? Aszongya, azelőtt még a templom lépcsőjéről is elzavartak bennünket. Mondják a cigányok. Megszólaltatjuk a református tiszteletes urat, a tészelnököt, a tanácselnököt, a falu úgynevezett értelmiségijeit, a papot, mindenkit, hogy hogy lehet urak, hogy önök semmit nem tudtak csinálni. Hogy lehet ez uraim? És akkor jött a vezető, akinek nagyon furcsa neve volt, de zseniális fickó volt, már meghalt. Úgy hívták, hogy Kopasz Jenő. Kopasz Jenőt kérdeztük, hogy magát hogy hagyják itt működni? „Úgy, hogy a Szabad Egyházak Tanácsától”, ami akkor létezett, „van engedélye”. Milyen szekta? És akkor elmondta, hogy miféle szekta ez. Minden duma jött, hogy külföldről kapnak segítséget, a cigányokat ezzel lehetett megtéríteni. Mondtuk, hogy ez nem elegendő indok nekünk. A Kopasz Jenő azt mondja, hogy „Embernek kellett őket nézni. Én nem csak azt mondtam, amikor jött az imaházba, hogy drágám, menjél haza, mosd meg a kisgyermeked arcát meg a kezét és a legszebb ruhát add rá, mert ez itt a ti templomotok, tisztán gyere ide. Vagy amikor jött, hogy Kopasz testvér, elromlott a mosógépem. Akkor megfogtam a mosógépet, bevitettem Fehérgyarmatra, megcsináltattam. Minden gondjukban részt vettem, nemcsak arról van szó, hogy azt mondjuk nekik, hogy embernek nézzük őket, hanem a mindennapi nyomorúságukban is részt veszünk...”. És akkor bibliai idézet, hogy „Menj a sövények mentén, keresd meg őket...” Gyönyörű...”

A következőkben kiderül a műsorkészítők percepciója a történetről (vádirat a magyar állam ellen), a „kézi vezérlés” módszere és a késő Kádárkori megoldás, „vissza a szekrénybe”, ki a szekrényből... vagyis az ortodox, illetve reform szemléletű irányítás közötti huzavona, és a végső, egyházügyi hivatali döntés után elinduló műsor sikere.

„...Elkészül a műsor, azért lett Kreol mise a címe, mert a Hegyi Imre zeneileg is olyan nagyon képzett volt, amikor cirkáltak Dél-Amerikában, tudta azt, hogy meg kell venni egy lemezt, még akkor sehol nem volt az uszkai műsor, egy Ariel Ramirez nevű szerzőnek egy Kreol mise című lemezét. Hazahozta és azon valami csodálatos indián dalok szólalnak meg, ugyanolyan indítatással, mint az uszkai amatőr cigányok. És akkor elkezdtük a műsört idehaza szerkeszteni, ami egy vádirat volt a magyar állam ellen (kiemelés S.J.), amelyik öt lépést nem tudott előremenni a cigánykérdésbe, és a cigánykérdést ebbe a hülye társadalomban megoldotta egy szekta. Na, most mi történt a Rádióban? Nagyon izgalmas lesz. Meghallgatja X elvtárs, nem mondom a nevét, akivel, Isten áldja meg haló porában, 25 évig dolgoztunk, aszondja „Nem képzelitek, hogy ez leme-

bet?“. Mondtuk, mér nem? „Hát hogy képzelitek ti azt, hogy a szekta megoldja“, azt nagyon jól érzékelt. Kész, be a szekrénybe. Össze voltunk omolva, dolgoztunk három napig odakint, három hétig itthon, kész, vége. Gabi volt a rovatvezetőnk, imádom a Gabit, azóta is meg azelőtt is, meg minden. Aszondja, Egyházügyi Hivatal. Jön az Egyházügyi Hivatal, minden ilyen műsorhoz... Jön a pasi, „hogy képzeljük, hogy ez a műsor lemehet?“. Vissza a szekrénybe a műsor. Gabi nem nyugodott bele, azt mondta, nincs mese, a pártközpontban van egy egyházügyi felelős, az most ide fog jönni, és ha az is azt mondja, hogy nyet, akkor annyi. Jön egy ilyen középtermetű, rettentően szimpatikus, ekkora nagy kékszemű, láttál már olyan kék szemet, ami úgy világít, hogy valami, és azt mondtam, hogy az az ember, akinek ilyen szeme van, annak köll, hogy füle is legyen, az Isten áldja meg. Meghallgatja ilyen pókerarccal a műsort, és azt mondja „Mi ezzel a probléma?“. Osztt elkezdődött a Kreol mise diadalútja is”.

Az elmondottak utalnak arra az értelmezésre, amelyet Szekfű András így ír le: „A Magyar Rádióban olyan szakmai kultúra és normarendszer alakult ki, amely kifejezetten a teljesebb nyilvánosság irányába mutatott” (Szekfű 2007:104).

A 20-as stúdió témái, a 70-es évek Magyarországa

A dokumentumműsor-témák közül néhány, amelyek rövid tartalmát a műsorújság alapján ismertettjük. Ezek a hetvenes években született történetek pontosan megmutatják, milyen kérdések feszegették az akkori magyar társadalmat.

Elhagyott szakmák, gazdátlan diplomák

„A műsor riportere arra keres feleletet, ki miért fordított hátat tanult szakmájának, választott hivatásának. Heverő bizonyítványokba lapoz bele, elfelejtett gondolatok és mozdulatok után kutat. Milyen indítékok készítenek arra fiatalokat, hogy többéves tanulás eredményét veszni hagyják? A hiba mindig bennük keresendő-e, vagy objektív okok is közrejátszhatnak kényszerű döntéseikben?” (1971)

Ki a szegény, ki a gazdag?

„A címben feltett kérdésre nehéz kapásból válaszolni. A kérdés ui. további alkérdésekre bomlik:

környezete, életvitele, vagy a maga igényei szerint gazdag-e valaki? Tehát sokfajta „gazdagság” – és sokfajta „szegénység” létezik. A műsorban megjelenik a gátlástalan svihák, a gazdag, aki belső igényeit tekintve szegényebb, mint a templom egere, a megelégedett, a normák szerint „hajtó”, a máról holnapra élő, a kicentizett világnézettel egzisztáló, a gazdagság után sóvárgó, s a józan fiatal, aki az anyagiakat magasabb rendű célok elérése érdekében szerzi meg”. (1971)

Zsákutcában...

„A műsor hőse egy 19 éves békéscsabai fiú. Jóvágású, jóeszű gyerek. Ezenkívül azt kell még tudni róla, hogy hosszú évek óta – nem csinál semmit. Nem tanul, nem dolgozik, él bele a világba. Szabadnak hirdeti magát, és közben rabként járkal egy zsákutcában. Ki a felelős J. Zoltánért? Lehet-e egyáltalán valakit rajta kívül felelősségre vonni? Merre van a zsákutca kijárata?” (1972)

Fiatal gyámok

„Szülő, gondviselő... Ez a két szó gyakran kerül egymás mellé okiratokon, tárgyalótermekben, gyámhatóságon, nem egyszer kérdő hangsúllyal... A kérdést az élet teszi fel olyankor, amikor a gyerekek árván maradnak, akár úgy, hogy a szülők elhalnak, akár úgy, hogy alkalmatlanná válnak a nevelésre. A műsor olyan fiatalokról szól, akik vállukra vették a szülő, a gondviselő terhét, hogy a csonka család ne csonkuljon tovább”. (1976)

Tettének oka ismeretlen?

„1976 májusának végén, egy vasárnap délelőtt, a nagymise ideje alatt, házuk kertjében felakasztotta magát fiatalos K. József. Mire édesanyja rátalált, már beállott a halál. 15 éves volt. Tettének oka ismeretlen. Az ismeretlen ok nyomába szegődik a műsor, a hallgatás bástyái mögött kutatva, azok között, akik közösen szemlélték környezetük életét”. (1977)

Diploma és műveltség

„Újsághír: »A műveltségeszmény napjainkra érvényes helyzetét vizsgálta egy szociológus mun-

kacsoport Bács-Kiskun megyében.« – A műveltségi szinttel, a műveltségismény változásaival kapcsolatos kérdések nemcsak Bács-Kiskun megyében, de szerte az országban, sőt a világban is szenvedélyes vitákat kavarnak. Reál vagy humán műveltség? Szektál-e, alakít-e az élet, az információ-robbanás a százados modelleken? Mit mondhatna Földünkről egy mai magyar diplomás egy idetévedő Mars-lakó kérdéseire? Pythagoras tételét vagy a IX. szimfóniát, a piramisokat vagy a rakétakilövőket, Shakespeare-t vagy Sabin professzort kell-e emlegetnünk, ha világunkat és emberi mivoltunkat akarjuk kifejezni? Mít ismerjen a Föld-lakó? Műveltség-e, amit hozdoz? Művelt-e egyáltalán?» (1976)

Feladták...

„Minek fejezzem be az általános iskolát? Elmegegyek segéd munkásnak, megkeresem a havi 3-4 ezret. « Így kezdődik a műsor. Itt akár be is fejeződhetnének, de csak akkor, ha az államot csupán gazdálkodó szervnek, az embert pedig pénzkereső automatának tekintenénk. Magyarországon minden gyermeknek el kell végeznie az általános iskolát. Nemcsak azért, hogy ügyesebben forgassa a szerszámot, hogy több forint csörögjön a zsebében. Jussolnia kell az örökségből, amit ha megkap, több lesz általa. A műsor azokról szól, akik „feladták”, és azokról, akik ebbe nem nyugodhatnak bele”. (1974)

Nemzetiségi fiatalok

„Hazánk területén nagyon sok olyan állampolgár él, aki nemzetiségét tekintve nem magyar származású: németek, szlovákok, románok, szerbek, horvátok s egyéb délszlávok – közöttük természetesen sok fiatal is. A műsor azt szeretné bemutatni, hogyan élnek, tanulnak, dolgoznak, hogyan ápolják anyanyelvüket, kultúrkincsüket ezek a fiatalok”. (1974)

Lakbelye: munkásszállás

„Budapesten közel 31 ezer ember él otthonától távol, építőipari munkásszálláson. Állványozók, vasbetonszerelők, ácsok, kubikosok serege indul útnak reggelente ezekről a szállásokról, hogy munkájuk nyomán lakótelepek, ipari üzemek, metróvonalak épüljenek. Hogyan élnek a munkásszállón?

Otthonot találtak-e otthonuk helyett? Hogyan tud megférni egy fedél alatt a 15 éves kamasz a 70 éves szakmunkással, milyen álmokat dédelgetnek a „két-konyhás” életet élő asszonyok és férfiak? Ilyen kérdésekre keres választ a műsor”. (1974)

Örökség a cigánysorból

„Véletlenül került reflektorfénybe, mindvégig tiltakozott, hogy életéről, múltjáról, álmairól beszélnie kelljen. Élete a recski cigánysoron indult, most a Rákóczi-telep sajátépítésű házai közt zajlik. Szajkó János, a recski kőbánya törzsgárda dolgozója küzdelemben győzte le a beidegzettségeket, régi és új környezet béklyóit – s önmagát. A műsor nyomába szegődik Szajkóék életének”. (1974)

A témák, mint a cigányság ügyei, a közöttünk élő arisztokraták, a szegénység megjelenése, az oktatásügy kérdései, a munkásszállások világa, egy állami gondozott fiatalember sorsa, aki az anyját keresi és végül meggyilkolja, megannyi, politikailag „népszerűtlen”, de a társadalom számára fontos téma.

„... megcsináltuk 81-be a Kékvér, kutyabőr-t. Akkor már mentek így ilyen családfakutatások, itt is volt valaki a Rádióban, az archívumban egy fiú, és akkor az Imre mászkált a mostani Erzsébet téren, ahol egy buszmegálló volt, és ahol a hangosbemondó öt nyelven mondta, hogy Bivalylökődre indul 7 óra 49-kor a nem tudom mi. (nevetve) Raccsolva! És akkor bemegy az Imre, és aszondja, hogy maga kicsoda? Hát ő egy Festetics gróf vagy mittudomén kicsoda. És elkezdtek bogozni a szálat, és földerítettük a Magyarországon élő arisztokratákat. Azokat a családokat, melyek nem vándoroltak ki se 45-ben, se 56-ban, hanem itthon maradtak. És amikor az Imre rákérdezett, hogy miért, „Meht mi magyahok vagyunk kéhem...” Itthon maradtak, és elkezdtek őket basztatni, bocsánat, majd kiveszíttek... Nem engedték őket középiskolába, egyetemre, kitelepítették őket, az Esterházy családot oda, ahova, olvastuk az első kötetet, a második kötetet. Mi az öreg Esterházyval is interjúztunk. Akkor még nem tudtuk, hogy milyen sorsa volt, szerencsétlennek, hanem elmondta, hogy hogyan él meg egy gróf a nem tudom én hány gyerekével, négy gyerekével. A parasztgyerekek közt nevelkedő gyerekeivel, aki az út porából is fölneveli a gyerekeit oda ahova, lásd Esterházy Péter, a Harmónia ...és a Javított kiadás.... És jött olyan, hogy az alanyaink elkezdtek minket vádolni, kérdőre vonni, hogy „maguk milyen alapon szólítanak

most meg bennünket? Eddig nem voltak kíváncsiak, hogy mit élünk át, hogy eddig milyen sorsot szántak nekünk”. Akkor volt a csodálát. Kékvér, kutyabőr, ez volt a címe a műsornak, két részletben csináltuk meg. Az Orczy, aki azt mondja, hogy a házunk Felsőtárkányban, aszongya, „kezd lepusztulni a ház, soha nem akarok lakni benne, de kár érte, mert Rákóczi kurucái is ott szálltak...”. És akkor mér nem ment el? Ő mondta, hogy „Magyahok vagyunk, és kértem útlevelet, bementem, és közölték, nekünk nem jár. De egy hónap múlva megjött az útlevelem”. És akkor miért maradt? Ő kádárnak képezte ki magát. Leérettségizett, nyelvet tanult, tán Orczy Lőrinc, ki is ment Amerikába. Mondták, maradjtél, itt a házakhoz csinálnak ilyen bárpultokat, ezen meggazdagodhatnál, meg bordókészítőként is... Hazajött. Itt megcsinálták magukat, volt, akit tévész-parasztoknak minősítettek, csak mert tévedésből megmaradt egy kicsi földje, azt betagosították, és azt nem lehetett visszacsinálni, így tévészparaszt lett... és azután kapott valami kegydíjat a tévesztől. Akkor gróf Széchenyi Emília, aki a hotelek levelezését csinálta. Olyan piás volt, olyan tündéri volt, gróf Széchenyi Emília. És (nevetve) Imre kérdezte, mióta iszik, „Kilencéves kohom óta, kéhem. Jogom van hozzá, meht megkehesem hozzá a hávalót”. Óriási, gróf Széchenyi Emília, aki elmondta, hogy volt velük kiszúrva, és hogy figyelni mindenki, ha jönnek a Széchenyiek, azok jattolnak-e. Mert a név... Óriási...”

A műsor készítői számára 1971-ben a magyar társadalomban kitapinthatóan megjelent a létező társadalmi különbségek kérdése. A sajtóban azonban ez még nem tartozott a szabadon vitatható témák közé. Hol vagyunk még 1983-tól, amikor Kolosi Tamás Rétegződés-modell vizsgálata már egy nagyon árnyalt társadalmi modellt mutat be?

Székfü András a következőképpen írja le ezt a jelenséget. „A felpuhuló pártállami diktatúra idején mozgástér jött létre, ahol bizonyos tabuk tiszteletben tartása esetén viszonylag széles témakörben be lehetett a társadalmi konfliktusokat mutatni... Közvetlen közelről figyelhettem meg, hogy egyénenként is változó alapállásokból és stratégiákkal, hogyan készítettek végül is olyan műsorokat, melyek építették a kritikus társadalmi nyilvánosságot... a Magyar Rádióban a szakmai tradíciók ereje fenntartotta a pluralizmus igényét, még ha nem is tudta ezt minden esetben megvalósítani. Ahogy azonban lazulni kezdett a diktatúra szorítása, ez a bűvópatakként létező szakmai norma és etika felszínre tört és érvényesülni kezdett” (Székfü 2007:104-105).

„...Például a „Ki a szegény, ki a gazdag”-ban az működött, amikor a Sanyi kivetette azt, hogy a fehér Ferrari ott áll a ház előtt. Ugye? Vagy amikor kivetette, a Szentgyörgyivel csináltunk műsort, és akkor megbeszélgettük, hogy milyen volt az, amikor bejöttek a ruszok, és akkor ők jöttek listával, hogy ki kicsoda. És, ő van itt egy Nobel-díjas professzor, és akkor az volt, hogy neki semmi baja nem volt a megszállókkal, rögtön kérdezték, hogy mik a kívánságai. Házi mozit is hoztak neki, hogy önéki az oroszokkal semmi baja nem volt. Erre föl azt mondja a Sanyi, hogy „ez nem oké”, hogy szovjetet kellett volna mondani. SANYI, hát akkor most mit csináljak én, ha aszonta, hogy oroszok? Ugye? Mer tudjuk, hogy mi újság volt a 16 köztársasággal, amikor még a Tyereskova is azt mondta, hogy „Vasa reszpublika”, a mienk, ugye? Amikor így köszöntött bennünket a Tyereskova, akkor a hallgatók közül többeket kirázott a hideg. A deklarált ideológia szerint mi független népi demokratikus ország voltunk. A Szovjetunióknak volt 16 tagköztársasága. Tyereskova nem politikus volt, csak úrhajós. Ezért követte el az ökörhíbat, mármint a retorikájában, mely szerint mi vagyunk a tizenhetediek. Különben 40 évig így is volt, csak nem úgy kommunikáltuk. Mondom, most mit csináljak, vegyem ki azt, hogy oroszok? Hogy vegyem ki, és mit rakjak a helyibe? Egyáltalán... Ilyenek voltak szép számmal, de ezeket ki lehetett védeni. Meg amikor a Kádárról volt szó, a pártközpontban valaki lehallgatta és kérte a műsort. És akkor abszolúte nem volt igaza és akkor lehetett ordítani vele, hogy „Idehallgasson elvtárs, maga ne a fülén üljön, hanem a seggén!” És ezt bele lehetett üvölni a telefonba (nevetve)”.

Nehéz lenne pontosabb leírást adni arról a médiairányítási korszakról, amelyben „klasszikus cenzúra hivatal” nem működött... ugyanakkor „... ezzel megbízott hivatalnokok és szerkesztők folyamatosan nézték: nem jelent-e meg, nem akar-e valaki közzétenni olyasmit, ami ellentétes a hatalom érdekeivel, elgondolásaival... Önmagában a tájékoztatás nem volt elsőrendűen elismert feladat” (Sipos 2010:21). Az „érted haragszom, nem ellened” műsorkészítői attitűd azonban nagyon is hatékonyan alakította a nyilvánosság terét, amiben megjelentek a fontos társadalmi problémák. „A kritikussá váló magyar újságírók fontos szerepet játszottak a politikai rendszerváltásban. Feltárták a korábban tabunak minősülő ügyeket...” (Bajomi-Lázár 2005:24). Ez adalékot jelent, és alátámasztja Székfü András megállapítását, amely szerint „A társadalmi nyilvánosság szempontjából a Magyar

Rádió hetven évig korlátozott és irányított szférát jelentett – ugyanakkor rendkívül fontosat”.

Az igaz történeteket mesélni igyekvő újságírók szakmai erkölcsük szerint informálták a hallgatókat, ezekből a történetekből kirajzolódik a korszak társadalmi problématerképe.

A riporteri magatartást illetően fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra a tudástípusra, amelyről Gabriele Rosenthal *A történetmesélés gyógyító hatás* című tanulmányában így ír:

„Nagyon körültekintően kell a beszélgetést irányítanunk ahhoz, hogy egyrészt segítségünk interjúalanyunknak, hogy el tudja mesélni a traumatizáló élményeit, másrészt viszont visszatartsuk attól, hogy váratlanul túl mélyre merüljön a szenvedésébe, s a beszélgetés alatt vagy utána maguk alá temessék a traumatikus emlékek” (Rosenthal 2013:229). A Kovalik–Hegyi alkotói páros sok drámai emberi helyzetben tudta így irányítani a beszélgetést, miközben az aktorok mindannyian tisztában voltak vele, hogy a történetet a nyilvánosságnak szánják. A történetek egy része ilyen „gyógyító” beszélgetésekből született.

„...Hosszú rádiós múltamnak egyik tanulsága az, hogy a riporter – az igazi riporter – az egyúttal pszichológus is. Tehát, pillanat alatt beméri, hogy kivel áll szemben, előzetesen – mi nem úgy mentünk oda soha, hogy majd ott megtudjuk, hogy ugass testvér, majd megvágom –, hanem mi tudtuk a legtöbbet arról a témáról. Tehát körülbelül az alanyválasztás is úgy történt meg, hogy már ismertük. Na, most az Imre egy fantasztikus fickó volt, aki – ilyen volt még, bocsánat a Kovalik Károly is –, akik az első pillanatban a közszólát is meg tudták szólaltatni. Tehát azt hitették el, hogy én a te embered vagyok, én azért vagyok itt, hogy te elmondhasd magadat nekem. És ki nem vágyott arra, akinek problémája volt, és aki „nem mondhatta el senkinek, de el akarta mondani mindenkinek”. Ilyen volt a Hegyi Imre, a közszólát egy másodperc alatt megszólította...”

Eltűnő történetek

„...Úgy lett vége, hogy mondom a gyártásnak, hogy „Te, 7-től 10-ig kéne a 3-as”. Erre azt mondja „Nem kéne!”. Mondom hogyhogy? Aszondja „Nincs több műsorotok.” Ennyi... Elhoztunk Prix Italiát, Pulitzer-díjat, tolerancia díjakat hoztunk, amit akarsz, színház, a Pécsi színház megvette két darabunkat, kaptunk is előadásoként 150 forintot. Amit el tudsz képzelni... A vidéki folyóiratok rendszeren közölték a műsorokat. És, mi van? Semmi van!

Sok meló és kevés pénz. Nincs ambíció, nincs főnöki ambíció, holott kort dokumentálni minden köz-média kötelessége, mondja a BBC etikai kódexe. ...”

Az eddigi értelmezési keretből kilépve megjegyzem, hogy az európai közmédiában kitüntetett helye van a dokumentumműsoroknak, a BBC-ben több csatornán és majdnem egész nap találkozhatunk a műfajjal, de a román vagy cseh rádióban is létezik ez a program. Az a fajta dokumentumműsor, amelyről az eddigiekben szó volt, 2006-ban tűnt el a hazai közrádióból, bizonyos fajta narratívák léteznek, de a műfaj klasszikus formája hiányzik.

Dolgozatomban éppen amellettt érvelek, hogy egy közösség történetei milyen fontosak, a saját kultúra megőrzésén túlmenően is. A kollektív mesék nemcsak a történet elbeszélőjét gyógyíthatják, hanem a közösség számára is jelentős, hogyan formálódik a nyilvánosság tere, az állam és polgárai közötti tér, amelyben a társadalmi kommunikáció zajlik, és amelynek minősége meghatározza a közügyekben döntéseket hozó állampolgár tudását és közérzetét, attitűdjeit és értékeit. A média társadalmi felelőssége, ahogyan Bajomi-Lázár Péter mind Robert Hutchinst, mind Jürgen Habermast idézi és összefoglalja – nemcsak az, hogy megteremtse a szabad szólás fórumát, „hanem a politikai közösség hasznát is szolgálnia kell” (Bajomi-Lázár 2010:10).

„... rettenetesen nagy kár lenne, ha elvesznének. Az embereknek szükségük van arra, hogy magukra ismerjenek egy-egy sztoriban. Itt ez volt az egyik lényeg. Tehát, hogy te vergődsz, mint az állat, és azt hiszed, hogy a sors csak rád mérte ezt, és nem tudod, hogy hogy lehet ebből kijönni. És közben meghallgat egy ilyen műsort és aszondja, hogy hát akkor ez egy általános emberi sors. A másik, amikor fölháborító disznóságokra akadtunk, akkor mi elmentünk az oberhé legfőbb főnökéig is. Akkor mi odamentünk. Oszk nem volt mese, és mindenhol volt egy sajtós, meg köllött járnunk a számlátrát. És megjártuk. És ha elmehettünk a fórumra, akkor soha nem álltunk ott meg, hogy a jelenséget ábrázoljuk, ha lehetett még keresni megoldást azon a területen...”

Azt a műsorkészítői attitűdöt szerettem volna reprezentálni, ugyanazt, amelyet a Prix EU rádió dokumentumaiban ma megtalálunk és a magyar dokumentumműsor klasszikus műhelyét is jellemezte, az eltérő politikai és szakmai feltételek ellenére.

Így nyilatkozott Borenich Péter rádiós szerkesztő, aki szintén ebben a műfajban alkotott évtizede-

kig, amikor az 1982. májusi Rádió és televízió újság XXVII. évfolyamának 19-es számában, Sz.Sz. interjút közöl, Négyszemközt Borenich Péterrel címmel. Idézet az interjúból:

„...A dokumentumjáték drámai műfaj, feszültség kell, ami görgeti a cselekményt ... arra törekszem, hogy olyan egyedi esetet találjak, amely egyben általános kérdésekre is választ adhat...

Mégis, hol vannak a határok? Szívesen készítené dokumentumjátékokat mondjuk kivégzésről, vagy szexuális aktusról?

A határokat általában mások húzzák meg. De természetesen magának is szabok határt. Egyébként, ha a halálraítélt beleegyezne, igen. A szexualitás? Egyszer egy dokumentarista találkozón a dánok azt javasolták, hogy készítsünk műsort a nemi élet hangjairól. Mindenkit nagyon érdekelt az ötlet, de senki nem vállalkozott rá. Mi sem.

...Mi a személyes indítéka, mi űzi, mi hajtja?

Érdekel, hogy a különböző helyzetekben ki mit csinál. Mondok egy példát. Ha az utcán vernek valakit, azonnal odamegyek. Nem tudom csak úgy nézni, ha valakivel igazságtalanság történik, mint ahogy az velem is oly sokszor előfordult. Munkám során saját feszültségeimre is keresem a választ”.

A műfaj hazai eltűnése a rendszerváltás utáni közmédiát átalakulási folyamataival köthető össze, erről külön kutatás nélkül csak sekélyes megállapításokat tehetnénk. Az azonban leszögezhető, hogy mind a jelen társadalmi nyilvánosságából, mind az utókor számára nagyon hiányoznak a **mi történeteink**. A tükröképünk – hangokból.

Absztrakt

A történetmesélés, a „story telling” sajátos műfaja a rádiódokumentum-műsor, amely tényeken alapul, személyes tanúvallomások, vagyis narratívák sorrendjére épül, dramaturgiailag szerkesztett formában. Az egész narratíva végül egy szerkesztett alkotás, sokszor időben, kronologikusan követve egy személyes sorsot vagy társadalmi eseményt. A narratíva szerkesztője a szereplő szavaihoz archív dokumentumokat rendelhet, így hitelesítve, megerősítve vagy szembeállítva az elbeszélőt és irányítva a hallga-

tót, befolyásolva kognitív folyamatát. A szerkesztő a hallgatót érzelmileg is vezeti a történetben, amikor különféle akusztikus elemekkel gyakorol hatást, a történet erejét mélyítve, megerősítve, felnagyítva vagy éppen ellenkezőleg, ironikussá téve a hallottakat. Tehát a szerkesztő a történetmesélő, végül az ő perspektívájából látjuk az elmondottakat. Az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskolájában folyó kutatás ennek a műfajnak az európai gyakorlatából végzett mintáján folyik, 3 év anyagát elemezve. Az interjú – ennek a kutatásnak részeként – a hazai rádiós dokumentum műhely születésének történetén keresztül mutatja meg a korlátozott nyilvánosság keretei között is igaz történetet mesélni kívánó alkotói perspektívát, amelyben az attitűd párhuzamos a mai narratívák szerkesztőinek attitűdjével.

Our stories – abstract

Story telling is a special type of radio documentary, which is based on facts, built on sequences of personal testimonies, i.e., narratives, in a dramaturgically edited form. In fact the whole narrative is an edited work, often following a personal destiny or a social function in chronological form. The editor of this narrative assigns documents to the words of the persons in the documentary, so authenticating or contrasting the narrator and directing the listener, influencing the cognitive process. The editor guides the listener's emotions during the story with acoustical sound scenes, and deepens the power of the story, strengthens, magnify or even in the contrary makes ironic the spoken words. Thus the editor is the story teller, and we are seeing the report from his viewpoint.

The Social Doctorate of ELTE TáTK has an ongoing research project, which examines this type of documentary, based on samples from the last three years of the European practice of this programme type. The interview – part of this research – is the story of the birth of the documentary team, and shows how the perspective of the two creative minds could have overcome the limited publicity of their time and how this collates to the attitude of the present days' editors.

Felhasznált irodalom

- Bajomi-Lázár Péter 2005 *Magyar médiatörténet, a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bajomi-Lázár Péter 2010 *Média és politika*. Antenna könyvek sorozat. PrintXBudavár Zrt., Budapest.
- Hegedűs István 2001 „2001 Tavasz”. *Médiakutató*. (Letöltés 2014. október 24.) http://mediakutato.hu/cikk/2001_01_tavasz/04_sajto_es_iranyitas).

- Rosenthal, Gabriele 2013 *A történetmesélés gyógyító hatása. Szavak, képek, jelentés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Sipos Balázs 2010 *Média és demokrácia Magyarországon. A politikai média jelenkortörténete*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Székfü András 2007 *Kommunikáció, nyilvánosság, esélyegyenlőség Magyarországon*. Gondolat Kiadó – MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.

CURIA

- patricius (romai
valente' agrot

Kockázat, demokrácia, család

A kortárs társadalomtudományi szakirodalom rakatnyi gyűjteményben tárja föl és ontja magából a létkörülmények drámáit, kihívásait, válaszhiányait. Ezek mint létünk és érdemesnek tűnő életünk feltételei, viszont lassan – de meggyőző módon – mind a veszteségek oldalára kerülnek, amikor *Elszabadult világ*-unk összegződő hatásait kényszerüljük átélteni.³⁰⁸ A globális változások között ott találjuk a nők felszabadításának újabb időszakát (Somlai Péter is utal rá, Utasi Ágnes oeuvre-je sem kerülheti meg), a demokrácia értéképzésének terjedését és virtuális térhódítását (párhuzamosan a devalválódás eseteit ugyancsak), sőt az új gazdasági függésrendek biztató hozamait is, de Anthony Giddens korábbi, *Harmadik út* című kötetének korszakos fogalomalkotási kísérletét ugyancsak cáfoló, dilemmákkal teli textust is olvashatunk ama kis kötetében, mely egy 1999-es előadás-sorozatának anyaga. Ebben nem hagy kételety afelől, hogy a történeti változások egyik korszakosan meghatározó időszakát éljük át mostanra, vagyishogy a világ bármely pontjának képzeltsége immár érvénytelen impresszióvá lett, hiszen minden aprócska változás majdnem minden más helyen is vihart arat...

Kötete mint BBC-előadások füzére, elsőként a globalizációról és hatásairól, mintegy mellékletképpen a kockázatról és annak jelenkori természetrajzáról, ezt összevetve egy harmadikban a hagyomány jelenségéről és jelentőségéről, majd a családról, s végül a demokrácia természetrajzáról, elkerülhetlenségéről és nehézkes útjáról. Mindezt külön fejezetben egészíti ki egyfajta „olvasmányjegyzék” az öt témakör válogatott szakirodalmának legjelentősebb és legkihívóbb opuszairól, rövid ismertetővel. A világ „elszabadultságának” okait persze mindmennyi témakörben a legizgalmasabb összefoglalókra és korszakos hatású áttekintésekre építi, de már az is rendkívül rizikós, ahogyan a személyes tapasztalati valóságot a külvilág tesztjeivel, a magyarázó hatású jelenségek jelentéseivel veti össze. Ilyen például, ahogyan a demokrácia-fejezetet a berlini fal megnyitásával jellemzi, ahol a legelső létrák pionírjait a

legkomolyabban visszaküldő tévéstábok lényegében kedvük szerint rendezték át a valóságot, vitathatatlanná téve, hogy a konstruált realitás éppúgy eszköz a lehetséges világok felé, mint a legsúlyosabb válságjelek vagy emberi drámák sodrásai. Nem „mindent vagy semmit” jelenség tehát, hanem alkufolyamat, mégpedig korlátozott érvényességgel és örökséggel, szeszélyes befolyásokkal és nem kívánt pártjelenségekkel, sőt John Stuart Mill óta korlátozó akarat kibontakozásával is. A 70-es évek óta világszerte megkétszereződött-háromszorozódott demokráciák száma azonban kísérőjelenséggé a pártok számának relatív csökkenésével, a közbizalom megcsappanásával, a politika devalválódásával is együtt járt, megannyi visszarendeződés kísérte, a fiatalabb generációkat a parlamenti politizálás nem érdekli már, nem-determinált sorhelyzetben nőttek föl és nem is érzik hálásnak magukat, ha történetesen eszélyesen rendeződnének bizonyos dolgok, s akkor sem, ha marginalizálódik, ami korábban a közviselkedés fókuszában vagy célrendszerében volt. A közpolitikai helyzet elmélyítése, a demokrácia demokratizálása azonban még hátravan mint feladat, a közbizalom visszanyerését nem az „öregfiúk kapcsolatrendszerének” hatvanas évekbeli modellje biztosítja, s a nyitott társadalmakban a politikai alkuk és gazdasági korrupciók is átláthatóbb konstrukcióvá erősödnek, a nemzetieskedő szintű szervezetépítés, a sokkal tagoltabb érdekérvényesítő rendszerek formálódása könnyebben elviseli a „genszterkapitalizmus” jelenségeit is, ha a kormányok, a gazdaságok és a civil társadalmak mint „háromlábú szék” stabilizálják a jövőben a perspektívákat. De ilyen téren is elszabadult világunk nem kevesebb, hanem több irányítást igényel, s akkor a demokrácia nem könnyen eltaposható virágszál marad, hanem terméketlen talajon is megélni képes esély a további virágzásra.

Giddens filozof optimizmusa persze a család felbomlását sem mint „minden családi rossz” jelenséget vagy szociológiai tragédiáját, hanem a hagyományos családok fennmaradásának nagyregionális érvényességét kezeli, éppenséggel aggasztó tünetként, sőt arra is figyelmeztetve, hogy nagynénije hatvan éven át volt házas – boldogtalanul... E téren is „érzelmi demokráciát” próbál serkenteni, megvallva, hogy a határvonalak a kozmopolitizmus és

308 Giddens, Anthony 2000 *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció*. Budapest, Perfekt Kiadó, 111 oldal.

fundamentalizmus közötti harcban vannak, nem pedig a nemek közti szerepmintázatok változó terében. Az utóbbiak pedig nem egyenlőek a fanatizmussal, tekintélyelvűséggel, ahogy az előbbieket (életvilágok átélhető teljessége és a hagyománykövetés új mintázatai) sem a kozmopolita cselekvésmódok autonómiája mentén értelmezhetők. A hagyománykövetés gyengülésével pedig a fölszabadt identitáskeresés is sokszor „fedez fel” a traditumok példatárát, miközben átnevezi identifikációs bázisát vagy függésrendjét és önkép-alakító lehetőségeit. S ez sem veszélyesebb, sem nem kockázatosabb folyamat, mint volt bármely kor fenyegetése – a rizikó jeleit olvasni, hatásait kezelni kell megtanulnunk, ellenkező esetben a merészség és óvatosság dilemmájában a lemaradást, s nem az innovációt erősíténénk, ami pedig annak elvesztését is jelentené, amit a rizikó eredeti (portugál) jelentésében a „merni!” sugallata kínál.

Giddens a globalizációs sodrást részint tehetetlenségünk jelének és intézményes felkészületlenség bűnének tekinti, elfogadva és tanítva, hogy az esetleges és kiszolgáltatottá tévő tünemény hatalmába kerülni nem dicsőség, átlátni és kezelni tudni viszont annál is méltóbb vállalás. Részint tudatosítja, hogy érdemes konstatálni: nem alkalmi „végzetről” van szó, mely fölénk magasodik véletlenül, hanem alapvető életkörülményeink bevallható változásáról és új függésrendek kialakulásáról, amelyekben jelen lennünk nemcsak állapot, hanem felelős vállalás kérdése is.

Tett, történet, kapcsolatkötélék

A magyar társadalom deviancia-kutatásban és bűnelkövetés-vizsgálatok terén kialakult „bűn-térképén” mind a hatalom szakértői, mind a szakértői hatalom intézményei kiemelt helyet biztosítanak a gyilkosságok elkövetőinek. E közösségi normavilágot legerőszakosabban megtörő szereplők „a bűn ontológiájának” és a társadalmilag kialakult szubjektumokra vonatkozó közítélkezésnek is megjelenítői, sajátos tekintettel a morális egyensúlyt mindenben felrúgni látszó szülőgyilkosok körére. A szülőgyilkosságok elkövetőinek bennünk élő képét, s e kép öbennünk élő változatait is közelebb hozza a kötet, mely az ELTE Társadalomtudományi Karának Oresztész Műhelye révén a kérdéskör magyarországi ezredfordulós állapotrajzát kínálja. A Prazsák Gergő szerkesztette könyv Michel Foucault egykori kötete nyomán a „bűn ontológiáját”, a „jelen történelmének” megírását, s a hatalom mint formáló eszköz

egyetemes cselekedetekben strukturált transzcendentális módjait tárja elénk, vagy „teszi közzé”, mint Pierre Rivière esetében Foucault tette volt 1973-ban. Akkor is, most is indokoltnak tetszik a kérdés: akár esélyes, akár lehetetlen teljességgel megismerni, egészében átlátni az esetlegességből mindazt, ami történik, hogy egy jelenkori probléma eredetére sikerülhessen rálátni, s méltó válaszokat lehessen hallani a „pszichiátria XX. századi embertelen és kegyetlen szemléletmódjára és kezelési protokolljára” (7. old.) – akár lehetséges mindez, akár nem, meg kell kísérelnünk. A kötet tizenhárom tanulmánya, előhangja, jegyzetanyaga, függeléke, s minden „körítmény” azt szolgálja: ébredhessen indokolt vakremény, hogy feltárható egy dolog, egy ügy, egy történet vagy esemény, mely a megértés korlátait, családi panoptikumát, vérbe fulladt sűrű jelenvalóságát mégis a humán alapú, megértő társadalomkutatás felé viszi el, s nem a sajtóharsány, vérgőzörsre hangolt nyilvános beszédmódok felé.

Igen, tettek és történetek, kapcsolatformáló jelenségek és sodrások, személyességek és kitettségek olyan sűrű „rendjét” kapjuk így egyetlen kötetbe szerkesztve,³⁰⁹ amelynél Foucault alapkérdése kap hangsúlyt: önmagunk történeti ontológiája lehetséges-e, s hogyan jövünk létre mindenkor magunk mint „szubjektumok – akik hatalmat gyakorolnak, vagy hatalmi viszonyoknak vannak alávetve? Hogyan alakultunk ki mint saját cselekvéseink morális szubjektumai?”. S tekinthetjük-e ezt „szándékában genealogikus és módszerében archeologikus (és nem transzcendentális)” morális ismeretnek, mely a történelemben diszkurzív kezelési esélyt nyújt a megérteni próbálónak (u.o. 7. old.), a tettek előtt és után, a mentségek esetén és dacára is.

Egyáltalán a beszéd mint közelítésmód alkalmas-e önmaga reprezentációjává válni? Elbeszélhető-e a történet dokumentációja, amely monumentum is ugyanakkor, valamiképpen a szakrális felmutatással rokon eset, s közben antik drámai hősök sorskitettségének végtelen képtelenségét is magába foglalja...? E dilemmát több verzióban oldják föl a kutatók: Csepeli György például a Nietzsche által Anaximandrosz egy kulcsmondására hangolt etikai okfejtésbe, szituatív képletbe és sorsjelentőségű teorémába tagolt jelentéshátteret emeli ki, Turgenyevre és Dosztojevszkijre, Heideggerre és

309 „Jelenleg 30 éves büntetésem töltöm emberölésért, az áldozatok apám és mostohaanyám”. Szülőgyilkosságok Magyarországon az ezredfordulón. Az ELTE Oresztész Műhely közzétételében, Prazsák Gergő szerkesztésében. Apeiron Kiadó, Budapest, 2012., 228 oldal.

Camus-re utaló mulandóság- és végesség-esemény szabadságfogalmát járja körül. Olyan tüneményként, mely a keletkezés drámájával és átkával az *idő rendje szerinti élet* képtelenségét állítja szembe...; Bíró Judit a kultúra, a lélek és a szellem felől – az európai kultúra antik hagyományai óta is nyitva maradt kérdések irányából – közelíti meg az ember cselekedetét, kinek mintákat másoló viselkedési jellemzői mindig sajátos összefüggések közé tehetők és értelmezhetők..., s Kerényi Károly olvasatában a görög filológiai eseménymenetek felé vezető sorszerűségekhez tanácsol válaszával; Szabó Miklós okfejtésében a tabutörés, a halál rendje elleni térbeli határolás fölszámolása jelenik meg, a térbeli rend mint szociális kapcsolat esetében a közösségi jóváhagyás felé láthatók elmozdulások (pl. a sors és bosszorkányság példájával), de egészében a balszerencse, a deviáns másságba sodródás, az egyén akaratán kívüli (jó sors által az istenek akaratára eltolva) külső harmóniákból származó rádőbbenés is hangsúlyhoz jut. „A jó sors a társadalmi struktúrában való kiteljesedés” – melyben a szabálytalan, elképzelhetetlen is magyarázatot kér, az irracionálisnak is legitim értelmezésre lehet igényt tartania. Jászberényben, Szolnokon, Szegeden, vagy a *tallenszik*, a *dahomeyiek*, *azandék* körében nem kevésbé... – „a jó sors elérésének lehetősége lehetne a kulcs” a legszörnyűbb helyzetképű kultúraközi keresésekben, várankozásokban és megértésekben is.

A kötet egésze a Foucault-könyv szerkezetét imitálja, de miképp abban is szerepet kap Pierre Rivière vallomása (a kihallgatási jegyzőkönyv és az írásos vallomás is), úgy ebben a szövegtárban is alapfunkciót nyer az „Életem története” típusú vallomás és a mellékletbe emelt „Visszaemlékezés”-sorozat. E vallomásos miliő mellé szervesen illeszkedik a pszichiátriai személyiség-vizsgálat (Takács Marianna kiadós tanulmánya), a gyilkosságok média-reprezentációinak, hírportálokon talált nyilvánosságának diszkurzív áttekintése (Hartyáni Gábor leleményes kiemelésében), az elkövetők megszólalási jogának diszkurzív térbe emelésével, korábban nem mérlegelt társadalmi kontextusok hangsúlyozásával, jelezvén: a tettek is diszkurzusok, a mai gyilkosságok sem hosszú ideig fennálló (családon belüli) erőszak elleni szélsőséges lázadástól függetlenek, a család szerepek, családfunkciók és a megélhetési létalapok változásával is összefüggenek (mint Bacsák Dániel családi panoptikumában ez megmutatkozik). Épp Ő hívja föl a figyelmet kiemelten is: a szülőgyilkosság nem jogilag pontos elnevezés, és kihívó szakjogászai, mellette társadalomtörténeti és

csoportlélektani intenciók is belejátszanak a bűn elkövetésének és szankcionálásának környezetében zajló társadalmi közfelfogásba, morális megítélés-indoklásba, büntetőjogi prezentációkba – éppen úgy, mint Pierre Rivière korában és büntetés-történetében. A „közösségi normák világában” formált bűnök (Birtha Magdi), a „szófogadó gyerek” és elnyomottságának historikuma (Petényi Sára), valamint „a megértés korlátainak” tettekben, történetekben és dinamikákban megtestesülő feltételrendszere (Vaskuti Gergely), végül a „szakértés hatalma” és a hatalom szakértőjének szükségképpeni korlátai is (Krámer Lili) körbefonják mindazt, ami eseménysorban, nyilvánosság-szerkezetben, retorziókban, bűnelkövetési és büntetési intézményességben ráakódik magukra a drámai eseményekre.

A kötet ilyenén – Foucault és munkatársainak példázatos kísérletére emlékeztető – árnyaltsága, belső dinamikája, s maga a „megismételt kísérlet” egy panoptikus világ bűn felőli újrarajzolására – mindeddig példa nélkül való a magyar társadalomkutatásban. Most talán még nem látszik annyira egyértelműen, de meggyőződéssel mondom, hogy szociológia-történeti nóvum mivolta hosszú-hosszú ideig példázatos megoldásként fog szerepelni a hivatkozásokban, s talán követőkre is talál más, analóg példatár alkalmazási körében. Hatalom és tudás, manipulációs technikák, bűnök és elkövetők, jogok és szabadságfokok oly sűrű erdejé veszi körül ezt a kritikai narratívát is, hogy az eligazodást kereső folyton Foucault-ba akad, miközben átéli a magunk fenntartotta rendszer szenvedéstörténeteket, genealógiát, a bűn káoszba „rendet vivő” természetrajzát is biztosító képtelenségét. Képes és illusztratív képtelenségét, mert hisz a vallomástörténetek szinte tipológiásan összehangoltak, a félreolvasatok jellegzetesen párhuzamosak, a világegész és az egyén viszonyát sötétben behatárolóak. Olyan világok kapcsolathálóról vallók, melyekben az akut társadalmiságok hangosabbak, mint a felfedező és elemző merészség. Pedig, ez utóbbira épp az előbbieket miatt volna sürgetőbb szükség...

„Második természetünk” és az önszabályozás

Elszabadult és kézben tartott, ellenőrzött és magunk-konstruálta életvilágaink nem könnyen teszik lehetővé, hogy a hagyomány, a modernitás, a meghaladás és posztmodernitás sziklái közötti nyugodt szocializációs hajózás esélye megmaradjon.

„A köznapi életvilág a valóságnak az a tartománya, amit egyszerű adottságként talál maga előtt az egészséges ésszel közlekedő józan és normális felnőtt. Az egyszerű adottság mindarra vonatkozik, amit problémátlan tényállásként, kérdések nélkül élünk át” (Schütz – Luckmann 1979:25). A természetes beállítódás, tipizálás, analógiák használata vagy a reflektálatlan tudáskészlet a mindennapi gondolkodás sajátos vonásaival is összevethető, így pragmatikus motivációk, érdekek, szükségletek, vágyak rendszere veszi körül az intuitíven adott, objektívnek számító tartalmakat. Mindezt mint szocializációs folyamatot, a szociális és kulturális lények hálózatát (rokonság, család, társas környezet, társadalmi intézmények), valamint a közösség kultúráját jelenítik meg, építik és formálják át az emberi működésmódok. A kultúra mint „második természetünk”, mintakövetés és alkalmazkodás szabálykövetést vár el, az életvilág kulturális újratermelésének, a szociális integrációk erejének terepévé változik.

Somlai Péter kötete,³¹⁰ melyben a társasnak és közösnek, társadalmi és kulturálisnak, integráló hatásoknak és provokáló egyediségeknek egész komplex rendszere úgy mutatkozik meg, mint magabiztos, kételyeket lehántoló tudás összefoglaló elmélete, ennél jóval árnyaltabban vezet be a megismeréseméletek intímabb világaiba. A négy nagyobb fejezet, tizenöt tematikus egységre bontva, nemcsak aktualitások, hanem kihívóan évszázados megfogalmazások szemléleti aspektusaival is megküzd, láttatva a társas és a társadalmi eredendő ellentmondását, ezek eltérő interpretációit, szocializációs folyamatra gyakorolt hatásait is... Tisztán jelzi ugyanakkor, hogy a sikeres szocializációban elnyerhető tudás nem független a konzervatív tudás hagyományos értékekre fókuszáló teljességképétől, kommunikáció- és cselekvéseméleti perspektíváitól vagy átrajzolt modernitás-kereteitől sem.

Somlai kötetét nem lehet szimplán csak „kijegyzetelni”, mert több mint tankönyv, erősebb mint esszégyűjtemény, komplexebb mint teoretikus vitaanyag, s markánsabb mint új átgondolások, rokon szakmák kérdéseinek párhuzamaira és ismételten újragondolt klasszikusok alkalmi érveire lefektetett mentsvár... A közösség és a csoport, az egyén és a társas lét, a beletanulás eszköztára a szocializáció kitartható folyamatát követik, melyet persze nem nekem kell itt kiemelni, hanem Somlai jóérzékére hagyatkozva csupán visszatükrözni próbálhatom. Nagyobb fejezetei az elméletek történetét, a Halbwachs

jelentéseméleti horizontjának rajzolatát, konstrukciók és kontextusok helyzetmeghatározó hatásait, a szocializáció kereteit, a világpolgári szolidaritás és a korszellem horizontját tétován kereső kutatói ént mutatják fel. Somlai utóbbi időkben kelt írásai nemcsak az evolúciós perspektíva felé nyíltak ki, hanem ennek akadályai, az evolúció lehetetlensége és újragondolhatósága éppúgy megviselték a nagy teória lehetőségeit. Szocializációs elméletek és családpolitika, hatósági erőszak és életformák pluralitása, műveltségi esélyek és cselekvési kompetenciák színes skálája bomlik ki az interakciók, szociális kreativitás, nyelvi-kommunikációs vagy osztálykülönbségi és interakciós modellek változataiból – mindegyre azt árnyalva, mi minden rejlik még a szocializációs és szociológiai folyamatokban. Habermas, Weber, Durkheim, Halbwachs, Schütz, Bernstein, Luckmann, Goffman, Bourdieu és kultúrfejlődést oknyomozó kulturális antropológusok pontosítják ezt a tudástérképet, melyet türelmesen és nyugodtan, az eligazodás szép magabiztosságával hoz terítékre Somlai. Legizgalmasabb írásainak egyike a szovjet korai család-, szociálpolitika- és közfelfogás-manipuláció korszakának elemzése, melynek épp a szocializáció mint környezeti összhatások egyvelege válik tanulságos példázatává, benne a magánéleti korlátozottság, életformák avantgárdja, szigorúan ellenőrzött és jogilag is körülkövevelt feladattudatok, sorsok, életviteli perspektívák széles köre. De a „sokféleség zavarában”, család- és életformák pluralitásában meglévő jelenkori esélytelenségek is a belső erőszak, családon belüli kíméletlenségek, jogvédelem és állami erőszak felé eltolódás is egyugyanazon folyamat lenyomata, mely az osztálykülönbségek megnevezése, megtanulása, átörökítése és történelmi determinizmussá válása alakját öltötte a szovjet-korszak interakciós terében, de újratermelődik napjainkban is, mint a korszellem horizontjának meghatározó sarokpontja. Lehet-e ehhez világpolgári szolidaritásnak kapcsolódni? Lehet-e a haladás elutasításában is jobb csillagzatot remélni? A korszellem zavarait lehet-e anómiákon túli modernitásokban remélni, s újragalmazni az emberiség rendeltetését...?

Somlai társas világokról, családról és szocializációról szóló korábbi könyveiben éppúgy jelen volt már az evolúciós kérdéskör válaszkísérleteinek taglalása, mint mostani, az új ifjúságról szóló elméleti közelítéseinek korszellemet tükröző feleletei. Az elmúlt harminc év tanulmányaiból formált kötet akkor is kihívás, ha némely válaszával találkozunk már. Sőt: az újragondolás merészsége, a források

310 Somlai Péter: *Társas és társadalmi. Válogatott tanulmányok*. Napvilág Kiadó, 2008., 240 oldal.

áthangolódása és a konklúziókban rejlő időtlenség illúziója éppúgy része a korszakos válogatásnak, mint a 20. század szociológiáját időnként jellemző elsötétülések, újramegvilágosodások, a gondviselés-től olykor mentes egykori jövőképek modernizált változatai, „nagy narratívák” paradox esélyei...

Jóléti szolidaritás, társas tőkeformák, párbeszéd

Munkatársai, diákjai, mindenkori kollégái és útitársai komponáltak össze tisztelő kötetet Utasi Ágnesnek, mintegy „átmeneti rítusként” olyan jeles napra, melyet nem a szám nagysága, hanem a kollegiális partnerség és szertartásos figyelem évtizedei ötvöztek attitűddé. Merthogy *Állandó párbeszédben* vannak Utasival³¹¹ és évek-évtizedek párbeszédét folytatják Vele a társadalom tüneményeiről. A terjedelmes kötet írásai javarészt olyan témakörök, tudások, tapasztalatok, kérdések és problematikák köré fonódnak, melyek Utasit is érdeklik, s ezzel szinte az állandósult párbeszéd is megmarad a sokadik évek biztos és megerősítő hatásegységében. Ezt maga a kötet Feleky Gábor írta előszava, Pászka Imre komponálta „életút-portréja” is megerősíti, s persze egyenként a tanulmányok is, melyeket a volt és jelenlegi doktoranduszok, szakmai társak alkottak. Pászka szerint Utasi „életmódjai” a tematikus és programossá tett pluralitást tükrözik, közösségcentrikus emberi énjét jelenítik meg, életvitelének és életstílusának sokrétűségét teszik az állandó párbeszéd részévé, „értelemegységre” képességét tartósítják. Egykor a hazai ügyvédség kapcsán kialakított „életvitel-réteg” fogalma (*Ügyvédek hivatásrendje*, 1999), életmód-kutatási témaköreiben kimunkált fogalomkörei és a kutatói attitűd alkalmazkodási sémájával összefüggésben (például középosztályi kapcsolatok, bizalmi hálók, szubjektív életminőség dimenziói között) életút-hosszan megformált empirikus monografizálás révén maga a kutatói alkotói személyiség is úgy válhatott tárgyává, hogy mind a kutatási, mind az oktatási vagy nemzetközi tudományos élet-szervezési milióban állandósult minőséget képviselhetett.

Balogh Péter írása már a civil lét, a nonprofit fejlesztéspolitiká, az intézményesült megoldások középosztályosodási esélyeinek keretrendszeréről

311 *Állandó párbeszédben. A szegedi műhely tisztelgése Utasi Ágnesnek.* Szerkesztette Jancsák Csaba, Nagy Gábor Dániel, Pászka Imre. Belvedere Meridionale – DARTKE, 2010. Szeged, 318 oldal.

szól empirikus mélységben, a kollektív cselekvés logikáját követve, térségi mutatókkal alátámasztva. Ugyancsak ez interakciós modellekben is megjelenített térségi hátrányok közfoglalkoztatásba, zárt szegénygondozásba és mintegy „tervezett munkanélküliség” formái közé illesztve formálja kérdéseit Benedek Dániel, Székács Tamás és Valach Endre, akik az „Út a munkához” program keretei közt a közcélú foglalkoztatás eredményességének, célrendszerre formálásának kérdéseit taglalják. A szegénygondozás, a munkaerőpiaci státusz, a mikrokapcsolatok, a mobilitás, a szegregáció és stigmatizáció is Utasi régi témakörei, itt most a rétegződés, a szociális kérdés kap kiemelt hangsúlyt a tervezett munkanélküliség „vádja” mellett – ha már a szegénygondozás társadalomlélektani feladattudata helyett épül ki szociálisan kevésbé érzékeny (kapcsolat)rendszer. A kötet egyik legérdekesebb írása Boros Lajos „új városzociológia” születéséről fogant tanulmánya, mely a humán-ökológia, a funkcionalizmus, a városversenyek, globális kultúrhatások egyvelegében próbál utat nyitni a tértermelés, téralakítás felfogásmódja felé. Utóbbinak Henri Lefebvre, Manuel Castells és David Harvey munkásságához kapcsolódóan a város mint „növekedési gépezet” a „térbeli fordulathoz” kapcsolódó helyközpontú gondolkodást és interaktív hálózatosodást serkentő mechanizmus a lényege immár (egyebek közt városi társadalmi mozgalmakkal, permanens átrétegződéssel, kiterjedt migrációs övezetekkel, városkörnyéki harmóniák bekapcsolásával, stb.).

Minden kötetbeli írás részletes ismertetésére nem lesz itt mód... – annál több meglepetés-élmény éri majd az Olvasót, kit mondjuk egy neveléstudományi ikonográfiába illesztett folyóirat-leírás (Darvai Tibor), debreceni és szegedi tanárjelölt diákok összehasonlító értékorientációs vizsgálata (Jancsák Csaba), a társadalmi tőke főbb dimenzióinak szociológiai elemzése (Nagy Gábor Dániel), a harmadik világbeli menekültek mobilitása és (neo)integrációs stratégiái (Nagy Terézia), a társadalmi tőke és demokrácia finn-magyar összehasonlítása (Vincze Anikó), a tartós párkapcsolatban élők diszkrét eseménytörténeti elemzése női/férfi mintázatok alapján (Szalma Ivett) és hasonlóan árnyalt megközelítések révén fedezheti föl Utasi hatását korosztályi, térségi és oktatási rendszerbeli helyszíneken... Egyedi és társas világok, szinglik és korcsoportok, rétegek és középosztályok, hálózatok és kölcsönkapcsolatok töltik meg Utasi munkásságát, s hát ezt/ezeket olvassuk vissza diákjainak kö-

rei, pályatársainak tisztelgő személyiségei és tágabb szakmai milió reflexióinak terében is. Oly világok, kapcsolathálók és társadalmiságok problematikáit, melyek a szegedi szociológiai műhely valóban állandósult párbeszédeit tükrözik Utasi Ágnessel, műhely-építő, tanszékfejlesztő, kutatásvezető, nemzetközi presztízssű oktatóval, akadémiai doktortal, habilitált professzorral.

Kultúraközvetítő hálózat – kalotaszegi cigányzenészek az interdiszciplinaritás határán

Sejtelmes cím lenne, de valójában a rejtélyesség sokkal szimplább szférába vezet a mögötte álló könyv. Köncei Csongor a néprajzi jelenkutatás egyik most virágzó műhelyének egyik legizgalmasabb kötetét adta közre, melynek olvasásához nem pusztán tudományos lelemény kell, hanem kötődés, elszántság, elmélyült érdeklődés és „avatottság”.³¹² Olyan világ (azaz világok) és kapcsolatok belső jegyei, szerkezete felé vezet bennünket, ahol a társadalmiság értékei a hálózat kutatás révén és a nem írott kultúrában kialakult értékrend leképezése által a pusztán deskriptív életvilág mellett úgy lesznek hangsúlyosak, hogy az etnomuzikológia és az interkulturális kisebbségkutatások és szerepet kapnak bennük. Nem keverem, nem tódítok – hisz épp e körvonalak lesznek pusztán leíróvá a kötet tartalomjegyzékét, szerkezetét tekintve. A „nevesincs” muzikusoktól a legprímabb alkotókig, a bandák és falusi életviszonyok leírásától a zenei tudás elsajátításának konvencióiig roppant sok területen megfordul, s meghívja olvasóit is. A rétegzett szerkezet lehetővé teszi, hogy szigorú rendben foglalja össze a kutatás tematikáját, módszertanát, kiterjedését, eredményeit és jelentőségét, emellett szinte tájnéprajzi háttérrel is úgy kapunk, hogy muzika szól folyamatosan...: a rend, a szokás, a tradíció és változás ritmikái, tánchoz szabott, s mégis komplex kultúra formájában tovább élő zenei hagyománya.

Köncei opuszáról már az előszóban Sárkány Mihály azt emeli ki, hogy a sokféle cigányzenés-leírás között is kivételes a hálózatként, közös tudás kulturális szálaival megerősített kapcsolati szféra-ként megjelenítés, ám ennek minden újdonság-

erénye mellett a nehézségei is adottak: az összefüggések, hálózati kapcsolatok határai elvben magából a térségből fakadó Kalotaszeg és környéke révén leírhatók, ám a tájhoz kötődés emberi relációi, kulturális csereviszonyai, konvencionális rítusai, földrajzi értelemben is határokon átnyúló stílushagyományai vagy szokásnormái önmagukban is sokrétűbbé teszik a határolást (más a zenész, a turista, a gyűjtő, a kutató, a nyelvész vagy a földrajzos határfogalma..., s más az öreg cigányzenész vagy a mostani szintetizátorosé...), és főleg más a társadalmi érintkezés hálózatossága társas lét, rétegződés, hagyományok, térbeli mozgás, ismeret-ségek, rokonságok, illetve számos további viszonyrend szempontjából. A bandák tagsága, nagysága, száma, mozgástere egyben piaci szereplők elhelyezkedési térsége is, ami sokszor meghatározza a tradicionális foglalkozásba szocializálódó fiatalabb korosztályok esélyeit. A cigányzenész (státusza szerint) részint társadalmi, de egyúttal a térbeli periférián is van, valamint kettős etnikai periférián is, mint „saját etnikus közösségüknek egyfajta réteg elitjét” megtestesítő szereplő, s zenész-kapcsolatok révén részben rokonsági kötelék szereplője is, kiknek ugyanakkor szituáció-függően volt csak esélye az etnikus másság kinyilatkoztatására, de ez nem is igazán kapott hangsúlyt: nem a hang etnikai, nem a tánc az, nem a zenei folyamat maga, hanem egészében más csupán, se több, se kevesebb. Másképp szólva e „cigánymuzikusok nyelvileg három (cigány, magyar, román), zeneileg négy (zsidó is), és táncban is három 'nyelvet' beszélnek, mind-mind anyanyelvi szinten!”. S mert a Szerző is ezt teszi, velük él és zenél, interjúzik és figyel, barátkozik és megnyilvánul, az amúgy meglehetősen hiányos korábbi írott források mellé önnön dokumentációját alkotja meg, biztos alapot teremtve ezáltal disszertációja forráshatárához. Sárkány ugyancsak kiemeli e szerepvállalás alaposágát és hiánypótló mivoltát, kivételes értékét és magát a tényt is, hogy mindeme kulturális örökség megszűnőben lévén, amit el lehet róla mondani, az is a változás terében zajló, felelős beszédre épülő együttérző narratíva. Ennek értéke mintegy túlnő az elméleti fejezeten (hálózat kutatás, módszertani szinkretizmus és az interdiszciplinaritás szükségessége, tudományos paradigmaváltás az elemzési módszer és a néprajztudomány terepében belül, vagy egyúttal új eszköztár a változásnéprajz és etnomuzikológia határvidékén), s fontos-hangsúlyos szerepet nyer a társas közeg (bandák, korosztályok, stílusok, repertoárok, stb.) működésmódjában, kollektív emlékezeti

312 *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatáról.* Kriza Könyvek 36. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Társaság, Kolozsvár, 2011., 258 oldal.

fenmaradásukban, szellemi és művészeti-kulturális örökségük megőrzésében.

S még mielőtt bárki arra gondolhatna, hogy e doktori értekezésnyi forrás és személyes szavatosság ismeretkincs nem könnyűnek való, sietve cáfolnám. A Szerző egyik súlyos érdeme, hogy épp az élmény hitelével, s mellette a tudományos érdeklődő kíváncsiságával veti magát a témakörébe, s amit talál belőle, az a létező világoknak olyan komponált hangoltsága, amelyen egy zenemű tud lenni egy táncrendben... Ez előtt még hosszú fejezetben taglalja, okadatozza, ki számít cigánynak és ki kalotaszeginek, hol vannak ezek belső és kívülről (vagy konvenció révén) szabott határai, s miképpen közelíthet mindehhez a hálózat kutatás kortárs főiránya vagy valamely változata, mi felől tájrazi vagy néprajzi emez vagy amaz elbeszélésmód, s miként reagálnak maguk a térség lakói a táji tagoltság változataira, identitásuk lehetőségeire, a „névtelen” vagy „nevesincs” régi zenészek rangjának, presztízisének maradáira, emlékfoszlányaikra. Súlyos és meghatározó fejezetben bontja ki a társadalmi, gazdasági és működési hálózatot, személyek, családnevek, ragadványnevek viszonyrendszerét leképezve, az önálló és csoportos muzsikálásuktól a betanítás és együttes játék hagyományáig követve a folyamatot, piaci szereplők játszmáitól a muzsikálási alkalmak minőségéig és a résztvevőkre hangolt muzsikálás sikerességéig egy komplex világot megjelenítve. A betanulás folyamata, a repertoár, a város közelsége révén áthangolódó „hangszeres tánczene” természetrajza és a konvencionális stílusok megmaradásának feltételrendszere sem kerüli el érdeklődését, figyelmét. A sűrű, a szapora, a legényes, a ritkás, a csárdás, a forgós s még megannyi változat a táncból, kereszteződnek, keverednek, s nincs „faji” alapon (cigány, magyar, román, zsidó) másabb, hanem van mindig az adott falusi közösség, annak szokásrendje, konvenciói, hangadó személyiségei, s van a banda, mely a repertoár dekompozíciójával megpróbál kedvében járni a táncosoknak. Amikor pedig mindez családi kapcsolatrendbe, rokonsági hierarchiába, barátsági szerkezetbe, együttműködési érdekelttségbe, zenészdinasztiák folytonosságába, piacfogó rátartóságába és mobilitási hajlandóságába tagolódik, akkor alakulnak és erősödnek a hálózatok, átszerveződnek vagy megerősítést nyernek a szűkülő piac ellenére is mindazon erények, melyek a kalotaszegieket megkülönböztetik a románoktól, a kolozsváriaktól, a gyimesiektől, szilágyságiaktól vagy épp románcigány világzenei divatok híveitől. Ezt veszi körül ugyanis a zenésztílus, a szakmai el-

ismertség és versengés, a zenészfogadás és a fizetség mértéke, a meghívások gyakorisága, a megélhetési módok és a státusz stabilitása, az egész kultúraközvetítő és kultúraalkotó szereptudat, mely a muzsikát és hangszeres tudást, zenei ismereteket és rutint, kapcsolathálót és rokonsági miliót is alapjaiban meghatározza vagy módosítja az egyre szűkülő piac keretei között is.

Mert végtére is az, piac, s maguk a muzsikusok vagy a kutatók kerülnek az interdiszciplináris megismerési módok határaitra, mert föltámad-e új perspektívája a kutatásnak e változó-átalakuló-újratermelő-áthangolódó világban, további hasonló kutatási jelenlétek és tudományos rátartiságok kérdése. Kérdés, sokrétű kérdés, melyre Könczei Csongor válasza az etnikai hangoltságú és multikulturális természetű zenei világ többre-átmeneteinek felmutatása volt, egyszerre jelzi a pusztulás megmásíthatatlan előjeleit és a mindenkorra átalakulás időtlen jövőreményét is. Ennek annál is több esélye van, ha éppenséggel muzsikusok írják doktori értekezést, vagy bölcsészdoktorok muzsikálnak legott.

Világainknak, kapcsolatrendjeinknek és végtelen varianciájú társadalmiságainknak még egy jó ideig megfelel, amíg a kultúrák közötti átjárás, a vendégművészek és a dinasztiák tisztelete, a zenész-státusz és az alkotóművészet presztízse még nem szenvedett végső vereséget. Mostanában pedig – mindennel együtt – sem fog végveszélybe kerülni..., – s még ez a könyv is hosszú távon ezt szolgálja. Kapcsolódó, párhuzamos vagy analóg kutatások részben már megkezdődtek (Pulay Gergő példaképpen, vagy korábban Kovalcsik Kataliné), s mind több és több szó kerül a román zenészek világzenei sikereiről, román és magyar és cigány zenei kölcsönhatásokról, egy korszak el nem múlóan változó, alkalmazkodó zenészvilágainak mibenlétéről. Könczei könyve ezekhez képest is alapozó mű, egyike a Kriza Könyvek legfontosabbikának.

700. ZEN megoilógosodás pillenata

4

A TITOK ALAKVÁLTOZÁSAI

Pécsett az Apolló mozi szolgált jól bevált helyszínül a 2014. november 20-22. között megrendezésre került V. Magyar Pszichoanalitikus Filmkonferenciának. A konferencia eredeti ötletét a londoni pszichoanalitikus filmfesztivál adta, amely filmalkotók, filmtudományi szakemberek és a filmművészetben jártas pszichoanalitikusok eszmecseréjének ad fórumot 2001 óta. Az első ilyen hazai konferenciát (*A Vászón és a Dívány találkozásai*) 2006-ban azzal a céllal rendezték, hogy a pszichoanalízis és a filmművészet iránt érdeklődő szakemberek és diákok számára olyan kreatív teret hozzanak létre, amelyben az alkotói és befogadói folyamat interdiszciplináris szempontból vizsgálható. 2008-ban *A kép tudattalanja, a tudattalan képei*, 2010-ben *Reflexivitás és önreflexivitás*, 2012-ben pedig *Paralell történetek* címmel került sor a pécsi filmkonferencia megrendezésére. Az 2014-ben ötödik alkalommal megrendezett pszichoanalitikus filmkonferencia³¹³ a történelemben, a társadalom életében és a pszichoanalízisben egyaránt jelentőséggel bíró **TITOK** téma köré szerveződött. A konferencián előadások, filmvetítések, műhelytalálkozók és kerekasztal-beszélgetések kaptak helyet több szekcióban mindazok részvételével, akiket a filmművészet, a pszichoanalízis és a társadalom aktuális kérdései foglalkoztatnak.

A titok toposza sok nézőpontból megközelíthető, s a filmkonferencia résztvevői eleget is tettek a sokszínűség igényének. Beszámolómban az áttekinthetőség érdekében hét témakörbe soroltam a konferencián elhangzott előadásokat és beszélgetéseket. A feladat nem volt egyszerű, mivel több olyan előadás és kerekasztal-beszélgetés is volt, amely más kategóriába is beleillett volna.

A titok, mint elfojtás és felejtés

A filmkonferencia Bókay Antal és Kovács András Bálint plenáris előadásaival kezdődött,

313 A V. Magyar Pszichoanalitikus Filmkonferencia szervezői: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Pszichológiai Doktori Iskolája, az Imágó Egyesület (Budapest), az Imago International (London), és a Pannónia Pszichiátriai Egyesület (Pécs).

mindketten a titok elfojtásban és felejtésben játszott szerepéről beszéltek, különböző aspektusból, mégis egymásra rímelő mondandóval. Bókay Antal elemzésében a titok általánosabb fogalma mögött olyan alapszavak rejtőztek, mint a tudattalan és az ezt létrehozó elfojtás, amely ott van minden gesztusunkban. Nézete szerint a pszichoanalízis titok-tanulás, olyan önismeret, amely nincs jelen, mégis mindig hat és sorsot alakít. Vannak azonban olyan sorseseemények, traumák, emlékek, amelyek dekonstruálják a megfejtés menetét.

Kovács András Bálint érdekesítő előadásában éppen egy ilyen dekonstruált emlékről beszélt Haneke *Rejtély* című filmjét elemezve. Elmondása szerint a film látszólag könnyedén értelmezhető a freudi traumatikus emlékekre vonatkozó elfojtás-elmélet alapján, azonban történelmi és társadalmi események kapcsán nem értelmezhető Freud elfojtásfogalma. Ez esetben ugyanis csakis tudatos felejtésről vagy torzító emlékezetéről beszélhetünk. Haneke filmje sokkal inkább értelmezhető az explicit és implicit memória traumatikus eseményekkel kapcsolatos működése alapján. A francia felső középosztálybeli férfinak egy gyermekkori bűne kerül felszínre a filmben, amelyet megpróbál visszanyomni a felejtés homályába. Explicit emlékezésnél az esemény elfelejtődhet ugyan, de a hozzákapcsolódó érzelem felidéződik. S valóban, felnőttként az arab férfival szembeni felsőbbrendűségi érzésében gyerekkori dühét éli újra: „mit keresel te itt?”. Kovács András Bálint szerint az arabot elutasító érzelmeiben valójában a lelkiismeret hiánya van elrejtve, s filmbejátszásával jól illusztrálja, hogy már gyerekként is ezt az érzést élte át vele szemben. Haneke *Rejtélyében* soha nem derül fény a titokra. A film végén megtörténik a generációs átadás: az arab fiú továbbadja az információt a francia kisfiúnak. És nem tudjuk, mi következik ezután.

Elfojtás és felejtés éppúgy kötődhet tradicionális, zárt társadalmak tabuihoz tapadó szégyenhez, mint történelmi-politikai helyzetből fakadó kibeszélhetetlenséghez. Mindkét esetben fontos szerepet bír a társadalmi nyilvánosság, amely a bűnök kimondására vagy eltitkolására készíthet.

Nyilvánosság a szégyen és a bűn kultúráiban címmel Faluhelyi Krisztián Ruth Benedict elméletére alapozott előadásában elemezte a két toposzt: a szé-

gyen esetében a közösség tekintete kíséri az egyént, míg a bűneivel saját lelkiismeretével kell elszámolnia. Japánt a szegény, míg a nyugati társadalmakat a bűn kultúrájaként írta le – ahol azonban a szegényérzet sem ismeretlen. De mi a szegény szerepe a bűn kultúrájában? – így szólt a kérdés. Mert míg a bűn kultúrája a bűnösnek tekintett cselekedet meggyónására biztat, felszabadítva ezzel az egyént, addig a szegény kultúrája éppen arra készlet, hogy eltitkolja, ami miatt szegénykeznie kellene. Lars von Trier *Hullámtörés*, *Dogville* és Haneke *A fehér szalag* című filmjeit hozta fel példaként, melyek olyan társadalmakba nyújtanak betekintést, ahol szigorú, kimondatlan magatartásnormák szabályozzák a közösség életét, és megszegésük szegényérzetet von maga után – éppen ezért tagjaik felteve őrzik titkaikat.

Nem paradoxon-e a szegény a bűn kultúrájában, ahol a társadalmi nyilvánosságnak elvileg kiűntetett szerepe van? Ezt boncolgatta előadásában Faluhelyi Krisztián, de a kérdés ugyanígy feltehető Ember Judit dokumentumfilmjeinek kapcsán is, akinek életművéről Vass Éva tartott előadást és Stark András vezetett kerekasztal-beszélgetést.

A Kádár-korszakban közel negyven évig bizonyos történelmi eseményekről, így az 1956-os forradalomról, a Nagy Imre perről, Pócspertről nem lehetett nyilvánosan beszélni, mert tabuként kezelték, „el kellett felejteni” mindent, ami kínos volt a hatalomra nézve. Az egyéni emlékezet nem válhatott kollektív emlékezetté, ezért a tudatalatti ba süllyedtek, elfojtódtak az emlékek. Ember Judit ezeket a kibeszéletlen történelmi és társadalmi tabukat, traumákat és titkokat feszegetette filmjeiben, a *Tantörténetben*, a *Fagyöngyökben* és a *Pócspertriben*, az emlékezés–felejtés–újraemlékezés folyamatába helyezve a történeteket. Dokumentumfilmjeivel ily módon segített kollektív történelmi emlékezetté formálni az átélt egyéni traumákat.

Az elfojtás és felejtés témakörében szólnunk kell két filmről, melyeket levetítettek a filmkonferencián. Sipos András 2014-ben készült *Egy év – párhuzamos emlékezések* című dokumentumfilmjében tizenkét, akkor nyolc esztendőes kislány – a rendező egykori osztálytársai – beszélnek el saját élményeiket az 1944. március 19-től kezdődő egy esztendőről. A film egyaránt szól az okozott háborús traumáról, az emlékezet sajátos működéséről és a korabeli történések máig való kibeszéletlenségéről.

A *filmkonferencián levetítették Czigány Tamás: Részletek J. S. Bach Máté-passiójából* című dokumentumfilmjét. A Máté-passió 1966-ban az oberhauseni rövidfilm-fesztiválon különdíjat nyert

és 1967-ben Oscar díjra is jelölték. A szervezők ezzel a filmmel emlékeztek meg a magyarországi holokauszt 70. évfordulójáról. A Bach Máté-passiójának zenéjére bemutatott képsorok mindmáig döbbenetes hatást váltanak ki a nézőből.

Titka az elrejtettségek

A lesbikusság sokáig tabutémának számított Magyarországon, 2011-ben Takács Mária dokumentumfilmet forgatott a témáról. A konferencián levetített *Eltitkolt évek – lesbikus nők a Kádár-korszakban* című filmben megszólaló nők sajátos perspektívából láttatják a Kádár-korszak fullasztó légkörét, a rejtőzködést, az informális, fél-nyilvános közösségi terek működését, majd a titkolt identitás vállalásának lehetőségeit a rendszerváltást követően. A filmben megszólaló lesbikus nők, társadalmi háttérük különbözőségéből adódóan, eltérő módon élték meg titkolandó szexuális vonzalmukat. Bár különböző megküzdési stratégiákat alkalmaztak identitásuk megőrzése érdekében, a rejtőzködés élményét mindannyian átélték. A filmet követő műhelybeszélgetésen – melyet Ritter Andrea és Borgos Anna vezetett – megvitatták a film által felvetett pszichológiai és társadalmi problémákat, a jelenlévők kérdéseit is a beszélgetésbe vonva. Volt-e tudatosság a kivonulásukban? – hangzott a kérdés a közönség soraiból. A titkolt identitásukhoz is köthető magánéleti válságok után spontán adódott számukra, hogy a nagyvárosból el kell menni – a természet felé. Több interjúalany is ezt tette a filmben: kivonult a társadalomból és egyfajta öko- és bio-vonzalomának is engedve, falura költözött és valamiféle növény termesztésével, állattartással kezdett el foglalkozni. Voltak saját törvényei ezen kivonulásoknak, olyan egyéni módon alakított szabályrendszerek, melyekben a falu lakóihoz való viszony alakítása, az egymással való kapcsolattartás – az „egymáshoz átjárás” – és a szolidaritás játszottak fontos szerepet. Emellett nem adták fel teljesen a fővároshoz kötődő életüket sem, Pesten az Egyetem Presszóban találkozgattak, és a kapcsolathálózatuk is bővült. A társadalmi megítélésükről érkezett kérdésre elhangzott: a férfiak identitását sokkal inkább elfogadták a Kádár-korszakban, a nőknek maradt a láthatatlanság, ami védelmet nyújtott számukra. Bevett gyakorlat volt közöttük a férjhezmenés társadalmi nyomásra, mert az „elvált asszony” státusz társadalmilag elfogadott volt. Sokan közülük

a gyermekeik felnevelése után vállalták csak igazi identitásukat.

A filmkonferencián levetítették Hajdú Eszter *Ítélet Magyarországon* című filmjét, melyet kerekasztal-beszélgetés követett, s a hatalmas érdeklődés miatt alig lehetett beférni a terembe. A vád szerint az elkövetők rasszista indítatásból hajtották végre súlyos bűncselekményeiket, ami 2008–2009-ben öt felnőtt és egy roma kisgyermek halálát okozta. Az *Ítélet Magyarországon* című dokumentumfilm a támadássorozat vádlottjai ellen folytatott büntetőper kísérté végig a tárgyalóteremben. Kétezer óra forgatott anyagból készült a két órás film, amely egyaránt láttelepet nyújt a rendőrségről, bíróságról, ügyvédekről, ügyészekről és vádlottokról. „Rengeg titok bújjik meg ebben a fantasztikus moziban” – írta a film egyik kritikusa. A kerekasztal-beszélgetésen az alkotók jelenlétében Erős Ferenc moderálásával a szakmai élet különböző területéről érkezett – szociológus, pszichológus, jogász – vendégekkel és hallgatóság bevonásával beszélgettek a filmről.

A beszélgetés során a per majd' minden szereplője terítékre került. Legtöbb szó a magyar hatóságok működéséről esett, a bíró személyiségéről és a vádlottak per alatt tanúsított viselkedéséről. A magyar közigazgatás állapota, a hatóságok elégtelen működése, különös tekintettel a mentők és a tűzoltóság munkájára, de mind közül a magyar rendőrség hanyag hozzáállása váltotta ki a jelenlévőkből a legtöbb rosszallást. Elhangzott az a súlyos vád, hogy a magyar közigazgatás csak jogi terminusokban képes gondolkodni, az individuum eltűnik a hatóságok útvesztőjében, mi több, a hazai közigazgatás a magyar embert szolgálja, a romát nem tekinti embernek. A legnagyobb vita a tárgyalást vezető bíró megosztó személyisége körül bontakozott ki. Abban egyetértés volt, hogy a bíró kiváló szakember, de arrogáns, nyers stílusa sokaknak nem tetszett. Néhány hozzászóló viszont amellet kardoskodott, hogy a bíró csak ilyen kemény stílussal volt képes hatékonyan végigvinni ezt a nehéz ügyet. A magatartása még ha nem is tetszett mindenkinek, azt elismerték, hogy a bírónak gyalázatos minőségű nyomozati anyagból kellett dolgoznia, ennek ellenére ő rendkívül lelkiismeretesen lefolytatta a bizonyítási eljárást. A beszélgetés során megfogalmazódott, hogy a bíró karakterváltozáson ment át az alatt a három év alatt, amíg a pert vezette. A kezdeti, verbálisan agresszív és a romákkal szemben intoleráns magatartása a per végére teljesen megváltozott. Éppen az ő személyisége kapcsán felvetődött az a kérdés, hogy szabad-e előítéletesen gondolkodnia egy bírónak. Az ELTE Jogi

karáról érkezett meghívott vendég elmondta, hogy az öt éves jogászképzés alatt nem tanítják meg a hallgatóknak – a leendő ügyészeknek, ügyvédeknek és bíróknak – az emberekkel való megfelelő bánásmódot. A vádlottak személyiségéről is hosszasan vitáztak a jelenlévők. Abban egyetértettek, hogy gyilkosoknak kell őket tekinteni, olyan gonosztevők ők, akik hősként tekintenek magukra. Többen azonban értetlenségüknek adtak hangot, hogyan kerülhetett a gyilkosok közé a jazz zenész, aki nem is élt itthon, három évig Izraelben dolgozott zenészként, világlátott ember. S igaz ugyan, hogy a gyilkoló csapat élére állt, de valójában nem illett közéjük. A hozzászólók egyetértettek abban is, hogy a per folyamán tanúként beidézték romákat a segítőkész, együttműködő magatartás jellemezte, annak ellenére is, hogy a bíró időnként durván beszélt velük.

Míg a leszbikusság és rasszizmus társadalmi jelenségként kínálta fel a rejtőzködést életalternatívaként, addig Regina Jonas individuális sorsa a vallási elrejtettségre, majd kitérülködésre jó példázat.

A konferencián *Regina* címmel levetítették Groó Diána filmjét. A világ első rabbinőjéről mindössze egyetlen fotó, néhány visszaemlékezés és levelezés maradt fenn. A Berlinben, egy szegény ortodox zsidó lányaként született Regina rabbi szeretett volna lenni, azonban a zsidó vallás törvényei szerint nő nem lehet rabbi. A rendező egyetlen fotóból kiindulva, közel 50 órányi archív és amatőr felvételek segítségével szinte játékfilmszerűen rekonstruálta Regina feledésbe merült, küzdelmes életútját. A Stark András által vezetett kerekasztal-beszélgetésen vallási, történelmi és gender szempontból járták körbe Regina Jonas életútjának hátterét. A beszélgetést a zsidó női elbeszéléseket kutató Pécsi-Pollner Katalin indította, aki elmondta, hogy a zsidó kultúrában a női emlékezés csak üres „lyuk” volt, mindig is csak a férfiak emlékezete volt fontos a múlt rekonstruálásában. A beszélgetésen elhangzott, hogy Regina Jonas személyisége több szempontból is érdekes volt a maga korában: azon túl, hogy a zsidó vallási életben átírta a nemi szerepeket, tevékenysége korokon átívelő hatással bírt. Vallási gondolkodóként ortodox volt, a Tóra szerint értelmezte a világot, de egyben modern nő is, s a hagyomány és modernitás ötvözése tette őt jelentőssé. A korszellem és az ő kiválasztódásának szerencsés egybeesése volt, hogy fellépése idején a női és a zsidó emancipáció egybeesett, s ő kitűnő példájává válhatott e modernizálódási folyamatnak. Küzdelmes élete során kivívta magának, hogy „tanítónő” lehessen. Ez komoly eredmény volt akko-

riban, mert régen tanulhattak ugyan nők, de nem taníthattak. Regina azonban nemcsak rabbi lett, de a későbbiekben barátinőjévé is vált tanítványainak, s közösséget alapított velük. Jelentősége személyiségének kettősségében rejlett: rabbi volt, de nő tudott maradni, mert empátia és érzékenység jellemezte, s éppen az ő színrelépése nyomán változtak a kor lelki igényei. Végső konklúzióként elhangzott, hogy Regina Jonas korabeli tevékenységének napjainkig átívelő hatása immár, hogy ortodox jogász nők a Tórára hivatkozva átírják az eddig elfogadott hitmagyarázatokat.

Takács Bálint „*Fényes nappal történt*” – *A titkot fürkésző tekintet* című előadásában Fehér György 1990-ben készült *Szürkület* című filmjét elemezte a klasszikus pszichoanalízis és művészetpszichológia módszereivel. A film Friedrich Dürrenmatt *Az ígéret* című, 1958-as novellájának filmes adaptációja. Dürrenmatt eredeti novellája a detektívregény kritikájaként született, s az író az irodalomban addig megszokott narratívákat is felbontja. Fehér György filmjében is nyugtalanító a történet, s a rejtett lelki tartalmak kifejezésére alkalmazott filmnyelv szintén újszerű. Az előadó a lacani filmelmélet fogalmi hálójára alapozva fejtette fel az évtizedekig feledésbe merülő, titokzatos bűntény mondanivalójának rejtett dimenzióit, és a film hatásmechanizmusának működését.

Az átváltozás titkai

A konferencia talán legizgalmasabb témái közé tartoztak az átváltozás különböző formáit elemző előadások. A Vámpír, a Sátán és a fantasy filmek hőseinek metamorfózisáról esett itt szó.

Péter Orsolya Márta és Zana Ágnes *A Sátán megjelenítése Luigi Magni Legyetek jók, ha tudtok* című, Neri Szent Fülöp életéről szóló filmjét újszerű nézőpontból vizsgálták, így sikerült nekik a nagyközönség által populárisnak ítélt film mélyebb rétegeibe is bepillantást engedniük. Előadásukban a Szent Fülöpöt rendszeresen megkísértő Sátán inkarnációit helyezték középpontba. A történet szerint a Sátán különböző alakban próbálja meg letéríteni a szentet a jó útról: hol gyönyörű fiatal lányként, hol sánta üstfoltozóként, hol pedig seprűkötő öregasszony alakját magára öltve. Az előadók sorra vették a Sátán titkos identitásait, rétegenként felfejtve azt a sokrétű szimbólumrendszert, amely a megjelenéséhez kapcsolódott. Előadásukból azt is megtudhatuk, hogy az eredeti műből közel egy órányi anyag

hiányzik a hazai mozikban vetített verzióban, nyilvánvalóan vallási okokból. Levetítették a film egyik kulcsjelenetét is, melyben a *megkísértés és az idillikus halálábrázolást követően a lélek eltávozásának metaforikus ábrázolása látható*. A film szimbólumrendszerét felfejtve, érthetővé vált számunkra, hogy talán mégsem csak egy bájos karácsonyi történettel állunk szemben.

Dobos Elvira: A vámpír árnyékai című előadása, melyben Elias Mehrige *A vámpír árnyéka* című, 2000-ben készült filmjét elemezte, *izgalmas, jól felépített előadás volt*. Mielőtt a filmről beszélt volna, előzőleg bevezette a hallgatóságot a műfaj meghatározó vámpíralakok tipológiájába – ezek közül elretentésül csak néhány példa: szörnyeteg vámpír, csábító vámpír, művész vámpír, delejező vámpír. *A vámpír árnyékában* Murnau 1922-es Nosferatujának forgatását látjuk megelevenedni, miközben a filmben egy másik vámpírtörténet is zajlik, s mint kiderül, még további sokszorozódások is vannak. A párhuzamos vámpírtörténeteket Dracula-Orlok-Max Schreck egymásra kopírozódó figurái kötik össze, ám a titkot éppen ezen alakok azonossága képezi. Az előadó legérdekesebb fejtegetése a vámpírság létállapotáról szól, amely túlmutat az emberen, ugyanakkor egyfajta megrekedtség is, mert a vámpír örökéletű ugyan, de éppen ezért megfosztódik az élet fontos momentumaitól: az öregedéstől, a női vámpírok a terhesség élményétől – és soha nem adatik meg számára a halál. Mindebből adódóan a vámpírság talán legizgalmasabb kérdése az, hogy vajon a mulandóság, avagy az öröklét az értékesebb?

Míg a Sátán és Vámpír alakváltozásai konkrét műfaji toposzokhoz kötődnek, addig Hódosy Annamária *Fantasy és kamasz-szexualitás* című előadása egy műfaj formaváltásáról szól. A korábban gonosz szörnyként ábrázolt mitikus figurák – vámpírok, farkasemberek, zombik – a horrorból egyre inkább a fantasy műfajába csúsznak át és szerethető hőssékké válnak. Az előadó e változási folyamatot elemezve egyetlen összefüggésre koncentrált: a kamasz szexualitásra. Megtudhattuk tőle, hogy a horror hatása alapvetően a szexuális félelmekben gyökerezik, a műfaj közönsége viszont egyre fiatalabb és nemileg is kiegyensúlyozottabbá válik, vagyis mind több lány néz horrorfilmet. Ezért van az, hogy a tinédzser szexualitás és fantázia a horrorfilmekről mindinkább a mesékhez közelálló fantasy filmekre tolódik át, ami természetszerűleg a műfaj formanyelvét is átalakítja. Az előadó kiemelte még a fantasy filmek fiatalok lelki fejlődését elősegítő tudattalan hatását, példaként említve az *Alkonyat* című film szimbólumrendszerét.

A titok, mint határ

A titok fogalma értelmezhető egyfajta sajátos határjelenségként. Egyfelől az emberi test működésének határhelyzeit fejezheti ki, amely az evéshez, egyéb testi funkciókhoz és a nemiség fogalomkörében a szexualitáshoz kapcsolódhat, akár olyan szélsőséges formában is, mint a perverzió. Másfelől a határ kifejeződhet az individuum határszélre sodródásában a társadalom elleni lázadás egy formájaként, avagy extrém társadalmi csoportokhoz való tartozásként. A határhelyzetek társadalmi tabuként való megjelenése, a rejtőzködés teszi titokká ezeket az akár szélsőségekbe is torkolló jelenségeket. A filmkonferencián ebben a témakörben több előadás és egy kerekasztal-beszélgetés is elhangzott.

Marco Ferreri provokatív művészete címmel Stark András vezetett filmrészletekkel illusztrált kerekasztal-beszélgetést, melyen Ferreri emberi testtel és az evés legkülönbözőbb módzataival kapcsolatos alkotásainak tapasztalatait beszélték meg. Az emberi test mint központi téma körbejárása kapcsán a résztvevők számára kiderült, hogy az elfajzott zabálásokról és egyéb perverziókról szóló filmek önmagukon jóval túlmutnak: így ezek kapcsán szó esett még a férfi–nő kapcsolatokról, az elidegenedésről és a társadalom mind jelentősebb átalakulásáról.

Míg a titok Ferrerininél a test extrém megnyilvánulásairól tudósít, addig Pedro Almodóvar filmjeiben a titkok hősei szexuális hajlamaihoz kötődnek. Varga É. Júlia és Tényi Tamás pszichoanalitikus nézőpontú előadásukban arról beszéltek, hogy a rendező a nemet és a szexualitást nem szükségszerűen anatómiai meghatározottságként értelmezi, ebből következőleg szereplői szinte mindig kívül állnak a társadalom konvencionálisan megrajzolt határvonalán. Ám Almodóvar filmjeit más szinten is átszövik a titkok. A történeteit mindig több szálon kapcsolja össze, melyeket egy központi motívum tart össze, így még az epizódok szereplőinek életét átszövő kapcsolathálóban is titkok bújnak meg. Az előadók kitértek arra is, hogy Almodóvar olyan szélsőséges elemeket is ábrázol a filmjeiben, mint a perverzió, s a rendező legnagyobb érdemei közé sorolták, hogy filmjeiben a perverzió jelenségét közelebb hozza a nézőhöz, megszüntetve ezzel a társadalom által kiépített falakat. Előadásukban Almodóvar filmjeinek pszichoanalitikus megközelítésén túl egy befogadás-lélektani vizsgálat eredményéről is beszámoltak, melynek során a rendező filmjeinek részleteit pszichiátriai betegekkel közösen értelmezték terápiás céllal.

A társadalom peremére sodródott magányos lázadóként lett elkönyvelve az 1983-ban fiatalon elhunyt Kovásznai György festő, animációs rendező és író. A „veszedelmes irodalmi huligánról” – miként egy róla jelentő ügynök jellemezte őt – Kőváry Zoltán tartott nagyon érdekes előadást a pszichobiográfia módszereit alkalmazva. Kovásznai egész életén végigvonult a lázadás a tekintély és a konvenciók ellen, ami művészi kísérleteiben éppúgy, mint magatartásában markánsan megnyilvánult. A Kádár-korszak művészvilágának ellenséges légkörében kiérlelődött lázadás–identitás–kreativitás gubancos hálójába gabalyodva Kovásznai személyisége maga volt a titok, mely művészi identitása lényegéhez tartozott.

A titok társadalomlélektani megközelítéséhez szolgált jó példájával a Ruszák Miklós és Dobos Elvira által rendezett „*Attention! Black Metal!*” című film bemutatása, és a hozzákapcsolódó kerekasztal-beszélgetés Bókay Antal moderálásával. A beszélgetés résztvevői sztereotípiák és előítéletek nélkül próbálták körbejárni a különleges, önmagán túlmutató, vitatott zenei stílust, melynél – mint itt elhangzott – „az elvetemült ordibálás mögött felsejlik a fenséges”. Az alkotóktól megtudhattuk, hogy a kiszámíthatatlan energiákat felszabadító zene életfilozófiája északi talajban gyökerezik: a kelta mitológia keveredik benne a pogány rituálék, a természetimádat és a keresztény vallásellenesség elemeivel. A gótikus hangulatú zene hátterét képezi a belső világ kifejeződésének, melyben a halálösztön, agresszivitás és időnként még szado-mazochizmus is megnyilvánulhat. A titok forrását itt a személyiség elnyomott, titkos tartalmainak feltörése képezi, a lélek sötét oldalának kifejeződése a posztmodern dekadenciát sugalló zene közvetítésével.

Tarnay László *Játszmák és játékterek a filmben* című előadásában a férfi–nő kapcsolat szerkezetében a pszichológiai játszmák és közties játékterek működését vizsgálta, jórészt Eric Berne és Donald Winnicott elméletére alapozva. Előadásában azt a hipotézisét támasztotta alá filmes példákkal fűszerezve, miszerint az intimitás és a játék fogalmi nem állíthatók szembe egymással. Az intimitás sokkal inkább egy közties játéktér, ahol a szereplők egy szeparációs paradoxont játszanak el, melynek során egyszerre olvadnak össze és különülnek el egymástól. Sheldon Bach e paradoxonból eredezteti a perverzió rituális játékát. A fantázia „szervezi a játék aktusát”, mely a testcserétől a szimbolikus szinten megjelenő művészetet át az egyoldalú és erőszakosan kiváltott perverzióig terjedhet. Tarnay szerint a

film a társművészetekhez képest komplexebben képes ábrázolni e játékokat, mivel itt a közös/köztes játéktér vizuálisan és taktilis módon jön létre. Előadásában felvetette azt a kérdést, hogy mennyiben tekinthetők önterápiának az ezekben a filmekben megfigyelhető játékok és vajon segítenek-e a traumák „közös” feldolgozásában. Konklúziója szerint a művészet nem pusztán létező valami, sokkal inkább nevezhető olyan folyamatos történesnek, mely a befogadó és a műalkotás között egy „átmeneti” játéktér eseményeként konstruálódik.

Más nézőpontból ugyan, de a perverzió legkülönbözőbb, helyenként tényleg hajmeresztő megnyilvánulási formáival foglalkozott Hortobágyi Ágnes *A vágy titkos tárgyai Jan Svankmajer A gyönyör összeesküvői* című némafilmjéről tartott előadásában. A cseh új hullám nemzedékéhez tartozó filmrendező szereplőit egy olyan kapcsolatrendszer köti össze, melynek maguk sincsenek tudatában. A perverzióikkal és fétiseikkel egymástól elválaszthatatlan, ugyanakkor egymástól elidegenedett szereplők gyönyöreire egymást váltogatva jelennek meg a filmben. Az előadás alatt folyamatosan látható némafilm egy rendkívül különös, ijesztő világot jelenített meg. Valamennyi szereplője bizarr perverziók részeseként kapcsolódott a többi szereplőhöz, minden emberi gesztust nélkülözve. Látványával szürrealis élményben részesült a nézőközönség.

Generációs titkok

Somogyi Gyula az apa-fiú ödipális konfliktusra fókuszáló témában tartott előadást, a Stark András által vezetett műhelyszemináriumon a *Titkok és hazugságok* című film elemzése kapcsán a családi titkok mérgező hatásának transzgenerációs örökségéről beszélgettek, míg *Turnacker Katalin* a kulturális tudattalan örökölhetőségének lehetőségét vizsgálta előadásában.

Somogyi Gyula *Tim Burton: Álmosvölgy titkai* című filmjét gótikus-ödipális filmnarratívaként definiálta előadása kezdetén. Főhőse, Ichabod Crane a ráció és a logika mindenhatóságát hirdeti, azonban engedetlensége miatt szembe kerül az Apa Törvényével, s büntetésként száműzetik Álmosvölgybe, a fantasztikum és a horror gótikus világába. A titkokat kutatva maga mögött kell hagynia a rációt, fel kell hagynia a bibliamagyarázatokkal és élete traumáját misztikus-mágikus módon magának kell feloldania. Útja során meg kell találnia az őseredeti bünt – az Apa Törvényének perverzítésát –, és meg

kell értenie a vérvonalat kiirtani készülő nő(iség) titkait és végső szándékát. Az előadó konklúziója szerint Burton narratívája ily módon semlegesíti a nőiség fenyegető voltát, visszaállítva ezzel az Apa Törvényét. Az előadó filmrészletekkel illusztrálta mondandóját, s a túlbujánzó fantasztikum Tim Burton-i világa valóban elbűvölő volt.

Turnacker Katalin Transzgenerációs titok-átvitel című előadásában azt a kérdést vetette fel: Paolo Sorrentino *Nagy szépség* című filmje értelmezhető-e Fellini örökségeként úgy, mint a kulturális tudattalan része, és egyfajta transzgenerációs „kísértő” fantom ismételt kifejeződése. Az előadó kutatásokra hivatkozott, melyek azt bizonyítják, hogy azok a titkos lelki tartalmak is örökölhetők, melyek nem csupán egyéni élettapasztalathoz, családi élményekhez vagy traumákhoz kötődnek, hanem kultúrák egymásra való kölcsönhatásából erednek, s ily módon akár tovább is adódhatnak.

Filmelméleti megközelítés

Több előadás kifejezetten filmelméleti szempontból közelített a titok témájához. Kovács Petra a fotó és a film kapcsolatát, Kérchy Vera egy adott filmelméleti probléma kapcsán a film és a színház egymáshoz való viszonyát, míg Király Hajnal a melankolikus filmjelenetek festőiségének funkcióját vizsgálta előadásában.

Emlékezet és identitás a fotográfia és a filmművészet tükrében – ez volt Kovács Petra előadásának címe, melyben Raoul Ruiz 1977-ben készült *Kutyák dialógusa* című kisfilmjét elemezte. Mi a fénykép objektív és narratív igazsága? – tette fel a kérdést kiindulásként. Ruiz kisfilmje fényképekből kirakott montázs, az emléktöredékeknek pedig a narrátor mesélése adott értelmet. A kisfilmhez kapcsolódóan az előadó azt a kérdést feszegette, hogy a fotográfia miben mond többet és mást a múltról, mint a mozgókép, s mindez hogyan viszonyul az identitásunkhoz és emlékezetünk dinamikájához. Válaszában komplexen közelített a problémához. Kifejtette, hogy a fotográfia egyfelől különleges perspektívát nyújt az identitás és emlékezet kapcsolatának megértéséhez: a fénykép helyreállítja a folytonosságot a múlt és jelen között, kapcsolatot biztosít az ősökkel és kitölti az emlékezet réseit. Másfelől azonban a fénykép felaprózza a valóságot, így a múlt eseményei akár összefüggéstelen anekdotákká is válhatnak. A fotós önkényesen válogat a valóság darabjai között, így a befogadó feladata, hogy a képek

értelmét felfejtse, és koherens történetet formáljon a részletekből. Továbbgondolva a mondanivalóját, így azonban a valóságkonstrukció minden esetben szubjektív kell, hogy legyen.

Kérchy Vera *A film rejtőzködő itt-és-mostja* című előadásában a film mediális jellegzetességeit vizsgálta jeleméleti szempontból. Azt a Jelenlét-élményt vette górcső alá, amely a filmben mindig rejtve marad, vagy csak nyom formájában, mellépillantások által válik láthatóvá. Előadásában a filmet a színházzal viszonyba állítva a filmes jelenidő állandó eltoltságára, áthelyeztettségére próbált rámutatni. Míg a színházban a közös térbeli és időbeli élmény lehetőséget teremt a színész és a néző közötti interakcióra, addig a kamerába nézés csupán a filmes alak „természetellenes magányosságát” leplezi le. Előadásában Kérchy Vera olyan filmjeleneteket vett alapul, melyekben a filmalkotók is megkísérlik alkalmazni a színházi mintát, de elvették azt, ezzel is alátámasztva a filmes Jelenlét sajátos köztes státuszát.

A melankólia és a halál festői reprezentációját vizsgálta a kortárs magyar filmekben Király Hajnal, aki előadásában a kimerevített filmjelenetekre koncentrált. A fiatal magyar filmművészeinket is jellemző hosszú beállítások gyakori velejárója az állóképszerű elkeretezés, melyek festőisége a mozgás-mozdulatlanság dialektikájának újfajta filmbeli értelmezését nyújtják. Ezek a festői/fotografikus kompozíciók a narráció által elrejtett jelentéseket, a kimondhatatlant fejezik ki. Az általa elemzett filmek – *A torinói ló*, *Dealer*, *Delta*, *Johanna* és a *Pál Adrienn* – Holbein és Mantegna Halott Krisztusát idéző képeit a pótolhatatlan veszteség és halálvágy, illetve a melankolikus „élve eltemettség” példázataiként hozta fel az előadó. A kimerevített filmrészletek szomorúságot és dekadens életérzést sugároztak, ám mindegyikben volt valami fenséges.

A film, mint terápiás módszer

A filmkonferencián két érdekes módszertani kezdeményezést is megismerhettünk. Az előadók azokról az általuk kidolgozott módszerekről beszéltek, amelyek filmalkotások megtekintését, illetve magát a filmkészítést tekintik a terápia kiindulópontjának, s a filmelemzések segítségével végeznek terápiás munkát.

Fecskó-Pirisi Edina *A filmben rejtett titok pszichodramatikusan felfejtése* című előadása az Károli Gáspár Egyetemen a hallgatókkal közösen kifejlesztett filmes dráma-módszerüket mutatta be.

Az Erdélyi Ildikóval közösen alkalmazott eljárás egyaránt értelmezhető filmfeldolgozásként és személyiségfejlesztő munkaként. Az előadó először röviden ismertette a módszer elméleti hátterét, majd esetrészleteket mutatott be a *Tudatlan tündérek* és a *Zongoralecke* című filmekhez kapcsolódó pszichodráma-játékok kapcsán. Az itt bemutatott módszer szerint a hallgatók először végignézték a kiválasztott filmet, majd a pszichodráma eszközeivel eljátszották az ott felvetett problémát, ezt követően a filmes élményt feldolgozták a pszichodramán átélte érzések segítségével. A folyamat az ún. sharing körrel zárult, melyben a résztvevők beszámoltak róla, érzelmileg mi érintette meg őket a leginkább.

A Grosch Nándor, Fecskó-Pirisi Edina, Klausz Péter, Bódis Krisztina alkotócsoport *Személyes titkok megjelenítése gyermekfilmekben* című előadása a Gyerekszem Közhasznú Művészeti Egyesületben végzett gyerekfilmkészítő tevékenységüket mutatott be, a filmekben megjelenített személyes titkok felfejtésére koncentrálna. A gyerekalkotók által készített kisfilmek érzékletesen tükrözik az élményvilágukat. Filmjeikben mesélnek a velük megtörtént eseményekről, kudarcaikról, konfliktusairól és a vágyaikról. Az előadók *Az erdei boksz* és az *Angyalok és démonok* című gyerekfilmek pszichobiográfiai szempontú elemzésével mutatták be, hogy a filmkészítés során miként dolgozódtak fel a kis filmkészítők rejtett élményei.

A pécsi filmkonferencia tisztelettel adózott a 2014 elején elhunyt Jancsó Miklós emlékének. Egy kerekasztal-beszélgetés keretében felidéztek életművének fontosabb mozzanatait. Kende János, Kérchy Vera és Szekfű András a személyes találkozások, beszélgetések és forgatások élményeiről, tapasztalatairól emlékeztek meg Jancsó Miklós filmjeiről és a magyar filmművészetben betöltött szerepéről. A beszélgetésen többek között szó esett arról, hogy Jancsó Miklós életstílusához, kozmopolita felfogásához nagyon is jól illettek a külföldön és rövidebb-hosszabb periódusai. Legjobban Olaszországot szerette, ahol filmet is forgatott. Filmművészetéről elhagzott, hogy a hosszú beállítások, a táncos-dalos koreográfiák és a mikrorealizmust nem tűrő, egyre absztraktabb történelmi látomások jellemezték a munkásságát. A rendezői oeuvre főbb kérdéseiről folyó beszélgetést a *Szegénylegények* című filmjének forgatását dokumentáló werkfilm vetítésével színesítették, mely filmrészletekkel sikerült felidézni, és nagyon emberközelivé varázsolni a személyiségét.

Absztrakt

Pécsett az Apolló mozi szolgált jól bevált helyszíniül a 2014. november 20-22. között megrendezésre került V. Magyar Pszichoanalitikus Filmkonferenciának. A konferencia a történelemben, a társadalom életében és a pszichoanalízisben egyaránt jelentőséggel bíró **TITOK** téma köré szerveződött. Előadások, filmvetítések, műhelytalálkozók és kerekasztal-beszélgetések kaptak helyet több szekcióban a konferencián, mindazok részvételével, akiket a filmművészet, a pszichoanalízis és a társadalom aktuális kérdései foglalkoztatnak. A titok toposzát sok nézőpontból lehet megközelíteni. Beszámolómban az áttekinthetőség érdekében hét témakörbe soroltam a konferencián elhangzott előadásokat és beszélgetéseket: elfojtás és felejtés, elrejtettség, átváltozás, határ, generációs titkok, filmelmélet és terápiás módszer.

Abstract

The Fifth Hungarian Psychoanalytic Film Conference was held between 20-22 November, 2014 in Pécs, at its usual venue, in the movie house "Apolló". The central topic of the conference was the problem of the SECRET that has importance in history, in the life of the societies as well as in psychoanalysis. There had been individual papers, projections, workshops, and round table discussions in several sections with participants who were interested in the actual questions of cinematographic art, psychoanalysis and society. The theme of secret may be discussed from the most different viewpoints. In my review I ordered the presentations and talks of the conference into seven different groups: repression and forgetting, mysteriousness, transformation, borders, transgenerational secrets, film theory and therapeutical methods.

Felhasznált irodalom

V. Magyar Pszichoanalitikus Filmkonferencia *A titok* című programfüzete, Pécs 2014.

Szerzőink

A.Gergely András (1952, Budapest) társadalomkutató, az MTA TK PTI tudományos főmunkatársa, az ELTE TáTK és a PTE oktatója, folyóiratunk egyik szerkesztője.

Argejő Éva (1955, Miskolc) szociológus, az Állambiztonsági Történelmi Levéltár munkatársa.

Berta Gergely (1981, Orosháza) filozófia, etika, tanár szak SZTE BTK (2007-).

Bocsi Veronika (1978, Eger) PhD, Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar, főiskolai docens.

Csíki Tamás (1968, Szikszó) PhD, Miskolci Egyetem, BTK, MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport.

Heltai Gyöngyi (1958, Kecskemét), színháztörténész, kulturális antropológus. *Usages de l'opérette pendant la période socialiste en Hongrie (1949–1968)* című PhD-ját 2006-ban védte meg a kanadai Laval egyetemen. Az ELTE BTK Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszék oktatója, az MTA-ELTE Válságtörténelmi Kutatócsoportjának tudományos munkatársa. Kutatási területe: színház és társadalom kapcsolata a XIX. és XX. században, a kereskedelmi- és művészeti színház műfajai és a politika, az operett társadalomtörténete.

Lévai Gabriella (1980, Miskolc) analitikus (BME, Vegyészmérnöki Kar, 2003), andragógus (ELTE, PPK, 2014).

Pilinszki Attila (1980, Baja), PhD-doktorjelölt (Simmelweis Egyetem, Mentálhigiéné Intézet). Korábbi kapcsolódó publikációk: Pilinszki Attila – Irtész András – Szabó Tünde – Török Péter 2014 A Házassági Összehasonlító Szint Index (MCLI) magyar változatának pszichometriai bemutatása. *Mentálhigiéné és pszichoszomatika*, 15. 3:215-228; Pilinszki Attila 2013 Konfliktusok hatása a párkapcsolati instabilitásra. *Demográfia*, 56. 2-3:144-170; Pilinszki Attila 2013 „Az ágy közös, a párna nem”. A párkapcsolati instabilitás nemi sajátosságai. *Socio.hu*, 3. 4:41-53; Pilinszki, Attila 2012 Párkapcsolati

stabilitás és minőség egy országos kutatás tükrében. *Acta Sociologica (pécsi szociológiai szemle)*, 5. 1:161-170.

Prazsák Gergő (1976, Budapest), szociológus. 2002-ben az ELTE-én szerzett diplomát, média és kutató szociológia szakirányon. 2009-ben filozófiából doktorált a PTE-n. Jelenleg az ELTE TáTK tudományos munkatársa. 2009-ben részt vett az ELTE TáTK interdiszciplináris társadalmi kutatások doktori programjának indításában, melynek azóta is oktatója, témavezetője. Kutatási területei: érték- és kultúraszociológia, információs társadalom, társadalmi konfliktusok.

R. Nagy József (1966, Miskolc) PhD, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet tanára.

Szabó Júlia (Sipos Júlia) az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskolája Interdiszciplináris doktori programjának harmadéves hallgatója. Tudományos újságíró az MTVA Kossuth Rádióban, emellett médiával kapcsolatos egyetemi kurzusok óraadója. Kutatási témája a berlini Prix EU médiafesztivál rádió-dokumentumainak elemzése.

Szigeti Eszter (1986, Budapest), a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végzett kommunikáció-német szakpáron. 2011 óta a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola Néprajz-Kulturális Antropológia Tudományok Programjának doktorandusz hallgatója.

Tuczai Rita (1968, Rochester) kulturális és vizuális antropológus, vizuális kultúra tanár, a miskolci Holdam Egyesület munkatársa.

Varga Luca (1980, Budapest) az ELTE Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtudományok doktori hallgatója. Kutatási területe a színház és ifjúság kultúrpolitikai problémája a Kádár-rendszerben, a beat- és a rockzenét alkalmazó zenés színház az 1960/1970-es években, az Olasz Kommunista Párt színházpolitikája, valamint a KISZ és az Olasz Kommunista Ifjúsági Szövetség kapcsolatai.

